

**ÝEWROPA WE AMERIKA
ÝURTLARYNYŇ TARYHY
(XX-XXI ASYRLAR)**

Aşgabat — 2010

J.Hatamow, J.Gurbangeldiýew. Ýewropa we Amerika ýurtlarynyň taryhy (XX-XXI asyrlar). Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň taryh, halkara gatnaşyklary we diplomatiýa, halkara hukugy, halkara ykdysady gatnaşyklary, halkara žurnalistikasy, syýasaty öwreniş hünärleriniň talyplary üçin synag okuw kitaby. Aşgabat, 2010.

**Türkmenistanyň Bilim ministrligi tarapyndan
hödürlenildi**

© Jepbarguly Hatamow, Jumamyrat Gurbangeldiýew
© Türkmenistanyň daşary işler ministirliginiň halkara gatnaşyklary
instituty
© S.Seýdi adyndaky Türkmen döwlet mugallymçylyk instituty

GIRIŞ

Dünýäniň ençeme ýurtlarynda XX—XXI asyrlaryň taryhy aýratyn ders hökmünde öwrenilýär. Çünki XX asyra gadam basmagy bilen adamzadyň taryhynda hil taýdan täze döwür başlandy.

Eýsem, XX—XXI asyrlar adamzat taryhynda nämeler bilen yz goýdy?! Bu asyr ylmyň, tehnikaýň, medeniýetiň, dünýä ykdysadyýetiniň öňki asyrlar bilen deňeşdirilende has çalt ösen döwri boldy. Ylmy-tehniki açyşlaryň adamlaryň durmuşyna örän çalt ornaşmagy olaryň dünýägaraýşynyň ösmegine täsir etdi. Asyryň başynda oýlap tapylan uçar asyryň ahyrlarynda kosmosa çenli tonnalap ýük götermäge ukyply boldy. XX—XXI asyrlar älem giňişligini özleşdirmegiň ýokary derejä ýeten döwri boldy. Ykdysady ilerlemeler dünýäniň biri-birinden üzňe halklaryny, sebitlerini, yklymlaryny ýakynlaşdyrdy. Halklaryň biri-birinden habarlylygy artdy. Habar beriş serişdeleri has kämilleşdi. Dürli sebitde bolup geçen ol ýa-da beýleki wakanyň ýaňy şol pursadyň özünde dünýäniň çar künjüne baryp ýetýär. Halkara Internet ulgamy, sanly telewideniýe döredi. Eger-de geçen asyry 20–30-njy ýyllarda penisillin, fizika, ortalarynda atom, 60-njy ýyllarda kosmos asyry diýip atlandyrmak pikiri öňe sürülen bolsa, ýüzýyllygyň ahyrlarynda ol kompýuter, Internet asyry diýlip atlandyrylyp başlandy. XX asyr kosmos, maglumatlar, kompýuter asyry boldy, XXI asyr bolsa ýokary nanotehnologiýalaryň asyrydyr.

XX asyr diňe bir ösüşleriň asyry bolman, ol Adam kowumynyň başyna birnäçe hupbatlary getiren gapmagarşylyklaryň has ýitileşen asyrydyr. XX asyr adamzadyň taryhynda awuly, uly ýitgili, köp pidaly, gan döküşikli asyr boldy. Iki gezek jahan uruşlary, onlarça sebitara, döwletara agyr uruşlar boldy. Ykbalyň emri bilen türkmen halky hem şol iki aýylganç jahan uruşlarynyň pidalaryny öz gerdeninde çekmeli boldy.

Halkara gatnaşyklarynda güýç ulanmak syýasatynyň netije bermeyändigini XX—XXI asyrlaryň taryhy tejribesi görkezdi. Dünýä syýasatçylary döwletleriň, halklaryň arasyndaky sazlaşykly, oňukly, hoşniýetli, ynsanperwer gatnaşyklaryň geljegiň iň amatly ýörelgesidigine göz ýetirdiler.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen Türkmenistan dünýä bileleşigi üçin açyk ýurda öwrüldi. Mertebeli ýurt Baştutanymyzyň beýik reformatorçylyk syýasaty netijesinde goňşy we dünýä ýurtlary bilen hoşniýetli gatnaşyklar has-da berkeýär. Türkmenistanda durmuşyň ähli ugurlary bilen birlikde ylym-bilim ulgamy hem dünýä ülnülerine laýyk getirilýär. Hormatly Prezidentimiziň işjeň daşary syýasaty türkmen taryhçylaryndan dünýä taryhyny hem obýektiv öwrenmegi üçin giň mümkinçilikleri döredýär. Türkmenistanyň ýokary okuw mekdepleriniň taryh, halkara gatnaşyklary we diplomatiýa, halkara hukugy, halkara žurnalistikasy, syýasaty öwreniş hünärleriniň talypalary üçin ilkinji gezek ýazylýan şu synag okuw kitaby ýazylanda täze Galkynysş we beýik özgertmeler zamanasynda XX—XXI asyrlaryň dünýä taryhyny öwrenmekde Türkmenistanyň Bitarap döwlet hökmündäki pozisiýasyndan ugur alyndy. Özem hormatly Prezidentimiziň dünýäniň dürli sebitlerindäki döwletler bilen dostlukly, hoşniýetli gatnaşyklary pugtalandyrmak, özge halklaryň içki işlerine gatyşmazlyk, olara hormat goýmak baradaky ýörelgeleri nusga edinildi.

Kitap hronologiýa taýdan iki döwre bölünýär. I döwür XX asyryň birinji ýarymyny, II döwür bolsa XX asyryň tutuş ikinji ýarymyny hem-de XXI asyryň ilkinji onýyllygyny öz içine alýar. II jahan urşunyň tamamlanmagyna çenli döwri öz içine alýar. Kitabyň I böleginiň başynda XX asyrda dünýäniň syýasy kartasy, döwlet gurluşynyň görnüşleri, syýasy partiýalar we akymlar dogrusynda gürrüň edilýär. Ýewropa we Amerika ýurtlarynda bolup geçen rewolýusiýalar, olaryň netijeleri hakda

durlup geçilýär. Soňra XX asyryň başynda halkara gatnaşyklarynyň ýitileşmeginiň sebäpleri, onuň Birinji jahan urşuna getirişi, urşuň sebäpleri, gidişi we jemleri öwrenilýär. Birinji jahan urşundan soň dünýäniň syýasy kartasynyň üýtgemegi, Russiýadaky we Ýewropadaky rewolýusiýalaryň netijeleri seljerilýär. Soňra Ýewropanyň we Amerikanyň iri döwletleriniň 1918-1939-njy ýyllardaky syýasy, ykdysady ösüşleri, olaryň daşary syýasaty seljerilýär. Iki jahan urşunyň aralygynda dünýä ykdysadyýeti ilki durnukly ösüşi, soňra uly ykdysady krizisi başdan geçirdi. Ýeri gelende ýatlasak, 1929–1933-nji ýyllaryň dünýä ykdysady krizisiniň sebäplerini öwrenmek 2008-nji ýylda başlanan dünýä maliýe krizisiniň sebäplerine düşünmäge, ondan çykmagyň ýollaryny gözlemäge ýardam edýär. 1929–1933-nji ýyllaryň dünýä ykdysady krizisinden çykmagyň ýollarynyň gözlegindäki çaprazlyk ýene-de halkara gatnaşyklaryny ýitileşdirdi. 1939-njy ýylda Ikinji jahan urşy tutaşdy.

Kitapda dünýäniň esasy ösüş merkezleri bolan Ýewropanyň we Amerikanyň XX asyryň birinji ýarymyndaky taryhy özara baglanyşyklykda, bitewilikde, wakalaryň yzygiderliliginde beýan edilýär. Şol bir wagtyň özünde bu sebitleriň dünýäniň beýleki iki iri sebitiniň — Aziýanyň we Afrikanyň halklarynyň syýasy, ykdysady ösüşine ýetiren täsiri hem seljerilýär.

XX asyryň 30-njy ýyllaryndan başlap halkara gatnaşyklary ýene-de çylşyrymlaşyp başlady. Olar ahyr netijede ikinji jahan urşuna getirdi. Kitapda ikinji jahan urşunyň önüsyraýyndaky halkara gatnaşyklaryndan başlap, Ýewropa we Amerika ýurtlarynyň häzirki günlere çenli taryhyny içgin öwrenilýär. Bu döwürde ikinji jahan urşunyň taryhyny, uruşdan soňky dikeldiş işlerini, dünýäniň biri-birine gapma-garşy iki syýasy ulgama bölünüşini, «Sowuk uruş» syýasatynyň döreýşi we bes edilmegini, halkara gatnaşyklarynyň taryhyny, aýry-aýry ýurtlaryň syýasy,

ykdysady, medeni ösüşlerini, ylmyň, tehnikanyň, medeniýetiň ösüşini, XXI asyryň başlaryna çenli dünýäniň syýasy kartasynda bolup geçen özgerişleri, dünýä ýurtlarynyň ösüş aýratynlyklaryny, olaryň umumyadamzat ösüşine goşan goşantlaryny we başga-da köp meselelere seredilýär.

Kitapda XX-XXI asyryň sepgitlerinde bolup geçen wakalara aýratyn ähmiýet berilýär. Çünki bu döwürde dünýäde has uly üýtgeşmeler bolup geçdi. Hut şu döwürde Türkmenistanyň halklary garaşsyz ýaşamak bagtyna eýe boldy. Dünýä ýurtlarynyň daşary syýasatlarynda Garaşsyz Türkmenistan bilen gatnaşyklaryna, Türkmenistanyň Ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Garaşsyz Türkmenistany dünýä tanatmak ugrunda alyp baran işlerine hem aýratyn ähmiýet berildi. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Türkmenistany açyk ýurda öwürüp, ata Watanymyzyň halkara abraýyny mundan beýläk-de artdyrmak ugrunda, Türkmenistany ösen döwlet hökmünde dünýä tanatmak boýunça alyp barýan tutumly işleri has içgin seljerildi. Her bir öwrenilýän ýurt bilen Türkmenistanyň arasynda alnyp barylýan hyzmatdaşlyk, hormatly Prezidentimiziň Ýewropa we Amerika ýurtlaryna eden resmi, döwlet we iş saparlary hem-de olaryň ähmiýetine kitapda aýratyn üns berildi.

Kitap degişli ylmy-usuly gollanmalar bilen üpjün edildi. Talyplaryň Ýewropanyň we Amerikanyň görnükli döwlet baştutanlarynyň, syýasy öňbaşçylarynyň, milli gahrymanlarynyň taryhda bitiren hyzmatlaryna has aýdyň göz ýetirmegi üçin olaryň aglabasynyň terjimehaly we suratlary kitapda ýerleşdirildi. Zerur hasap edilen ýerlerde awtorlar talyplaryň meseläni has içgin özleşdirmekleri üçin çykytlarda goşmaça maglumatlary ýerleşdirmegi dogry hasapladylar. Çykytlarda we kitabyň ahyrynda adalgalaryň sözlügi berildi. Temalaryň köpüsiniň ahyrynda resminamalar we goşmaça maglumatlar ýerleşdirildi. Kitapda statistiki maglumatlaryň

esasynda taýýarlanan suratlar, diagrammalar, çyzgylar, jedweller, tematiki kartalar ulanyldy. Talyplaryň özbaşdak taýýarlanmagy hem-de öwrenilýän sebitiň taryhyny has içgin öwrenmegi, ýyllyk, diplom işlerini taýýarlamagy üçin kitabyň ahyrynda her tema degişli edebiýatlaryň sanawy berildi.

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň başda durmagynda türkmen halky ösüşiň täze tapgyryna — täze Galkynyş we beýik özgertmeler eýýamyna gadam basdy. Hormatly Prezidentimiz ýurdumyzyň geljegi bolan ýaş nesliň dünýä derejesinde ylymly-bilimli bolmagy üçin bu ugurda turuwbaşdan düýpli özgertmelere başlady. Ýurdumyzyň orta we ýokary okuw mekdeplerinde okatmagyň multimediyä, interaktiw usullary giňden ornaşdyrylýar. Halkara Internet ulgamyna giň ýol açylýar. Bu bolsa bize dünýä taryhyny öwrenmekde dürli dildäki maglumatlary almaga, çalt ösýän hem-de özgerýän dünýädäki täzeliklerden habarly bolmagymyza mümkinçilik berýär. Mähriban talyplar! Siz dünýä ýurtlarynyň häzirki ösüşini öwreneniňizde Garaşsyz Türkmenistan ýaly ilatyň durmuş goraglylygyna üns berýän döwletiň az-azdygyna göz ýetirersiňiz. Çünki her bir adam, maşgala, oba, şäher, tutuş ýurt «Döwlet adam üçindir» diýen şygary baýdak edinen hormatly Prezidentimiziň sosial syýasatynyň üns merkezinde durýar. Hut şu zatlar hem iki asyryň sepgidinde türkmen halkynyň täzedan galkynmagyna, dünýä bilen aýakdaş bolup, onuň ösen tejribesini giňden ornaşdyrmagyna, döredijilik gujurynyň artmagyna mümkinçilik berdi. Bu bolsa milletimiziň watançylyk hem milli ruhunyň galkynmagy üçin egsilmez çeşmedir.

Ýewropa we Amerika ýurtlary 1900-1914-nji ýyllarda

Asyryň başynda Ýewropanyň we Amerikanyň demografik ýagdaýy. XX asyryň başynda ýer yüzünde 1,6

milliarddan sähel gowrak ilat ýaşaýardy. Onuň aglaba bölegi Ýewraziýanyň paýyna düşýärdi. XIX asyryň dowamynda Ýewropanyň ilaty, beýlekilere garanda örän çalt köpeldi. Onuň ilaty iki esseden-de köp artdy (1800-nji ýylda 187 mln bolanlygyndan 1900-nji ýylda 401 mln-a ýetdi). Asyryň başynda ýewropalylaryň 60 millionynyň Amerika, Awstraliýa we Günorta Afrika göçendigine garamazdan, 1914-nji ýylda çenli Ýewropanyň ilaty 450 mln-a çenli artdy. Göçenleriň aglabasy Beýik Britaniýadan, Germaniýadan, Russiýadan, Awstro-Wengriýadan, Italiýadan gidenlerdi. Ýewropanyň ilatynyň çalt köpelmegine çaga dogluşynyň ýokary bolmagy sebäp boldy. Ýewropalylaryň ýokanç kesellere garşy göreşdäki üstünlikleri biwagt ölümiň birneme azalmagyna kömek etdi. Ýewropa medisinaryň ösüşinde we ilatyň saglygyny goramakda dünýäde öňdebaryjydy.

Şäher we oba. Ýewropa ýurtlarynyň köpüsinde ilatyň ýarysyndan köprägi oba hojalygynda zähmet çekýärdi. Oba entek senagatyň esasy çig mal daýanjy bolup durýardy.

Senagatyň çalt ösmegi köp ýurtlarda ösüşiň gyraýanlygyny bozupdy. Käbir sebitler ösüp öňe gitse, käbiri örän yza galypdy. Meselem, ABŞ-da we Italiýada degişlilikde Demirgazyk ösen senagatly, Günorta bolsa yza galak oba hojalyk sebitidi.

Şäherler ulalýardy. 1880-nji ýylda Ýewropada ilaty 1,5 mln adamdan geçýän 8 şäher bolan bolsa, 1914-nji ýylda onuň sany 29-a ýetdi.

Dünýä ilatynyň gatlaklaýyn düzümi barada aýdylanda Ýewropanyň, Amerikanyň we Aziýanyň ösen ýurtlarynda ilatyň barly gatlagyna kärhana eýeleri, iri ýer eýeleri, söwdagärler degişlidi. Işçileriň, daýhanlaryň ýaşaýyş derejesi pesdi.

Milli we köp milletli döwletler. Dünýä agalygyny elinde saklamak isleýän Ýewropa döwletlerinde kemala gelen düşüňjä görä, her milletiň, her bir halkyň öz döwleti bolmaly.

Ýewropada milli döwletleriň kemala gelmegi birnäçe asyrlap dowam etdi. Ol XX asyryň başynda hem entek tamamlanmandy. Milli döwletleri döretmek ugrundaky uzaga çeken göreşler milletçilik duýgularyny Ýewropa durmuşynyň häsiýetli aýratynlygyna öwüripdi. Milli bähbitler ähli zatdan ilerde tutulýardy. Milli bähbitleri esasy aňladyjy bolup döwlet çykyş edýärdi. Milletçilik duýgusy käbir milletleriň özünüň milli artykmaçlyklary baradaky wagyzlaryna bat berdi. Meýdany, kuwwatly goşuny, deňizleriň aňyrsyndaky bakna mülkleri bolan döwletler güýçli saýylýardy. XX asyryň başynda iň güýçli döwletleriň hatarynda ilkinji nobatda Beýik Britaniýa, Fransiýa, Germaniýa, ABŞ, Italiýa, Awstro-Wengriýa, Russiýa durýardy. Güýjüň öňünde baş egmek jemgyýetiň barha harbylaşmagyna (militarizm) ýol açýardy. Harby çykdajylaryň möçberi barha artýardy. Senagat öwrülişigi çalt atýan ýaraglaryň (pulemyotlaryň), toplaryň we ençeme täze ýaraglaryň tapgyryny döretdi. Uruşlar barha berbat ediji häsiýete geçdi. Ýewropada özlerini *pasifistler*¹ atlandyrýan toparlar döredi. Olar döwletara dawalaryny çözmekde uruşlardan ýüz döndermegi talap edýärdiler. Emma olaryň gepine gulak gabardýan azdy.

Ýewropa döwletleriniň aşa milletçilik syýasatyndan ilatynyň sany az sanly halklar köp ejir çekdi. Milletçilik jynsparazlyk syýasatyna ösüp geçdi. Baknalyk syýasatyna bat beren ýewropalylar öz etmişlerini aklamagyň dürli ýollaryny oýlap tapdylar. Olaryň pikirçe, akýagyz ýewropalylar, hamala, özbaşdak ösüşe ukyby bolmadyk beýleki jynslaryň üstünden öz agalygyny dikeltmelidi. Jynsparazlaryň köpüsi Darwiniň ewolýusion taglymatyny özleriniň milletara we jynslaryň arsyndaky gatnaşyk syýasatynda esasy tutaryk edinýärdiler. Olar dünýä taryhynyň düýp mazmunyny milletleriň we

¹ Pasifizm — latyn dilinden terjime edilende «parahatçylyk dörediji» diýmegi aňladýar. XIX asyryň ahyrynda käbir ýurtlarda döran, soňra halkara derejesine ösüp geçen urşa garşy jemgyýetçilik hereketi.

jynslaryň özara göreşinde görýärdiler. Onuň netijesinde güýçli ýeňip, öz agalygyny dikeltmelidi. Bu pikirler halklaryň arasyndaky gatnaşyklary zäherleýärdi.

Jynsparazlyk syýasatynyň pidalary hakynda aýdylanda ýewreý halkynyň çeken jepalaryny agzaman geçmek bolmaz. XIX asyryň ahyrynda ýewreýleri kemsitmek — *antisemitizm* syýasaty has güýçlendi. Dünýäniň ähli ýurtlarynda ýaşayan ýewreýlere iň bärki raýat hukuklary berilmeýärdi. Käbir ýurtlarda häkimiýetleriň goldamagy bilen wagtal-wagtal ýewreýleri gyrmak geçirilýärdi.

Ýewropanyň aglaba döwleti milli döwletlerdi (Angliýa, Fransiýa, Italiýa, Germaniýa we beýlekiler). Birnäçe milletleri özüne bakna eden köpmilletli döwletleriň hataryna Russiýa, Awsro-Wengriýa imperiýalaryny goşmak bolar.

Awstro-Wengriýada «ikibir monarhiýa» düzgüni dowam edýärdi. Beýik Britaniýanyň, Italiýanyň we Fransiýanyň meýdanyndan we ilatyndan hem uly bolan bu döwlet «ýamaly imperiýa» adyny alypdy. Onuň düzümine Awstriýa, Wengriýa, Çehiýa, Slowakiýa, Sloweniýa, Horwatiýa, häzirki Rumyniýanyň, Polşanyň, Italiýanyň we Ukrainanyň käbir bölegi girýärdi. Awstro-Wengriýada 10-dan gowrak dürli halklaryň wekilleri ýaşaýardy. Olaryň içinde köp sanlysy awstriýalylar (23,5%) we wengerlerdi (19,1%). Olardan soňra çehler we slowaklar (16,5%), serbler we horwatlar (16,5%), polýaklar (10%), ukrainler (8%), rumynlar (6,5%), slownler, italiýanlar we nemesler gelýärdi. Käbir milletler şol bir ýerde toplum bolup ýaşaýardy. Meselem, awstriýalylar Awstriýada, wengerler Wengriýada, horwatlar Horwatiýada we ş.m. Milli tapawutlar bilen bilelikde dini aýratynlyklar hem bardy. Awstriýalylar, italiýanlar, horwatlar, polýaklar katolik ugruna, çehler we nemesler protestantçylyga uýýan bolsa, ukrainlar prawoslawlardy.

Awstro-Wengriýanyň hökümeti ezilen halklaryň öz garaşsyzlygy ugrundaky hereketini basyp ýatyryýardy. Emma

onuň ýerli wekilçilikli guramalary ýatarmagy, jeza çärelerini ulanmagy milli hereketiň öňüni alyp bilmeýärdi. Imperiýada birnäçe milletçi guramalar gizlin we aýyk hereket edýärdi.

XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda dünýäniň ösüşinde birnäçe jemgyýetçilik we medeni özgerişler bolup geçdi. Ýewropada we Demirgazyk Amerikada durmuş-ykdysady ulgamda, syýasy we ruhy durmuşda birnäçe öňegidişlikler boldy. Dünýä döwletleriniň aglabasy bazar ykdysadyýetine geçmegi tamamlady. Jemgyýetiň hil taýdan ösüşi böküşleriň (rewolýusiýa) däl-de, kem-kemden ösüşiň (ewolýusiýa) hasabyna amala aşyryldy. Özgerişler dolandyryjy toparlaryň syýasatynda öňdäki orna geçipdi.

Öňdebaryjy döwletler senagatyny örän çalt depginde ösdürdiler. Taze enjamlary önümçilige ornaşdyrmak asyryň başynda ikinji senagat öwrülişiginiň başlanmagyna getirdi.

Iri baknadar döwletler. Deňizdäki baş bäsdeşi Gollandiýany ýeňen Beýik Britaniýa XX asyryň başynda baknadarlyk syýasatynda birinjiligi gazanypdy. Ol fransuzlary Kanadadan we Hindistandan gysyp çykardy. Baknalyk syýasatyna has ir başlan Ispaniýa we Portugaliýa onuň bilen

bäsleşmekden ejiz bolup çykdy. Galyberse-de Fransiýa dünýäde iň uly baknadar döwletdi.

Russiýa, Awstro-Wengriýa ýaly döwletler öz goňşularynyň hasabyna bakna eýeçiliklerini giňelden bolsa, beýleki baknadarlar okeanyň aňyrsyndaky ýerlerden eýeçilikleri edinipdiler.

1900-nji ýyla çenli Afrika Ýewropa döwletleri tarapyndan paýlaşylyp gutaryldy. Onuň merkezi we demirgazyk-günbatary fransuzlaryň; Nigeriýa, Keniýa, Uganda, Tanganika, Rodeziýa iňlisleriň; gündogar we günorta-gündogar bölegi nemesleriň; Liwiýa, Somali Italiýanyň; Kongo Belgiýanyň bakna mülküne öwrüldi. Eýelenen ýerler baknadar döwletleriň öz çäginde birnäçe esse uludy. Meselem, Kongodaky bakna mülki Belgiýanyň özünden 80 esse uludy. Ýewropada Şwesiýa, Şweýsariýa ýaly bakna mülklerini edinmedik döwletlerem bardy. Bakna halklar *baknadar döwlet – metropoliýa* tarapyndan dolandyrylýardy.

Ýewropa we Amerika ýurtlarynda döwlet gurluşynyň görnüşleri. Ýewropa döwletleriniň köpüsiniň syýasy gurluşy demokratiýadan daşdady. Demokratiýanyň esasy alamaty bolan saýlaw hukugy diňe erkeklere degişlidi. Bu-da köp döwletde ýokdy. Köplenç barly gatlak saýlaw hukugyndan peýdalanýardy.

Döwlet gurluşy boýunça dünýä döwletleri *respublika* we *monarhiýa* (patyşalyk) dolandyryşly döwletlere bölünýär. XX asyryň başynda Ýewropanyň we Amerikanyň döwlet gurluşynda esasan *monarhiýa (patyşalyk) döwlet gurluşy* ýörgünlidi. Monarhiýa gurluşly döwletleriň başynda hökümdar (monarh) durýardy. Ol ýaragly güýçleriň baş serkerdebaşysydy, uruş yglan edip, ýaraşyk baglaşyp bilýärdi. Hökümetiň başlygyny bellemäge we aýyrmaga hukugy bardy.

Monarhiýa gurluşynyň hem iki görnüşi bardy: *çäklendirilen* we *çäklendirilmedik monarhiýa*. Beýik Britaniýada, Norwegiýada, Şwesiýada, Belgiýada,

Niderlandiýada parlament monarhiýasy düzgüni dowam edýärdi.

Monarhlar – patyşalar dürli ýurtlarda dürlüçe atlandyrylýardy. Olar Beýik Britaniýada – *korol*, Germaniýada – *kaýzer*, Russiýada, Awstro-Wengriýada – *imperator*.

Norwegiýada, Şwesiýada, Belgiýada, Niderlandiýada *parlament monarhiýasy* (çäklendirilen monarhiýa) düzgüni dowam edýärdi. Halk köpçüliginiň syýasy hukuklarynyň giňeldilmegi ugrundaky göreş dolandyryjy gatlagy döwlet gurluşyny demokratiýalaşdyrmaga mejbur etdi. Ilatyň esasy bölegini indi bir adamyň çäklendirilmedik häkimiýetine gulak asmak kanaganlandyрмаýardy. Döwleti dolandyrmagyň wekilçilikli usulyna we konstitusion dolandyryşa geçmek XX asyryň başynda has-da zerurlyga öwrüldi. Parlament monarhiýasynyň nusgawy ýurdy Beýik Britaniýady. Bu ýerde hökümdaryň häkimiýeti Konstitusiýa tarapyndan çäklendirilip, soňabaka simwoliki derejä ýetirilipdi. Iňlis parlamenti lordlar we jemagat (obşinaçylar) palatasyndan durýardy. Olaryň birinjisi korol tarapyndan ömürlük bellenilip, jemgyýetiň saýlama gatlagynyň bähbidini araýardy. Obşinaçylar bolsa saýlanylyp, aşaky gatlaklaryň bähbidine gulluk edýärdi.

Geçen asyryň başynda dünýäniň garaşsyz döwletleriniň az bölegi *respublika* gurluşly döwletlerdi. Respublika latyn sözi bolup «res» — iş, «publikus» — jemgyýetçilik, ählihalk diýmegi aňladýar. Respublikalarda döwletiň baştutany halk tarapyndan saýlanýar. Ýewropanyň üç döwleti – Fransiýa, Şweýsariýa hem-de uly bolmadyk San-Marino respublikalarydy. Ýeri gelende ýatlasak, dünýäde demokratiýanyň asyl mekany hasaplanýan Fransiýada monarhiýanyň tarapdarlary hem ýok dälidi. Fransuz monarhiýaçylary 1905-nji ýylda «Aksýon fransez» («Fransuz hereketi») atly syýasy guramany dörettdi. «Ýok bolsun republika, ýaşasyn Fransiýa, ýaşasyn korol» onuň baş şygarydy. Fransiýada döwlete dünýewi häsiýet bermek barada has işjeň çäreler geçirilipdir. Fransiýa 1875-nji

ýylda kabul edilen konstitusiýa boýunça ýaşaýardy (bu konstitusiýa 1940-njy ýyla çenli dowam edipdi).

ABŞ-da prezident respublikasy gurluşy dowam edýärdi. Onuň parlamenti kongres diýlip atlandyrylýardy.

1871-nji ýylda Germaniýanyň konstitusiýasy kabul edilipdi. Oňa laýyklykda Germaniýada monarhiýa gurluşy saklanyp galýardy. Nemes döwletleriniň bileleşigini düzen imperiýa 22 monarhiýa we üç sany «erkin şäher» (Gamburg, Bremen, Lýubek) girýärdi. Bu döwletleriň hersi käbir özbaşdaklygyny saklap galýardy. Olaryň ýerli häkimiýetleri we ýerli parlamentleri (*landtag*) saklanyp galýardy. Ýerli nebereleriň saklanyp galmagy Germaniýada monarhiýa döpleriniň we ruhunyň berkemegine ýardam berýärdi. Nemes parlamenti (*reýhstag*) iki palatadan ybaratdy. Ýokary palata (*bundestrat*) saýlanylman, bellenilýärdi. Aşaky palata (*bundestag*) ählumumy ses berişligi arkaly saýlanylýardy. Saýlawlara aýallar we harby gullukçylar gatnaşdyrylmaýardy. Parlamentiň hukuklary örän çäklidi. Onuň çykaran kararlaryny imperator tassyklamalydy. Imperatoryň parlamenti dargatmagada ygtyýary bardy.

Awstro-Wengriýada imperiýanyň esasy uly bölegini düzen Awstriýanyň we Wengriýanyň öz parlamentleri we hökümetleri bardy. Hökümet imperator tarapyndan tassyklanylýardy. Horwatiýada, Çehiýada, Galisiýada öz konstitusiýalary, ýerli parlamentleri we öz-özünü dolandyryş guramalary hereket edýärdi.

1905-1907-nji ýyllaryň rewolýusiýasy Russiýada monarhiýa düzgünini birneme ýumşatmaga mejbur etdi. Wekilçilikli häkimiýet guramasy – *Döwlet dumasy* döredildi. Ählumumy bolmasa-da, saýlaw hukugy girizildi. Dört sany saýlaw gatlagyna bölünen halk köpçüligi birnäçe kynçylykly, deň bolmadyk basgançaklardan geçip, saýlamaga hukuk gazandy. Entek imperatoryň bütin häkimiýeti elinde saklamagy dowam edýärdi. Ony goldaýan Döwlet Maslahaty Dumanyň

kararlaryny, patyşa ýaramasa, yzyna gaýtaryp bilýärdi. Patyşanyň Dumany ýatymaga-da haky bardy.

XX asyryň başynda Ýewropa we Amerika ýurtlarynda syýasy partiýalar we akymlar. XX asyrda jemgyýetiň syýasy durmuşynda dürli partiýalar uly rol oýnadylar. *Partiýa* – bu döwlet başyna gelmegi maksat edinýän syýasy pikirdeş adamlaryň maksatnamaly we düzgünnamaly guramaçylykly toplumdur. Eger-de partiýa häkimiýete geçse, oňa *dolandyryjy partiýa* diýilýär. Döwlet dolandyryşyndan çetde bolup, häkimiýet ugrunda göreşýän partiýalara *oppozisiýadaky partiýalar* diýilýär.

XX asyryň başynda dünýäde esasy syýasy güýçler bolan liberallar, konserwatorlar, respublikaçylar, demokratlar, sosialistler, monarhiýaçylar, kommunistler ýaly syýasy akymlar öz partiýalaryny döretdiler.

XX asyryň başynda partiýalaryň arasyndaky göreş açan häsiýete geçdi. Bu göreşde esasy orunlary konserwatorlar (köneçiller), liberallar (aramçyylar), sosialistler we kommunistler eýeleýärdi.

*Konserwatorlar*¹ öňden gelýän jemgyýetçilik gatnaşyklaryny üýtgetmän saklamagyň tarapdarydy. Bakna eýeçiliklerini giňeltmek olaryň esasy arzuwydy. Beýik Britaniýada we Germaniýada olaryň täsiri güýçlüdi. Konserwatorlar Fransiýada we Russiýada *monarhiýaçylar* ady bilen tanalypdyr.

Liberallar özgertmeleriň üsti bilen jemgyýeti kämilleşdirmegiň tarapdarlarydy. Batyrgaý durmuş özgerdişleri olaryň baş şygarydy. Bu ýolda olar gerek bolsa wagtlaýyn eglişiklere hem kaýyldy.

Ýene bir syýasy akym *çepçilerdi*. Olar syýasy sahnada

¹ «conservator» – latyn dilinden terjime edilende «goraýjy, sakçy» diýmegi aňladýar. Konserwatorlar öňden gelýän jemgyýetçilik gatnaşyklaryny üýtgetmän saklamagyň tarapdarlary. Beýik Britaniýada şol at bilen täsirli syýasy partiýa bar.

radikallar ady bilen mälimdir. Çepçiler sosialistik taglymaty özüne ýarag edinýärdiler. Olaryň täsiri Fransiyada hasam güýçlidi. 1902-1914-nji ýyllarda çepçiler Fransiýada ýurdy dolandyrdy. Çepçiler öz gezeginde ikä bölünýär (rewolýusion we reformistik ugurlary).

Çepçileriň içinde has barlyşyksyzy marksçylardy. XX asyryň başynda Ýewropada we Amerikada ilatyň gatlaklaýyn düzüminde işçileriň sany has-da artdy. Indi olar jemgyýetde ykrar edilmeli syýasy güýje öwrüldi. Geçen asyryň başynda guramaçylykly, köpçülikleýin işçiler hereketi döredi. Bu hereketiň syýasy ugrukdyryjysy marksçylyk taglymatdy. XX asyryň başyna çenli Germaniýa marksçylyk taglymatyň watanydy

Marksçylaryň pikiriçe, rewolýusiýalaryň tapgyry netijesinde işçiler häkimiýeti basyp almalydy. Emlägi elinden alnan gatlagyň garşylygyny syndyrmak üçin *proletariat diktaturasy* gurulmalydy. Marksçylar ilaty synplara bölýärdiler. Barly gatlagy garyp gatlagyň baş duşmanyna öwürýärdiler. Olaryň pikiriçe, hususy eýeçilik ýok edilmelidi. Bu bolsa adamzadyň gowy ýaşamaklyga bolan dogabitdi islegini ýok edip, ähli adamlary gyrađeňleşdirmelidi. Rus marksçysy W.I.Ulýanow (Lenin) bu taglymaty ösdürip, ony göreşiň barlyşyksyz, söweşeň, zalym usullary bilen has-da «baýlaşdyrdy». Marksçylar ilkibada dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynyň ählisinde birwagtda sosialistik rewolýusiýa ýeňer diýip ynandyrýardylar. W.I.Lenin aýratyn alnan bir ýurtda rewolýusiýanyň ýeňmeginiň mümkindigi hakdaky pikiri orta atypdy.

Guramaçylykly köçe ýörişleri, iş taşlaýyşlar işçileriň esasy göreş usullarydy. İş taşlaýyşlaryň käbiri birnäçe hepdä çekýärdi. 1912-nji ýylda Beýik Britaniýada bolan kömür gazyjylaryň iş taşlaýşyna 1 milliondan gowrak adam gatnaşypdy. İş taşlaýyşlaryň köpüsünüň soňy ganly wakalar

bilen tamamlanýardy. 1905-nji ýylyň 9-njy ýanwaryndaky Russiýadaky «ganly ýekşenbe» munuň mysalydyr.

Iş taşlaýyşlarda ilkişada ykdysady talaplar (iş hakynyň ýokarlandyrylmagy, iş gününüň dowamlylygynyň azaldylmagy we ş.m.) agdyklyk edýärdi. Soňabaka işçiler ählumumy saýlaw hukugynyň girizilmegi ýaly syýasy talaplary hem goýup başladylar.

Işçi partiýalary. XIX asyryň ortalaryndaky Ýewropadaky rewolýusiýalar tapgyryndan hem-de Pariž kommunasyndan soňra ençeme işçi partiýalary emele gelipdi. Sosializm pikirleriniň täsiri güýçli bolan Fransiýada bu partiýalar sosialistik partiýa ady bilen mälimdi. 1905-nji ýylda birleşdirilen sosialistik partiýa döredilip, ol Işçiler Internasionalynyň fransuz bölümçesi (SFIO) diýlip atlandyryldy. Onuň ýolbaşçysy Žan Žoresdi. Ol marksçy däl, synpy göreşiň duşmanydy. Synplaryň ylalaşygynyň we hyzmatdaşlygynyň sosializme getirjekdigini wagyz edýärdi. Ol rewolýusiýany we proletariat diktaturasyny inkär edipdir.

Germaniýada Sosialistik işçiler partiýasy bardy. Sosialistler XX asyryň başynda dünýä jemgyýetçilik pikirinde bulagaýlyk döredip bildiler. Olar özläriniň howaýy şygarlary bilen saýlawçylaryň bir bölegini öz yzlaryna düşürmegi başardylar. Şeýdip olar parlament saýlawlarynda özläriniň wekillerini kanun çykaryjy organlara girizdiler. Mysal üçin, Germaniýada sosialistler 1912-nji ýylyň parlament saýlawlarynda saýlawçylaryň 4,5 millionynyň ynamyny gazanyp bilipdir. Olar reýhstaga 110 deputatyny geçirmegi başarypdyr. Olar bolsa döwletiň alyp barýan syýasatyna mydama garşy çykyş etdiler.

1906-nji ýylda Beýik Britaniýada Işçiler (*leýboristik*)¹ partiýasy döredildi. Onuň düzümine käredeşler arkadaşlyklarynyň köpüsi toparlaýyn agza bolup girdi. Öz maksatnamasy bolmadyk leýboristler liberallary goldaýardy.

¹ «labour» — iňlis dilinden terjime edilende «zähmet» diýmegi aňladýar.

1911-nji ýylda marksçylyk taglymaty goldanýan sosial-demokratlar Britan sosialistik partiýasyny döredipdiler.

ABŞ-yň işçiler hereketinde sosializmiň ideýalarynyň täsiri gowşakdy.

Işçiler hereketindäki akymlar. Ýewropa sosial-demokratiýasynda üç sany esasy akymy tapawutlandyrmak bolar – *sagçylar, merkezçiler we çepçiler*. Bu akymlar bir-biri garşy örän duşmançylykly ýagdaýy eýeleýärdi. Marksçylyk taglymatynyň däp bolan düzgünlerini berjaý edýänler – çepçi sosialistler, demokratik özgerdişleriň tarapdarlary – sagçylar, ikeriňlenýänler bolsa merkezçiler atlandyrylýardy.

Sosialistleriň içinde iň oňsuksyzy çepçilerdi. Olar synpy göreşe ýykgyň edip, syýasy garşydaşlary bilen ylalaşykdan ýüz öwürýärdiler.

Nemes sosialisti *Eduard Bernşteýn* Marksýň taglymatyna gaýtadan seretmek, derňemek pikirini öňe sürdi. «Derňewçiler» işçileriň esasy taraplarynyň demokratiýa hem-de durmuş özgerdişlerini geçirmek arkaly kanagatlandyryp boljakdygyny subut etdiler. Olar rewolýusion sosializmi ýiti tankyda sezewar etdiler. «Derňewçiler» jemgyýeti rewolýusion «döwmezden» hem ony adalatly edip boljakdygyna düşüňýärdi.

Marksa görä, senagat ösdügiçe, ýurt baýadygyça işçileriň garyplaşmagy artmalydy. İşçileriň sany artyp, onuň has ýoksul gatlagy (proletarlar) maýadarlaryň elinden ähli baýlygyny gaňryp almalydy. Bernşteýn Marksýň bu düşüňjesiniň ýalňyşdygyny görkezdi.

Marks we Engels «Ähli ýurtlaryň proletarlary, birleşin!» diýen şygary öňe sürüpdi. Marksa görä, işçiniň diňe synpy barda, watany ýokdur. Emma Bernşteýn işçiniň hem bir ýurduň raýaty hökmünde watanynyň bardygyny dogry belläpdi.

Bernşteýn öz düzedişleri bilen marksçylyk taglymatyny «ýumşatmak» isledi. Ol kapitalizmiň işçiniň ýagdaýyny düzedip biljekdigine ynanýardy. Ol munuň üçin Marksýň göz önüne getirýän rewolýusion usullarynyň gerek däldigini

áydýardy. Demokratik usullar bilen sosializmi gurup boljakdygyny nygtaýardy. Emma baribir ol hem sosialistik ham-hyýallaryň durmuşda özüne ýol tapmajakdygyna düşünmeýärdi.

Kärdeşler arkalaşyklary. Işçileriň öz hünärine görä bileleşikleri - kärdeşler arkalaşyklary ilkinji gezek Beýik Britaniýada döräpdi. *Tred-ýunionlar* atlandyrylýan bu guramanyň 1913-nji ýylda 4 million agzasy bardy. 1913-nji ýylda nemes kärdeşler arkalaşyklary bolsa 2,5 million adamy birleşdiripdir.

Fransiýanyň umumymilli kärdeşler arkalaşygy *Zähmetiň Ählumumy Konfederasiýasy* diýlip atlandyrylýardy. 1914-nji ýylda onuň 600 müň agzasy bardy. Olar saýlawlara gatnaşmakdan boýyn gaçyrýardylar. Ählumumy iş taşlaýşy göreşiň esasy görnüşi hasaplaýardylar. Ählumumy iş taşlaýşy göreşiň esasy görnüşi hasaplaýardylar.

ABŞ-da *Zähmetiň Amerikan federasiýasy* atly kärdeşler arkalaşygy döredildi. Ol syýasata goşulmazlygy ündeýärdi.

Iki partiýaly we köppartiýaly döwletler. Beýik Britaniýa iki partiýaly ulgamyň ilki emele gelen ýeridi. Parlament saýlawlarynda *konserwatorlar* we *liberallar* partiýalary bäsleşýärdi. Olaryň ikisi-de ilatyň barly gatlagynyň bähbitlerine gulluk edýärdi. Konserwatorlar jemgyýetiň saýlama, barly gatlagynyň isleglerini aňladýardy. Liberallar bolsa ilatyň esasan orta gatlagynyň goldawyndan peýdalanýardy.

ABŞ-da raýatara urşundan soňra iki partiýalylyk ulgamy emele geldi. Demirgazygy goldaýan topar *respublikaçy*, Günorta bolsa *demokratik* partiýanyň toweregine jebisleşdi. XX asyryň başynda bu iki partiýanyň arasynda känbir görnetin tapawut ýokdy. Olar gezekli-gezegine häkimiýetde biri-birini çalyşýardylar.

Köppartiýalylyk Fransiýanyň syýasy ulgamynyň häsiýetli aýrtatynlyklarynyň biridi. XX asyryň başynda ýurdyň

parlamentinde 10-dan gowrak partiýa we syýasy topar hereket edýärdi. Emma olaryň hiç birem sesleriň köplügini gazanyp bilmänsoň, gatyşyk (koalision) hökümeti düzmäge mejbur bolupdylar. Gatyşyk hökümetler berk dälidi. Muny 1900-1914-nji ýyllar aralygynda Fransiýada 13 sany hökümetiň çalyşmagy hem görkezýär. Esasy göreş monarhiýaçylar bilen respublikaçylaryň arasyndady. Soňabaka partiýalaryň öz içersinde hem bölünişik meýilleri güýjäpdi.

Germaniýada konserwatorlar partiýasy reýhstagda köplügi eýeleýärdi. Olar iri mülkdarlaryň we senagatçylaryň isleglerini aňladýardy. 1881-nji ýylda döredilen katolik partiýa syýasy göreşe täze goşulypdy.

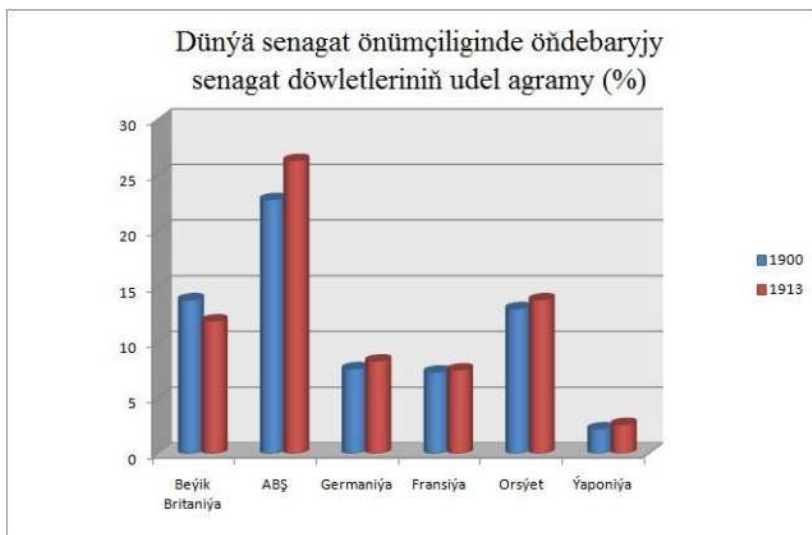
Russiýadaky partiýalary öz maksatnamalaryna görä esasan üç topara birleşdirmek bolar: sosialistik, aram we monarhiýaçy partiýalar. 1903-nji ýylda Russiýa Sosial-demokratik işçiler partiýasy döredildi. Bu partiýa öz içinde bolşewiklere we menşewiklere bölünýärdi. Sosial rewolýusionerler (es-erler) partiýasynyň täsiri güýçlüdi. Liberal ugurly partiýalar bazar ykdysadyýetli demokratik döwlet gurmagy ündeýärdiler. Konstitusion demokratlar (kadetler) we 17-nji oktýabr bileleşigi liberal ugurly partiýalardy. Monarhiýaçylar özlerini patyşanyň goragçylary hasaplaýardy. «Russiýa ruslar üçin! Din, patyşa we Watan üçin! Prawoslawçylyk, Halkylyk üçin! Ýok bolsyn rewolýusiýa! Konstitusiýa gerek däl! Ýer ýüzünde hiç zat tarapyndan çäklendirilmedik monarhiýa üçin!» – ine, bular olaryň esasy şygarlarydy. Sagçy ugry goldaýan birnäçe partiýalar bardy (Rus ýygnagy, Monarhiýaçy partiýa, Rus halkynyň bileleşigi, Mihail Arhangel adyndaky Rus milli bileleşigi). Göreşiň esasy usuly hökmünde olar zorlugy saýlap alypdylar.

Asyryň başynda Ýewropa dünýäniň esasy ösüş merkezleriniň biridi. Onuň ykdysadyýetinde senagat esasy orny eýeleýärdi. Buguň asyry gutaryp, elektrigiň asyry başlanypdy. Täze senagat enjamlary peýda bolypdy. Konweýerler üznüksiz

önümçiligiň hemrasyna öwrülipdi. Ykdysadyýetde banklaryň we paýdarlar jemgyýetleriniň ähmiýeti artypdy.

Entek köpmilletli döwletleriň saklanyp galýandygyna garamazdan, Ýewropada her bir milletiň milli döwletini döretmek meýli güýçlenipdi.

Amerika XX asyryň başynda çalt depginler bilen ösdi. Günorta we Demirgazyk Amerikanyň ilaty XIX asyryň başynda 25 mln bolanlygyndan XX asyryň başynda 144 mln-a

ýetipdi. Ilatynyň 55%-ni göçüp gelenler düzýärdi. Olaryň köpüsi men diýen, gujur-gaýratly, sagdyn adamlardy. Göçüp gelenler sebiti ösdürmekde köp iş bitirdi.

Akýagyzlaryň esasy böleginiň sowatly bolmagy Amerikanyň ösüşine oňaýly täsir etdi. 1900-nji ýylda 10 ýaşdan ýokary akýagyz ilatyň bary-ýogy 6%-i sowatsyzdy. Bu görkeziji garaýagyz ilatyň arasynda 45%-e barabardy. Sowatsyz garaýagyz ilat köplenç bilim talap etmäýän gara işlerde işledilýärdi.

Amerikanyň dünýäniň ösüş merkezleriniň birine öwürilmeginiň sebäpleriniň ýene biri — amatly tebigy

şertleriniň bolmagydyr. Galla, pagta, et öndürmekde ABŞ dünýäde öňdeligi saklaýardy.

XX asyryň başynda Günbataryň ösen döwletleriniň syýasy gurluşy, içeri we daşary syýasaty. Ýewropa XX asyryň başynda uly özgerişleri başdan geçirýärdi. Beýik Britaniýa, Fransiýa dünýäde öňden belli iri döwletler hasaplanýardy.

XIX asyr **Beýik Britaniýanyň** altyn asyry bolupdy. Şazada aýal Wiktoriýanyň dolandyran 64 ýyly (1837-1901) bu ýurduň has kuwwatlanan döwri boldy. XX asyryň başynda hem Beýik Britaniýa dünýäniň iň baý ýurdudy. Asyryň başynda ykdysady ösüşin bady boýunça has çalt ösýän ýurtlardan yza galyp başlapdy, onuň bilen basdaş ýurtlar köpelişdi. Eger 1870-1914-nji ýyllarda dünýä önümçiligi 5 esse artan bolsa, bu görkeziji beýik Britaniýada 2,2 esse bolupdy. Dünýä senagat önümçiliginde Angliýanyň paýy 32%-den 20%-e çenli peselipdir. Iňlis ykdysadyýeti gönüden-göni bakna ýurtlar bilen ykdysady gatnaşyklara bagly bolup durýardy. Daşary ýurtlara maýa goýmakda welin, Angliýa öňdeligi eýeleýärdi. Ol 1900-nji ýylda 2 mlrd, 1913-nji ýylda bolsa 4 mlrd funt sterlingi daşary döwletlere maýa hökmünde çykarypdyr.

Beýik Britaniýa dünýädäki iň uly imperiýady. Onuň meýdany bakna ýerleri hem goşanymyzda 31,9 mln. inedördül kilometre barabardy. Ýurt konstitusion monarhiýa gurluşlydy. Liberal we konserwator partiýalar häkimiýet ugrunda dalaş edýän esasy syýasy güýçlerdi. Iki asyryň sepgidi konserwatorlaryň döwri bolupdy. 1895-1902-nji ýyllarda *L. Solsberiniň*, 1902-1906-njy ýyllarda *L. Balfuryň* konserwatiw

hökümetleri dolandyryşda boldular. Olar berk proteksionizm syýasatyny ýöretdiler. Irlandiýa meselesinde berk pozisiýany eýelediler. 1906–1911-nji ýyllarda liberal partiýa olandyryşda boldy. Onuň hökümetlerine *G. Kempbel-Bannerman*, *G. Askwit*, *Dewid Lloyd Jorj* ýolbaşçylyk etdiler. Jorjuň hökümeti işçileriň iş şerti we gündelik durmuşy hakda ençeme kanunlary parlamente hödürläpdi.

Baknalyk syýasaty Beýik Britaniýanyň syýasy durmuşynda möhüm orny tutýardy. XIX asyryň ahyrynda Müsür we Sudan britan agalygynyň täsirine düşüpdi. Iňlisler Günorta Afrikany öz täsirine geçiripdirler. Bu ýerde altynyň hem-de almazyň baý kânleri bardy. Bu ýerlere golland gelip çykyşly akýagyş ilet – *burlar* hojaýynçylyk edýärdi. Olar iňlisleriň bu baýlyklaryň hojaýyny bolmagyna ylalaşmandyrlar. Emma 1899-1902-nji ýyllarda dowam eden iňlis-bur urşunda burlar ýeňlipdirler.

Beýik Britaniýa öz bakna mülkleriniň içinde akýagyş iletýň agdyklyk edýän ýerlerine öz-özünü dolandyrmak (dominion) hukugyny bermäge mejbur boldy. Şeýle hukugy Kanada (1867), Awstraliýa (1900), Täze Zelandiýa (1907), Günorta Afrika bileleşigini döreden öňki bur respublikalary (1910) aldy. XX asyryň başynda Irlandiýa ýene-de Beýik Britaniýadan bölünip aýrylmak ugrunda göreşe başlady. Emma Irlandiýa meselesi çözülmän galdy.

Antanta bileleşiginiň döredilmegi bilen Angliýa Germaniýanyň duşmanyna öwrüldi. Germaniýanyň deňiz harby güýçlerini artdyrmagy Angliýany ynjalykdan gaçyrdy. 1905-nji

ýylda Angliýa «Drednout» adyny alan täze kysymly bronenosesleri öndürmäge girişdi.

Fransiýa, 1870-1871-nji ýyllaryň franko-prus urşunda ýeňlenem bolsa, beýik döwletligine galýardy. Bu ýurduň ykdysady mümkinçilikleri ýokarydy. Kuwwatly goşuny, iňlisleriňkiden soň ikinji ýerde durýan deňiz floty bardy. Agyr senagat boýunça ol dünýäde 2-nji ýerdedi. 1900-nji ýylda Parižde geçirilen Bütindünýä sergisi fransuz ylmy-tehniki pikiriniň ýeten ýokary derejesini dünýä äşgär edipdi. Emma barybir XX asyryň başynda ýurduň yza galýandygy görnüp ugrady. Ol dünýäde 2-nji ýerden 4-nji orna yza süýşdi. 1900-1907-nji ýyllarda fransuz ykdysadyýetini krizis gurşap aldy. Krizis ýeňlip geçilip, I jahan urşuna çenli ykdysady ösüşi gazanmak hökümete başartdy. Beýik Britaniýadan we Germaniýadan tapawutlylykda, Fransiýada entek oba hojalyk önümçiligi kesgitli orny eýeleýärdi. Ilatynyň 40%-inden gowragy oba hojalygynda zähmet çekýärdi.

Asyryň başynda Fransiýada Üçünji Respublika dowam edýärdi. Ol 1870-1940-njy ýyllarda ýurdy edara edip, Fransiýanyň taryhyndaky baş Respublikanyň arasynda iň uzak dowam edenidir. XIX asyryň ahyrynda monarhiýanyň tarapdarlary bilen respublikaçylar göreşýärdi. XX asyryň başynda bolsa sagçylara we çepçilere bölünen respublikaçylar bäsdeşe öwrülipdi.

1902-nji ýylyň parlament saýlawlarynda çepçileri we sosialistleri birleşdirýän, çepçi bileleşik ýeňiş gazandy. *Emil Kombanyň* hökümeti döwletiň dünýewi häsiýetini güýçlendirmäge ünsi güýçlendirdi. Buthana döwletden aýryldy. Döwlet mekdeplerinde diniň okadylmagy gadagan edildi. Katoliki mekdepleriň köpüsi ýapyldy. 1911-1914-nji ýyllarda 8 gezek hökümet çalyşdy.

Franko-prus urşundan soňra ähli nemes ýerleri **Germaniýa** imperiýasyna birleşdirildi. 1871-nji ýylyň konstitusiýasyna görä, imperator döwletiň baştutany

hasaplanýardy. Wilgelm I birleşdirilen Germaniýanyň ilkinji imperatorydy. Ýöne iş ýüzünde 1871-1890-njy ýyllarda ýurdy kansler *Otto fon Bismark* dolandyrypdy.

XX asyryň başynda Germaniýa çalt depginler bilen ösdi. Eýýäm asyryň başynda ol dünýäniň senagat taýdan ösen döwletleriniň arasynda 2-nji orna geçmegi başardy. Elektrotehnika, alýuminiý, himiýa senagatlary ykdysadyýetiň esasy pudaklaryna öwrüldi. Asyryň birinji onýyllygynda ýurtda elektrostansiýalaryň kuwwaty 100 esse artdy. Nemes inženerleriniň tehniki açyşlary önümçiligiň tehnologik kuwwatyny artdyrmaga ýardam etdi. *W. Simens* polady etretmek üçin ýaý halkasy şekilindäki peji, *A. Wilm* dýuralýiminini, *R. Dizel* suwuk ýangyç bilen işleýän hereketlendirijini, *G. Daymler* we *K. Bens* benzin bilen işleýän hereketlendirijini oýlap tapdylar. Bu açyşlar zähmet öndürijiliginiň artmagyna görnetin täsirini ýetirdi. Germaniýanyň daşary söwdasy artdy. Nemes söwda floty dünýä öňdeligini gazandy. Eger Beýik Britaniýa we Fransiýa esasan daşarky bazara maýa çykaran bolsa, Germaniýanyň eksportynyň esasy bölegi senagat harytlarydy. Ýurtda iri banklar, konsernler döräp başlady.

Ýurduň syýasy ulgamy hakda aýdanymyzda, Germaniýada iň demokratik saýlaw ulgamy girizilipdi. 25 ýaşyna ýeten raýatlaryň saýlaw hukugy bardy. 1900-1909-njy ýyllarda *Bernhard fon Býulow* kansler boldy. Ol içeri syýasatda konserwatorçylyk we liberalçylyk ruhuny birleşdirmäge gönükdirilen syýasaty ýöretdi. Ol diňe 1907-nji ýylda reýhstagda özüni goldaýan bileleşigi döretmegi başardy. Býulow Germaniýanyň baknadarlyk syýasatyna bat berdi. Daşary syýasatda «Pangerman» ýörelgesini öňe sürdi. 1877-nji ýylda ýekeje-de bakna mülki bolmadyk Germaniýanyň 1900-nji ýyldaky bakna eýeçilikleri 2,7 mln inedördül km bolup, bu ýerlerde 12,3 mln ilat ýaşaýardy. I jahan urşuna çenli bu

görkeziji känbir artmandy. Germaniýanyň öz bakna mülklerini giňeltmek islegi dünýäni jahan urşuna getiren sebäpleriniň biridi.

1909-njy ýylda Býulow iş başyndan aýrylyp, *T. Betmann-Golweg* kansler boldy.

XIX asyryň ahyry – XX asyryň başy **ABŞ-nyň** ykdysadyýeti üçin pajarlap ösüş döwri boldy. Ol ähli babatda ösüp, kuwwatlanyp, Ýewropanyň döwletlerinden öňe geçmegi başarypdy. ABŞ geçen asyryň başynda dünýä döwletine öwrülipdi. Demir, daşkömür, nebit, mis ýaly tebigy baýlyklara baý bolmagy amerikan hojalygynyň ilerlemegine ýardam etdi. XIX asyryň ahyrynda – XX asyryň başynda ABŞ çenagat babatda hem dünýäde birinji ýere geçdi. Ol çoýuny we polady Beýik Britaniýanyň, Germaniýanyň, Fransiýanyň bilelikde öndürýäninden köp öndürýärdi, daşkömri köp gazyp alýardy. 1914-nji ýylda ähli senagat kärhanalarynyň bary-ýogy 2,2%-ni düzen iri kärhanalar ähli amerikan senagatynyň ýarpy önümini berýärdi. Erkin bäsleşik amerikan ykdysadyýetiniň depginini kesgitleýän esasy çelgidi. Amerikan işçisiniň aýlyk haky Beýik Britaniýanyň we Germaniýanyň işçileriniň aýlygyndan ýokarydy.

XX asyryň başyndan takmynan I jahan urşuna çenli döwür ABŞ-da respublikaçylaryň döwri bolupdy. Iki asyryň çalşygynda ABŞ-da respublikan partiýadan bolan *Mak-kinli* (1897-1901) prezident boldy. Onuň döwründe döwletiň içeri syýasatynda trestlere we kartellere garşy göreş ýaýbaňlanypdy. Olar işewür adamlaryň özara bäsdeşligini bökdeýärdi, özara dilleşip, alyjylaryň boýnuna harytlaryň ýokarlandyrylan bahasyny dakýardylar. Rokfelleriň «Nebit kompaniýasy», Morganyň «Polat trest» erkin söwdanyň düzgünlerini bozmakda aýyplanyldy. Mak-kinli ikinji möhlete saýlanan mahalynda 1901-nji ýylyň 14-nji sentýabrynda janyna kast edilip öldürildi. Bu ABŞ-nyň taryhynda üçünji gezek prezidentiň janyna kast edilmegidi. Konstitusiýa laýyklykda wise-prezident *Teodor Ruzwelt* (1901-1909) prezidentiň

wezipesini eýeledi.

ABŞ-da iki asyryň sepgidinde amala aşyrylan ykdysady özgertmelerin toplumy *Teodor Ruzweltiň* «ilerleýji ösüş eýýamy» adyny alypdy. Ol döwletiň ykdysadyýeti we zähmet gatnaşyklaryny düzgünleşdirmelidigi, eger şeýtmese rewolýusiýalaryň boljakdygyny aýdypdy. Onuň häkimiýete gelmegi bilen trestlere garşy ilkinji kanunlar kabul edilip başlandy. Ruzweltiň pikiriçe maýanyň çendenaşa bir elde köp jemlenmegi amerikan jemgyýetiniň esasy daýanjy bolan orta gatлага howp salýardy, iň esasy-da ol erkin bäsdeşlige böwet bolýardy. 1904-nji ýylyň ahyrynda bolan saýlawlarda ýeňip, Ruzwelt indi kanun esasynda saýlanylan prezident boldy. Ol 1906-njy ýylda iri korporasiýalaryň we trestleriň üstünden döwletiň gözegçiligini has-da giňeldýän kanunlaryň toplumynyň kabul edilmegini gazandy. Olaryň arasynda demir ýollary düzgünleşdirmek barada Hepberniň kanuny, azyk önümlerini we medisina enjamlaryny taýýarlamak hakynda kanun we beýlekiler bardy. T. Ruzwelt ýurduň tebigy baýlyklaryny goramak meselesiini umumymilli derejä ýokary göterdi.

Ruzweltiň ýerine 1909-njy ýylda häkimiýete gelen *Uilýam Taftyň* (1909-1913) hökümetem sözde onuň başlan çärelerini dowam etdirmäge söz berse-de, bu ýoldan sowuldy. Bu bolsa respublikan partiýanyň öz içinde bölünişige getirdi. 1913-nji ýylyň saýlawlarynda respublikaçylar ýeňlip, olaryň ýerini demokratik partiýadan bolan *Wudro Wilson* (1913-1921) eýeledi.

Wudro Wilsonyň dolandyryşynyň birinji döwri «täze erkinlik» ýa-da «täze demokratiýa» adyny aldy. Ol tä Birinji jahan urşuna çenli ýurduň maliýe ulgamyny düzgünleşdirmäge synanyşdy. Umumymilli bank ulgamyny döretdi. Proteksionizm syýasatyny ýatyrdy. Saýlaw ulgamy demokratiýalaşdyryldy. 1913-nji ýylda ABŞ-nyň senatorlaryny ählihalk tarapyndan göni saýlamak barada ABŞ-nyň

Konstitusiyasyna 17-nji üýtgeşme girizildi. Kleýtonyň kanuny boýunça kärdeşler arkalaşyklarynyň işlemegi kanunlaşdyryldy.

ABŞ öz maýa goýumlary bilen Latyn Amerikasy sebitiniň ösmegine ýardam etdi. Sebitiň döwletlerine uzak wagtlaýyn karz pullary berildi. Latyn Amerikasy dollaryň güýji bilen ABŞ-a bagly edildi. Gawaý adalary, Filippinler hem ABŞ-nyň golastyna düşdi. 1899-njy ýylyň 6-njy sentýabrynda Hytaý babatda «açyk gapylar we deň mümkinçilikler» syýasaty yglan edildi. Onuň awtory ABŞ-nyň döwlet sekretary *J. Hey* hasaplanýardy.

1912-nji ýylda W.Wilson «Biziň öňümüzde täze zamananyň şapagy görünýär. Onda biz dünýäni dolandyrarsy» diýipdi.

Awstro-Wengriýa imperiýasy iri döwletleriň biridi. Döwlet baştutany imperatordy. Ol kanunlara gol çekýärdi, hökümetiň düzümini tassyklaýardy. Ýurt ykdysady babatda yzagalakdy. Ýurduň diňe Awstriýa we Çehiýa sebitleri senagatlaşandy. Daşary ýurt maýasyna garaşlylyk Awstro-wenger ykdysadyýetiniň häsiýetli aýratynlygydy.

Awstro-Wengriýa Balkanlarda öz täsirini artdyrmak isleýärdi. Ol öň Osman imperiýasyna garaşly bolan Bosniýany we Gersogowinany 1908-nji ýylda özüne birikdirdi.

XX asyryň başynda **Russiýa** imperiýasy meýdany boýunça (22,2 mln inedördül km.) Beýik Britaniýadan soňra (31,9 inedördül km.) dünýäde ikinji ýerde durýardy. 1914-nji ýylyň maglumaty boýunça dünýäniň ilatynyň tas 10%-i bu ýerde jemlenendi.

Ýurduň milli girdejisi 16,4 mlrd. manada barabardy (dünýä girdejisiniň 7,4 %-i). Bu görkeziji boýunça Russiýa ABŞ-dan, Germaniýadan we Britan imperiýasyndan soňra dördünji ýerde durýardy. Jemi senagat önüminiň möçberi boýunça bolsa 5-nji ýerde durýardy. Emma zähmet öndürijiligi we jan başyna düşýän milli önüm babatda yza galýardy.

Russiýa beýleki döwletlere garanda, bazar ykdysadyýetine gijräk girişipdi. Ykdysadyýeti senagatlaşdyrmak daşary ýurt maýasynyň hasabyna amala aşyryldy.

Italiýa ykdysady ösüşi boýunça dünýäde yzagalak ýurtdy. Ýurduň demirgazygynda senagat ösüp başlanam bolsa, günortasy yzagalak oba hojalyk sebitdi. Ilatyň 1/3 senagatda, galany oba hojalygynda zähmet çekýärdi. 1900-nji ýylda korol *Umberto* anarhist Gaetano Breşi tararyndan öldürilensoň, tagta *Wiktor Emmanuil III* geçipdir (1900-1946). Asyryň başynda ýurtda täsirli syýasy güýç bolan liberal partiýa häkimiýetdedi. Ýurduň taryhynda 5 gezek premýer-ministr bolan Jowanni Jolittiniň dolandyran döwri «*Jolittiniň zamanasy*» ady bilen taryha girdi (1903-1914). Ol sosialistleri öz syýasatyny goldamaga çekmäge synanypdyr. Ykdysadyýeti ösdürmäge üns beripdir, birnäçe taslamalary durmuşa geçiripdir. Awtomobil önümçiligi ýola goýlupdyr. Täze demir ýollar gurlupdyr. Jolitti sosial ulgamda hem birnäçe özgertmeleri geçiripdir.

Ispaniýada bolsa rewolýusiýalaryň ençeme tapgyrynyň bolandygyna garamazdan, monarhiýa saklanyp galyppy. 1902-nji ýylda tagta Burbonler neslinden bolan 16 ýaly korol Alfonso XIII çykypdyr.

XX asyryň başlarynda halkara gatnaşyklary

Satuw bazarynyň we çig-mal çeşmesiniň üstündäki bäsdeşlikler. Senagat öwrülişiginiň tamamlanmagy, täze bazarlaryň ösleşdirilmegi, erkin söwdanyň ösmegi, maýa goýumlarynyň artmagy, täze harby tehnikalaryň ýüze çykmagy XIX asyryň ahryndan başlap Ýewropanyň we Amerikanyň iri döwletleriniň baknadarlyk syýasatyny has-da işjeňleşdirdi. Birinji jahan urşy başlanýança dünýäniň iri döwletleri tarapyndan yzagalak ýurtlar paýlaşylyp gutarylypdy. 1900-nji ýylda baknadar döwletleriň ählisiniň bakna mülkleri 520

mln.adam ilatly (dünýäniň ilatynyň 35%-i) 73 mln.inedördül kilometr meýdany (Ýer togalagynyň gury ýer böleginiň 55% -i) tutýardy. 1914-nji ýylda bolsa eýýäm Ýer togalagynyň 66,9% territoriýasy we 60% ilaty bakna we ýarym bakna ýagdaýyndady.

Beýik Britaniýa döwründe öz hususy territoriýasyndan 48 esse uly meýdanly birnäçe ýurtlary bakna öwürip, olaryň bazarlarynda hojaýynlyk etdi. Beýik Britaniýanyň eýeçilikleri Afrikanyň ähli sebitinde bardy. *Fransiýa* hem iri baknadar ýurtdy. 1913-nji ýylda fransuz bakna imperiýasy 10,6 mln inedördül km meýdany tutup, bu çäkde 53,4 mln adam ýaşaýardy. Onuň bakna mülkleriniň aglabasy Afrikadady. Onuň diňe Afrikadaky bakna mülkleriniň möçberi onuň hususy meýdanyndan 17 esse uludy. Afrikanyň häzirki döwletleriniň 13-si onuň golastyndady. Ol Afrikanyň Merkezi we Demirgazyk-Günbatar bölegini, Madagaskar adasyny eýeläpdi. Fransiýa Hindi-Hytaýda hem esasy hojaýyndy. Häzirki Zairi (öňki Kongo) Belgiýa eýeläpdi. Liwiýa we Somali Italiýanyňky, Togo, Kamerun Germaniýanyňkydy. Germaniýa XIX asyryň 80-90-njy ýyllarynda Günorta-Günbatar we Günorta-Gündogar Afrikany, Ýuwaş okeanynda Marşal, Marian we Karolin adalaryny, Täze Gwineýanyň bir bölegini eýeläpdi. Samoany ABŞ bilen paýlaşypdy. Angola we Mozambige portugal baknadarlary hojaýynçylyk edýärdi. ABŞ welin, ýewropalylaryň Afrikany öz aralarynda üleşdirmegine goşulmady. Çünki ABŞ gulçulygy öz ýurdunda gadagan edenden soňra öň Afrikadan getirilen gullaryny azat edipdi. Olara ata watanlaryndan – Afrikadan ýer satyn alyp berip, isleseler dogduk mekanlaryna gitmäge rugsat beripdi. Azat edilen gullar bolsa ol ýerde häzirki Liberiyä döwletini döretdiler. Geň ýeri, Liberiýany basyp almaga ýewropa döwletleriniň hiç biri hem milt edip bilmedi. Efiopiýa we Günorta Afrika bileleşigi hem Afrikanyň baknalyga öwrülmedik ülkeleridi.

Germaniýadan Elzas we Lotaringiýany gaýdyp almak isleýän ahmyrçyl fransuz syýasatçylary uruş agtarýardylar. Germaniýa öz daşary syýasatynda «Pangerman» ýörelgesini öňe sürdi. Oňa görä, nemesler beýleki milletlerden ýokary hasaplanylýardy. Germaniýa günbatarda Beýik Britaniýany we Fransiýany gowşatmagyň, gündogarda bolsa Russiýanyň magdanlaryny eýelemegiň, Ýakyn Gündogarda ornaşmagyň arzuwyndady. Wilgelm II 1898-nji ýylda Osman soltany Abdylhamyt II-ä Bosfor bogazyndan Pars aýlagyna çenli demir ýol çekmegi tekliptdi. 1913-nji ýylda Germaniýanyň harby çykdaýlary XIX asyryň aýagy bilen deňeşdirende 5 esse artdy. Ol döwletiň tutuş çykdaýlarynyň deň ýarysydy.

XIX asyryň ahryryndan başlap çalt depginlerde ösüp başlan Germaniýa, Italiýa, ABŞ, Ýaponiýa ýaly döwletler paýlaşylan dünýäni täzedan paýlaşmak ugrundan göreşe başladylar. Bu göreş bir tarapdan täze ösüp barýan agzalan döwletler bilen, beýleki tarapdan Beýik Britaniýa, Fransiýa, Russiýa ýaly döwletleriň arasynda garşylyklary ýitileşdirdi.

Germaniýanyň we Italiýanyň güýçlenmegi Ýewropadaky deňagramlylygy bozdy. 1894-1895-nji ýyllardaky hytaý-ýapon urşunda ýeňen Ýaponiýa Koreýany eýeläp, Uzak Gündogardan Russiýany gysyp çykarmak ugrundan herekete başlady. Rus-ýapon garşylyklary ýitileşdi. Ýaponiýa Ýewropanyň Aziýadaky bakna eýeçiliklerine wehim salýan esasy güýje öwrüldi.

Osman imperiýasy hem halkara dawalarynyň merkezine öwrülipdi. Onuň Afrikada, Ýakyn Gündogarda, Balkan ýarym adasynda (Balkanlarda) uly mülkleri ýeke özüniň eýeläp oturmagyna uly döwletler razy dälidi. Görşümüz ýaly, XX asyran çenli dünýä, esasan, paýlaşylyp gutarylypdy.

Paýlaşylan dünýäni paýlaşmak ugrundaky ilkinji uruşlar. Jahan urşy öz özünden başlanmady. Kiçi uruşlarda ýitileşen garşylyklar dünýä urşuna ýazdy. Dünýäniň öňki paýlanyşy indi köp döwletleri kanagatlandyрмаýardy.

Halkara gatnaşyklaryndaky düwüniň barha çigişmeginiň sebäbi «öňki, nusgawy» (Angliýa, Fransiýa, Russiýa) we «täze» (ABŞ, Germaniýa, Ýaponiýa) beýik döwletleriniň umumy bähbitleriniň dürlülügindedir. Bakna mülkleri, täsir ediş zolaklaryny edinmek deňizde we ýaraglanyşykda artykmaçlyk gazanmak islegi ýaragly çaknyşyklara eltýardi. Basyp almalar milletçi we geosyýasy şygarylary (pangermançylyk, panamerikançylyk, pantürkçilik, Ýaponiýanyň «Beýik Aziýa» hakdaky şygary, Britan imperiýasynyň «beýikligi») bilen aklanylýardy. Güýç ulanmak syýasyty gizlin diplomatiýa, ylalaşyklar we şertnamalar baglaşmak, haýbat atmak ýaly hüjümler bilen utgaşýardy.

ABŞ Ispaniýadan Kubany 100 mln. dollara özlerine satmagy talap etdi. Emma hiç bir döwletiň öz bakna mülkini satasy gelenokdy. 1895-nji ýylda Kubada ispan agalygyna garşy halk gozgalaňy başlandy. Kuba dawlary ispan-amerikan urşuna getirdi. 1898-nji ýylda Gawana gelen «Men» amerikan gämisinde partlamanyň bolmagy, onda ispanlaryň aýplanmagy urşa bahana boldy. Uruşda Ispaniýa ýeňildi. Kuba Ispaniýanyň baknalygyndan çyksa-da, ol ABŞ ýaly güýçli täze hojaýynyň täsirine düşdi. Kuba 1903-nji ýylda ABŞ-nyň protektoratyna öwrüldi. Puerto-Riko, Guam adalary ABŞ-nyň ygtyýaryna geçdi. Ispaniýa Filippinleri ABŞ-a 20 mln dollara satmaga mejbur boldy. 1900-nji ýylda Gawaý adalary ABŞ-nyň çäğine öwrüldi. 1898-nji ýyldaky *ispan-amerikan urşy* dünýäni täzedan paýlaşmak ugrundaky ilkinji uruşdy. Ol ABŞ-ny Ýuwaş okeany sebitinde güýçli döwlete öwürdi.

Öz daşary syýasaty işjeňleşdiren ABŞ-nyň hökümeti XX asyryň başynda Ýuwaş we Atlantik okeanlaryny birleşdirýän kanaly gurmagy zerur hasap etdi. Onuň üçin kanalyň geçjek ugruny Kolumbiýadan bölüp aýyrdy we Panamanyň garaşsyzlygyny jar etdi. Uzynlygy 81 km. bolan Panama kanaly 1904–1914-nji ýyllar aralygynda guruldy. 1916-njy ýylda ABŞ Dominkikan Respublikasyny eýeledi. Şol ýyl ol Daniýadan

Wirgin adalaryny 25 mln dollara satyn aldy.

Iňlis–bur urşy (1899–1902) Afrikadaky uly uruşlaryň biridir. XIX asyryň ahyrynda Müsür we Gündogar Sudan britan agalygynyň täsirine düşüpdü. Iňlisler indi Günorta Afrikadaky Transwaal we Mämişi kenar respublikasyna nazaryny dikipdi. Çünki bu ýerde altynyň hem-de almazyň baý känleri bardy. Bu ýerleriň golland asylyly akýagyz ilaty — burlar¹ iňlisleriň bu baýlyklaryň hojaýyny bolmagyna ylalaşmady. Iňlislere garşy uruşda burlary Germaniýa goldady. Iňlisler söweş tärleriniň täze nusgalaryny dünýä görkezdiler, «haki» atly gorag eşiklerini (şol ýeriň reňkine meňzeş, birkada saýgaryp bolmaýan) geýdiler. Bu uruşda taryhda ilkinji gezek pulemyotlar we uzak goranmak üçin niýetlenen garymlar ulanyldy. 1899–1902-nji ýyllarda dowam eden iňlis–bur urşunda burlar ýeňildi. *Wereing* ýaraşyk şertnamasyna görä, Angliýa Transwaal we Mämişi kenar respublikasyny eýeledi. 1910-njy ýylda paýtagty Keýptaun bolan *Kap* baknasynda we öňki bur respublikalarynyň çäginde Günorta Afrika bileleşigi döredilip, olar dominion hukugyny aldylar.

Uzak Gündogarda täsir zolaklaryny we ýurtlary gaýtadan paýlaşmak ugrundaky dawalar *rus-ýapon urşunyň* (1904–1905) tutaşmagyna getirdi. 1904-nji ýylyň fewralynda Ýaponiýa uruş yglan etmezden Port-Arturda Russiýanyň flotunyň üstüne çozdy. Mukdeniň we Susimanyň eteginde bolan deňiz söweşlerinde ruslar ýeňildi. Uruşda Beýik Britaniýa we ABŞ Ýaponiýany goldady. Ýaponiýa Russiýany ýeňmegi başardy. Portsmut (ABŞ) ýaraşygyna görä, Ýaponiýa ondan Günorta Sahalini aldy. Port-Artur bilen bilelikde Russiýa degişli bolan Lyaodun ýarymadasyndaky we Dalniýdäki kärende ýerleri (Kwantun welaýaty), Günorta Mançžuriýadaky demirýol şahasy hem Ýaponiýa berlipdir. Uruş netijesinde Russiýa

¹ «Bur» — «daýhan» diýen golland sözünden gelip çykyp, olar gollandlaryň frasuz gugenotlary, nemesler, ispanlar we portugallar bilen garyşmagyndan emele gelen täze halkdyr. Olara «afrikanerler» hem diýilýär.

Koreýa dawasyndan daşlaşdyrlydy. 1910-njy ýylda Ýaponiýa Koreýany doly öz bakna ýurduna öwürýär.

XX asyryň başynda iňlis-german, frank-german, rus-german gapma-garşylyklarynyň ýitileşmegi. Üçler we Antanta bileleşikleriniň döremegi. XX asyryň başynda iri ýewropa döwletleriniň özara gapma-garşylyklarynyň ýitileşmegi olaryň iki sany harby-syýasy toparlanyşyga birlleşmegine getirdi. Fransiýa garşy urşa taýýarlanýan Germaniýa özüne ýaranlary gözleýärdi. Şeýle ýaran ozaly bilen Awstro-Wengriýa bolup biljekdi. Ol Russiýanyň elini baglap, Fransiýa bilen bileleşmekden saklap biljekdi. Awstro-Wengriýa we Russiýa Balkanlarda esasy bäsdeşlerdi.

1879-njy ýylda Germaniýa bilen Awstro-Wengriýanyň arasynda şertnama baglaşyldy. Olar Russiýa çozan mahalynda birek-biregi goldamagy ylalaşdylar. 1882-nji ýylda bu şertnama Italiýa hem goşuldy. 1881-nji ýylda Fransiýanyň Tunisi basyp almagy, onuň Italiýa bilen gatnaşyklaryny ýaramazlaşdyrdy.

1882-nji ýylda Germaniýanyň, Awstro-Wengriýanyň we Italiýanyň arasynda baglaşylan harby şertnama *Üçler bileleşigi* adyny aldy. Fransiýa öz üstlerine çozan halatynda Germaniýa we Italiýa birek-birege kömek bermäge söz berdiler. Awstro-Wengriýa bilen Russiýanyň arasynda dawa tutaşsa, Italiýa bitaraplygyny saklamalydy. Bismark Russiýany Germaniýa bilen urşa girmez diýip hasaplaýardy.

Wilgelm II-niň täze imperator bolmagy we Bismarkyň iş başyndan aýrylmagy bilen Germaniýanyň syýasatynda üýtgeşmeler boldy. Nemes generallary iki ugurda uruş alyp barmakdan çekinmeli daldigini öňe sürdüler. Olar ruslaryň çalt goşun düzjekdigine kembaha garadylar. Nemesler ilki Fransiýany dyza çökerip, soňra ruslaryň üstüne çozmakçydy.

Germaniýanyň we Beýik Britaniýanyň deňiz agalygy ugrundaky bäsdeşligi. Germaniýanyň kansleri *Bernhard fon Býulow* işeň daşary syýasat alyp bardy. Ol reýhstagda eden çykyşynda : «Beýleki halklar öz aralarynda ýeri we suwy

paýlaşanlarynda, biz nemeslere gök asmandan başga hiç zat ýetmändir. Biz özümize Günün aşagyndan mynasyp ýer bermegini talap edýäris» diýen şygary öňe sürüpdir. XIX asyryň 90-njy ýyllarynda Germaniýa Hytaýa kürsöp girdi. Şandun ýarymadasynda harby bazasyny gurdy. Ýuwaş okeanynda Karolin, Marşal we Marian adalaryny eýeledi. Täze bakna mülkleriniň eýelenmegi, daşary söwdanyň artmagy Germaniýadan kuwwatly deňiz flotyny döretmegi talap edýärdi. Wilgelm II «Biziň geljegimiz deňizdedir» diýen şygary ýörelge edinipdi. Eger XIX asyryň ahyrynda nemes floty dünýäde 5-nji ýerde duran bolsa, 1914-nji ýylda ol Angliýadan soň 2-nji ýere geçmegi başardy. 1895-nji ýylda Demirgazyk we Baltika deňizlerini birleşdirýän Kil kanaly açyldy. 1898-nji ýylda reýhstag harby gämileriň gurluşygy hakynda uly maksatnamany tassyklady. Bu gönüden-göni Beýik Britaniýanyň deňizdäki agalygyna uly howp salýardy. Beýik Britaniýa Fransiýanyň we Germaniýanyň bilelikdäki flotundan hem güýçli floty saklamaga çalyşýardy. Germaniýa bir harby gämi gursa, inlis hökümeti ikisini gurnamagy karar etdi. Beýik Britaniýa barha güýçlenýän garşydaşy bolan Germaniýa garşy göreşde Fransiýadan haraý isläp, onuň bilen ýakynlaşyp başlady.

Balkanlar meselesi we rus–german gatnaşyklarynyň ýitileşmegi. Gowşap, dargap barýan Osman imperiýasynyň mülklerini paýlaşmak Germaniýanyň we Russiýanyň dawalarynyň baş sebäbidi. 1914-nji ýyla çenli Osman imperiýasy Afrikadaky mülklerinden mahrum bolupdy. Onuň elinde Ýewropadaky öňki bakna ýerlerinden Stambul bilen bilelikde Bosfor we Dardanell bogazlarynyň töweregi galyppy.

German imperatory Wilgelm II Bosfor bogazyndan Pars aýlagyna çenli uzaýan demir ýoly gurnamak üçin iri nemes bankyna türk soltanynyň ygtyýarnama bermegini gazandy. Bu ýol Bagdat demir ýoly adyny alypdy. Ol geljekde Germaniýanyň Gündogardaky basyp alyşlary üçin badalga

bolmalydy.

Rus–fransuz bileleşigi. Fransiýa Üçler bileleşigine garşy göreşde özüne Russiýanyň hemaýatçy boljakdygyna bil baglaýardy. 1891-1893-nji ýyllarda iki döwletiň arasynda ylalaşyklaryň tapgyry baglaşyldy. Fransuz sermaýasy patyşa hökümetine karz berip başlady. Harby ylalaşyga görä, Italiýanyň we Germaniýanyň çozan ýagdaýynda taraplar biri-birini goldamalydy.

Iňlis–fransuz şertnamasy (1904 ý.). 1904-nji ýylyň 8-nji aprelinde Beýik Britaniýa we Fransiýa Antanta («*Entente cordinale*» — «ýürekdeşleriň ylalaşygy») şertnamasyna gol çekdi. Taraplar täze bakna ýerlerini paýlaşmak hakynda gizlin şertnama-da gol çekdiler. Mysal üçin, Fransiýa Beýik Britaniýanyň Müsüri eýelemegine razylyk berdi. Munuň öwezine Fransiýa Marokkoda erkin ornaşmaga hukuk aldy. Marokkanyň Gibraltar bogazyna golaý bölegi Ispaniýa berildi. Marokkanyň paýlanyşygyna Germaniýanyň hem goşulmak islemegi 1905-1906-njy ýyllaryň Marokko krizisine getirdi. Wilgelm II-niň Tanžer güzerine gelip, Marokkanyň soltanynyň garaşsyzlygyny gutlamagy Beýik Britaniýany we Fransiýany Tanžeri bitarap zolak diýip yglan etmäge mejbur etdi.

Iňlis–rus ylalaşygy. Antanta bileleşiginiň döremegi. Germaniýanyň Ýewropada täsiriniň artmagy Beýik Britaniýanyň «ajaýyp üzňelik» syýasatynyň soňuna çykdy. Fransiýa bilen ylalaşan Beýik Britaniýa Russiýany hem öz tarapdaryna öwürmäge howlukdy. Russiýa bilen Beýik Britaniýa bakna mülklerini paýlaşmak meselesinde bäsdeşdiler. Mysal üçin, Russiýa Merkezi Aziýanyň esasy bölegini basyp alyp, iňlisleriň esasy bakna mülki Hindistanyň alkymyna barypdy. Eýranyň Demirgazygynda ornaşan Russiýa Beýik Britaniýanyň bu ýerdäki nebit agalygyna howp salýardy. Demirgazyk-Gündogar Hytaýda demir ýol, Port-Arturda berkitme guran ruslaryň entegem Uzak Gündogardaky täsiri ýeterlikdi. Onuň Gara deňizdäki bogazlary eýelemek howpy

inlisleri has-da gorkuzýardy : ruslar Sues kanaly arkaly Hindistana gelip biljekdi.

Emma rus-ýapon urşunda Russiýanyň ýeňilmegi, 1905-1907-nji ýyllaryň rewolýusiýasy inlislere Russiýanyň özi üçin öňküsi ýaly howply däldigini görkezdi. Bagdat demir ýolunyň gurulmagy, Germaniýanyň Pars aýlagy sebitine aralaşmagy taraplary ýakynlaşdyrdy. Londonda «German harby gorhanasyny Pars aýlagynda göreniňden, Russiýany Konstantinopolda göreniň gowudyr» diýip netijä çykarýardylar.

1907-nji ýylyň 31-nji awgustynda Russiýa bilen Beýik Britaniýanyň arasynda Eýrany, Owganystany we Tibeti täsir zolaklaryna paýlaşmak hakynda ylalaşyga gol çekildi. Bu ylalaşyk Antanta bileleşiginiň doly resmileşdirilendigini aňladýardy.

Üçler we Antanta bileleşikleriniň emele gelmegi Ýewropadaky gapma-garşy güýçleri täzeden deňleşdirdi. Geň ýeri, bileleşiklere goşulan ýaranlaryň ählisi öňki köne duşmanlardy. Fransiýa we Angliýa Ýüzýyllyk uruşlar, Russiýa we Fransiýa bolsa 1789-njy ýylyň rewolýusiýalary döwründen bäri duşmandylar. Ýewropanyň in demokratik döwletleri Angliýa we Fransiýa şol döwürde entek konstitusion monarhiýa hem öwrülmedik Russiýa bilen ylalaşypdy. Russiýanyň Fransiýa we Osman imperiýasyna garşy onuň öňki ýaranlary Awstriýa we Germaniýa indi onuň duşmanlaryna öwrülipdi. Awstro-Wengriýanyň bileleşigine garşy bolan Italiýanyň we onuň bilen ýakynlaşmagy «goýun bilen gurduň bir guýudan suw içmegine» çalyň edýärdi. Bolmasa, Italiýanyň ilatynyň bir bölegi onuň golastynda galypdy. Germaniýanyň üstünden gözegçilik etmekde bäsleşýän Gogensollernleriň prus, Gabsburglaryň Awstriýa neberesi indi umumy bähbide gulluk edýärdi. Gandüßer garyndaşlar, çykanlar Wilgelm II ylalaşygyň bir, Nikolaý II we Beýik Britaniýanyň koroly Eduard VII gapma-garşy tarapynda galdylar.

Ikinji Marokko krizisi. 1911-nji ýylyň baharynda Marokkonyň paýtagty Fasyň golaýynda gozgalaň başlandy. Fransiýa muny bahana edinip, bu ýere goşun saldy. Muňa jogap edip, Germaniýa 1-nji iýulda Marokkonyň Agadir portuna «Pantera» kanonerini getirdi. Angliýa, eger Germaniýa Fransiýa gysyş görkezse, özüniň Fransiýanyň arkasyny aljakdygyny aýtdy. Şeýlelikde, Germaniýanyň Antantanyň arasyndaky agzybirliги bozaryn diýen tamsy başa barmady.

Balkan uruşlary. Bosniýa krizisi. Osman imperiýasynyň gowşamagy. *Russiýanyň we Awstro-Wengriýanyň onuň Balkanlardaky mülklerini paýlaşmaga synanyşygy.* 1908-1909-njy ýyldaky «ýaş türkleriň» hereketinden soň Osman imperiýasy has-da gowşapdy. Bu imperiýanyň Balkanlardaky eýeçiliklerini öz arasynda paýlaşmaga ozaly bilen Russiýa we Awstro-Wengriýa döwtalapdy. Awstro-Wengriýa Balkanlarda öz agalygyny dikeltmek arkaly öz düzümindäki slawýan halklarynyň milli azat edijilik hereketini gowşatmak isleýärdi. Russiýa üçin Balkan ýarym adasynda ornaşmaklyk Gara deňiziň bogazlaryny eýelemegiň we olar arkaly Ortaýer deňzine çykmaklygyň açarydy.

1908-nji ýylda Awstro-Wengriýa Osman imperiýasynyň düzümindäki Bosniýany we Gersogowinany basyp alypdy. Bu bolsa halkara gatnaşyklarynda Bosniýa krizisi ady bilen taryha giren dawalara getirdi. Bosniýa krizisi Balkanlarda ýagdaýy ýitileşdirdi. Serbiýa Awstro-Wengriýany ýazgardy, Russiýa hem Serbiýanyň arkasyny aldy. Germaniýa bolsa Awstro-Wengriýany goldady.

Germaniýanyň goldawyna daýanyp, Awstro-Wengriýa Bosniýanyň we Gersogowinanyň özüne berilmegini talap etdi. Aýdany bolmasa, Serbiýanyň üstüne çozmakçydygyny duýdurdy. Urşa entek taýýar bolmadyk Russiýa Germaniýanyň talaplaryny ýerine ýetirdi. Bu bolsa Üçler bileleşiginiň Antantanyň üstünden gazanan ilkinji diplomatik ýeňşidi. Bu waka jahan urşunyň tutaşmagyna tarap ädilen ýene bir ädimdi.

Birinji we ikinji Balkan uruşlary. Osman imperiýasynyň dargamagy dowam edýärdi. Onuň Balkanlardaky bakna mülklerini paýlaşmaga Üçler bileleşigide, Antanta ýurtlary-da döwtalapdylar. Balkanlarda öz täsirini güýçlendirmäge aýratyn-da Italiýa höwesekdi. Ol şu maksat bilen Üçler bileleşigine goşulanam bolsa, onuň öz ýaranlaryndan tamasy çykmandy. Çünki, onuň Efiopiýany eýelemek ugrundaky söweşinde (1896) olar italýanlary goldamandy. Üçler bileleşigine agzalygyny salasa-da, italýan diplomatiýasy Fransiýa, Angliýa we Russiýa bilen hem ýakynlaşyp başlady. Italiýanyň maksady Osman imperiýasynyň elinden Liwiýany almakdy. 1911-nji ýylyň 29-njy sentýabrynda italýan-türk urşy başlandy. Italýan goşuny Demirgazyk Afrikada türkler bilen söweşip, Liwiýanyň Tripolitaniýa, Kirenaika böleklerini, Egeý deňzindäki Dodokanez adalaryny eýeledi.

Bu döwürde Balkanlarda güýçleriň deňagramlylygy üýtgäpdi. Beýik Britaniýanyň we Fransiýanyň goldamagynda, Russiýanyň araçy bolmagynda Balkan bileleşigi emele geldi. Balkan döwletleriniň bileleşigi 1912-nji ýylyň martynda baglaşylan serb-bolgar şertnamasyndan başlandy. Onuň yzy harby ylalaşyga ýazypdy. Şol ýylyň maýynda bolsa bolgar-grek goranmak bileleşigi barada ylalaşyga gelindi. Şeýlelikde, Balkan bileleşigi emele geldi. Onuň düzümine Bolgariýa, Serbiýa, Gresiýa girýärdi. Bu bileleşigiň baş maksady Makedoniýany Osman imperiýasynyň elinden alyp, özara paýlaşmakdy.

Birinji Balkan urşy 1912-nji ýylyň oktyabrynda başlandy. Ol Balkan bileleşigi döwletleri bilen Türkiýäniň arasynda alnyp barylýdy. Bileleşigiň esasy harby güýji Bolgariýanyň goşunundan düzülipdi. Olar okgunlylyk bilen hereket edip, türkleri gysyp, Stambulyň (Konstantinopolyň) alkymyna gelipdirler. 1912-nji ýylyň 28-nji noýabrynda Albaniýa özüni Osman imperiýasyna garaşsyz döwlet diýip ygylan etdi.

1913-nji ýylyň 30-njy maýyndaky London parahatçylyk şertnamasyna laýyklykda Osman imperiýasynyň Ýewropadaky eýeçilikleri ýeňijileriň eline geçdi. Şeýlelikde, Osman imperiýasy Ýewropadaky bakna ýerlerini elden giderdi. Oňa diňe Ystambulyň töweregindäki ýerler galdyryldy.

Ikinji Balkan urşy. Osman imperiýasından alnan ýerleri öz aralarynda paýlaşmakda Balkan bileleşiginiň döwletleriniň arasynda dawa ýüze çykdy. Bu hem ikinji Balkan urşunyň tutaşmagyna getirdi. Sebitde Serbiýa güýçlenip, Awstro-Wengriýanyň we Osman imperiýasynyň täsiri gowşady. Awstro-wenger we german diplomatiýasy Balkan bileleşigini dargatmak barada tagalla edýärdi. Olar Bolgariýa bilen Serbiýanyň arasynda duşmançylygyň döremegini gazandylar. Bileleşigiň dargamagyna Balkan döwletleriniň hökümdarlarynyň aşa milletparaz hyýallary sebäp boldy. Bolgar patyşasy Ferdinand «Beýik Bolgariýany», serb hökümdary bolsa «Beýik Serbiýany» döretmegiň arzuwyndady. Grek monarhy hem şeýle meýilden daşda dälidi. Olaryň hersi Makedoniýany bir özi almak isleýärdi.

Awstro-Wengriýa tarapyndan küşgürilýän Bolgariýa 1913-nji ýylyň 29-njy iýunynda Serbiýa we Gresiýa garşy uruş yglan etdi. Ikinji Balkan urşy başlandy. Çernogoriýa we Rumyniýa serbleriň we grekleriň tarapynda durup çykyş etdi. Osman imperiýasy Bolgariýa garşy durdy. Bolgariýanyň Awstro-Wengriýadan we Germaniýadan kömek alaryn diýen tamasy puja çykypdy. Dogry, Bolgariýa üstünlikli hereket eden ýagdaýynda Awstriýanyň urşa goşulmak hyýaly ýok dälidi. Emma basym Bolgariýa ýeňildi.

1913-nji ýylda Buharestde ýaraşyk şertnamasyna gol çekildi. Serbiýa Makedoniýanyň dawaly bölegini almakdan başga-da, bolgarlaryň paýnam aldy. Salonik bilen bilelikde Makedoniýanyň günortasy, günbatar Frakiýanyň bir bölegi Gresiýa berildi. Ol Osman imperiýasynyň Limni, Midilli, Sakyz adalaryny hem aldy. Frakiýanyň bir bölegini we

Edirnäni Osman imperiýasy aldy. Rumyniýa bolsa Günorta Dobruja ýetdi. Şeýlelikde, Balkanlaryň kartasy täzeden «biçildi». Ýitirilen umytlar, duşmançylyk howasy Balkanlary diplomatik küşgürmeleriň we sapalak atmalaryň ojaýyna öwürpdi. Bu ýerde Ýewropanyň beýik döwletleriniň hem-de Osman imperiýasynyň bähbitleri çaknyşýardy. I we II Balkan uruşlary dünýäni jahan urşuna has ýakynlaşdyrdy.

Ýaraglanyşygyň haýdadylmagyna garşy halkara derejesindäki ilkinji tagallalar. Taryhda ilkinji gezek ýaraglanyşygyň garşysyna bilelikde göreşmegi tekliý eden rus patyşasy Nikolaý II boldy. 1898-nji ýylyň awgustynda ol daşary ýurtlaryň Russiýadaky ilçilerine ýüzlenme gowşurdy. Onda ählumumy ýaragsyzlanmak meselelerini ara alyp maslahatlaşmak üçin halkara maslahatyny çagyrmak tekliý edilýärdi. Rus imperatorynyň ýüzlenmesi köp ýurtlaryň döwlet ýolbaşçylarynda şübhe we düşünişmezlik döretdi. Hatda muňa birnäçe döwlet ýolbaşçylary Nikolaý II-niň mekirligi diýip düşündiler. Teklibe diňe Italiýa we Awstro-Wengriýa oňyn jogap berdi.

Agzalan maslahat 1899-njy ýylyň iýunynda Gollandiýanyň Gaaga şäherinde çagyryldy. Oňa Ýewropanyň, Amerikanyň we Aziýanyň 27 döwletinden wekiller gatnaşdy. Maslahata gatnaşyjy döwletler uruşlarda bogujy gazlary, gazly snaryadlary, parçalaýjy oklary ulanmazlygy özlere borç edindiler. Maslahatyň karary bilen halkara dawalaryny araçyllaryň kömegi bilen çözmek barada Gaaga halkara sudy döredildi.

1907-nji ýylda ABŞ-nyň Prezidenti T. Ruzweltiň başlangyjy bilen ikinji parahatçylykly maslahat çagyryldy. Oňa 44 döwletiň wekilleri gatnaşdy. Onda deňiz urşunda bitaraplygy saklamagyň meseleleri hakda 10 sany täze konwensiýa kabul edildi.

Halkara işçiler hereketiniň guramaçysy bolan II Internasional urşy we ýaraglanyşygyň haýdadylmagyny

ýazgaryp çykyş etdi. Ol 1912-nji ýylda bazelde bolan kongresinde proletariaty «bütün dünýäde parahtçylygyň jarçysy» diýip ygylan etdi hem-de «urşa garşy urşy» jar etdi.

XIX asyryň ahýrynda – XX asyryň başynda Üçler we Antanta bileleşikleriniň döremegi netijesinde dünýäniň öňdebaryjy ýurtlary dünýäde güýçleriň deňeçerligi döredi diýip hasap etdiler. Ol ýa-da beýleki uly ýurduň beýlekisine garşy urşa başlamagyny mümkin däl hasap etdiler. Aýratyn-da, Antanta döwletleriniň ýolbaşçylarynyň parahatçylyga bolan ynamy güýçlüdi.

Adamlarda «uruş indi hiç haçan bolmaz, parahatçylykly ösüş dünýäniň ösüşiniň mümkin bolan ýeke-täk ýoludyr» diýen düşünje emele geldi. Şol sebäpli olar aşa milletçilik howpunyň ýaýramagyna we ýaraglanysygyň haýdadylmagyna kembaha garadylar. Emma dünýädäki dartgynlylyklar barha ýitileşdi. Harby taýýarlyk tamamlandy. Indi syýasatçylaryň ýerine ýaraglar «gürlemelidi». Döredilen harby bileleşikleriň ulgamy çaknysyklaryň islendigini dünýä derejesindäki garpyşyga öwürmäge taýýardy. Imperiýalary güýçlendirmegiň hatyrasyna başlanan jahan urşy ýene dört ýyldan olaryň köpüsiniň synmagyna getirdi. Urşuň netijesinde Gabsburglar, Gogensollernler tagtyndan, Romanowlar bolsa janyndan jyda düşmeli bolupdy.

Ýewropa we Amerika birinji jahan urşy ýyllarynda (1914-1918 ýý.)

§1. Birinji jahan urşunyň sebäpleri, bahanasy we başlanyşy

Urşuň sebäpleri. Bazar ykdysadyýetiniň çalt ösmegi haryt çykarar ýaly giň bazarlary, çig-mal çeşmelerini talap edýärdi. Öňdebaryjy döwletler satuw bazary we çig-mal çesmesi hökmünde öz bakna mülklerini ulanýardylar. Bazar ykdysadyýetine ýaňy gadam basan ýaş döwletler hem şeýle

koloniýalary edinesi gelyärdi. Şeýlelikde dünýäni täzedən paýlaşmak ugrunda göreş başlandy. Bu göreş birnäçe dawalara, harby çaknyşmalara, iň soňunda bolsa jahan urşunyň başlanmagyna getirýär.

Urşa bahana. Ýewropada Üçler bileleşigi we Antantanyň arasyndaky gapma-garşylyklar 1914-nji ýyla çenli ýetjek derejesine ýetipdir. Urşa sebäp bardy, bahana agtarylýardy. Şeýle bahana tapyldy.

Balkan ýarym adasyndaky birnäçe asyrlaryň dowamynda bolan dawalar urşuň döremegine sebäp boldy. Germaniýa ýaly güýçli döwletden arka tapynan Awstro-Wengriýa slawýanlaryň awstriýalylaryň agalygyna garşy hereketini basyp ýatyrmak isledi. Serbiýa Bosniýany özüne birleşdirmek isleýärdi. Serbiýanyň bu matlabyna Awstro-Wengriýa garşydy. Awstro-Wengriýa Serbiýanyň serhetleriniň golaýynda harby tälim okuwlaryny geçip başlapdy.

Harby tälim okuwlarynyň 1914-nji ýylyň hut 28-nji iýunynda başlanmagy serbleriň üstünden gülmek üçin edilen ýaly bolupdyr. Çünki 1389-njy ýylyň 28-nji iýunynda türkler serbleri uly ýeňlişe sezewar edip, şol günden soň Serbiýa türkleriň gol astyna düşüpdü. 28-nji iýun serblerde Milli matam günü hökmünde belenilýän eken.

Awstro-wenger tagtynyň mirasdüşer şazadasy *Frans-Ferdinand* aýaly bilen 28-nji iýunda Bosniýanyň merkezi Saraýewo gelipdir. Harby tälim okuwynyň açylyş dabarasyna gatnaşmak üçin, şäheriň merkezi köçesinden üsti açyk awtoulagda barýarka, olaryň ikisi-de serb talyby *Gawrilo Prinsip* tarapyndan öldürilýär. Sapaňadan atylan bu oklar soňra dünýäni sarsydyran jahan urşunyň başlanmagyna bahana bolýar.

Urşuň başlanyşy. Awstro-Wengriýa Serbiýa garşy urşa taýýardy. Emma ol Russiýanyň serbleri goldamagyndan ätiýaç edýärdi. 1914-nji ýylyň 23-nji iýulynda Awstro-Wengriýanyň hökümeti 10 maddadan ybarat kabul edip bolmajak

talapnamany Serbiýa ýollady we pikirlenmäge 48 sagat wagt berdi.

Serbleriň arkadaýanjy bolan Russiýa-da entek urşa taýýar däl. Şonuň üçin-de rus patyşasy talapnamanyň jogap möhletini uzaltjak bolup synanyşýardy. Ýöne ol başa barmandyr. Soňra Russiýa serblere, mümkin boldugyça, ylalaşmagy maslahat beripdir. Emma Awstro-Wengriýa ylalaşmak islemändir. 1914-nji ýylyň 28-nji iýulynda Awstro-Wengriýa Serbiýa garşy uruş yglan edýär. Muňa jogap edip, Russiýada hem urşa taýýarlyk güýçlendirilýär, ähli harby borçlularyň goşuna çagyrylýandygy barada buýruk berilýär. Şol bir wagtda hem Russiýa urşa taýýarlyk işlerini gizlin geçirmek isläpdir. Gizlinlik başa barmandyr. Germaniýa Awstro-Wengriýany köşeşdirmegi söz berip, Russiýanyň imperatoryndan öz buýrugyny 12 sagadyň içinde ýatyrmagy talap edýär. Emma rus imperatory Nikolaý II oňa razy bolmandyr. Ol buýrugyny ýatyrman urşa taýýarlygyny dowam etdirýär.

Muňa jogap edip, Germaniýa 1-nji awgustda Russiýa garşy uruş yglan edýär. Germaniýa fransuz hökümetine hat ýollap, urşa goşulmazlygy soraýar. Ondan Russiýa bilen ýaranlygyny bozmagy we serhetýaka berkitmelerini nemes goşunyna bermegi talap edýär. Beýle masgaralaýjy talaby Fransiýa kabul edip biljek däl. Fransiýa hem Russiýanyň tarapdary hökmünde öz goşunlaryny toplam başlaýar. Germaniýa 3-nji awgustda Fransiýa garşy urşa başlaýar. Muňa jogap edip, Beýik Britaniýa 4-nji awgustda Germaniýa garşy uruş yglan edýär. Awstro-Wengriýa 6-njy awgustda Russiýa garşy urşa başlaýandygyny duýdurýar. Şeýdip, Birinji jahan urşy tutaşýar.

Ýewropada başlanan uruş basym onuň çäklerinden çykýar. 1914-nji ýylyň awgust aýynda Ýaponiýa Germaniýa garşy uruş yglan edýär. Emma Ýaponiýanyň Ýewropada uruş alyp barmak niýeti ýokdy. Ýaponiýa Hytaýdaky german

eýeçiliklerini, ýagny XIX asyryň ahyrynda Germaniýa tarapyndan eýelenen Şanduny basyp aldy.

Osman imperiýasy Beýik Britaniýanyň we Fransiýanyň täsirindedi. Şundan ugur alsak, bu döwlet Antantanyň tarapynda durup, urşa goşulaýmaly ýaly welin, tersine bolup çykdy. Urşuň önüsyrysynda bu sebitde agzalan baknadar döwletler Osman döwletini ünsden düşürpdiler. Ine, şu ýagdaýdan hem Germaniýa peýdalanýar. Türk hökümdarlary Germaniýanyň kömegi bilen öňki elden gidiren ýerlerini yzyna almak we daşary yurt täsirini ýok etmek isläpdi. Urşuň önüsyrysynda taraplaryň hiç birisini goldamajakdygyny jar etse-de, Osman döwleti tiz wagtda Germaniýany goldap, urşa goşulýar. Şeýlelikde, dünýäniň ilatynyň üçden iki bölegi jemlenen döwletleriniň 38-sini öz içine alan Birinji jahan urşy başlandy. Uruş yglan eden 38 döwletiň 34-si Antantanyň, 4-si Üçler bileleşiginiň tarapyndady.

Urşuň häsiýeti. Uruşýan toparlaryň maksatlary. Birinji jahan urşy özüniň häsiýeti boýunça basybalyjylykly, adalatsyz uruşdy. Diňe Serbiýa, Çernogoriýa, Belgiýa we beýleki basylyp alnan halklar adalatly, watançylyk urşuny alyp barýardylar.

Uruşýan taraplaryň maksatlary. Uruşýan taraplaryň hersiniň öz maksatlary bardy. *Germaniýa* Ýewropanyň we Aziýanyň uly bölegini, Fransiýanyň, Belgiýanyň bakna ýurtlaryny, Russiýadan Pribaltikany we Ukrainany basyp almak isleýärdi.

Awstro-Wengriýa Serbiýany, Bolgariýany, Çernogoriýany alyp, Balkan ýarym adasynda agalygyny dikeltmek isleýärdi.

Beýik Britaniýa öz bakna ýurtlaryny saklamak, Ýewropadaky bäsdeşi Germaniýany gowşatmak, Osman döwletinden häzirkiki Yragyň, Palestinanyň ýerlerini basyp almak üçin uruşýardy.

Fransiýa bolsa Germaniýadan Elzas we Lotaringiýa sebitlerini, Reýn derýasynyň çep kenaryny, Saar kömür

basseýnini almaklygy maksat edinipdi.

Russiýanyň Balkanlarda öz täsirini saklamak, Awstro-Wengriýanyň Galisiýa welaýatyny basyp almak, başarsa, Bosfor we Dardanell bogazlarynda agalygyny ýola goýmak niýeti bardy.

Ýaponiýa ýewropalylaryň Ýewropadaky dawalaryndan peýdalanyp, Germaniýanyň Hytaýdan kärendesine alan ýerlerine – Şanduna göz dikýärdi. Garaz, uruşýan taraplaryň esasy böleginiň niýeti basyp almakdy.

Urşun başlanmagy dünýäde milletçiligiň güýçlenmegine getirdi. Her döwlet öz alyp baryan syýasatyny, urşuny adalatly görkezýärdi. Käbir döwlet ýolbaşçylary urşy wagyz edýärdi. Emma halkyň içinde urşa birmeňzeş garaýyş ýokdy. Uruşýan ýurtlarda urşa garşy güýçler hem az däldi. Fransiýada Žan Žores, Russiýada A.M.Gorkiý, Çehiýada Ýaroslav Gašek, Serbiýada Bronislaw Nuşiç we başgalar urşy näetläp çykyş etdiler. Aglaba ýurtlarda urşa garşy köpçülikleýin çykyşlar bolup geçdi.

1914-nji ýyldaky uruş hereketleri. Birinji jahan urşy Germaniýanyň ýolbaşçylarynyň pikirçe, gysga wagtda ýeňiş bilen tamamlanmalydy. 1891-1905-nji ýyllarda german baş ştabynyň başlygy *Alfred fon Şliffeniň* 1905-nji ýylda işläp düzen german meýilnamasy boýunça uruş iki frontda alnyp barylmalady. Olaryň biri Günübatar front bolup, esasan, Fransiýa we Beýik Britaniýa, ikinjisi Gündogar front – Russiýa garşy gönükdirilmelidi. German meýilnamasy boýunça frontlaryň birinde urşy tiz ýeňişli tamamlap, bar güýji beýleki fronta gönükdirmelidi. Uruş uzaga çekdirilse, Germaniýa üçin amatsyzdy.

German harby ýolbaşçylary Belgiýanyň üsti bilen Fransiýa garşy urşy basym tamamlap, bar güýjüni Russiýa garşy gönükdirmekçidi. Fransiýa garşy urşy 6 hepdeden gijä goýman, ýeňişli tamamlamalydy. Şeýle gysga wagtda Russiýa urşa taýýarlanyp ýetişmez diýip çaklanylypdy. Taýýarlyksyz

Russiýany ýeňillik bilen derbi-dagyn etmek göz önünde tutulypdy. «Ýyldyrym çaltlygyndaky uruş» meýilnamasy boýunça harby hereketler jemi 2 aýda tamamlanmalydy. Emma bu niýet puja çykdy.

Eýýäm uruşň başynda belgiýalylar watanyny gahrymanlarça goradylar. Kömege gelen iňlis harby bölümleri bilen bilelikde, fransuzlar hem basybalyjylara berk gaýtawul berdiler. Nemesler Parižiň 30-40 km golaýyna geldi. Fransuz hökümeti Bordo şäherine göçdi. Emma Germaniýa Pariži eýelemek başartmady. Germaniýa beýle garşylyga garaşmandy. Haçanda Pariže howp abananda, Russiýa Gündogar frontdan uruş hereketlerine başlady. Bu ýagdaý Fransiýany doly derbi-dagyn bolmakdan halas etdi. Çünki Germaniýa goşunynyň uly bölegini Günbatardan aýryp, Gündogar fronta – Russiýa garşy gönükdirmäge mejbur bolupdyr.

Marn gyrgynçylygy. Marn derýasynyň kenarynda 1914-nji ýylyň 3-10-njy sentýabrynda nemes goşunlary uly ýeňlişe sezewar boldular. Marn gyrgynçylygy adamzat taryhynda bolup geçen iri söweşleriň biridir. Taryhda ilkinji gezek awtoulag serişdeleri ulanylan söweşdir.

Marn söweşinde fransuzlaryň we iňlisleriň gahrymançylygy netijesinde nemes goşunlarynyň Pariže tarap hereketi togtadyldy. Bu söweşde soňky maglumatlara görä, iňlis-fransuz goşuny 1 *mln.80 müň*, nemes goşuny 800 *müň* adam ýitirdi. Muňa garamazdan, nemes goşunlary ýeňlip, yza çekildiler. Marn söweşi Germaniýanyň «Ýyldyrym çaltlygyndaky uruş» meýilnamasyny gutarnykly puja çykardy. Günbatar frontda nemes goşunlary goranyşa geçdiler.

Gündogar frontda Russiýa öz goşunlaryny ikä bölüp, Gündogar Prussiýa we Galisiýa ugurlary boýunça ýollapdy. Gündogar Prussiýada uruş alyp barýan rus goşunlary ýeňildiler. Emma Galisiýa ugurdakylary Awstro-Wengriýanyň goşunlaryny ýeňdiler. Şundan soňra 1914-nji ýylyň ahyrlaryna çenli Gündogar frontda-da taraplar goranyşa geçdiler.

1914-nji ýylda gury ýer söweşlerinde taraplaryň güýçleri deňeçer bolan bolsa, suwdaky söweşlerde ýagdaý başgaçarakdy. Deňiz söweşlerinde german floty uly ýeňişlere uçrady. Ol Demirgazyk deňzine çykmak synanyşygy şowsuz gutaryp, nemes floty Baltikada gabalgy ýagdaýda galdy. Osman imperiýasy 1914-nji ýylyň oktýabrynda Bosfor we Dardanel bogazlaryny Antanta gämileri üçin ýapdy. Bogazlara gelen nemes «*Geben*» we «*Breslau*» harby gämilere türk baýdaklary asylyp, Gara deňze goýberildi. German-türk floty nemes admiraly *Suşonyň* baştutanlygynda Odessany, Sewastopoly, Noworosiýsskini, Feodosiýany oka tutdy. Emma nemes flotuna gara deňzinde üstünlik gazanmak başartmady. Netijede, Demirgazyk deňzinde inlis, Ortaýer deňzinde inlis we fransuz, Gara deňizde rus flotlary hojaýynçylyk edip başladylar. Germaniýa Antanta tarapyndan deňiz gabawuna sezewar edildi. Germaniýanyň we onuň arkadaşlarynyň flotlary täze ýarag – suwasty gämileri erjel ulansalar-da, deňizdäki söweşlerde artykmaçlyk gazanyp bilmediler.

Netijede, 1914-nji ýyldaky bolan söweş hereketleri jahan urşunyň gysga wagtda gutarmajakdygyny görkezdi.

Resminamalar we goşmaça maglumatlar

Bismark Russiýa garşy urşuň howpy hakynda (Bismarkyň hatyndan bölek)

Bu barada (Orsyýediň üstüne çozmak hakynda) jedel diňe Orsyýediň doly derbi-dagyn edilip bilinjek mahalynda bolup biler. Emma beýle netije, hatda ajaýyp ýeňişlerden soň hem ähtimallygyna galýar. Hatda urşuň ýeňişli tamamlanmagy hem Orsyýediň esasy güýçleriniň dargamagyna getirmez. Millionlarça ruslary halkara traktatlary bilen bölüşdirseňem, olar simabyň kesilen bölejikleri ýaly, biri-biri bilen derrew

tapyşyp, birigerler. Bu rus milletiniň dargadyp bolmajak döwletidir.

Çeşme: Ýewropa hökümetleriniň dünýä syýasaty. Berlin, 1922, m.N. 302-303 sah. (nemes diilnde).

§2. 1915–1916-njy ýyllardaky uruş hereketleri

Italiýanyň we Bolgariýanyň urşa goşulmagy. Jahan urşunyň uzaga çekjekdigini duýup, garşydaşlar täze ýaranlary agtaryp başladylar. Italiýany iki tarap hem özüne çekmek isleýärdi. Italiýa urşuň başynda urşa goşulmajakdygyny jar edipdi. Emma ol 1882-nji ýyldan bäri Üçler bileleşiginiň agzasydy. Emma ol Balkan ýarymadasyndasynyň günbatarsynda hem-de Adriatikada agalyk etmek meselesinde Awstro-Wengriýa bilen bäsdeşdi. Üstesine, baryp 1909-njy ýylda Rakkonji italiýan şäherinde korol Wiktor Emmanuil III rus imperatory Nikolaý II bilen bilelikde Balkanlarda awstriýa ekspansiýasynyň önüni almak barada gizlin ylalaşyk baglaşypdylar. Hut şu ylalaşyk hem Italiýanyň Üçler bileleşiginden sowaşmagynyň başy bolupdy.

1914-nji ýyldaky söweşleriň netijesi Italiýanyň ýolbaşçylaryny oýlanmaga mejbur edýärdi. Italiýa urşa goşulmak meselesinde uzak wagtlap iki tarap bilen hem gepleşikler geçirýär. Italiýanyň Günorta Tiroly eýelemek baradaky talabyny onuň ýarany Awstro-Wengriýa kanagatlandyrmady. Antanta bolsa, oňa Günorta Tiroldan başga-da, Triýesti, Istriýany hem-de Adriatikanyň gündogar kenarýakasyndaky birnäçe adalary bermegi wada edip, ony öz tarapyna çekmegi başardy. Albaniýanyň Walona we Saseno adalary hem Italiýa berilmelidi. Osman imperiýasy paýlaşylanda Italiýa Antalýa paý berilmelidi, ol Afrikadaky german baknalaryndan hem ýetdik paýyny almalydy. German we awstro-wenger goşunlary Marn derýasynyň kenarynda, Polşada we Galisiýada ýeňlişe sezewar bolup, «Ýyldyrym

çaltlygyndaky uruş» puja çykandan soň, Italiýa Antantanyň tarapynda durup, urşa goşulmagy karar etdi. Ýokardaky wadalar bilen gandyrylan Italiýa 1915-nji ýylyň 20-nji maýynda Awstro-Wengriýa, awgustda bolsa Germaniýa we Osman döwletine garşy uruş yglan etdi. 1916-njy ýylda Rumyniýa hem Antantanyň tarapynda urşa goşuldy.

Germaniýanyň ýolbaşçylygyndaky Üçler bileleşigi hem tarapdarlarynyň sanyny artdyrdy. Bolgariýa ilki urşa goşulmazlygy jar etse-de, basym Germaniýa bilen gepleşiklere başlady. German toparlanyşygynyň 1915-nji ýylda Gündogar frontdaky üstünliklerini görüp, Bolgariýa Antanta garşy urşa başlady. Bolgariýanyň maksady Balkan uruşlarynda Rumyniýa beren Dobruja, Gresiýa beren Kawala we Serez, Serbiýa aldyran Makedoniýa ýerlerini gaýtaryp almakdy. Şeýlelikde, Üçler bileleşigi Dörtler bileleşigine (Germaniýa, Awstro-Wengriýa, Osman imperiýasy, Bolgariýa) öwrüldi.

Himiýa urşy. Birinji jahan urşy döwründe täze-täze ýaraglar we adaty bolmadyk söweş tilsimleri ulanylyp başlanypdyr.

Germaniýa Günbatar frontda goşun güýçlerini azaltsa-da, bu ýere assyrynlyk bilen demikdiriji hlor gazly balonlaryň köp mukdaryny ýerleşdiripdir. Inlis-fransuz goşunlaryna garşy ýeliň öwsen pursady, german serkerdeleri 1915-nji ýylyň 22-nji aprelinde *Ipr* derýasynyň boýunda alty kilometr uzaklykdaky frontda ilkinji gezek himiýa ýaragyny ulandylar. Nemes goşunlary gorag enjamlary bilen üpjün edilipdi. Emma inlis-fransuzlarda zäherli howadan goranmak üçin hiç zat ýokdy. Howa hüjümi netijesinde inlis-fransuz goşunlarynyň 15 müňüsi zäherlenip, olardan 5 müňüsi şol ýerde wepat bolupdyr.

Şu söweşden soňra uruşýan taraplaryň ikisi-de himiýa ýaragyny ulanyp başladylar. Şondan bäri zäherli gaza garşy enjam (protiwogaz) esgerleriň mydamalyk ýanesbabyna öwrüldi.

1915-nji ýylda deňizdäki harby hereketler.

Germaniýanyň harby floty suwasty urşy güýçlendirýärdi. Çünki onuň suwasty deňiz güýçleri garşydaşlaryndan güýçlüdi. 1915-nji ýylyň fewralyndan başlap, Wilgelm II-niň buýrugy bilen Beýik Britaniýanyň, Irlandiýanyň daş-töwereginde deňizlerdäki ähli görnüşli gämiler ýok edilip başlandy. Gark edilenleriň arasynda **2 müň adamly** «Luzitaniýa» iňlis ýolagçy gämisi-de bardy. Ýolagçylardan 764-sine aman galmak başartsa-da, 1195-si welin heläk boldy. Olaryň 286-sy aýallar, 94-si çagalarydy. Ýolagçylaryň 128-si amerikalydy. Çäklendirilmedik suwasty uruş bitarap döwletleriň (Şwesiýa, Gollandiýa, Norwegiýa, Daniýa) söwda we ýolagçy gämilerine-de, ABŞ-nyň Ýewropa bilen söwdasyna-da uly zyýan berýärdi. ABŞ-nyň talap etmegi bilen Germaniýa ýolagçy gämileri duýdurmazdan gark etmezlige ylalaşdy.

Werden gyrgynçylygy. 1914-1915-nji ýyllardaky söweşleriň netijesi urşuň uzaga çekjegini aýan etdi. Uzak uruş Germaniýa üçin diýseň amatsyzdy. «Ýyldyrym çaltlygyndaky urşuň» başa barmazlygy german esgerlerini ruhdan düşüripdi. Germaniýa üçin kiçiräk hem bolsa ýeňişli söweş gerekdi. Nemes esgerleriniň söweşeň ruhuny galkyndyrmak üçin şeýle söweşiň meýilnamasy işläp düzüldi. Bu söweş fransuzlara garşy taýýarlanylýardy.

1916-njy ýylyň 21-nji fewralynda german goşunlary *Werdende* hüjüme geçdiler. Fransuz esgerleriniň sany Germaniýanyňkydan üç esse diýen ýaly azdy. Emma fransuzlara «Ölmeli welin, yza çekilmeli däl» diýip buýruk berlipdi. German goşunlary ýaraglanyşyk babatda hem fransuzlardan güýçlüdi. *Werdende* Germaniýa ilkinji gezek onlarça metre ot atýan täze ýarag – *ognemýot* ulandy. 1916-njy ýylyň martynda rus goşunlary hüjüme başlap, fransuzlara ýeňillik döretmegi başardylar. Söweş tä 1916-njy ýylyň dekabryna çenli dowam etdi.

Werden söweşinde fransuz esgerleri gahrymançylyk görkezdiler. Söweşde iki tarap hem uly ýitgi çekdi. Fransiýa

360 *müň*, Germaniýa 600 *müň* adamsyny ýitirdi. Werdeni eýelemek Germaniýa başartmady. Dokuz aýlap dowam eden bu söweş netijesiz gutardy. Werden gyrgynçylygy 1 *milliona* ýakyn adamyň ömür tanapyny kesdi.

Brusilow böwsüşligi. 1916-njy ýylyň 4-nji iýunynda rus generaly A.A. Brusilowyň (1853-1926) ýolbaşçylygynda ruslaryň Awstro-wenger goşunlaryna garşy hüjümi başlandy. Bu hüjümiň tapawutly tarapy frontuň ähli ýerinde çozuşyň bir wagtda başlanmagydyr. Beýle giňişleýin çozuş öň ulanylmady. Frontda ruslaryň agzybir hüjümi awstro-wenger goşunlaryny aljyratdy. Awstro-wenger goşunlaryna kömek bermek üçin Germaniýa Günbatar frontdan birnäçe harby bölümini aýryp, Gündogara ýollapdy. Bu inlis-fransuz goşunlaryna amatly boldy. Hüjüm netijesinde, rus goşunlary tas Awstro-wenger goşunyny doly hatardan çykarypdy. Söweşde Awstro-Wengriýa 1,5 *mln.*, Russiýa 500 *müň* esgerini ýitirdi. Awstro-Wengriýanyň 9 *müň* ofiseri, 450 *müň* esgeri ruslara ýesir düşdi. Brusilow böwsüşligi Birinji jahan urşunyň gidişindäki goşun serkerdesiniň ady bilen baglanyşykly taryha giren ýeke-täk söweşdir. Bu söweşde ruslaryň ýeňşi Rumyniýanyň Antantanyň tarapynda urşa goşulmagyna sebäp boldy. Antanta oňa uruşdan soň Awstro-Wengriýanyň elinden rumyn ilatly *Transilwaniýany*, *Bukowinany* we *Banaty* alyp bermäge söz berdiler. 1916-njy ýylyň 28-nji awgustynda Rumyniýa urşa goşuldy. Emma gowşak taýýarlykly rumyn goşuny dessine derbi-dagyn edildi. Rumyn frontunda söweşmek ruslaryň paýyna düşdi. Şeýlelikde, Gündogar fronty Baltika we Gara deňizleriniň aralygynda 2 *müň* km aralyga uzaldy.

Somma derýasynyň kenaryndaky söweş. Antanta döwletleri Germaniýa we onuň ýaranlaryna garşy biri-birini goldap, ylalaşykly hüjümleri gurap başladylar. Şeýle guramaçylykly söweşleriň biri Somma derýasynyň ýanyndaky hüjüm boldy.

Somma derýasynyň ýanyndaky söweş Brusilow böwsüşliginden 26 gün soň başlanýar. Somma derýasynyň ýanyndaky söweş 1916-njy ýylyň 1-nji iýulyndan 18-nji noýabryna çenli dowam etdi. Iki tarapyň-da taýýarlykly bolandygy üçin, söweş dört ýarym aýlap dowam edýär. Inlisler 1916-njy ýylyň sentýabrynda taryhda ilkinji gezek söweşde *tanklary* ulanýarlar. Emma ykjam taýýarlyk görlendigine we tanklaryň ulanylmagyna seretmezden, söweş garaşylýan netijäni bermeýär. Inlis-fransuz goşuny bary-ýogy 240 inedördül kilometr meýdany eýeleýär. Söweşde fransuzlar 341 *müň*, inlisler 453 *müň*, germanlar 538 *müň* esgerini ýitirdiler.

Brusilow böwsüşligi, Werden, Somma derýasynyň ýanyndaky söweşler gury ýerde urşuň gidişinde öwrülişikli wakalar bolup, olar uruşda Antantanyň ýeňişli hüjümleriniň başlangyçlarydyr.

Ýutland deňiz söweşi. Birinji jahan urşunyň gidişinde deňizdäki uruşlaryň in aýgytlaýjysy Ýutlandiýanyň kenarynda 1916-njy ýylyň 31-nji maýynda – 1-nji iýunynda bolup geçdi.

Demirgazyk deňizde Beýik Britaniýa köpden bäri Germaniýanyň harby flotuny gabawda saklaýardy. German floty inlisleriňkiden ähli babatda diýen ýaly gowşakdy. Şonuň üçin german floty açyk söweşe girmekden howatyrlanýardy.

1916-njy ýylyň maýynda nemesler deňizde gaçyp uruşmak usuly boýunça söweşip başladylar. Bu söweş tilsimi boýunça esasy güýçlerini gizläp, az sanly harby gämileri bilen görnüp-gaçyp, bukdaky esasy güýçleriniň üstüne getirip, kem-kemden inlis gämilerini ýok edip, olary azaltmalydy. Şeýle sapalaklaryň birinde, alaçsyz, iki tarapyň esasy güýçleri çaknyşýardy. Söweşe 44 drednout, 14 linkor, 46 kreýser, 144 minonoses gatnaşypdyr. Aldym-berdimli söweşde Beýik Britaniýa 14, Germaniýa 11 harby gämisini ýitiripdir. Ýutland söweşinden soňra nemesler deňiz gabawyndan çykmak baradaky öňki arzuwyndan el çekmeli bolýarlar.

1915–1916-njy ýyllardaky söweşler german

toparlanyşygynyň ýeňşe bolan ynamyny puja çykarýar. Şonuň üçin Germaniýa 1916-njy ýylyň ahyrynda urşy bes etmek hakynda gepleşiklere başlamak baradaky teklip bilen çykyş etdi. Emma ol has gedemlik bilen edilen teklipdi. Wilgelm II Antantanyň ýeňlendigini, çünki nemes goşunlarynyň olaryň çägindegini aýdyp, mundan beýläk «gan dökülmegini» islemeýändigini bildirdi. Emma ol Germaniýanyň basyp alan ýerleriniň geljekki ykbaly barada hiç hili dil ýarmady. ABŞ-nyň prezidenti W.Wilson uruşyň döwletleriň baştutanlaryna hat iberip, olaryň haýsy şertlerde ýaraşyk baglaşmaga razydygyny anyklaşdyrmagy teklip etdi. Antanta ýurtlary Wilgelm II-niň teklibine 1917-nji ýylyň 30-njy ýanwarynda jogap berdi. Emma ýaraşygyň deslapky şertleri Germaniýany kanagatlandyrmady. Şeýle bolansoň, Antanta hem, german toparlanyşygy hem Tersine, urşy dowam etdirdiler. Emma indi artykmaçlyk Antantanyň tarapyndady. Ol adam güýji babatda garşydaşyndan 40% rüstemdi.

1916-njy ýylyň ahyrlaryndan başlap, Germaniýa ýene-de 1915-nji ýylyň başyndaky ýaly suwasty deňiz güýçlerini hüjüme girizýär.

§3. Urşuň tamamlanýan döwri

ABŞ-nyň urşa goşulmagy. ABŞ Birinji jahan urşy döwründe uzak wagtlap Ýewropadaky urşa goşulmandyr. German hökümetiniň çäklendirilmedik suwasty hüjümine täzeden başlajakdygyny jar etmegi bilen ABŞ urşa goşuldy. Urşa bahana ABŞ bilen gatnaşyklary oňat bolmadyk Meksikany Germaniýanyň öz tarapyna çekmek tagallasynyň üstüniň açylmagy boldy. ABŞ urşa başlan halatynda Meksika Germaniýanyň tarapyny almalydy, Germaniýa abolsa oňa ykdysady kömek bermelidi. Meksika ABŞ-nyň Tehas, Nýu-Meksika, Arizona ştatlarynyň berilmegi göz önünde tutulypdy. Meksika Ýaponiýa bilen Germaniýanyň arasynda araçyllyk

etmäge hem-de ABŞ-a garşy ýapon-meksikan-german ýaranlygynyň baglaşylmagyna ýardam bermelidi. Germaniýanyň daşary işler ministri *Zimmermanyň* bu taslamasy telegraf arkaly Germaniýanyň Waşingtondaky ilçisine iberilen mahaly Angliýa tarapyndan ele salyndy we ol ABŞ-a ýetirildi. ABŞ 1917-nji ýylyň 3-nji fewralynda Germaniýa bilen diplomatik gatnaşyklaryny kesdi, 6-njy aprelinde bolsa oňa garşy uruş yglan etdi.

ABŞ-nyň yzysüre Kuba, Panama, Braziliýa, Gonduras, Nikaragua, Peru, Urugwaý, Kosta-Rika, Gaiti, Hytaý Antantanyň tarapynda durup, Germaniýa garşy uruş yglan edýärler. Emma agzalan döwletleriň arasynda uruş hereketlerine, esasan, ABŞ gatnaşypdy. ABŞ-nyň taryhynda ilkinji gezek 4 mln adamly uly goşun jemlenipdi. 1918-nji ýylyň başyna çenli ABŞ Günbatar Ýewropada 2 mln. esgerini urşa goşdy. General *Perşingiň* serkerdeligindäki amerikan ekspedision korpusynyň Fransiýa düşürilmegi Günbatar frontda güýçleriň mynasybetiniň Antantanyň peýdasyna üýtgemegine getirdi. Netijede Germaniýanyň we onuň tarapdarlarynyň uruşda ýeňmek mümkinçiligi has-da azalýar.

1917-nji ýyldaky söweşler. 1917-nji ýyl tutuşlygyna Antanta bileleşigi we onuň tarapdarlary üçin amatly bolmady. Esgerler uruşdan halys ýadapdylar. Muňa seretmezden, Antanta döwletleri we olaryň tarapdarlary 1917-nji ýylda ähli front boýunça hüjüme geçmekçidiler. German bileleşigi bolsa goranmakçydy.

Russiýadaky fewral rewolýusiýasy bilen baglanyşykly rus goşunlary hüjüme başlamandyrlar. Günbatar frontda Antantanyň esgerleri 1917-nji ýylyň 16-njy aprelinde Arras şäheriniň golaýynda hüjüme geçdiler. Bu söweşe fransuz generaly *Niwel* ýolbaşçylyk etdi. Inlis-fransuz goşuny partlaýjylar (mina) goýlan meýdana çozup girip, aldawa düşdüler. Nemes goşuny olary top okuna tutup derbi-dagyn etdi. Niweliň ýolbaşçylygyndaky goşun 280 müň esgerini

ýtirdi.

Rus goşunlarynyň 1917-nji ýylyň iýulyndaky Gündogar frontdaky hüjümi-de şowsuz gutarýar. Rus patyşasynyň tagtdan agdarylmagy, bolşewikleriň urşa garşy wagyzlary rus esgerleriniň oňki söweşeň ruhundan nam-nyşan goýmandyr. Şeýlelikde, Gündogar front dargap, Germaniýa öz güýçleriniň aglabasyny Günbatar fronta geçirmäge mümkinçilik aldy.

Italiýanyň goşuny 1917-nji ýylyň oktýabrynda Izonso derýasynyň kenarynda *Kaporetto obasynda* ýeňlişe sezewar bolýar. Italiýanyň ruhdan düşen esgerleri uruşdan halys ýadapdylar. Şonuň üçin-de olar ýeňildiler.

Kawkaz frontunda-da söweş hereketleri bes edildi diýen ýalydy. 1917-nji ýylda Bagdadyň iňlisler tarapyndan eýelenmegi bilen Yrak frontunda Osman imperiýasy şowsuzlyga uçrapdyr. Şol ýylyň güýzünde türkler Arabystan ýarymadasyny we Palestinanyň bir bölegini elinden gideripdir. Sinaý ýarymadasynda we Palestinada meşhur iňlis diplomaty we aňtaňçysy *Tomas Lourensiň* wagyzlary esasynda arap taýpalarynyň türkleri garşy gozgalaňy başlanypdyr.

1917-nji ýylda Gresiýa hem Antantanyň tarapynda durup urşa goşuldy. Uruşdan soňra oňa Osman imperiýasynyň Izmir sebitlerini bermek wada edildi.

Birinji jahan urşy we türkmenler. Türkmenistan Russiýanyň baknasy bolandygy sebäpli, onuň tarapynda urşa goşulmaga mejbur bolupdyr. Türkmenleriň at üstünde uruşmaga ezberligini, batyrlygyny gowy bilýän rus patyşasy olardan düzülen Teke atly polkuny düşmanyň gözünü gorkuzmak, oňa elhenç wehim salmak maksady bilen ulandy (temanyň ahyryndaky resminama seret!).

Teke atly polkunyň ýigitleri
Maşat Mämmetsähet (çepde) we
Jen Pälwan Durdy. 1915 ý.
A.Ahmedowyň şahsy arhiwinden

Parahat oturan türkmen
ili-de urşuň güzabyny
çekmeli bolupdy.
Türkmenlerden uruş
bahanasy bilen alynýan atdyr
telpek, beýleki salgytlar olary
tapdan düşüripdir. 1916-njy
ýylyň tomsunda rus
patyşasynyň permany bilen
Zakaspide ýaşaýan türkmen
ýigitleriniň 15 *müňüsi*
päleçilige alynmalydy. Şol
sebäpli hem Tejen, Etrek-
Gürgen uýezdlerinde,
Sarahsda, soňra Maryda rus
baknadarlaryna garşy

gozgalaňlar başlandy.

**Russiýanyň uruşdan
çykmagy.** 1917-nji ýylyň
Oktýabr rewolýusiýasyndan
soňra Russiýa iş ýüzünde uruş

hereketlerine gatnaşmagyny bes etdi. 1917-nji ýylyň
dekabrynda *Brest-Litowskide* başlanan rus–german gepleşikleri
1918-nji ýylyň 3-nji martynda *Brest şertnamasynyň*
baglaşylmagy bilen tamamlandy. Gepleşiklere Awstro-
Wengriýa, Bolgariýa, Osman imperiýasy hem gatnaşypdyr.
Brest parahatçylyk şertnamasynyň şertleri Russiýa üçin gaty
agyrdy. Leniniň ýolbaşçylygyndaky bolşewikleriň ony ýerine
ýetirmek niýeti-de ýokdy. Şertnama boýunça Polşa, Pribaltika,
Belorussiýanyň bir bölegi Germaniýa berilýärdi. Rus goşunlary
Ukrainany, Finlýandiýany terk etmeli bolupdyr. Ardagan, Kars,
Batumi sebitleri Türkiýä berilýär. Üstesine-de 6 *mlrd.* marka
möçberindäki puly Russiýa Germaniýa tölemelidi. Brest
şertnamasy boýunça Russiýa 56 mln ilatly 780 müň inedördül

km çäginä ýitiripdir. Täze kommunistik rus hökümeti ähli şertlere razy bolup uruşdan çykýar. Emma Germaniýa ýaraşygyň şertlerini bozup, aprelde Krymy, maý aýynda bolsa Gruziýany eýeledi. 1918-nji ýylyň ýanwarynda Rumyniýa öň Russiýa degişli bolan Bessarabiýany basyp alypdy. Russiýanyň Germaniýa bilen birtaraplaýyn (separat) ýaraşyga gol çekmegi Antanta döwletlerini ynjalykdan gaçyrdy. Russiýadaky kommunistik düzgüni agdarmak üçin Antanta we Günübatar döwletleri onuň garşysyna harby interwensiýa başladylar. Ýlalaşyga görä, Fransiýa Ukrainanyň, Angliýa Murmanskiniň we Zakawkazýeniň üsti bilen sowet Russiýasyna çozmalydy. Ýaponlar we amerikanlar Wladiwostoga düşürilipdir. Ak gawardiýaçylara Antantanyň maliýe goldawy berildi. Murmansk, Odessa, Sewastopol ýaly möhüm portlar arkaly Russiýa gabawa sezewar edildi.

Russiýanyň uruşdan çykmagy bilen Germaniýa indi ýeketäk frontda – Günübatarda uruşmalydy. Emma urşy dowam etmek taraplaryň hiç birine hem ýeňil düşmeýärdi.

Urşa gatnaşýan ýurtlaryň ykdysadyýeti. Uruş we halk. Uruş elmydama adam ýitgilerine, ýetmezçilige, açlyga, ahy-nala, tozgunçylyga, weýrançylyga... getirýär. Uruşýan taraplar ykdysadyýetini halkyň däl-de, urşuň bähbitlerine gönükdirýärler. Diňe bir öz ýurtlaryndan däl, eýsem, olar özüne garaşly bakna halklary hem mümkin boldugyça, öz peýdasyna ulanýarlar. Birinji jahan urşunda Antanta döwletleri 45 *mln.*, german toparlanyşygy 25 *mln.* adamy gönüden-göni frontlarda ulanypdy. Bulardan başga-da, uruşýan taraplar tyldaky işler üçin adam toplapdylar.

Ýeter-ýetmezçilikden horlanan halk köpçüligi Fransiýada, Germaniýada, Russiýada, şol sanda Türkmenistanda hem urşa garşy gozgalaňlar etdiler. Urşa gatnaşýan ýurtlaryň käbirinde içki dartgynlylyk, urşa garşy hereketler güýjöp, rewolýusiýalar bolup geçýär.

Urşuň tamamlanmagy. Brest ýaraşyk şertnamasy

baglaşylandan soňra Germaniýa Günbatar frontda ýene-de bir hüjüme synandy. 1918-nji ýylyň tomsunda nemesler Marn derýasynyň kenaryna çenli aralaşyp, uzakdan Pariži oka tutup başlapdyrlar. Emma bu Germaniýanyň iň soňky gezek hüjümidir. ABŞ-dan gelýän täze-täze goşun bölümleri bilen üsti ýetirilen inlis-fransuz goşunlary 1918-nji ýylyň iýulynda güýçli hüjüme başlaýarlar. German esgerleri Fransiýadan, Belgiýadan kowlupdylar. Dörtler bileleşigi urşy dowam etdirmegiň netijesizdigine göz ýetirýärler. Balkan ýarym adasynda bolgarlar ýeňlişe uçrap, 1918-nji ýylyň 29-njy sentýabrynda Bulgariýa ýeňlendigini boýun alýar.

Siriýada, Mesopotamiýada we Palestinada inlisler ýerli arap gozgalaňçylarynyň kömegine daýanyp, türkleri 1918-nji ýylyň 30-njy oktyabrynda boýun egdirýärler.

Awstro-Wengriýa bilen Germaniýanyň söweşlerde ýeňilmegi rewolýusiýanyň tarapdarlaryny güýçlendirdi. Awstro-Wengriýadan Çehiýa we Slowakiýa, Gündogar slawýan welaýatlary bölünip aýryldy. Transilvaniýadaky wengrler özbaşdaklyk ugrundaky herekete başladylar. Awstro-Wengriýadaky 1918-nji ýylyň 31-nji oktyabryndaky rewolýusion wakalar netijesinde Awstriýa hem-de Wengriýa respublikalary döredi. Täze dörän Awstriýa hökümeti Awstro-Wengriýanyň adyndan 1918-nji ýylyň 3-nji noýabrynda *Paduýanyň* golaýynda *Willa Gustide* Italiýa bilen ylalaşyga gol çekdi. I jahan urşy Awstro-Wengriýa imperiasynyň doly dargamagyna sebäp boldy. 29-njy oktyabrda *Çehoslowakiýa* we *Serbiýa-Horwatiýa-Sloweniýa (Ýugoslawiýa)* döwletleri döredi. 30-njy oktyabrda awstriýa nemesleri *Awstriýa Respublikasyny* esaslandyrdylar. Noýabryň ortalarynda bolsa *Wengriýa Respublikasy* döredildi.

Germaniýanyň boýun egmegi. Dörtler bileleşigine girýän Bulgariýa, Osman imperiýasy, Awstro-Wengriýa uruşdan çykanlaryndan soňra, Germaniýanyň ýeke özüniň garşylygy dowam etmäge ýagdaýy ýokdy. Ykdysady ýagdaýyň

erbetleşmegi, esgerleriň uruş islemezligi, Ýewropadaky rewolýusion wakalar, frontlardaky ýeňişler ýeke-täk dogry ýoluň urşy bes etmedigini görkezýärdi. Şeýle şertlerde German hökümetiniň baştutany *Maks Badenskiý* ylalaşyk barada gepeşiklere başlamaklygy haýyş etdi. Şol bir wagtda özüniň entek ýeterlik harby kuwwatynyň bardygyny görkezmek üçin deňiz söweşini guramaga synandy. Emma German harby flotunyň deňizçi esgerleri ýolbaşçylaryň buýrugyny ýerine ýetirmän, gozgalaň başladylar. Kil şäherinde başlanan gozgalaň rewolýusiýanyň başlangyjy boldy. 9-njy noýabrda Berlinde hem gozgalaň başlandy. Wilgelm II ýurtdan çykyp gaçdy.

Şeýle şertlerde täze dörän German hökümeti 1918-nji ýylyň 11-nji noýabrynda Antanta döwletleriniň öňe süren şertleri esasynda, *Kompýen tokaýynda* Antantanyň günbatar frontunyň baş serkerdesi *marşal Foşun* wagonynda uruş hereketlerini ýatyrnak hakyndaky ylalaşyga gol çekdi. 1918-nji ýylyň noýabrynda Russiýa hem Brest şertnamasyny ýatyrdy. Uruş tamamlandy.

Urşun jemleri. Kompýen ylalaşygy boýunça Germaniýa Belgiýadan, Fransiýadan öz goşunlaryny çykarmalydy. Ol 5 *müň* top, 25 *müň* pulemýot, 1700 harby uçarlaryny, 150 *müň* wagon, 5 *müň* ýük awtoulaglaryny we başga-da birnäçe suwasty gämileridir beýleki harby ýaraglaryny Antanta döwletlerine we Amerikanyň Birleşen Ştatlaryna bermeli boldy.

Resminamalar we goşmaça maglumatlar

Teke polky 9-njy Armiýanyň düzüminde Günorta-Günbatar Frontda Awstro-Wenger goşunlarynyň garşysyna söweşipdir. Polk diňe türkmenlerden düzülipdir. Bu aýratyn bellendir. Ol barada Türküstan general-gubernatorynyň 1915-nji ýylyň 26-njy ýanwarynda çykaran buýrugynda aýdylýar.

Onda şeýle diýilýär: «Meniň 1914-nji ýylyň 25-nji noýabrynda 1287-nji telegrammamda aýdylýan türkmen atly polky döredilýän mahaly Merw, Tejen we Aşgabat uýezdleriniň türkmenleri saýlama teke atlaryny tabşyrdylar, atlylary doly ýaraglandyrmak üçin 60 müň manat (*patyşa döwründe örän köp pul*) pul berdiler. Bu bolsa olary egin-eşik bilen üpjün etmäge mümkinçilik berdi. Harby ministriň maňa iberen belent mertebeli hatynda aýdylýşy ýaly, onuň Aly Hezretleri Ak patyşa «Türkmenlere ýürekden minnetdar» diýip öz goly bilen ýazypdyr. Harby ministr hem «Ady agzalan uýezdleriň türkmenlerini özlere patyşanyň şeýle üns berenligi bilen gutlamak biziň üçin bagtdyr» diýip ýazypdyr.

1914-nji ýylyň iýul – awgust aýlarynda türkmenlerden düzülen polk fronta ugradylýar we eýýäm urşuň ilkinji günlerinden diýen ýaly söweş hereketlerine gatnaşyp ugraýar. Polk 1914-nji ýylyň iýulyndan 1916-njy ýylyň martyna çenli Türkmen polky diýlip atlandyrylýar. Onda tekelerden başga-da türkmenleriň ýomut, nohur we salyr taýpalaryndan bolan ýigitler söweşipdir...

...Ýarym ýylyň içinde Türkmen polkunyň ýigitleriniň onlarçasý Georgiý kawalerligine ýetişipdirler. 1915-nji ýylyň ýanwar aýynda polk komandiri Drozdowskiý öz hatlarynyň birinde şeýle ýazypdyr, ýagny polkda «...eýýäm 67 sany Georgiý kawaleri bolup,...40-a golaý adamymyz wepat boldy we ýaralandy. Georgiý kawalerinden iň ajaýyplarynyň biri Aşgabat uýezdiniň Gypjak obasyndan Daňatar Artykow golaýda 2-nji derejeli Georgiý hajyna mynasyp boldy, onuň öňem 4-nji derejeli Georgiý hajy bardy».

...Teke atly polky hem beýleki goşun birikmeleri ýaly 1916-njy ýylda «Brusilow böwsüşligi» ady bilen taryha ykjam giren uly jeňde deňsiz-taýsyz edermenlik görkezipdir...

(*Gündogdyýew Ö., Annaorazow J. Teke atly polky: gahrymançylygyň we heläkçiligiň taryhy (1914-1918 ýý.).*

–Aşgabat, 1992. 20-34 s.)

**Germaniýanyň boýun egmegi
(1918ý. 11 noýabrynda Kompýen tokaýynda baglaşylan
ýaraşyk hakynda ylalaşykdan)**

1-nji madda. Ylalaşyk baglaşylandan soň 6 sagadyň dowamynda gury ýerde we howada söweş hereketlerini togtamaly.

2-nji madda. 15 gününň dowamynda basylyp alnan ýurtlary: Belgiýany, Fransiýany, Lýuksemburgy şeýle hem Elzas-Lotaringiýany azat etmeli.

4-nji madda. German goşuny 5 müň top, 25 müň pulemyot, 3 müň minomyot, gije bombalamaga niýetlenen ähli aeroplanlary we D-7-leri hem goşmak bilen 1700 aeroplan möçberinddki harby enjamlary bermeli.

5-nji madda. Reýniň çep kenaryndaky ýerler german goşuny tarapyndan boşadylmaly. Bu ýerler ýerli häkimiýetler tarapyndan, ýöne ABŞ-nyň we soýuzdaşlaryň goşunlarynyň gözegçiligi astynda dolandyrylýar.

7-nji madda. (gatnaw we aragatnaşyk serişdeleriniň hem-de suw ýollaryň hatardan çykarylmagynyň gadagan edilmegi. Ýaranlara 5 müň parawozyt, 150 müň wagonyň 5 müň ýük maşynynyň berilmegi.)

12-nji madda. Ähli german goşunlary Russiýa goşulýança baran ýerlerinden yzyna dolanmaly. Ýaranlar bu ýerleriň içeri ýagdaýlaryna seretmeginiň pursadynyň gelendigini nygtaýarlar.

22-nji madda. Ýaranlara we ABŞ-a özüniň ähli suwasty gämilerini (suwasty kreýserleri we mina göterijilerini goşmak bilen), ýaraglary we enjamlary bilen bilelikde görkezilen portlarda tabşyrmaly.

23-nji madda. Germaniýanyň suwasty harby gämileri dessine ýaragsyzlandyrylyp, onuň elinden alnar.

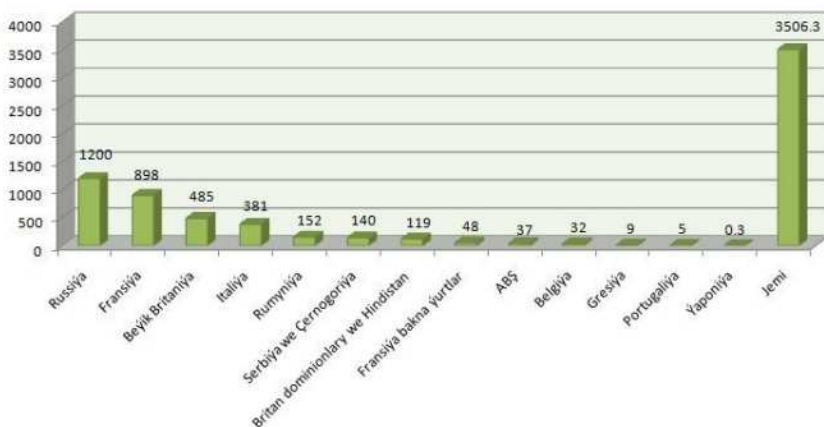
29-njy madda. Germaniýa Gara deňziniň ähli portlaryny boşatmaly. Nemesler tarapyndan bu ýerde basylyp alnan ruslaryň ähli harby gämileri ýaranlara we ABŞ-a berilmeli.

Çeşme: (Международные отношения. 1870-1918 гг. – М., 1940, С. 389-390).

Birinji jahan urşunyň netijeleri. Wersal-Waşington ulgamy.

Birinji jahan urşunyň Dörtler bileleşigine we Antanta ýurtlaryna ýetiren zyýany. Birinji jahan urşy adamzat taryhynda şol wagta çenli bolan uruşlaryň iň bir gandöküşiklisi, elhenji boldy. Uruş 4 ýyl, 3 aý, 10 gün dowam edip, oňa 73,5 mln. esger gatnaşypdyr. Urşa Antanta 48 mln, german toparlanyşygy 25 mln adamy çekipdi. Olardan 10 mln. adam wepat bolupdyr, 20 mln. adam ýaralanypdyr, maýyp bolupdyr. Bu ýitgi Ýer togalagynda şoňa çenli soňky 1000 ýylda alnyp barlan uruşlardaky ýitgilerden hem köpdür. Köp obalar, şäherler, senagat kärhanalary tozdurylypdyr. Uruşda iň köp

I jahan urşunda Germaniýa garşy toparlanyşygyň ýurtlarynda öldürilen adamlaryň sany (müň adam)

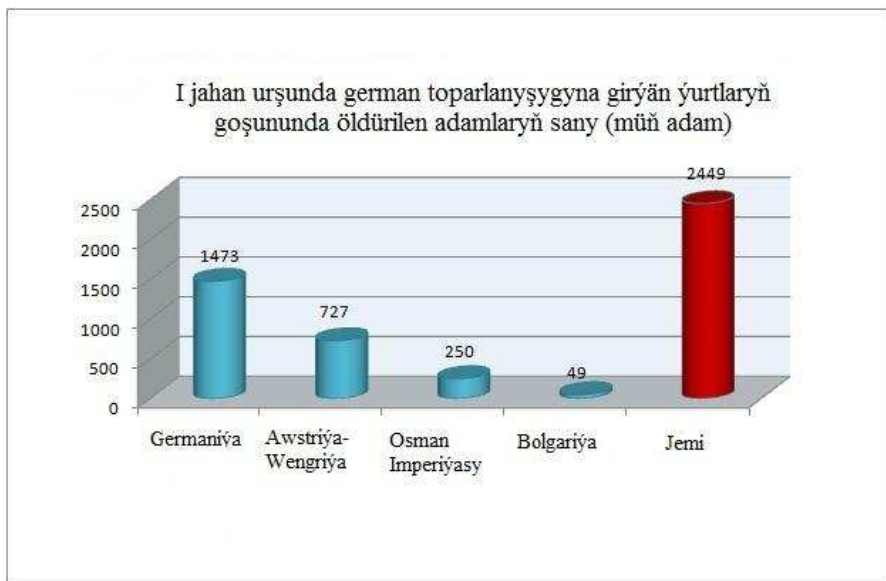

adam pidalaryny çeken Germaniýa we Russiýa bolupdy. B.W. Sokolowyň «Ýüz beýik uruş» atly saldamly işinde (Moskwa, «Weçe», 2001 ý.) berilýän maglumatlara olaryň hersi 2 mln. töweregi adamyny ýitirdiler. Fransiýa (1,4 mln.), Awstro-Wengriýa (1,1 mln.), Türkiýe (keselden ýogalanlar bilen bilelikde 800 müň), Beýik Britaniýa (715 müň) ýaly ýurtlar köp adam ýitgilerine sezewar boldular. Antantanyň we Üçler bileleşiginiň ýitgilerini deňeşdirenimizde, uruşda Antanta köp adamyny ýitirdi. Bu ýagdaý Germaniýanyň urşa has taýýarlykly gelendigi bilen düşündirilýär.

Urşuň esasy günäkärleri bolan Germaniýanyň, Awstro-Wengriýanyň we Russiýanyň imperatorlarynyň üçüsem tagtyndan agdaryldy.

Uruş döwri diňe bir söweş meýdanynda däl, eýsem, tylda hem parahat ilatyň açlygyny, ýeter-ýetmezçiligiň pidasy bolanlary az bolmady.

Uruş birnäçe halklaryň milli döwlet döretmek duýgusynyň ösmegine itergi berdi. Birnäçe halklar özbaşdaklyk

ugrunda aýaga galdylar. Dünýäde täze döwletler döredi.

Pariž parahatçylyk maslahaty. Wersal şertnamalar ulgamynyň emele gelmegi. Uruşda ýeňen döwletler parahatçylyk şertnamasyny baglaşmak meselesine seretmek üçin maslahat çagyýarlar. Ol 1919-njy ýylyň 18-nji ýanwaryndan 28-nji iýunyňa çenli öz işini dowam etdirýär. Fransiýa maslahatyň Parižde geçirilmegini gazanýar. Maslahata taýýarlyk wagtynda-da, onuň gidişinde-de ABŞ-nyň Prezidentiniň 14 punkty hakda käp gezek agzalsa-da (*resminama seret!*), ol berjaý edilmändi. Oňa laýyklykda gepleşikler aýyk alnyp barylmalady, hiç hili gizlin halkara ylalaşyklary bolmaly däldi, diplomatiýa elmydama aç-açanlyk häsiýetine eýe bolmalady. Emma esasy sözi diňlenilýänler ABŞ-nyň prezidenti *W.Wilson*, Beýik Britaniýanyň premýer-ministri *D.L.Jorj* we Fransiýanyň premýer-ministri *J.Klemanso* (ol maslahatyň başlygy saýlanypdy) dagylardy. Maslahata Sowet Russiýasy we uruşda ýeňlen döwletler çagyrylmandyr.

Maslahata 27 döwletden 1 müňden gowrak wekil gatnaşýar. Olar dört sany topara bölünipdir:

- 1) «Umumy bähbitleri bolan» uruşýan döwletler — ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Italiýa, Ýaponiýa. Olar ähli mejlislere we komissiýalaryň işine gatnaşypdyr.
- 2) «Hususy bähbitleri bolan» uruşýan döwletler — Belgiýa, Braziliýa, inlis dominionlary, Hindistan, Gresiýa, Gwatemala, Gaiti, Gedžas, Gonduras, Hytaý, Kuba, Liberiýa, Nikaragua, Panama, Polşa, Portugaliýaa, Rumyniýa, Serbiýa, Tailand, Çehoslowakiýa Respublikasy.
- 3) German toparlanyşygy bilen diplomatik gatnaşyklary kesen döwletler — Ekwador, Peru, Boliwiýa, Urugwaý. Olar diňe özlerine dahylly meseleler seredilen mejlislere gatnaşypdyr.
- 4) Ýaňy döredilýän bitarap ýurtlar we döwletler. Olaryň wekilçilikleri baş sany esasy döwletiň biriniň çagyran

ýagdaýynda hem özlere dahylly meseleler ara alnyp maslahatlaşylýan mejlislerde dilden ýa-da ýazmaça çykyş etmäge haklydy.

Maslahatda ilkinjy esasy meseleler «*onlaryň geňeşinde*» (ABŞ — prezident *W.Wilson* we stats-sekretar *Lansing*, Fransiýa — premýer-ministr *J.Klemanso* we daşary işler ministri *Pişon*, Beýik Britaniýa — premýer-ministr *Lloyd Jorj* we daşary işler ministri *Balfur*, Italiýa — premýer-ministr *Orlando* we daşary işler ministri baron *Sonnino*, Ýaponiýa — baron *Makino* we wikont *Şinda*) ara alnyp maslahatlaşylypdyr. Emma soňabaka esasy artykmaçlyk «*uly üçlügiň*» (*J.Klemanso*, *D.L.Jorj*, *W.Wilson*) eline geçipdir.

Maslahatda, esasan, Germaniýa bilen baglaşyljak parahatçylyk şertnamasynyň şertleri ara alyp maslahatlaşylýar. Gepleşiklerde 78 ýaşly gojalygyna seretmezden, fransuz ýolbaşçysy *Jorj Klemanso* (1841-1929) köne duşmany Germaniýany her edip hesip edip, düýpli gowşatmak isleýärdi. Onuň esasy maksady Elzas we Lotaringiýany yzyna almakdy. Fransiýada ahmyrçylyk meýilleri has güýjäpdi. Uruşdan soňra «*Nemesler hemme zat üçin jogap berer!*» diýen milletçilikli sygar rowaç alypdy. Fransiýa hatda Germaniýa böleklere bölmegiň tarapdarydy. Emma muňa Angliýa garşydy.

63 ýaşly ABŞ-nyň prezidenti *W.T.Wilsonyň* (1856-1924) öňe süren teklipleriniň in esasysy Milletler Ligasyny döretmek meselesidir. Serhetleri üýtgetmek meselesine goşulyp, ol Fransiýa Elzas we Lotaringiýanyň gaýtarylmagyny, Belgiýanyň täzeden dikeldilmegini goldaýar.

Beýik Britaniýanyň hökümet ýolbaşçysy *Lloyd Jorj* (1867-1945) Germaniýanyň harby kuwwatynyň syndyrylmagy guwandysa, ABŞ-nyň dünýä, Fransiýanyň Ýewropa täsiriniň güýçlenmegi ony diýseň biynjalyk edýärdi.

Ýeňijileriň arasyndaky dawalar. Pariž maslahatynda ABŞ-nyň Beýik Britaniýanyň we Fransiýanyň arasynda, esasan, üç mesele boýunça uzaga çeken dawalar başlanýar:

1. Ýeňijileriň arasyndaky ilkinji dawa serediljek meseleleriň tertibi hakyndady. Beýik Britaniýa we Fransiýa ýeňlen ýurtlaryň (Germaniýanyň we Osman imperiýasynyň) bakna mülklerini paýlaşmak meselesini ilkinji nobatda ara alyp maslahatlaşmagy teklip edýär. Uzak dawalardan soňra ABŞ-nyň berk talap etmegi bilen maslahat ozaly bilen Milletler Ligasyny döretmek meselesine seredýär.

2. Germaniýanyň tölemeli öweztolegleriniň möçberi we ony paýlaşmak meselesi hem dawaly meseleleriň biri bolýär. Fransiýa Germaniýany düýpli gowşatmak üçin alynmaly öweztoleginiň möçberini 450-480 mlrd. altyn marka ýetirmegi, onuň hem 58% möçberindäkisini özüne bermegi talap edýär. Fransiýa bermegi talap etdi. ABŞ we Beýik Britaniýa ony azaldyp, 50-100 mlrd. marka getirmegi teklip etdiler. Bu mesele ahyryna çenli çözülmän galdy.

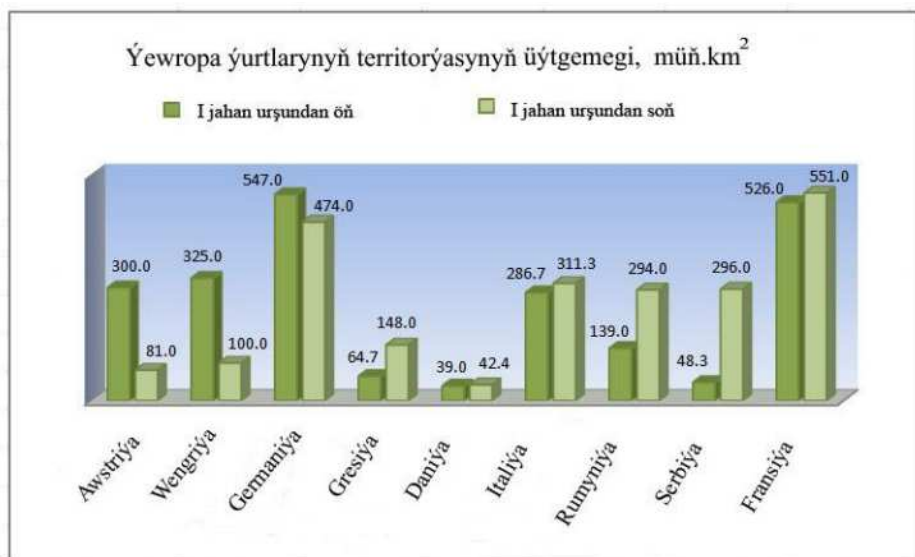
3. Iň aýgtyly göreş öňki Germaniýa we Osman imperiýasyna degişli bakna halklary özara paýlaşmak meselesinde başlanýar.

Pariz parahatçylyk maslahatynda ABŞ-nyň prezidenti Wilson bakna halklara eýeçilik etmegiň täze, medeniýetli ýoluny — *mandat düzgünini* teklip edipdir (onuň awtory Günorta Afrika bileleşiginiň öňki Premýeri *Smets* hasaplanýardy). Bu düzgün boýunça öň Germaniýa we Osman imperiýasyna bakna bolan halklar Milletler Ligasynyň tabşyrygy boýunça ösen ýurtlar tarapyndan tä özbaşdak ýaşamaga taýýar bolýança dolandyrylmalydy. Mandatyň möhleti ony alan döwletiň özi tarapyndan kesgitlenýärdi. Mandatyň üç sany topary döredildi. Birinji (A) topara öňki Osman imperiýasynyň çäkleri girýärdi. Milletler Ligasy öň onuň tabynlygynda bolan Palestinany, Transiordaniýany (häzirki Iordaniýa korollygy), Yragy Beýik Britaniýa berdi. Fransiýa Siriýany we Liwany dolandyrmaga mandat aldy. Ikinji (B) topara Germaniýanyň Merkezi Afrikadaky eýeçilikleri degişlidi. Oňa görä Kameruny we Togony Beýik Britaniýa

bilen Fransiya paýlaşýarlar. Tanganikany (häzir Tanzaniýanyň düzüminde) inlisler öz mandatyna aldylar. Üçünji (C) mandat toparyna Germaniýanyň Ýuwaş okeanyndaky, Günorta-Günbatar we Günorta-Gündogar Afrikadaky bakna mülkleri düşüpdü. Olar Ýaponiýanyň, Awstraliýanyň, Taze Zelandiýanyň we Günorta Afrika Bileleşiginiň arasynda paýlaşylypdyr. Ruanda, Urundi (Burundi) we Namibiýa Belgiýanyň, günorta-günbatar Afrikadaky nemes baknalary bolsa Günorta Afrika Bileleşiginiň mandatyna düşüpdür. Ýaponiýa öň Germaniýa degişli bolan Karolin, Marşal, Marian adalaryna mandat hukugyny aldy. Solomon adalary we Taze Gwineýanyň Germaniýa degişli bölegi Awstraliýanyň eline geçipdir.

Dawalara seretmezden, Pariž maslahaty ýaraşyk şertnamasynyň şertlerini işläp taýýarlaýar.

Wersal şertnamasy (28.06.1919). 1919-njy ýylyň aprelinde şertnamanyň taslamasy taýýar edilýär. Indi ony resmileşdirmek galypdy. Şu maksat bilen Germaniýanyň

ygtyýarly wekilleri 1919-njy ýylyň 7-nji maýynda Pariže çagyryldy. Daşary işler ministri *Brokdorf-Rantzaunyň* baştutanlygyndaky german wekilçiligi taslama hiç-hili üýtgetme girizip bilmedi. 1919-njy ýylyň 28-nji iýunynda (Saraýewoda Frans-Ferdinandyň öldürlien günü) Parižiň uly Wersal köşgüniň *Aýnaly zalynda*¹ şertnama gol çekildi.

Şertnama 440 maddadan ybarat bolup, onuň 26 maddalyk birinji bölümi Milletler Ligasynyň düzgünnamasyndan ybaratdy. Soňra çäk üýtgetmeleri, syýasy talaplar, bakna mülkler, ýaragsyzlanmak we reparasiýa² tölegleri hakyndaky bölümler bardy. Şertnamanyň 231-nji maddasynda I jahan urşuny tutaşdyrmakda ähli günä Germaniýynyň boýnuna ýüklenipdir. Şol sebäpli şertnamanyň esasy şertleri jezalandyryjy häsiýete eýedi. Ýeňijiler basybalyjynyň hasabyna öz ýitgileriniň öwezini dolmagy maksat edinipdiler.

Wersal şertnamasy boýunça Germaniýa özüniň territoriýasynyň sekizden bir bölegini, ilatyň on ikiden bir bölegini elden giderdi. Elzas we Lotaringiýa Fransiýa gaýtarylyp berildi. Onuň Saar kömür ýatagy hem Fransiýa berlipdi. Ol 15 ýylyň dowamynda Milletler Ligasynyň gözegçiliginde bolmalydy. Geljekki ykbaly bolsa onuň ilatynyň arasynda geçiriljek plebissitiň netijesinde çözülmeli. Germaniýanyň üç welaýaty (Eýpen, Malmedi, Morene) Belgiýa, Sileziýanyň bir bölegi Çehoslowakiýa, Ýokarky Sileziýa, Prussiýanyň, Pomeraniýanyň, Poznanyň bir bölegi Polşa, Demirgazyk Şlezwing Daniýa berildi. Dansig (Gdansk)³ Milletler Ligasynyň howandarlygyndaky erkin şäher diýlip yglan edildi. Germaniýa Lýuksemburgyň özbaşdaklygyny ykrar

¹ Hut şu köşkte 1871-nji ýylda franko-prus urşundan soň Germaniýa imperiýasy döredilipdi.

² Reparasiýa («reparatio» — «dikeldýärin» diýen latyn sözünden) — halkara hukugy boýunça ýeňijilere uruşda ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak üçin ýenlen döwletin üstüne ýüklenilýän halkara maddy hukuk jogapkärçiligi.

³ Ol Polşanyň deňze çykalgasyny üpjün edýärdi.

etdi. Ol Memel (häzirki Klaýpeda) etrabyndan el çekdi. Ol 1923-nji ýylda Litwa berildi. Germaniýa I jahan urşunyň başlanmagyna çenli Russiýa imperiýasynyň düzümine giren ähli ýerleriň garaşsyzlygyny ykrar etdi. Ol Brest ýaraşyk şertnamasynyň şertlerini ýatymaga borçlandy. Germaniýanyň eýeçiligindäki bakna halklar onuň elinden alyndy. Germaniýanyň harby güýçlerine çäklendirmeler girizildi. Onuň goşuny meýletinçilerden düzülip, 100 müňden geçmeli däl. Suwasty flot ýa-da harby howa güýçlerini edinmeklikden ol mahrum edildi. Reýn derýasynyň 50 km ugrundaky gündogar kenarynda harby berkitmeler gurmak, goşun ýerleşdirmek gadagan edildi. Reýniň çep kenarynda 15 ýylyň dowamynda Antantanyň goşunlary saklanmalydy.

Germaniýanyň tölemeli öwez tölegleriniň möçberi Wersal şertnamasynda görkezilmändi. Bu mesele boýunça birnäçe maslahatlar geçirildi. 1920-nji ýylda Spada geçirilen maslahatda tölegiň möçberi kesgitlenmese-de, kime näçe bölegini bermelidigi welin, anyklandy. Onuň esasy bölegini Fransiýa (52%), soňra Beýik Britaniýa (22%), Italiýa (10%), Belgiýa (8%) ýaly döwletler almalydy. Haýt, Bulon, Brýussel maslahatlarynda Fransiýa tölegiň möçberiniň 230 mlrd altyn marka bolmalydygyny talap etdi. 1921-nji ýylda Londonda geçirilen maslahatda Angliýa we Fransiýa Berlini 132 mlrd. marka möçberinde reparasiýa tölemäge borçly etdiler. Germaniýa ýylda 2 mlrd marka tömelidi hem-de ähli eksportunyň 26%-ni şu hajatlara sarp etmelidi. Emma bu töleg Germaniýa üçin has çökderdi.

Täze döwletleriň döredilmegi. Pariž maslahaty Polşa we Çehoslowakiýa döwletleriniň döredilýändigini jar etdi. 1919-1920-nji ýyllarda öňki patyşa Russiýasynyň düzümindäki Finlýandiýa, Estoniýa, Litwa we Latwiýa hem garaşsyzlygyny aldylar. Günorta slawýan halkary Serbiýanyň, horwatlaryň we slowenleriň birleşen korollygyny döredtiler. Awstriýa we Wengriýa özbaşdak döwlet boldular. Emma Wersal şertnamasy

boýunça olaryň arasynda çekilen serhetler olaryň islegini kanagatlandyрмаýardy. Şol sebäpli olaryň arasynda birnäçe uruşlar bolup geçdi. Polşa Awstro-Wengriýadan Galisiýany we Ýokarky Sileziýany alypdyr. Pomeraniýanyň nemes ýerleri hem onuň eline geçipdir. 1918-nji ýylyň ahyrynda ukrain goşunlary Galisiýa girip, ol ýerde paýtagty Lwow bolan Günbatar Ukraina respublikasyny döretmäge synandylar. Emma 6 aýa çeken çaknyşykdan soň yza serpikdirildiler. 1919-njy ýylyň ýanwarynda Polşanyň ýokarky Sileziýanyň Teşin etrabyňy eýelemegi onuň Çehoslowakiýa bilen çaknyşmagyna getirdi. Tizara Polşa Sowet Russiýasynda 1772-nji ýylyň serhetlerini gaýtadan dikeltmegi talap etdi. Bu dawa iki tarapyň arasynda bir ýyldan gowrak dowam eden urşuň tutaşmagyna getirdi. 1920-nji ýylyň 18-nji martynda baglaşylan Riga ýaraşyk şertnamasyna laýyklykda Günbatar Ukraina we Günbatar Belorussiýa Polşa berildi. 1920-nji ýyldan başlap Polşa Wilnony eýelemek üçin alty ýyllap Latwiýa bilen uruş alyp bardy.

Milletler Ligasynyň döredilmegi. Milletler Ligasynyň döredilmegi Pariž parahatçylyk maslahatynyň möhüm çözgütleriniň biridi. Şeýle halkara guramasyny döretmegiň zerurlygy I jahan urşunyň gidişinde döräpdi. Ony döretmek barada üç hili taslama bardy. *İňlis taslamasyny lord Fillimoryň* baştutanlygyndaky hökümet topary işläp taýýarlapdyr. Oňa görä bu gurama «toparlara» bölünen iri dünýä ýurtlarynyň arasynda araçynyň wezipesini ýerine ýetirmelidi. *Amerikan taslamasyny polkownik Hauzyň* baştutanlygyndaky topar işläp düzüpdi. Ol Ligada diňe iri döwletleriň agzalygyny göz önünde tutýardy. Milletler Ligasynyň *fransuz taslamasy* zähmet ministri *L.Buržua* tarapyndan taýynlanypdy. Ol Germaniýanyň bu gurama Germaniýanyň agzalyga kabul edilmegine garşydy. Urşy tutaşdyryjy hökmünde Germaniýa Milletler Ligasyna kabul edilmedi.

Milletler Ligasy halkara hukuk giňişligini, halkara

gatnaşyklarynda düýpli täze filosofiýany kemala getirmekte ilkinji möhüm ädim bolupdy. Ol ykdysadyýet, ýaragsyzlanmak, howpsuzlyk babatdaky meseleleriň çözgüdi bilen meşgullanmalydy. Gurama ozaly bilen ýeňiji döwletleriň bakna mülkleri paýlaşmak baradaky bähbitlerinden ugur alnyp döredilipdi. Onuň statutyňa ýeňiji 44 döwletiň ählisi gol çekenem bolsa, Milletler Ligasy öz häsiýeti boýunça Ýewropa guramasy bolup durýardy. Şonuň üçin hem ABŞ oňa girmedi. 1934-nji ýylda çenli SSSR hem onuň düzümine alynmady.

Sen-Žermen, Neý, Trianon, Sewr parahatçylyk şertnamalary. Germaniýa bilen baglaşylan şertnamanyň mysalynda Dörtler bileleşiginiň beýleki agzalary bilen hem şertnamalar baglaşylypdyr. 1919-njy ýylyň 10-njy sentýabrynda Awstriýa bilen Sen-Žermen (bu şertnama Gabsburglar neberesiniň soňuna çykypdy), 27-nji noýabrda Bolgariýa bilen Neý, 1920-nji ýylyň 4-nji iýunynda Wengriýa bilen Trianon (Wersalyň uly köşgi), 10-njy awgustda bolsa türk soltany bilen Sewr (Parižiň golaýy) parahatçylyk şertnamalary baglaşylýar.

Sen-Žermen şertnamasy Gabsburglar neberesiniň dargamagyny resmileşdiripdir. Onuň çäklerinde Awstriýa, Wengriýa, Çehoslowakiýa, serbleriň, horwatlaryň, slowenleriň Korollygy (ol 1929-njy ýylda Ýugoslawiýa öwrüldi) atly özbaşdak döwletler döredildi. Şertnamalarda serhetler üýtgedildi. Bogemiýa, Morawiýa, Sileziýa Çehoslowakiýa berildi (Sileziýanyň Teşen etraby soňra Polşa berildi); Galisiýa Polşanyň düzümine birikdirildi; Bukowina Rumyniýa berildi; Wengriýanyň Burgenland etraby Awstriýa berildi (1921-nji ýylda Şopron-Edenburg şäheri bilen birlikde onuň bir bölegi Wengriýa yzyna gaýtaryldy); Awstriýadan ähli slawýan etraplary alyndy (bu etraplar hakdaky mesele soňra Rapallo maslahatynda çözüldi); Italiýa Istriýanyň, Günorta Tirolýň bir bölegi, Triýest, Ýokarky Adidža, Dalmasiýanyň kenarýakasy berildi. Fium porty erkin port diýlip yglan edildi. Kraýna,

Bosniýa, Gersogowina, Dalmasiýa serbleriň, horwatlaryň, slowenleriň Korollygyna berildi. Awstriýa Germaniýa bilen birleşmek (anşlýus) gadagan edildi. Onuň goşuny 30 müň adama çenli çäklendirildi. Awstriýanyň çäkleri 576 müň inedördül km bolanlygyndan 84 müň inedördül km çenli azaldyldy. Ilaty 50 mln bolanlygyndan 7 mln çenli kemeldi.

Ney¹ ýaraşyk şertnamasyna görä Bolgariýa öz çäklerini Rumyniýanyň we serbleriň, horwatlaryň, slowenleriň Korollygynyň peýdasyna üýtgetmeli boldy. 11 müň inedördül km gowrak çäk onuň elinden alyndy. Günorta Dobruja Rumyniýa, Günbatar Frakiýanyň Gümüljine we Dedeagaç etraplary Gresiýa, Tsribrod we Sturmisa Ýugoslawiýa berildi. Onuň goşuny 20 müň adama çenli azaldyldy. Ol Egeý deňzine çykmakdan mahrum edildi. Bolgariýa 37 ýylyň dowamynda 2 mlrd 250 mln altyn frank reparasiýa tölemelidi.

Wengriýa bilen ýaraşyk şertnamasynyň gijikdirilmeginiň sebäbi bu ýerde *Bela Kunyň* baştutanlygynda kommunistler Wengriýa Sowet respublikasyny esaslandyrypdylar. Rumyniýa we Çehoslowakiýa onuň üstüne ýöriş edip, bu respublikany dargadansoň, Antanta döwletleri 1920-nji ýylyň 4-nji iýunynda Wersalyň Trianon köşgünde Wengriýa bilen şertnama gol çekdiler. 364 maddalyk *Trianon* ýaraşyk şertnamasy boýunça onuň öňki 330 müň inedördül km meýdany 92 müň inedördül km, ilaty 22 mln-dan 7,5 mln çenli gysgaldy. Öňki Gabsburgalr imperiýasynyň wengrlere degişli böleginden (Transleýtaniýa) Transilwaniýa (onuň esasy ilaty wengrlerd) we Banatyň günortasy — Rumyniýa, Horwatiýa, Bačka, günbatar Banat — serbleriň, horwatlaryň, slowenleriň Korollygyna, Slowakiýa we Zakarpat Ukrainasy — Çehoslowakiýa, Burgenland — Awstriýa berildi. Timişoar Rumyniýa bilen Ýugoslaviýanyň arasynda paýlaşyldy. Ruteniýa Çehoslowakiýa geçdi. Wengriýa ykdysady ähmiýetli etraplarynyň 80%-ni, bugdaý plantasiýalarynyň 6%-ni, şekerçiňrik plantasiýalarynyň 85%-ni,

¹ Nei-sýur-Sen — Parižiň etegi.

tokaýlarynyň 83%-ni elinden giderdi. Goşuny 35 müňe çenli azaldyldy. Dunaý flotiliýasy Antanta berilmelidi. Deňiz we howa flotuny ýok etmelidi. Oňa reparasiýa tölegi hem bellenildi.

1919-njy ýylyň 10-njy awgustynda Osman imperiýasynyň soltany bilen Sewr¹ parahatçylyk şertnamasy baglaşylýar. Osman imperiýasynyň dargamagyny we paýlaşylmagyny resmileşdiren bu şertnama laýyklykda ol Siriýadan, Liwandan, Palestinadan, Mesopotamiýadan, Arabystan ýarymadasyndan mahrum boldy (ähli çäginiň 80%-i). Adrianapol bilen birlikde Gündogar Frakiýa, Dardaneliň ýewropa kenarlary, Gallipoliýa ýarymadasy, Izmir Gresiýa berildi. Bogazlar halkara gözegçiligine geçirildi. Ermenistan bilen araçäkleri kesgitlemek ABŞ-nyň prezidentiniň araçyllyk çözgüdine galdyryldy. Türkiýeden Kürdüstan bölünip aýrylyp, onuň serhetlerini kesgitlemek üçin inlis-fransuz-italýan toparý döredilmelidi. Osman imperiýasy Angliýanyň Müsüriň, Sudanyň, Kipriň, Fransiýanyň Marokkonyň we Tunisiň, Italiýanyň Liwiýanyň we Dodekanes adalarynyň üstünden *protektorat* düzgünini² ykrar etmelidi. Ýurduň maliýe we býujet ulgamynyň üstünden daşary ýurt gözegçiligi ýola goýulmalydy, *kapitulýasiýa* düzgüni³ dikeldilmelidi. Türk goşuny 50 müň adama çenli azaldyldy. Sewr şertnamasy iş ýüzünde Türkiýäniň özygtyýarlygyny doly ýok edýärdi. Emma ol kagyz ýüzünde galdy. Mustafa Kemal Atatürküň

¹ Parižiň golaýy.

² Protektorat — «howandar», latynçadan terjime edilende döwletliligiň daşky alamatlarynyň saklanyp galýandygyna garamazdan, deň bolmadyk şertnamanyň esasynda bir döwletiň protektor döwlete tabyn edilmegini aňladýar. Protektor döwlet «howandarlyk» edýän döwletiniň hem içeri, hem daşary syýasatyny özüne tabyn edýär.

³ Günbatar döwletleriniň raýatlaryna aýratyn hukuk, ykdysady ýeňillikleriň we eldegirilmesizlikleriň berilmegi.

ýolbaşçylygynda milli-azat edijilik hereketiň başlanandygy we Antantanyň goşunlarynyň türk watançylary tarapyndan derbi-dagyn edilendigi üçin Türkiýe bilen 1923-nji ýylda täze *Lozanna* şertnamasy baglaşylýar.

Waşington maslahaty. 20-nji ýyllaryň başynda inlis-amerikan we amerikan-ýapon garşylyklary ýitileşipdir. Respublikaçylar partiýasy häkimiýete gelenden soňra ABŞ Wersal şertnamalar ulgamynyň käbir meselelerine täzeden seretmek üçin halkara maslahatyny çagyrmak teklibi bilen çykyş edýär. ABŞ-nyň maksady Uzak Gündogarda Ýaponiýanyň täsirini gowşatmak we dünýä döwletleriniň deňizdäki harby güýçleriniň mynasybetini düzgünleşdirmekdi.

Maslahat 1921-nji ýylyň 12-nji noýabryndan 1922-nji ýylyň 6-njy fewraly aralygynda Waşingtonda geçýär. Oňa 9 sany döwlet — *ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Ýaponiýa, Italiýa, Belgiýa, Portugaliýa, Gollandiýa we Hytaý* gatnaşýar. Olar 4 aýlap maslahatlaşyp, esasy üç şertnama gol çekipdirler.

1. *Dörtleriň şertnamasy (13.12.1921).* *ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa we Ýaponiýa* öz aralarynda Ýuwaş okeanyndaky adalara eýeçilikleri üýtgeşsiz galdyrmak baradaky şertnama baglaşdylar. 1902-nji ýylyň inlis-ýapon ylalaşygyny ýatyrylmagy amerikan diplomatiýasynyň üstünligidi.

2. *Bäşleriň şertnamasy.* Oňa laýyklykda Beýik Britaniýa, ABŞ, Fransiýa, Ýaponiýa we Italiýa döwletleriniň harby-deňiz güýçleriniň gatnaşygyny 5:5:3:1,75:1,75 (linkor klasly gämiler üçin) möçberde kesgitlediler. Beýle diýildigi Beýik Britaniýa we ABŞ 5 sany harby gämi saklasa, Fransiýa – üçüsini, Ýaponiýa we Italiýa olaryň 1,75 bölegi möçberinde gämi saklamaga hukuklydygyny aňladýar. Şertnama boýunça Beýik Britaniýa we ABŞ beýlekileriň ählisinden köp harby korabllary edinmäge hukuklydy. Harby gämileriň ululygy hem çäklendirildi (35 müň tonna suw sygymy). Bu şertnama ABŞ üçin uly ýeňişdi. ABŞ harby deňiz güýçlerini bu ugurda

dünýäde iň öňde baryjy Beýik Britaniýa bilen deňleşdiripdi. Harby gämileriň ululygynyň çäklenidirlmegi-de ilkinji nobatda ABŞ üçin zerurdy. Çünki, onuň iri harby gämileri zerur wagty Panama kanalyndan geçip biljek däldi. Linkor kysymly gämilerden başga gämilere, şol sanda suwasty flotyna çäklendirmeler degişli däldi. Gündogar uzaklygyň 110-njy meridianyndan gündogarda Ýuwaş okeanynda ABŞ-nyň, Kanadanyň, Alýaskanyň, Gawaý adalarynyň, Panama kanalyň, Awstraliýanyň, Täze Zelandiýanyň kenarlaryndan başga ýerlerde täze harby deňiz berkitmelerini gurmak gadagandy.

3. *Dokuzlaryň şertnamasy.* Ol Hytaýyň bütewüligini hormatlamak hakyndady. Şertnama boýunça Ýaponiýa hytaýlylaryň ata-baba ýeri hasaplanýan Şanduny (Şanduny XIX asyryň ahyrynda Germaniýa eýeläpdi, birinji jahan urşy döwründe ony Ýaponiýa basyp alypdy), Sindao-Sainan demirýoluny Hytaýa yzyna gaýtaryp berýär. Dokuz döwlet Hytaýyň garaşsyzlygyny, territorial bütewüligini hormatlamaga ylalaşdylar. Şertnamada ABŞ-nyň 1899-njy ýyldan bäri öňe sürýän «açyk gapylar» we «deň mümkinçilikler» ýörelgeleri kabul edildi. Bu ýörelgeler boýunça Hytaýy täsir ediş zolaklaryna bölmek gadagan edilýär. Hytaýda ähli döwletler deň derejede söwda etmäge hukuk gazanýarlar. Ykdysady taýdan beýlekilerden güýçli bolan ABŞ Hytaýda deňlik bolsa, ol ýurduň bazarlaryndan beýlekileri çykaryp biljekdi. Maslahatyň karary bilen Sowet Russiýasynyň eýeçiligindäki Günorta Hytaý demir ýoly onuň elinden alyndy.

Waşington maslahaty hem Wersal şertnamalar ulgamynyň dowamydy. Şonuň üçin bu şertnamalaryň ählisi Wersal-Waşington şertnamalar ulgamy ady bilen mälimdir.

Wersal-Waşington ulgamynyň çaprazlygy. Wersal şertnamasynyň awtorlary 1871-nji ýylda Frankfurt şertnamasyny Fransiýanyň boýnuna dakan Germaniýanyň ýalňyslygyny gaýtaladylar. Ol Germaniýanyň ahmyrçylyk

pikirlerine esaslary döredýärdi. Wersal şertnamalar ulgamy Ýewropada Fransiýanyň güýçlenmegine, Ýakyn Gündogarda Beýik Britaniýanyň täsiriniň artmagyna itergi berdi. Milletler Ligasy ABŞ-nyň teklibi boýunça döredilse-de, bu guramada Beýik Britaniýa bilen Fransiýanyň täsiri güýçlüdi. Bu ýagdaý amerikan senatyndaky respublikaçylara ýaramaýardy. ABŞ-nyň senaty Wilsoneyň Pariždäki geçiren gepleşiklerinden närazydy. Sonuň üçin senat Wersal şertnamasyny ratifikasiýa¹ etmedi. ABŞ Germaniýa bilen 1921-nji ýylda ikitaraplaýyn parahatçylyk şertnamasyny baglaşmaga mejbur boldy. Hytaý hem Şandunyň Ýaponiýa berlendigi üçin Wersal şertnamasyna gol çekmekden yüz öwürdi.

Wersal-Waşington şertnamalar ulgamy berk dälidi. Ol täze uruş ojaklarynyň döremegi üçin esaslary taýýarlapdy. Ýewropanyň täzeden biçilen kartasy etnomilli bähbitlere laýyk dälidi. Täze dörän köpmilletli döwletler bölünişijilik meýilleriniň merkezine öwrülipdi. Uruşda ýeňlen, emma Ýewropanyň iri döwletleriniň ikisiniň — Germaniýanyň we Russiýanyň beýlekiler tarapyndan çetledilmegi halkara gatnaşyklarynda öz yzyny goýman biljek dälidi. Fransuz diplomatiýasy Germaniýa, Sowet Russiýasyna we Wengriýa garşy «Kiçi Antanta» bileleşiginiň (Çehoslowakiýa, Rumyniýa, serbleriň, horwatlaryň we slowenleriň korollygy) döredilmegini hemmetaraplaýyn goldady. Soňra Polşa hem bu bileleşige ymtyldy. Bolgariýa bolsa, «ynamsyz» döwletleriň hataryna goşuldy. Germaniýanyň reparasiýa meselesindäki närazylygy, Türkiýäniň we Italiýanyň özi bilen baglaşylan şertnamalardan nägileligi Wersal-Waşington şertnamalar ulgamynyň deslapdan çat açyp ugrandygynyň alamatydy. Şeýle bolansoň «ýeňiji döwletler» 1922-nji ýyldan başlap Ýewropada kollektiw

¹ Ratifikasiýa («ratificasio» — «tassyklaýaryn »diýen latyn sözünden) — döwletin ygtyýarly edilen ýokary wekili tarapyndan gol çekilen halkara şertnamasyny şol döwletin iň ýokary kanun çykaryjy edarasynyň tassyklamagy.

howpsuzlyk ugrundaky gepleşiklere başlamaga mejbur boldular.

Resminamalar we goşmaça maglumatlar

W.Wilsonyň 14 punkty (1918-nji ýylyň 8-nji ýanwary)

1. Özygtyýarlygyna hiç hili çäklendirmeleri girizmezden Belgiýanyň garaşsyzlygyny dikeltmek;
2. Fransiýa öňki basylyp alnan ýerlerini gaýtaryp bermek we 1871-nji ýylda Elzasyň we Lotaringiýanyň onuň elinden alynmagy netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak;
3. Nemes goşunlarynyň Russiýanyň çäklerinden çykarylmagy we oňa öz ykbalyny erkin kesgitlemäge mümkinçilik döretmek;
4. Italiýan serhetlerini milli lamatlara laýyklykda üýtgetmek;
5. Awstro-Wengriýanyň halklaryna özbaşdak ýaşamaga mümkinçilik döretmek;
6. Rumyniýanyň, Serbiýanyň, Çernogoriýanyň gaýtadan dikeldilmegi, Serbiýa deňze özbaşdak çykalganyň berilmegi;
7. Osman özygtyýarlylygynyň diňe türk ilatynyň ýaşaýan ýerleri bilen çäklendirilmegi, onuň çägendäki beýleki halklara özbaşdaklygyň berilmegi, Dardanel bogazyndan erkin peýdalanmaga halkara kepillenmasynyň berilmegi;
8. Deňze erkin çykalgasy bolan garaşsyz Polşanyň döredilmegi;
9. Uly döwletlere-de, kiçi döwletlere-de özara syýasy garaşsyzlygyny we çäk bitewiligini kepillendirýän Milletler Ligasynyň döredilmegi;
10. Bakna eýeçilikler meselesini adalatly düzgünleşdirmek;
11. Ýaraglary çäklendirmek meselesinde özara kepillendirmeleri alyşmak;
12. ykdysady çäklendirmeleri (mümkingadar) ýok etmek; ähli milletler üçin söwdada deňligi üpjün etmek;

13. Deňiz gämileriniň ýüzüşiniň erkinligini üpjün etmek;
14. Gepleşikleri aç-açan alyp barmak we ylalaşyklary ýüzbe-ýüz baglaşmak, geljekde-de aç-açanlyk diplomatiýasyny ýöretmek, gizlin gepleşikleri we ylalaşyklary baglaşmazlyk.

Çeşme: (Пономарев М.В. *История стран Европы и Америки в новейшее время. Учебник.* –Москва, 2010, С. 207; Colliard. *Drit International et Historie Diplomatique (Documents choisis).* pp.441-443 ; G.M.Gathorne-Hardy. *The Fourteen Points and the Treaty of Versailles.* –London, Oxford, at the Clarendon Press, 1939, pp.8-11; Bemis. *A Diplomatic History of the United States.* pp.625-626).

Milletler Ligasynyň Statutyndan (1919-njy ýylyň 28-nji iýuny)

8-nji madda. Liganyň agzalary parahatçylygy saklamaklyk üçin umumy pikir bilen berkidilýän halkara borçnamalaryň ýerine ýetirilmekligi we milli howpsuzlyk bilen utgaşýan milli ýaraglanşygy iň az derejä çenli çäklendirmekligi talap edilýändigini ykrar edýärler.<...>

10-njy madda. Liga öz agzalarynyň territorial bitewiligini we dowam edýän syýasy özbaşdaklygyny islendik daşary hüjümden goramaga we oňa hormat goýmaga borçlanýar. Hüjüm edilen ýa-da hüjüm etmek howpy ýa-da haýbaty dörän ýagdaýynda Geňeş bu borçnamalary ýerine ýetirmekligi üpjün etmekdäki çäreleri tassyklaýar.

11-nji madda. Islendik uruş ýa-da uruş howpy Liganyň haýsydyr bir agzasyna göni täsir edýärmä-etmeýärmä, ol Liga bütinleý degişli bolup durýar, şonuň üçin hem Liga öz dünýäsini hakykatdan hem gorap biljek çäreleri görmelidir.<...>

12-nji madda. Liganyň ähli agzalary, olaryň arasynda bölünişige eltip biljek dawa ýüze çykan ýagdaýynda, ony ýa

araçyl kazyýetine, ýa-da Geňeşiň garamagyna bermeklige razylaşýarlar. Şeýle hem olar hiç bir ýagdaýda araçyl kazyýetiniň çözgüdi çykarylandan ýa-da Geňeşiň habarnamasyndan soň 3 aý möhlet geçýänçä uruş hereketlerine başlamajakdyklary barada ylalaşýarlar. <...>

16-njy madda. Eger Liganyň haýsydyr bir agzasy şol borçnamalara garamazdan uruş hereketine başlasa, onda ol Liganyň ähli agzalaryna garşy uruş aktyny amala aşyrýar diýlip hasaplanýar. Soňkular haýal etmän onuň bilen ähli söwda ýa-da maliýe gatnaşyklary kesmäge, Statuty bozan döwletiň raýatlary bilen öz raýatlarynyň arasyndaky ähli gatnaşyklary gadagan etmäge, bu döwletiň raýatlary bilen islendik başga bir döwletiň raýatlarynyň, Liga girýänligine ýa-da girmeyänligine garamazdan olaryň arasyndaky islendik maliýe, söwda ýa-da şahsy gatnaşyklary bes etmäge borçlanýarlar.

Bu ýagdaýda Geňeş dürli gyzyklanma bildirýän hökümetlere harby, deňiz ýa-da howa güýçleriniň, olar arkaly Liganyň borçnamalaryna hormat goýmaklygy üpjün etmek üçin niýetlenen ýaragly güýçlere Liganyň agzalarynyň degişlilikde gatnaşmagy üçin, gerek bolan düzümini teklipl etmäge borçludyr.

Çeşme: *(Загладин Н.В. Всеобщая история. Конец XIX – начало XXI в. – Москва, 2009, С.121)*

Amerikanyň Birleşen Şatlary we Kanada XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda

§1. Amerikanyň Birleşen Şatlary XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda

ABŞ-nyň ykdysadyýetiniň çalt ösmegi. I jahan urşunyň önüsrasynda ABŞ-da demokratik partiya häkimiýete gelipdi. Onuň önbaşçysy *Wudro Wilsondy*. Ol tä Birinji jahan urşuna

çenli ýurduň maliýe ulgamyny düzgünleşdirmäge synanyşdy. Umumymilli bank ulgamyny döretdi.

Wudro Tomas Wilson (1856-1924). ABŞ-nyň döwlet wy syýasy işgäri. ABŞ-nyň 28-nji prezidenti (1913-1921). Demokratik partiýanyň wekili. Ýurisprudensiýanyň professory. 1902-nji ýylda Prinston uniwersitetiniň rektory boldy. 1910-njy ýylda Nýu-Jersi ştatynyň gubernatorlygyna saýlandy. Birnäçe sosial-ykdysady özgertmeleri durmuşa geçirdi. I jahan urşunyň jemini jemleýän ýaraşyk şertnamalaryny işläp düzmek üçin «14 punkt» atly maksatnamasyny öňe sürýär. Oňa laýyklykda dünýäniň iri döwletleriniň arasyndaky gzilin gepleşikleriň, gizlin diplomatiýanyň soňuna çykmak teklipl edilýärdi.

Germaniýanyň ykdysady ösüşini Dauesiň meýilnamasy boýunça karz berlen amerikan pullarynyň we gymmaty altyna barabar bolan nemes markasynyň girizilmeginiň netijesi hökmünde düşündirsek, ABŞ-nyň çalt ösmegine näme sebäp bolduka?

ABŞ Birinji jahan urşuna has giç goşulyp, uruşda uly ýitgi çekmändi. Birinji jahan urşy mahaly ABŞ-nyň halkara maliýe derejesi üýtgäpdi. Ol bergidar ýurt bolanlygyndan, urşuň ahyrynda algydar döwlete öwrülipdi. Uruşdn öň onuň Ýewropa ýurtlaryna 6 mlrd dollar bergisi bolan bolsa, onuň yzysüre Ýewropa ABŞ-a 10 mlrd dollar bergilidi. ABŞ-nyň daşary ýurtlara maýa çykarmagy 6 esse artypdy. 1920-1931-nji ýyllarda 11,6 mlrd dollar amerikan maýasy daşary ýurtlara çykaryldy. Ol öz senagatynyň ösmegine hem köp mukdarda maýa goýmagy başarypdyr. ABŞ Germaniýadan, Italiýadan, Awstriýadan, Belgiýadan, Şweýsariýadan we Ýewropanyň beýleki döwletlerinden birnäçe senagat we söwda kärhanalaryny satyn aldy. Içerki bazaryny goramak üçin

amerikan hökümeti 1922-nji ýylda daşary ýurt harytlaryna gümrük paçlaryny ýokarlandyrdy (*Forrdni—Makkamberiň akty*). Ýurtda işsizligiň önüni almak üçin kongres immigrantlaryň¹ gelmegini çäklendirýän kanun kabul etdi. Göçüp gelýänleriň sany bir ýylda 150 müň adam möçberinde çäklendirildi.

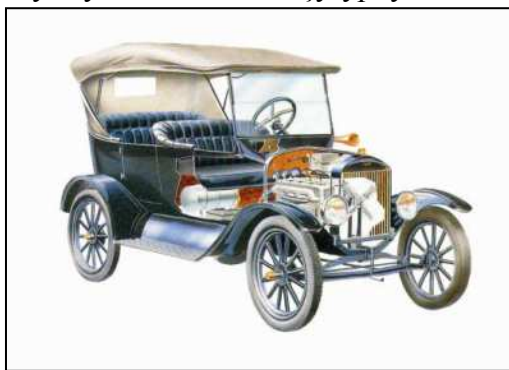
Umuman, geçen asyryň 20-nji ýyllary ABŞ üçin ykdysady galkynyş döwri bolupdy. Kalwin Kulijiň «*Amerikanyň esasy işi — işewürligidir*» diýen sözleri tutuş 20-nji ýyllarda meşhur şygara öwrülipdi. Bu döwri amerikanlaryň özi «*gülläp ösüş döwri*» («*prosperiti*») diýip atlandyrýarlar.

1921-1933-nji ýyllar aralygy ABŞ-nyň taryhynda respublikaçylaryň döwri boldy. Bu döwürde ýurdy *Uorren Garding* (1921-1923), *Kalwin Kulij* (1923-1929), *Gerbert Guwer* (1929-1933) dolandyrdy. Respublikaçylar ykdysadyýetde döwlet düzgünleşdirilişini çäklendirmäge, bazar gatnaşyklary ýörelgelerini goldamaga gönükdirilen syýasat alyp bardylar. Iri önümçilik birleşmelerine girizilen önki çäklendirmeler azaldyldy. Geçirilen ykdysady özgertmeleriň netijesinde 1921-nji ýylda ABŞ krizis ýagdaýyndan çykyp, ykdysady ýokary göteriliş başlanypdyr. *Dünýä ykdysadyýetiniň durnukly ösen ýyllarynda* (1924-1929) amerikan ykdysadyýeti aýratyn çalt depginler bilen ösüpdir. 1922-1929-njy ýyllar aralygynda poladyň öndürilişi — 70%, nebitiňki — 156%, awtoulag öndürilişi — 255% artypdyr. Bu döwürde ýurduň milli girdejisi 54% ösüpdir. 1927-nji ýylda Ženewada geçirilen halkara ykdysady maslahatynda yglan edilen maglumata görä dünýäde öndürilýän nebitiň 70%-i, poladyň 50%-i, daşkömrüň 40%-i ABŞ-nyň paýyna düşýärdi. 1929-njy ýylda dünýäniň

¹ Immigrantlar meselesi ABŞ üçin iň bir ýiti meseledir. 1900-1915-nji ýyllarda ABŞ-a, esasan, Günorta we Gündogar Ýewropadan 13 mln gowrak adam göçüp gelipdir. I jahan urşundan soň immigrasiýa tolkunynyň has güýçlenmegi ABŞ-da milletçilik meýillerini oýandyrdy. Ku-kluks-klan guramasy ýurdy «100% amerikalaşdyrmaga» çagyrdy.

senagat önümçiliginiň 44,8%-i ABŞ-nyň paýyna düşýärdi. Germaniýa şol wagt bu babatda — 11,6%, Beýik Britaniýa — 9,3%, Fransiýa — 7%, SSSR — 6% paýa eýedi. Sanlardan görnüşi ýaly, ABŞ dünýä ykdysadyýetiniň kerwenbaşysyna öwürilmegi başarypdy.

ABŞ senagatyň täze pudaklaryny (awtomobil, himiýa, elektrotehnika) ösdürmäge maýa goýumlaryny gysganmandyr. Olaryň arasynda awtoulag senagaty has köp peýda getiripdir. ABŞ-da 1913-nji ýylda 500 *müňe* ýakyn awtoulag öndürilen bolsa, 1929-njy ýylda onuň 5,5 *milliony* öndürilipdir. ABŞ awtoulag öndürmekde birinji ýurt bolmagyny uzak wagtlap saklapdyr. 1929-njy ýylda dünýädäki ähli awtoulaglaryň 90%-i ABŞ-da öndürilýärdi. ABŞ-da awtoulaglaryň esasy bölegini *Genri Forduň* firmasy öndürýärdi. Ford erjel we janypkeş adam bolupdyr. Ilkinji synanyşyklarynyň şowsuz gutarandygyna garamazdan, ol öz taslamasyndan ýüz öwürmändir. Üçünji synanyşykdan soň öz ady bilen baglanyşykly firma döredip, awtoulaglary öndürip başlapdyr. Ford işçileri üçin mümkin bolan ýeňillikleri döretmegiň hasabyna, zähmet öndürijiligini artdyrypdyr. Ford harytlary ilatyň satyn alyş ukybyna görä peseltmegiň tarapdary bolupdyr. Nuny öz awtoulag firmasynyň mysalynda amala aşyrypdyr. Ol XX asyryň başynda

Forduň T-modeli

awtoulaglaryny 825 dollardan satan bolsa, 1908-nji ýylda – 500, 1916-njy ýylda – 360, 1926-njy ýylda – 290 dollara satýardy. Bahalar ýönekeý amerikan işçileri üçin-de elýeterlidi. Çünki işçiler ortaça 140-150 dollar zähmet hakyny alýardylar. Awtoulag

20-nji ýyllarda amerikan durmuşynyň aýrylmaz bir bölegine öwürüldi. Emma ähli senagat pudaklarynda bahalar ilatyň satyn alyjylyk mümkinçiliklerine laýyk gelmeýärdi, gymmatdy.

ABŞ-da geçirilen çäreleriň netijesinde senagat önümçiliginiň möçberi 1923-nji ýyl bilen deňeşdirilende, 1929-njy ýylda 173% bolupdyr.

Guweriň döwründe ABŞ-nyň ykdysady taýdan pese gaçmagy. 1924–1929-njy ýyllar ABŞ-nyň gülläp ösen döwri boldy. 1928-nji ýylyň prezident saýlawlarynda respublikan partiýadan bolan, öňki söwda ministri *Gerbert Guwer* (1874–1964) ýeňiji bolup, 1929-njy ýylyň 4-nji martynda resmi ýagdaýda öz wezipesine girişýär we tä 1933-nji ýyla çenli ýurdy dolandyrýar. Ol döwlet başyna gelen wagty ABŞ dünýäniň senagat önümçiliginiň 40% çemesini öndürýärdi. Amerikan ykdysadyýetiniň üstünliklerinden başy aýlanan Guwer saýlaw döwri halka ählumumy rowaçlygy, abadançylygy, ýurdy gületmegi wada beripdi. Halk Guwerde beýik guramaçyny, beýik inženeri, ynsansöýüjini¹ görýärdi. Emma, onuň edeni tersine bolupdyr.

Guwer Prezident bolandan alty aý soňra, 1929-njy ýylyň güýzünde ykdysady krizis başlanýar. Ol ýurdy ykdysady krizis döwriň ahyryna çenli dolandyrýar. Onuň dolandyran döwri diňe şowsuzlyklara duçar bolunýar. 1930-njy ýylda ýagdaýdan çykalga talap edip, Waşingtona «açlaryň ýörişini» guradylar. 1932-nji ýylyň dekabrynda uruş weteranlarynyň Waşingtona ýörişi boldy. Hökümet atly goşuny we göz ýaşardyjy gazlary ulanyp, olary dargatdy. Şeýle ýagdaýda 1932-nji ýylyň prezident saýlawlarynda Guwere saýlawçylaryň az sanlysy, demokratik partiýadan bolan Franklin Delano Ruzwelte bolsa köpçüligi ses berýärler.

Dünýä ykdysady krizisi we onuň netijeleri. 1929–1933-nji ýyllaryň beýik ykdysady pese gaçyşlygynyň sebäpleri we aýratynlyklary. Endigansyz ösüş bazar gatnaşyklaryna

¹ Filantrop.

esaslanýan ykdysadyýete mahsus ýagdaý. Ösüşleriň pese gaçyşlary, soňra ýene-de täze ösüşler bilen gezekleşýändigine dünýä taryhy şaýatdyr. Emma 1929–1933-nji ýyllaryňky ýaly tozgunçylykly ykdysady krizisi dünýä ýurtlary şol wagta çenli görmändi. 1929-1933-nji ýyllaryň krizisi dünýä döwletleriniň ählisini diýen ýaly gurşap alandygy, ykdysadyýetiň ähli ugurlaryny tozgunçylyga sezewar edendigi we wagt taýdan hem uzaga çekendigi üçin dünýä taryhynda «*düýpli pese gaçyşlyk*» adyny alypdy. Bulardan başga-da bu gezekki ykdysady krizisiň öňkülerden has tapawudy:

1. *Senagat önümçiligi ýöne bir azalman, ol XX asyryň başyndaky derejesine çenli peselip, işsizleriň sanynyň aşa köpelmegine getirýär;*

2. *Krizis ykdysadyýetiň ähli ugurlaryny öz içine alýar;*

3. *Pese gaçyşlyk uzak dowam edýär. Ykdysady krizis 1929–1933-nji ýyllary öz içine alsa-da, 1939-njy ýyla çenli ykdysady görkezijiler öňki derejesine ýetmedi.*

4. *Bu gezekki krizis ululy-kiçili, ösen-ösmedik, garaşsyz-garaşly, garaz, ähli ýurtlary öz içine alýar. Bu gezek bir döwlet beýlekiniň hasabyna krizisden çykyp bilmändir.*

1929–1933-nji ýyllaryň ykdysady krizisiniň başlanmagynyň sebäplerine seredeliň. Harytlaryň ilatyň isleginden, satyn alyş mümkinçiliginden aşa köp öndürilmegi ykdysady pese gaçyşlyga getiren esasy sebäpleriň biridir. Ilatyň esasy böleginiň girdejisiniň pes bolmagy «artykmaç harytlaryň» barha artmagyna getirýär.

Birinji jahan urşundan soňra dünýä ykdysady gatnaşyklary emeli ýagdaýda üýtgedilipdi. Bu ýagdaý hem ykdysady krizisiň başlanmagyna öz täsirini ýetiripdir. Çünki, uruşda ýeňlen Germaniýa, ýeňijiler Beýik Britaniýa we Fransiýa döwletlerine berýän kontribusiýasyny ABŞ-dan alýan karz pullarynyň hasabyna töleýärdi. ABŞ dünýä karz berijisine öwrülipdi. Birinji jahan urşundan soň dünýäniň ykdysadyýeti gönüden-göni ABŞ-a baglydy. ABŞ-nyň ykdysadyýeti büdrese,

dünýä ykdysadyýetine ýykylmak howpy abanjakdy. Şeýle hem boldy.

Ykdysady krizis ABŞ-nyň gymmatbaha kagyzzar bazarynda – Nýu-Ýorkuň gazna biržasynda, 1929-njy ýylyň 24-nji oktyabrynda başlanýar. Şol günki gymmat bahaly kagyzzaryň hümmetiniň birden pese gaçmagy, ABŞ-nyň we oňa bagly dünýäniň maliýe ulgamyny düýpli sarsdyrypdyr. Banklaryň işini bulaşdyrypdyr. Mysallara ýüzleneliň. ABŞ Germaniýa karz pul bermegini bes etdi. Germaniýa ýeňijilere kontribusiýa tölemegini saklady. Beýik Britaniýa bilen Fransiýa bolsa Amerikanyň Birleşen Ştatlaryna bergilerini bermeklerini bes etdiler.

1929-1933-nji ýyllaryň ykdysady pese gaçyşlygy ähli ýurtlaryň maliýe ulgamyny, dünýä sowdasyny hem öz tozdurdy. Dünýä söwdasy 66% kemeldi. Bank dowullary, ykdysady kynçylyklar milli pullaryň we amerikan dollarynyň hümmetiniň peselmegine getirdi. Müňlerçe banklar tozdy. Gymmatbaha kagyzzar bazarlary syndy.

Ykdysady taýdan pese gaçyşlyk oba hojalygyna agyr täsir etdi. Oba hojalyk önümlerine bahalar peselip, daýhanlary, fermerleri tozdurdy. Olar ykdysady ösüş döwründe alan karzlaryny üzüp bilmän, bergä batdylar. Daýhanlar öz öndüren önümleriniň özüne düşýän gymmatyndan-da pes bahalardan satmaga ýa-da öz önümlerini öz elleri bilen ýok etmäge mejbur boldular.

Dünýä ykdysadyýetiniň kynçylyklary ilkinji nobatda halkyň ýaşayyş durmuş şertleriniň agyrlaşmagyna getirdi. Millionlarça adamlaryň ellerindäki we banklardaky pullarynyň hümmetiniň gaçmagy ilatyň ýaşayyş derejesini has peseltdi. Işsizlik görülp-eşidilmedik derejä baryp ýetdi. Işsizleriň sany 30 mln. adama ýetdi. Diňe ABŞ-da her üç işçiniň biri işden kowlup, jemi 17 mln adam işsiz galypdyr. İşde galanlary hem wagtal-wagtal iş ýoklugy sebäpli wagtlaýyn işsizlere öwrülýärdi. ABŞ-da her 10 işçiniň diňe birisi hemişelik iş bilen

üpjündi.

Işleýänleriň aýlyk zähmet haklary ep-esli azaldylypdy. Olar hem elhenç garyplaşdylar. Oba ilatynyň durmuşy-da şäheriňkiden öwerlik bolmady. Daýhanlar ýerlerini satyp, iş gözläp, şäherlere gelip, işsizleriň hataryna goşulýardylar. Orta gatlak hasaplanýan gullukçylar, mugallymlar, lukmanlar we beýlekiler hem jemgyýetden üzňe däldiler. Olaryň durmuşyna halk köpçüliginiň ýaşayşynyň erbetleşmegi ýaramaz täsir edipdi. Garaz, ýer yüzünden bereket göterilene çalyň edýärdi.

Ykdysady krizis бүтін дүнйәни өз içине алыр. Ол, аýratyn-da, АБŞ bilen Germaniýa köp zyýan ýetiripdir. 1932-nji ýylda АБŞ-da we Germaniýada senagat önümçiligi 1929-njy ýylyň derejesinden iki esseden gowrak — 53,8% pese gaçypdyr. Beýleki ýurtlarda hem onça bolmasa-da, senagat önümçiligi düýpli peselipdir. АБŞ-da 10 müň sany bank, 135 müň firma, 1 mln fermer hojalygy tozupdyr.

Дүнйә ykdysady krizisi дүнйәниň дөwлет ýolbaşçylaryny aljyratdy. Olar ykdysady krizisiň täsirini bileleşip gowşatman, tersine her дөwлет özüni gorajak boldy. Arzan harytlardan ýurtlarynyň içki bazarlaryny gorajak bolup, gümrük paçlaryny ýokarlandyrdylar. Bu çykalga däldi. Bu ýol tersine дүнйәde öňden ýola düşen halkara söwdasyny pese gaçyryýardy.

Дүнйә дөwлетleriniň ýolbaşçylary krizisiň täsirini gowşatmak üçin başga-da köp çäreleri durmuşa geçirdiler. Eger olaryň ählisini jemläp aýtsak, bu çäreler дөwletiň ykdysadyýete we jemgyýetçilik durmuşyna täsirini güýçlendirmeklige gönükdirilendi.

Ykdysadyýete дөwletiň işjeň gatyşmagynyň we gözegçiliginiň zerurlygyny ilkinji bolup iňlis alymy *Jon Meýnard Keýns* ylmy taýdan subut etdi. Keýnsiň pikiriçe, дөwлет önümçiligiň kadaly ösüşini we jemgyýetdäki rahatlygy gazanmak üçin, ýöne bir keseden synlaýjy wezipesinden ýüz öwürüp, ykdysadyýete işjeň gatyşmalydy. Keýns diňe bir köp öndürmän, eýsem, zähmet haklaryny artdyrmagyň, ilata durmuş

ýeňilliklerini döretmekligiň, salgytlary kadalaşdyrmagyň, iş orunlaryny artdyrmagyň we ş.m. hasabyna halkyň esasy böleginiň satyn alyş mümkinçiligini ýokarlandyrmagy tekliptdi. Onuň taglymaty boýunça zähmet öndürjiligiň ýokarlanmagy bilen bir wagtda zähmet haklarynyň möçberi hem ösdürilmelidi. Her näme-de bolsa Keýnsiň taglymaty entek kagyz ýüzündedi. Iş ýüzünde krizisden çykmak üçin ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Skandinaw ýurtlary we ş.m. birnäçe demokratik özgertmeleri geçirdiler. Ykdysadyýeti kadalaşdyrmakda döwletiň täsirini artdyryp, ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny ösdürdiler. Emma beýle demokratik ýol bilen ykdysady krizisi ýeňip geçmek hemme döwlet ýolbaşçylaryna başartmady. Ykdysady krizis zerarly dörän kynçylyklar käbir ýurtlarda döwlet başyna faşistleriň gelmegine sebäp boldy.

Germaniýa, Italiýa we beýleki käbir ýurtlar ykdysady krizisden çykmak üçin döwlet düzgünleşdirmesiniň demokratik däl-de, totalitar faşistik ýoluna düşdüler. Bu ugur boýunça ösýän ýurtlar adam hukuklarynyň gödek bozulmalarynyň, demokratiýanyň ýok edilmeginiň hasabyna ykdysady we durmuş dartgynlygyny gowşadypdylar.

ABŞ-da F.Ruzweltiň «Täze ugur» syýasaty (1933–1939). ABŞ, Beýik Britaniýa, Skandinaw ýurtlary, Kanada, Fransiýa, Meksika ýaly ýurtlarda zorlukly faşistik düzgünleşdirişi ulanmaga isleg-de, mümkinçilik-de ýokdy. Bu ýurtlaryň halklary syýasy göreşde bişişendiler. Ine, şu sebäplere görä, ykdysady krizisden çykmagyň demokratik ýoluny tapmalydy. Şeýle ugur döwlet düzgünleşdirmesiniň liberal-täzeçillik ýoly boldy.

***Franklin Delano Ruzwelt.** Franklin Ruzwelt 1882-nji ýylda Nýu-Ýork ştatynda eneden dogulýar. Ýaşlykdan nemes we fransuz dillerini öwrenýär. Ilki Garward, soňra Kolumbiýa uniwersitetini tamamlýar.*

F.Ruzwelt

Ol iki-üç ýyl ýuridiki firmada işläp, galan ömrüni syýasata bagyş edýär. Ol demokratik partiýanyň düzüminde bolup, 1910-njy ýylda Nýu-Ýork ştatynyň senatyna saýlanýar. 1913-nji ýyldan başlap, Deňiz ministriniň orunbasary wezipesinde işläp başlaýar. 1921-nji ýylda, 39 ýaşynda suwa düşen

mahaly sowuklap, aýaklary ysmaz keseline uçraýar. Ýöremekden ömürlük mahrum bolýar. Saglyk ýagdaýy-da ony ruhdan düşürmeýär. 1928-nji ýylda Nýu-Ýork ştatyna gubernator wezipesine saýlanýar. Öz ştatynda rehimdarlygy, adyllygy, täzeçilligi bilen at-abraý gazanýar. Gubernatorlyk onuň özüni halka tanatmagynda ýene bir basgançak bolýar.

Ol ABŞ-nyň taryhynda ýeke-täk, yzly-yzyna dört gezek prezident saýlanan (1932, 1936, 1940, 1944) güýçli syýasatçy hökmünde taryha girdi.

F.Ruzwelt ABŞ-da ykdysady krizisiň ýitileşen wagty, ilatyň hökümetden närazylygynyň güýjän döwri häkimiýete geçýär. F.Ruzweltde hem ýurdy kynçylyklardan çykarmagyň synagdan geçen, taýýar meýilnamasy ýokdy. Saýlaw döwri «Täze ugry» (*New deal*) söz berse-de, ol bu ýörelgäni indi agtarmalydy we tapmalydy. Ol ilatyň hal-ýagdaýyny ýokarlandyrmazdan, ykdysadyýeti dikeltmegiň mümkin dældigine göz ýetiripdir.

Ol halk köpçüliginiň satyn alyş islegini we mümkinçiligini artdyrmaklygyň ýollaryny agtarýar. Ruzwelt halka diňe bir syýasy deňlik däl-de, ykdysadyýetde deň mümkinçilikleri döretmäge çalyşýar. Öňde duran wezipeleri çözmek üçin döp bolan ýoldan biraz çepe sowulmaly bolupdyr.

Bu-da jemgyýetiň ýokary gatlagynyň bähbitlerine zarba urjakdy. Ine, şeýle çylşyrymly ýagdaýdan çykalga hökmünde bazar ykdysadyýetli jemgyýeti kämilleşdirmegiň «Täze ugruny» öňe sürýär we beýik özgertmeleriň tapgyryna başlaýar. Bu özgertmeler döwri F.Ruzweltiň «Täze ugry» ady bilen taryha girdi. Ruzweltiň 1933-nji ýylyň 4-nji martynda kasam kabul ediş dabarasyndaky: «Biziň gorkmaly ýeke-täk zadymyz, bu — gorkynyň özüdir» diýen sözleri onuň özgertmelere örän batyrçaý girişjekdiginiň alamatydy. «Eger men ABŞ-nyň erbet prezidenti bolsam, onda men onuň in soňky prezidenti bolaryn» diýen sözler hem Ruzwelte degişlidir.

«Täze ugru» döwri 1933–1939-njy ýyllary öz içine alýar. «Täze ugruň» resminamalarynyň esasy bölegi Ruzweltiň prezidentliginiň ilkinji üç aýynda işlenip düzüldi we kabul edildi. Ol «100 gün» adyny aldy. «Täze ugru» syýasatyny şertli üç tapgyra bölmek mümkin. Olar haýsylar?

«Täze ugruň» birinji döwri 1933–1934-nji ýyllary öz içine alýar. F.Ruzwelt bu döwürde döwletiň ykdysadyýete gatýşmasyny güýçlendirmäge gönükdirilen düýpli çäreleri durmuşa geçirýär. F.Ruzwelt 1933-nji ýylyň 6-njy martynda ähli banklary wagtlaýyn ýapmak hakynda buýruk berýär. Çünki bank ulgamy bulaşykdy. 1933-nji ýylda Nýu-Ýork biržasynda gymmatbaha kagyzlaryň nyrhý 1929-njy ýyldaky nyrhynyň 20%-inden-de az boldy. Prezident iri, özüni oňarýan, sagdyn banklary açmaga rugsat berip, olara döwlet kömegini berýär. Münlerçe ownuk banklar ýok edilip, bank ulgamynyň işinde döwletiň güýçli täsiri ýola goýulýar. F.Ruzwelt J.Keýnsiň «Döwlet ýene gülläp ösmeklige dolanyp gelmek üçin harajat etmelidir» diýen pikirini ykdysady syýasatynyň esasy edip ulanýar.

Birinji döwürde hususy önüm öndürijilere döwlet goldawy berilýär. Şolaryň kömegi bilen ykdysady krizisden çykmaklyga synanyşylýar. Işsizligi ýok etmeklige üns berilýär. Kongres 18-25 ýaşa çenli bolan ýaşlary iş bilen üpjün etmek

baradaky maksatnamany kabul etdi. Ol ýarym harby häsiýetli bolup, işsiz ýaşlara aýda 30 dollara golaý hak berlip, hakynatutma iş lagerlerine ugradyldy. Olar döwlet, ýurt bähbitli işlere gönükdirilýär. Ýatak jaý, egin-eşik bilen üpjün edilip, kanallary gazmak, agaç ekmek, ýol, köpri gurmak we ş.m. işlerde işledilýär. Işsizleriň üçden birini şu usulda iş bilen üpjün etmek başardypdyr. 1933-1937-nji ýyllarda hökümet tarapyndan jemgyýetçilik işlerine 12 mlrd dollar pul goýberilipdir. ABŞ-da gurlan 122 müň jemgyýetçilik desgasy, 664 müň mil täze ýollar, 77 müň köprüler, 285 aeroport işsizligiň önüni almagyň bu usulynyň özüni ödändiginiň alamatydyr.

1933-nji ýylyň 12-nji maýynda oba fermerlerine kömek bermek hakynda kanun kabul edilýär. Kanunda oba hojalyk önümleriniň bahasyny ýokarlandyrmagyň hasabyna obany ösdürmek, fermerleriň girdejiligini artdyrmak bellendirilipdir. Bazar gatnaşyklary şertlerinde oba hojalyk önümleriniň bahasyny ýokarlandyrmak ýeňil-ýelpaý iş däl. Bazar öz kanunlary boýunça işleýärdi. F.Ruzwelt oba hojalyk önümleriniň öndürilişini kemeltdi. Şeýle ýol bilen ol bahalary ýokarlandyrmaga synanyşdy. Önümçiligi azaldan fermerlere sylag berildi. Netijede, oba hojalyk önümleriniň bahasy ýokarlanyp, obanyň ösmegine şert döredilipdir.

1935-nji ýyla çenli Ruzweltiň administrasiýasy esasy ünsüni senagaty we oba hojalygyny dikeltmäge jemleýär. Milli senagaty dikeltmek hakynda kanun kabul edilýär. Ol boýunça gymmat bahaly kagyzlaryň goýberilişiniň üstünden döwlet gözegçiligi dikeldilýär. Önüm öndürijileriň arasyndaky özara bäsdeşligi düzgünleşdirmäge, önümiň möçberini we bahasyny, zähmet haklaryny kadalaşdyrmaga, umuman, öndürijilere deň şertleri döretmäge synanyşyk edipdir.

Geçirilýän çäreleriň netijesinde ykdysady krizisiň bady gowşap, ösüş başlanýar. F.Ruzweltiň «Täze ugry» oňa abraý getirýär.

«Täze ugruň» **ikinci döwri** 1935-1936-njy ýyllary öz içine alýar. Bu döwürde F.Ruzwelt prezident saýlawlarynyň ýakynlaşandygyny nazarda tutup, giň halk köpçüliginiň durmuş şertlerini gowulandyrmaga gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirmäge başlaýar.

1933-1935-nji ýyllarda ýurtda güýjän iş taşlaýyşlar döwlete hususy kärhanalaryň üstünden gözegçiligi has-da güýjetmegine getirýär. Senagaty sagdynlaşdyrmak boýunça Milli administrasiýany (NIRA) döretmek babatda Kanun kabul edilýär. Hökümetiň beren giň ygtyýarlyklaryna laýyklykda ol önümçiligiň möçberini, bahalary, iş gününiň dowamlylygyny we ş.m. kesgitlemekde kärhananyň işlerine goşulmaga haklydy. Telekeçiler öz kärhanasynda kärdeşler arkalaşygynyň hukuklaryny ykrar etmäge, olar bilen köpçülikleýin şertnama baglaşmaga borçlandyrylypdy. 1935-nji ýylda 3,5 mln adama iş yerini döretmek üçin döwlet 5 mlrd dollar serişde goýberipdir.

Prezident 1935-nji ýylyň 5-nji iýulynda zähmet gatnaşyklary hakynda kanuna (ol bu kanuny teklipe eden senatoryň ady bilen bagly *Wagneriň kanuny* diýlip atlandyrylýar) gol çekdi. Bu kanuna laýyklykda kärdeşler arkalaşygyna girmäge hukuk berildi. Zähmet gatnaşyklaryny düzgünleşdirmekde döwletiň gatyşmasy güýçlendirildi.

Ilatyň durmuş taýdan goraglylygyny kepillendirýän çäreleriň içinde ähmiýetlileriniň biri 1935-nji ýylyň 14-nji awgustynda kabul edilen, durmuş ätiýaçlandyrmasy hakyndaky kanundyr. Oňa laýyklykda maýyplara, ýetimlere, dul aýallara, işsizlere, ekleýjisini ýitirenlere we işe ýarawsyzlara kömek pullarynyň berilmegi kanunlaşdyrylýar. Bu kanun ABŞ-nyň taryhynda pensiýalar we kömek pullary baradaky ilkinji gezek döwlet ulgamynyň döredilendigini aňladýar.

F.Ruzweltiň «Täze ugru» syýasatynyň ikinji döwründe iri hususy kärhanalaryň bähbitlerine ters gelýän salgyt ulgamy hakynda täze kanun kabul edilýär. Oňa laýyklykda köp girdejä uly salgyt düzgüni girizilýär. Mysal üçin, ýylda 5 *mln.* girdeji

alýanlar onuň 75%-ini salgyt hökmünde tölemelidi.

Jemgyýetiň ýokary gatlagy F.Ruzweltiň «Täze ugrunyň» ikinji döwründe geçirýän özgertmelerinden närazy bolup, ony güýçli ýazgaryp başlady. Olar Prezidenti ABŞ-nyň bazar ykdysadyýetiniň düzgünlerini bozmakda, hatda kommunizme ymtylmakda aýyplaýarlar. Ruzweltiň tankytçylary «häkimiýetiň ygtyýarlyklarynyň çäksiz giňeldilmegi raýatlaryň azatlygyny ýoga çykarar» diýip nygtadylar. Ýöne Ruzwelt: «Adamlaryň ykdysadyýetini we eşretini berkleşdirýän çäreler azatlygyň we demokratiýanyň ösmegine diňe ýardam eder» diýip hasaplaýardy. Meşhur amerikan taryhçysy *A.M.Şlezinger* Ruzweltiň kapitalizmi kapitalistleriň ýalňys syýasatyndan halas edendigini ýazýar.

F.Ruzweltiň özgertmeleri 1936-njy ýylyň prezident saýlawlarynda oňa ýeňiş getirýär. Saýlawlarda respublikan partiýadan bolan garşydaşy 16,7 *mln.*, F.Ruzwelt bolsa 27,8 *mln.* ses alýar. Ol «Täze ugrur» syýasatyny halkyň goldaýandygyna göz ýetirip, ony dowam edipdir.

«Täze ugrun» üçünji döwri. 1937–1939-njy ýyllar «Täze ugrur» syýasatynda aýratyn bir döwür hasaplanylýar. F.Ruzwelt ikinji möhlete prezident saýlanandan soňra hem özgertmeleri öňküsi ýaly dowam etdirjek bolýar. Emma F.Ruzweltiň Ýokary Sudy özgertmek baradaky kanunynyň taslamasyny Kongres goldamandyr¹. Bu meselede Prezident ýeňlişe sezewar bolupdyr.

1938-nji ýylda «*Adalatly zähmet şertleri hakynda*» kanun kabul edilýär. Kanuna görä, çaga zähmeti düýbünden gadagan

¹ Ruzwelte çenli hiç bir Prezidente hem Kongresden kanun çykaryjylyk başlangyjyny eline alan Prezident ýokdy. Ol 635 gezek weto goýmak hukugyny ulanypdyr. Ol şahsy gürründeşlikde abraýly kongressmenleri we senatorlary öz tarapyna çekmäge synanyşypdyr. Ruzwelt kabul etmekçi bolýan kanunlarynyň taslamasyny geçirmek üçin jemgyýetçilik pikiriniň kömegi bilen Kongrese basyş hem görkezipdir. Ol žurnalistleri özüne golaý tutan, olaryň islendik meseleler boýunça sowallaryna yzygider jogap beren Prezidentdir.

edilýär. Záhmet haklary, iş hepdesiniň dowamlylygy düzgünleşdirilýär. 1939-njy ýyldan F.Ruzwelt täzeçilligini bes etdi.

F.Ruzweltiň «Täze ugry» döwletiň täsirini güýçlendirdi. Indi döwlet ykdysady ösüşiň, demokratiýanyň, halkyň durmuş taýdan goraglylygynyň kepilliligine öwrülipdi.

Iki jahan urşunyň aralygynda ABŞ-nyň daşary syýasaty. I jahan urşundan soň ABŞ ýene-de «üzňelik» syýasatyna dolanýandygyny yglan etdi. Emma Waşington daşary ýurtlara maýa goýmuny artdyrmak, daşary söwdany giňeltmek, täze bazarlary eýelemek syýasatyny höweslendirdi. Özüniň syýasy we ykdysady bähbitlerine eýerip amerikan banklary Ýewropanyň ençeme ýurtlaryna karz berdiler. 1926-njy ýylda Morganyň banky Mussolininiň faşistik hökümetine 142 mln dollar möçberinde karz berdi. 1927-nji ýylda ABŞ Hytaýda Çan Kaýşiniň häkimiýete gelmegini goldady. 1931-nji ýylda ol Angliýany we Ýaponiýany gysyp çykaryp, Hytaýyň daşary söwdasynda ilkinji orna geçmegi başardy.

1928-nji ýylda Parižde 15 sany döwlet Fransiýanyň we ABŞ-nyň daşary işler ministrleriniň ady bilen baglanyşykly Brian—Kellogyň paktyna gol çekdi. Ol urşy gadagan edýärdi. Bu pakt ählumumy parahatçylygyň kepildary bolup, diňe Milletler ligasynyň däl, eýsem ABŞ-nyň hem çykyş edýändiginiň alamatydy. 30-njy ýyllaryň ortalarynda oňa jemi 63 döwlet goşuldy. Emma pakta gol çeken döwletler dünýäde parahatçylygy goramagy, faşizm howpunyň önüni almagy başarmadylar.

ABŞ-nyň daşary syýasatynda düýpli özgerişler F.Ruzweltiň döwründe başlandy. 1933-nji ýylyň noýabrynda ol SSSR-i ykrar etdi we onuň bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy. 1935, 1937-nji ýyllarda iki döwletiň arasynda söwda ylalaşyklary baglaşyldy.

30-njy ýyllarda ABŞ daşary syýasatda dünýä wakalaryna, halkara dawalaryna işjeň gatyşmandy. Ýewropadaky dawalara

asyl goşulmak hem islemändir. 1935-nji ýylda degişli kanun kabul edilip, dawaly dünýäniň jenjellerinden ýurdy çetleşdirmek syýasaty alnyp barylady. Çetleşdirmek syýasaty tä ikinji jahan urşy başlanýança dowam etdirilýär.

Ruzwelt 1933-nji ýylda Latyn Amerikasy ýurtlary babatda «hoşniýetli goňsuçylyk» syýasatyny ygylan edýär. 30-njy ýyllarda bu sebite ol 5,7 mlrd amerikan dollaryny maýa goýýar. Ruzwelt Karib deňziniň basseýninden amerikan goşunlaryny çykarmak bilen ol döwletleriň içerki işlerine goşulmajakdygyny ygylan edýär.

1935-nji ýylda Italiýanyň Efiopiýany basyp almaga taýýarlanýan mahaly ABŞ-nyň kongresi bitaraplyk hakynda kanun kabul edýär. Oňa laýyklykda basybalyjy-da, ejir çekýän ýurda-da amerikan ýaraglaryny satmak gadagan edilýär.

Ýuwaş okeany sebitinde Ruzwelt Guweriň döwründäki daşary syýasy ugry dowam etdirdi. ABŞ Ýaponiýanyň Aziýadaky basyp almalaryny ykrar etmedi. Ýaponiýanyň 1937-nji ýylda Hytaýa çozmagy bilen ABŞ «çetleşmek» syýasatyndan el çekip başlady. Urşy kesele deňän Ruzwelt parahatçylyk söýüji ýurtlary basybalyjy döwletleri aýrybaşga saklamaga (karantin) çagyrdy. Germaniýanyň Polşanyň üstüne çozmagy bilen Ruzwelt kongrese bitaraplyk hakdaky kanuna gaýtadan seretmegi teklipti. Ol «nagt pul — haryt» formulasy boýunça Angliýa we Fransiýa amerikan ýaraglaryny satmaga rugsat bermegi göz önünde tutýardy. Fransiýanyň faşistik Germaniýanyň önünde boýun egmegi bilen bolsa ABŞ Angliýa hemmetaraplaýyn kömek bermeli diýen netijä geldi. ABŞ Kanada bilen bilelikde Özara goranmak müdirligini döretdi we latynamerikan respublikalary bilen bilelikde günbatar ýarym şaryň demokratik döwletleriniň köpçülikleýin öz-özünü goramak ulgamyny giňeltmek barada şertleşdiler. 1940-njy ýylyň sentýabrynda ABŞ-nyň taryhynda ilkinji gezek parahatçylyk döwründe harby borçlulyk hakda perman kabul edildi. 1941-nji ýylyň başlarynda Kongres islendik ýurda,

áýratyn-da Angliýa, SSSR-e we Hytaýa ýarag we enjamlary satmak baradaky Ruzweltiň goldan maksatnamasyny kabul etdi. 1941-nji ýylyň 7-nji dekabrynda Ýaponiýanyň Gawaý adalaryndaky Pýorl-Harbor harby-deňiz bazasyny tozdurmagy bilen ABŞ-nyň daşary syýasatda üžňeliginiň doly soňuna çykyldy.

§2. Kanada 1918-1939-njy ýyllarda

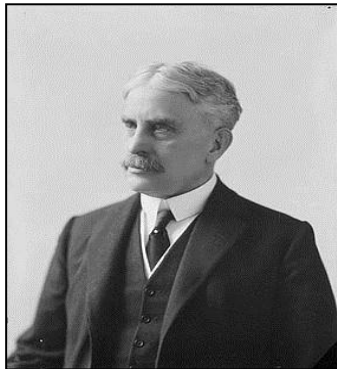
Özüniň çäginiň ululygy, tebigy baýlyklary, ykdysady we syýasy ösüşi boýunça Kanada¹ iňlis bakna mülkleriniň arasynda möhüm orny eýeleýärdi. 1867-nji ýylda Angliýa Kanada dominion hukugyny bermäge mejbur bolupdy. Kanada parlament monarhiýasyna öwrülipdi. Iňlis korolewasy tarapyndan belenilýän general-gubernator çäklendirilmedik hukuklara eýedi: ol kanada parlamentini çagyrmaga we ýatymaga, bu ýurduň ýokary kazyýetiniň agzalaryny bellemäge hukuklydy. Kanadanyň syýasy ulgamy metropoliýanyňka çalymdaşdy. Kanun çykaryjy häkimiýet iki palataly parlamentden ybaratdy. Ýurduň syýasy durmuşynda liberal we konserwatiw partiýalar uly ähmiýete eýedi. 1896-1911-nji ýyllarda ýurdy *Uinfred Lorýeniň* liberal partiýasy dolandyrdy.

XX asyryň başynda Kanada çalt ykdysday depginler bilen ösdi. 1900-1918-nji ýyllarda immigrantlaryň hasabyna ýurduň ilaty 64% köpeldi. Kanada diňe bir metropoliýa tarapyndan däl, eýsem ABŞ-dan hem maýa goýumlaryň gelmegi artdy. 1900-1913-nji ýyllarda 2,5 mlrd dollar daşary ýurt maýasy kanad

¹ «Kanada» sözi ilkinji gezek 1535-nji ýylda fransuz deňizde ýüzüjisi Jak Kartýe tarapyndan ulanylypdyr. Häzirki Kwebek şäheriniň golaýyndaky Stadakon atly indeý obasynyň ilaty öz taýpalaryna degişli ýerleri şeýle atlandyran ekenler. Soňabaka bu adalgany fransuzlar özleriniň mukaddes Lawrentiý derýasynyň ugrundaky bakna mülklerini atlandyrmak üçin ulanypdyrlar.

ykdysadyýetine çekildi. Kanada bazary ugrunda ABŞ bilen Angliýanyň arasynda bäsdeşlik başlandy. ABŞ bu ýerde öz firmalarynyň, kompaniýalarynyň bölümçelerini açyp başlady. 1900-nji ýyldan başlap Angliýa Kanadadan öz goşunlaryny çykaryp başlady.

1911-1917-nji ýyllarda Kanadany *P.Bordeniň* konserwator hökümeti dolandyrdy. Ol ABŞ bilen ýakynlaşmagyň tarapdary dälidi. Bu döwürde çalt depginde ýaýbaňlandyrylan demir ýol gurluşygy ýurduň ykdysady taýdan ösmegine oňyn täsir etdi. Kanada Angliýanyň tarapynda durup I jahan urşuna gatnaşypdy. Kanadaly esgerler ilkinjileriň hatarynda Ipriň eteginde nemesleriň himiýa hüjümine sezewar bolupdy. Uruş ýyllarynda Kanada harby uçarmanlaryň taýýarlanýan ýerine öwrülipdi. Kanada uruşda 60 müň adamsyny ýitiripdi. Uruş Kanadanyň ykdysadyýetiniň pugtalanmagyna öz täsirini ýetiripdir. Ol harby sargytlary ýerine ýetirmegiň hasabyna uly girdejileri gazanypdyr. 1917-nji ýylda ol bugdaýy eksport etmekde dünýäde birinji ýere geçipdir. Birinji jahan urşundan soň kanad ykdysadyýetinde Angliýanyň agalygy peseldi.

Uruş tamamlansoň liberallaryň we konserwatorlaryň gatyşyk hökümeti dargady. Liberallar partiýa *Uiýam Makenzi King*, konserwatorlara bolsa *Artur Meýgen* önbaşçylyk edip başladylar. 1921-1926, 1926-1930, 1935-1948-nji ýyllar aralygynda Kanadany *Makenzi Kingiň* I, II, III liberal hökümetleri, 1930-1935-nji ýyllarda *R.Bennetiň* konserwator hökümeti dolandyrdy. Kanada daşary syýasatda barha özbaşdak ädimleri ädip başlady. Ol Angliýanyň garşylygyna garamazdan, Pariž parahatçylyk şertnamasyna özbaşdak gol çekdi. Milletler

Ligasyna agza boldy. Sowet Russiýasyna garşy interwensiýa goşunlaryny ugratdy. Waşington maslahatynda Kanada ABŞ-nyň tarapynda çykyş etdi. 1920-nji ýylda Kanada özbaşdak diplomatik wekilhanlaryny döretmäge Angliýadan ygtyýar aldy. 1923-nji ýylda ol Angliýadan bidin ABŞ bilen balyk söwdasy hakda şertnama baglaşdy. 1926-njy ýylda geçirilen imperiýa maslahatynda kabul edilien *Balfuryň jarnamasyna* laýyklykda dominionlaryň özbaşdaklygy ykrar edildi. Dominionlar uruş we parahatçylyk meselesini özbaşdak çözmäge ygtyýar aldylar. General-gubernatoryň wezipesini iňlis korolewasynyň komissary çalyşdy. Kanada ykdysadyýeti çig mal we eksport ugurly häsiýete eýedi. 19030-njy ýylda ol eksportunyň möçberi boýunça dünýäde 5-nji ýerdedi.

1931-nji ýylda Ottawada bolan imperiýa maslahatynda *Westminster statutynyň* taslamasy ara alnyp maslahatlaşyldy. Geljekde ol kanuna öwrüldi. Oňa laýyklykda dominionlaryň özygtyýarlylygyny çäklendirýän iň soňky hukuk päsgelçiliklerini aradan aýyrdy. Dominionlaryň parlamentleriniň hukuklary artdyrylyp, indi olara iňlis kanunlary täsir etmeýärdi.

Makenzi Kingiň hökümeti işjeň daşary syýasat alyp bardy. Ol 1937-nji ýylda Germaniýa baryp, Gitler bilen duşuşdy. 1939-njy ýylda Franklin Ruzwelt Kanada gelip, harby-syýasy hyzmatdaşlygyň meselelerini maslahatlaşdy. Kanada faşizme garşy bileleşigiň düzüminde ikinji jahan urşuna gatnaşdy.

Fransiýa 1918-1939-njy ýyllar aralygynda

Birinji jahan urşundan soň Fransiýanyň syýasy we ykdysady ösüşi. Fransiýa Birinji jahan urşundan ýeňiji bolup çykypdy. Muňa garamazdan uruş oňa gaty gymmat düşüpdi. Uruşda 1 mln 359 müň adamsy ýogalypdy. 2,5 mln adam ýaralanypdy. Onuň ustesine tutuş Ýewropany gurşap alan ispan

mergisiniñ hem täsiri netijesinde Fransiya zähmete ukyply ilatynyñ 11%-ni ýitiripdi. Demirgazyk-gündogardaky senagat etraplarynyñ 10-sy uruşda tozdurylypdy. Uruşda 10 müñ kärhanasy, 1500 köprüsi, 265 müñ ýaşayyş jaýy ýok edilipdi. Daşary ýurtlara bergisi 62 mlrd frank bolup, şonuñ 40 milliardy ABŞ-a berilmelidi. Russiýada, Awstro-Wengriýada, Türkiýede bolan rewolýusiýalar netijesinde Fransiýanyñ daşary ýurda goýýan maýasynyñ 40%-ni ýitirdi. Umuman, uruş Fransiya 134 mlrd franka düşüp, ýurduñ milli baýlygynyñ 1/4 ýok edipdi.

Ykdysady babatda alanymyzda Angliya garañda Fransiya utuşly ýagdaýdady. Wersal şertnamasynyñ şertleri boýunça Fransiya Germaniýadan öñ 1870-1871-nji ýyllaryñ franko-prus urşunda elinden aldyran Elzas we Lotaringiýa welaýatlaryny gaýdyp alypdy. Bu sebitde 1,7 million ilat ýaşaýardy. Bu ýerlerde metallurgiýa we dokma senagatlary ösendi. Fransiýanyñ dokma senagatynyñ 50%-i şu sebitde ýerleşýardi. Uruşdan soñ fransiya demir magdanyny gazyp almakda Ýewropada birinji orna geçdi. Wersal şertnamasynda Milletler Ligasynyñ ýörite karary bilen Germaniýanyñ Saar kömür ýatagy hem 15 ýyl möhlet bilen Fransiya ulanmaga berildi. Fransiýanyñ Germaniýadan has köp mukdarda reparasiya tölegini almak umydy başa barmady. Wersal şertnamasynda onuñ möçberi anyk kesgitlenmese-de, onuñ 52%-ni Fransiýanyñ almalydygy anyklanypdy. 1924-nji ýylda «Dauesiñ» meýilnamasyna laýyklykda Germaniýanyñ tölemeli öwez töleginiñ jemi 132 milliard marka diýlip kesgitlenildi. Bu tölegleriñ fransuz ykdysadyýetini dikeltmekde ähmiýeti uludy. Emma Fransiya göz önünde tutulan paýynyñ hemmesini alyp bilmedi. Aglaba bölegi çig mal görmüşinde ol 8,2 milliard marka reparasiya tölegini aldy. 1931-nji ýyldan başlap bu tölegleriñ tölenmegi bes edildi.

Fransiýanyñ syýasy ösüşi hakda aýdylanda, ol köp partiýaly ýurtdy. Ýurtda respublikaçylaryñ, sosial demokratlaryñ, sosialistleriñ täsiri uludy. Fransiýada täsirli

syýasy partiýa bolan Işçiler Internasionalynyň fransuz seksiýasynda (SFIO) sagçy, merkezçi we çepçi ganatlar bardy. 1919-njy ýylda saýlaw ulgamynda üýtgeşmeler geçirildi. Çylşyrymly proporsional-mažoritar ulgama laýyklykda ýurduň her 75 müň ilaty parlamente 1 sany deputaty saýlap bilýärdi. 1919-njy ýylda Milli ýygnağa saýlawlar boldy. Onda sagçy partiýalar ýeňiş gazandy. Bu partiýalar bileleşip «milli toplum» hökümetini döredtiler. Oňa 10-dan gowrak partiýa girýärdi. Hökümete *Raymon Puankare* baştutanlyk etdi. *Aleksandr Milýeran, J.Leyg, Aristid Brian, Raymon Puankare* milli toplумыň hökümetlerine baştutanlyk etdiler. Saýlawlarda ýeňilmegi SFIO-nyň düzüminde bölünişige getirdi. Onuň binýadynda 1920-nji ýylda Fransiýanyň Kommunistik partiýasy döredildi. Umuman aýdylanda, Fransiýada partiýasyýasy göreşi has ýitidi. 1919-1933-nji ýyllarda partiýalaryň arasyndaky ideýa-syýasy oňsuzlyk zerarly 27 sany hökümet çalşypdy.

***Raymon Puankare** (1860-1934) — Fransiýanyň syýasy işgäri. Sorbon uniwersitetini tamamlady, hünäri boýunça aklawçy. Magaryf we medeniýet, maliýe, daşary işler ministrleriniň wezipesini eýeledi. Üç gezek premýer-ministr boldy (1912—1913, 1922—1924, 1926—1929). 1913-1920-nji ýyllarda Fransiýanyň Prezidenti. Puankare Üçünji Respublika döwründe Fransiýanyň öňe çykan meşhur syýasy öňbaşçylarynyň biridi. 1929-njy ýylyň iýulynda agyr keseli zerarly R.Puankare iş başyndan gitdi.*

Urşuň yzysüre Fransiýany ykdysady krizis gurşap aldy. Onuň in ýokary galan pursady 1921-nji ýyl boldy. 1913-nji ýyl bilen deňeşdirende önümçilik 55% (oba hojalygynda 55%) pese gaçdy. Azyk harytlarynyň bahasy 5-7 esse artdy. Ýurt köpçülikleýin iş taşlaýyş hereketi bilen gurşaldy. «Milli

toplumyň» hökümeti ykdysadyýeti liberallaşdyrmak arkaly krizisden çykmak islediler. Çepçi partiýalaryň basyşy astynda hökümet 8 sagatlyk iş gününü girizmäge, önümçilikde erkekleriň we aýallaryň hukuklaryny deňleşdirmäge, köpçülikleýin zähmet şertnamalaryny girizmäge mejbur boldy. Frankyň hümmeti peseldi. 1919-njy ýylda býujet ýetmezçiligi 27 mlrd franka ýetdi. Ol ýurduň girdejilerinden iki esse köpdi. 1920-nji ýylda Fransiýanyň daşary bergisi 300 mlrd franka ýetdi. Hökümetiň tygşytlylyk düzgünine geçip, sosial çykdaýjylary azaltmagy işçileriň çykyşlaryny güýjetdi. Şeýle kyn ýagdaýda fransuz hökümeti öňki algyly ýurtlaryndan bergisini talap edip başlady, 1922-nji ýylda Genuýa konferensiýasynda ol Sowet Russiýasyndan öňki patyşa hökümetiniň bergilerini bermegini berk talap etdi. Germaniýa hem ykdysady kynçylyk zerarly tölemeli tölegini töläp bilmeýärdi. Ýagdaýdan çykalga hökmünde 1923-nji ýylyň 11-nji ýanwarynda fransuz-belgiýa goşunlary Germanýanyň Rur kömür basseýinini basyp aldylar. Bu ykdysady kynçylykdan çykalga bolman, gaýtam fransuz-german gatnasyklaryny ýitileşdirdi. Hökümet amerikan we iňlis banklaryndan karz almaga mejbur boldy. Reparasiýa meselesi Ç.Dauesiň baştutanlygyndaky halkara komissiýasynyň ygtyýaryna berildi. Milli toplum hökümeti dolandyryşdan gitmeli boldy.

1924-nji ýylda Fransiýada *çepçileriň birinji karteli* (1924-1926) hökümete geldi. Oňa çepçi respublikaçylar, Fransiýanyň sosialistik partiýasy (SFIO) we respublikaçy sosialistler girdi. Olar parlamentde 582 deputat kürsüsiniň 287-sini eýelediler. Hökümete çepçi respublikaçy *Eduard Errio*¹ ýolbaşçylyk etdi. Bu döwürde Fransiýa Dauesiň meýilnamasyna goşuldy. Errio daşary syýasatda urşa garşy passifistik ugry ýöretdi. 1924-nji ýylda SSSR bilen diplomatik

¹ Errio 1924-1925, 1926, 1932-nji ýyllarda premýer-ministr boldy. Dünýäniň ähli döwletleri bilen parahatçylykly ykdysady we harby hyzmatdaşlyk syýasatyny ýöretdi.

gatnaşyklary ýola goýdy. Fransiýa Milletler Ligasynda dawalary çözmeginiň serişdesi hökmünde uruşlardan el çekmek ugrunda çykyş edip başlady. Errionyň we onuň pikirdeşleriniň teklibi bilen 1924-nji ýylda Liganyň Assambleýasynyň V sessiýasynda «Halkara dawalaryny parahatçylykly düzgünleşdirmek hakda protokol» kabul edildi. Içerki syýasatda birnäçe demokratik özgertmeler amala aşyryldy. Iş wagty we iş haklary düzgünleşdirildi. Emma Errionyň hökümeti ýurdy ykdysady kynçylykdan çykaryp bilmedi. Ýene işsizlik artdy, iş taşlaýyşlar köpeldi, hümmetsizlenmek ýokarlandy. 1925-nji ýylyň aprelinde çepçi kartel hökümetine respublikaçy sosialist *P. Penlewe* baştutanlyk etdi. 1925-nji ýylda Fransiýanyň ykdysasyýeti uruşdan öňki derejesine ýetdi. Senagat ösüşiniň ýyllyk depgini ortaça 5% bolup, Fransiýa babatda Angliýadan we Germaniýadan öňe geçip, diňe ABŞ-dan yza galýardy. 1925-nji ýylda Marokkoda Rif Respubliasynyň garaşsyzlygyna garşy we Siriýada gozgalaň turzan druz taýpasyna garşy alnyp barlan baknadarlyk urşy býujete ýaramaz täsir etdi.

1926-njy ýylyň iýulynda çepçileriň birinji karteli dargady. Sagçy ugurly partiýalara daýanýan «Milli birlik» diýlip atlandyrylan täze gatyşyk hökümet döredildi. Sagçylar bilen radikallaryň gatyşyk hökümetine sagçy *Raýmon Puankare* baştutanlyk etdi. Puluň hümmetsizlenmeginiň öňi alyndy. Munuň üçin Puankare «*Franky¹ halas ediji*» lakamyny aldy. Hökümetiň işjeň maliýe syýasaty netijesinde 1926-1932-nji ýyllarda Fransiýanyň altyn gorlary 18 milliarddan 83 mlrd franka çenli artdy. Ýurtda senagat güýçli depgin bilen ösüp başlady. Bu babatda Fransiýa diňe ABŞ-dan yza galýardy. 1927-nji ýylda senagat önümçiligi uruşdan öňki derejesinden 3 esse ýokarydy. Ýurtda işçu güýji ýetmeçilik edýärdi. Fransiýa şol döwürde Ýewropada daşardan işçi güýjüniň gelyän ýeketäk ýurdudy.

¹ Frank – Fransiýanyň pul birligi.

Puankareniň hökümeti halkara gatnaşyklarynda-da işjeňlik görkezdi. 1925-1931-nji ýyllarda Fransiýanyň daşary işler ministri bolan *Aristid Brian* täze daşary syýasat strategiýasyny işläp düzdi. Onuň esasyňy Fransiýanyň önbaşçylygynda Panýewropa bileleşigi hakdaky ideýa düzýärdi.

Aristid Brian (1862-1932) — fransuz döwlet işgäri. Hukuk ugrundan bilim alýar. Fransiýanyň sosialistik partiýasynyň esaslandyrylmagyna gatnaşypdyr. 1904-nji ýylda Brian öz tarapdarlary bilen sosialistleriň neşiri bolan «Ýumanite» gazetini esaslandyrýar. 1906-njy ýylda ol halk magaryf we medeniýet ministri bolýar. 1909-1911-nji ýyllarda premýer-ministr bolýar. Puankareniň hökümetinde ýustisiýa ministri bolýar. 1915-nji ýylda premýer-ministr we daşary işler ministriniň wezipesini utgaşdyrmak bilen Germaniýa bilen ýaraşyk baglaşmak hakda gepleşiklere başlamagy tekliپ edipdir. Bu hereketleri üçin ol tankyda sezewar edilip, iş başyndan aýrylypdyr. Brian Pariž şertnamasynyň şertlerini goldamandyr. Çünki ol onuň şertleriniň Germaniýa üçin ýerine ýetirip bolmajak derejede agyrdygyna düşüňipdir. 1925-nji ýylyň aprelinde Brian Fransipanyň DIM-i bolýar. 1925-nji ýylyň 9-njy fewralynda Germaniýanyň DIM-i Gustaw Ştrezeman fransuz hökümetine Beýik Britaniýanyň, Fransiýanyň, germaniýanyň arasynda farnsuz-german serhediniň howpsuzlygyny üpjün etjek çozmazlyk hakda bilelikdäki şertnama gol çekmegi tekliپ edýän notany iebryýar. Bu tekliپ Fransiýanyň bähbidinedi. Şonuň üçin Brian Ştrezeman we iňlis DIM- J.Ostin Çemberlen bilen gizlin gepleşikleri geçirýär. Brianyň maksady Wersal şertnamasynyň adalatsyz şertlerini ýatyryp, Fransiýanyň howpsuzlygyny üpjün etmekdi. Gepleşikleriň netijesi

1925-nji ýylyň oktýabrynda Ýewropanyň 7 döwletiniň DIM-leriniň Lokanrnoda (Şweýsariýa) geçirilen maslahatynda ygylan edilýär. Maslahatda gazanylan ylalaşyklar Lokarno pakty hökmünde taryha girýär. Oňa görä, Reýn derýasynyň zolagy demilitarizasiýalaşdyryldy, Fransiýa Polşa we Çehoslowakiýa çozuş edilen halatda olara harby kömege barmalydy, uruşdan soňky franko-german serhedi halkara ykrarnamasyna eýe bolmalydy, Germaniýa çozan halatynda Angliýa Fransiýa kömege barmalydy. 1926-njy ýylda Brian Gustaw Ştrezeman bilen birlikde parahatçylyk boýunça Nobel baýragyny alýar. Parahatçylyga goşan goşandy üçin oňa «Parahatçylygyň kerwenbaşysy» hem diýilýär. Brian ABŞ bilen hem hemişelik ýaranlyk baglaşmak maksady bilen 1927-nji ýylyň 6-njy aprelinde döwlet sekretary Frenk Kelloga nota iberipdir. Onuň Kellog bilen alşylan diplomatik hat alyş-çalşygynyň netijesinde 1928-nji ýylyň 17-nji awgustynda Parižde 15 sany döwletiň gatnaşmagynda halkara gatnaşyklarynyň taryhynda «Brian—Kellogyň pakty» ady bilen belli bolan urşy ýazgarýan akta gol çekilýär. Soňra oňa gol çeken döwletleriň sany 65-e ýetýär. Brian 1930-njy ýylda taýýarlanan Ýewropanyň Birleşen Ştatlary baradaky Memorandumyň hem awtorydyr. Emma ol Milletler Ligasy tarapyndan ünsüz galdyrylypdyr.

1928-nji ýylda Parižde 15 sany döwlet Fransiýanyň we ABŞ-nyň daşary işler ministrleriniň ady bilen baglanyşykly *Brian—Kellogyň paktyna* gol çekdi. Ol urşy gadagan edýärdi.

1929-1933-nji ýyllaryň dünýä ykdysady krizisiniň Fransiýanyň ykdysadyýetine täsiri. Fransiýada ykdysady krizis beýleki ýewropa döwletlerinden gijräk – 1930-njy ýylda başlanyp, 1936-njy ýylyň ahyryna çenli dowam etdi.

Önümçiligiň iň pes derejä (44%) gaçan ýyly 1932-nji ýyl boldy. Krizis ykdysadyýetiň esasy pudaklaryna – ýeňil we çakyr senagatlaryna, parfýumeriýa pudagyna, oba hojalygyna agyr zarba urdy. 100 müňden gowrak ownuk we orta kärhanalar tozdy. Işsizleriň sany 1,5 mln adama ýetdi. Iş gününüň dowamlylygy 10-12 sagada ýetdi, iş haky 60% azaldy. 1937-nji ýylda senagatda we daşary söwdada krizisden öňki derejä ýetilse-de, 1938-nji ýylda ykdysadyýet ýene peselip başlady.

Ýurdy krizisden çykarmagyň ýollaryny gözlemekde syýasy partiýalaryň hersi dürli ugurlary salgy berýärdi. Sosialistler banklary millileşdirmegi, ykdysady ösüşiň meýilnamasyny işläp düzmäge, bahalary we aýlyk haklaryny kesgitlemäge hukukly merkezi dolandyryjy guramany döretmegiň tarapdarydy. 1930–1932-nji ýyllarda ýurduň başynda sagçylaryň we merkezçileriň gatyşyk hökümeti boldy (*Andre Tardýe, Pýer Lawal*). Tardýeniň ýolbaşçylygyndaky konserwatiw toparlanyşyk parlamentiň hukuklaryny çäklendirip, prezidentiň ygtyýarlyklaryny giňeltmegi teklip edýärdiler.

Andre Tardýe (1879-1945)— Üçünji Respublika döwrüniň fransuz syýasatçysy. I jahan urşuna gatnaşyýy. Pariž maslahatynda Klemansonyň kömekçisi boldy. Üç gezek premýer-ministr boldy (3.11.1929 — 17.02.1930; 2.03. — 4.12.1930; 20.02 — 10.05.1932). 1932-nji ýylda 4 aýlap DIM-niň kürsüsini hem eýeledi. Hökümet baştutany bolan döwründe birnäçe sosial kanunlary (sosial ätiýaçlandyrma, mugt orta bilim, jemgyýetçilik işleri) kabul etdi. Senagata täze tehnologiýalaryň ornaşdyrylmagyny höweslendirdi. Fransuz parlament ulgamyny tankytлады.

Pýer Lawal (1883-1945)— fransuz syýasatçysy,

sosialist. 1931-1932, 1935-1936-njy ýyllarda premýer-ministr boldy. 1936-1940-njy ýyllarda birnäçe gazetleriň we radiostansiýalaryň eýesi bolan iri mediamagnat hökmünde meşhur boldy. Dört gezek DIM boldy. 1935-nji ýylda ol Mussolini bilen ylalaşyp, Italiýanyň Efiopiýany basyp almagyna razylyk berdi. 1940-njy ýyldan başlap Wişi düzgüniniň işjeň işgäri. Marşal Peteniň iň ýakyn adamlarynyň biri. 1942-1944-nji ýyllarda Wişi hökümetiniň baştutany. Şol bir wagtda daşary, içeri işler, habar beriş serişdeleri ministrleriniň wezipesini ýerine ýetiripdir. 1945-nji ýylda Watana döňüklikde aýplanyp, atyldy.

Krizisden çykmak üçin hökümet ykdysadyýetde döwlet düzgünleşdirişini güýçlendirmek syýasatyny (*dirizizm*¹) ýöretdi. Hökümet «Gorag pudagy» döredip, demir ýollary, himiýa, metallurgiýa senagatlaryny we banklary krizisden alyp çykмага çalyşdy. Olara krizisden çykmak üçin ýeňillikli karzlar berildi. Oba hojalygynda artyk öndüriş krizisinden çykmak üçin bugdaý ekilýän ýerleri giňeltmäge we täze gaýtadan işleýji zawodlary gurmaga gadagançylyk girizildi. Bar bolan üzümçilikleriň 1/10 ýok edildi. Oba hojalyk önümlerini eksport edýänlere baýraklar berildi, import çäklendirildi. Bu maksatnamalary maliýeleşdirmek üçin býujetiň sosial maksatly harajatlary ep-esli gysgaldyldy. Hökümetiň demokratik azatlyklary çäklendirip, güýçli hökümeti döretmek baradaky synanyşygy goldaw tapmady.

1932-nji ýylyň parlament saýlawlarynda 594 mandatyň 358-sini eýeläp, çepçiler ýeňiş gazandy. Çepçi bileleşigi gaýtadan dikeltmäge mümkinçilik döredi. Hökümete *E. Errio* ýolbaşçylyk etdi. Emma sosialistler hökümete girmekden boýun gaçyrdylar. Errionyň hökümeti harby çykdaýlary azaltmak, bitewi döwlet ätiýaçlandyryş ulgamyny girizmek,

¹ Fransuz dilindäki «Diriger» – dolandyrmak diýen sözden.

döwlet pudagynyň kärhanalaryny giňeltmek baradaky teklipler bilen çykyş etdi. Onuň hökümeti bary-ýogy 6 aý dowam etdi. 1932–1936-njy ýyllarda ýurdy radikallaryň we çepçi-merkezçileriň gatyşyk hökümetleri dolandyrdy. Her 3–4 aýdan hökümetiň çalşyp durmagy bu bileleşigiň arasynda agzybirligiň ýokdugyny görkezýärdi.

Fransiýada faşizme garşy göreş. Germaniýada faşistleriň häkimiýete gelmegi Fransiýada-da faşistik toparlaryň, guramalaryň işjeňligini artdyrdy. Birnäçe faşistik harbylaşdyrylyan guramalar («*Aksýon fransez*», «*Söweşjeň haç*») peýda boldy.

Fransiýada faşizm Germaniýadaky ýa-da Italiýadaky ýaly guramaçylykly we güýçli däl. Bu ýerde faşistler dagynykdy. Olaryň bir bütewi partiýasy hem ýokdy. Olar hatda aýyk faşistik şygarlary öňe sürmäge-de gorkdular, özlerine faşistler diýdirmäge çekindiler. Fransiýada ykdysady krizis juda güýçli bolmanlygy sebäpli, tozan hojalyklar-da ýok diýen ýalydy. Fransuz faşistleri «milletçilikli şygarlary ulanaýyn» diýse-de boljak däl. Çünki Fransiýa Birinji jahan urşunda ýeňipdi. Germaniýadan kömre, demre baý Elzas, Lotaringiýa, Saar

E.Daladye

welaýatlaryny we ondan ägirt köp pul töleglerini alan fransuzlaryň beýleki Ýewropa halklaryndan durmuş derejesi ýokary bolmasa, pes däl. Umuman, Fransiýada faşizmiň köki gowşakdy.

1934-nji ýylyň 6-njy fewralynda 40 *müň* çemesi faşistleriň Parižde parlamentiň jaýyna – Burbon köşgüne ýörişi boldy. Ony polisiýa şäher işçileriniň kömegi bilen basyp

ýatyrdy. Faşistler *E.Daladyeniň* hökümetiniň iş başyndan aýrylmagyny welin gazandylar. Bu

waka faşistik topalaň diýlip baha berildi. Ýurtda faşistlere garşy göreş güýçlendi.

Germaniýada faşistleriň häkimiýete gelmegi bilen Fransiýanyň daşary syýasatdaky panýewropa integrasiýasy hem-de pasifistik ugry puja çykdy. Germaniýanyň ykdysady kuwwatynyň artmagy Fransiýanyň howpsuzlygynyň kepilnamasyny howp astyna saldy. 1929-njy ýyldan başlap franko-german serhediniň ugrunda *Mažinonyň goranyş ugry*¹ çekilip başlandy. 1932-nji ýylda Fransiýa Germaniýanyň öweztolegleri ýatyrnak hakyndaky Lozanna maslahatynyň kararlaryny ykrar etdi. Şol ýylda çozmazlyk hakda sowet-fransuz pakty baglaşyldy. Ispaniýada frankoçylyk düzgüniň berkarar edilmegi bilen Fransiýa üç sany faşistik döwletiň gabawunda galdy. Ýurduň milli howpsuzlygyna uly howp abandy. Çünki ol iki sany lokal — Reýn pakty we Kiçi Antanta ýurtlary (Çehoslowakiýa, Rumyniýa, Ýugoslawiýa) ýaranlyk şertnamalar ulgamy bilen çäklenýärdi. 1933-nji ýylda fransuz we iňlis diplomatiýasy faşistik döwletler bilen ylalaşyga gitdiler. Angliýa, Fransiýa, Italiýa, Germaniýa «Dörtleriň paktyan» gol çekdiler. Ýöne ol güýje girmedi. 1934-nji ýylda ýurduň DIM-i bolan *Lui Bartu* Fransiýanyň halkara abraýyny ýokarlandyrmaga şowsuz synanyşyk etdi. Ol Reýn kepilnama paktynyň üstüni beýleki ýewropa döwletleri bilen doldurmakçy boldy. Bartu SSSR-e täze potensial strategiki hyzmatdaş hökmünde garaýardy. Ol Fransiýanyň, SSSR-iň, Kiçi Antanta ýurtlaryň girýän şertnamalar ulgamyny — «Gündogar Lokarnony» döretmek pikirini öňe sürdi. Bartunyň ýerine gelen täze Daşary işler ministri *Pýer Lawal* SSSR bilen ýakynlaşmak meselesine seresabrak çemeleşipdir. 1935-nji ýylda Fransiýa bilen SSSR-iň arasynda üçünji tarapyň çozan ýagdaýynda birek-birege kömek bermek barada şertnama gol çekildi. Emma ol harby konwensiýa bilen berkidilmedi. Fransuz diplomatiýasy

¹ Puankareniň II we III hökümetinde, Tardýeniň hökümetinde harby ministri bolan *Andre Mažinonyň* ady bilen bagly.

Italiýa bilen ýakynlaşmagy dogry hasaplady. 1934-nji ýylda Italiýanyň, Awstriýanyň, Wengriýanyň arasynda Rim protokolyňa gol çekildi. Italiýanyň berk talap etmegi bilen 1934-nji ýylda Germaniýanyň Awstriýany özüne birikdirmeginiň öňi alyndy. 1935-nji ýylyň aprelinde Fransiýanyň başlangyjy boýunça Germaniýanyň Wersal şertnamasynyň düzgünlerini bozmagyna bagyşlanyp *Strezde* maslahat çagyryldy. Lawala fransuz we italýan diplomatiýasynyň pozisiýalaryny ýakynlaşdyrmak başartdy. Emma fransuz-italýan alyansy Ýewropada inlis agalygyna ters gelýärdi. Fransuzlar tarapyndan ýüz öwrülen Mussolini şondan soň Gitler bilen ýakynlaşmaly boldy. 1936-njy ýylyň 27-nji aprelinde Belgiýanyň Reýn paktynyň kepildary bolmakdan ýüz öwürüp, özüniň bitaraplygyny ygylan etmegi Fransiýanyň gündogar serhetlerini howp astynda goýdy.

Halk Bileleşiginiň döredilmegi. Halk bileleşiginiň hökümeti. Faşizm howpunyň artmagy Fransiýada çepçi partiýalaryň jebisleşmegine getirdi. Çepçi partiýalar birleşip, faşizme garşy bir bitewi Halk Bileleşigini döretdiler. Halk Bileleşigi faşizmiň ýurda giň ýaýramagynyň önüni aldy. Hatda Halk Bileleşiginiň düzümine girýän partiýalar 1936-njy ýylyň saýlawlarynda ýeňiş gazanyp, ýurdy iki ýyllap dolandyrdylar. Fransiýanyň taryhynda ilkinji gezek hökümetiň baştutanlygyna sosialist önbaşçy – *Leon Blýum* geldi. Kommunistler hökümetiň işini goldasa-da, oňa girmediler. Faşistik guramalar gadagan edildi. 1936-njy ýylda hökümet sosial ugurly 130-dan gowrak kanunlary kabul etdi. Hökümetiň 40 sagat iş hepdesi, iki hepdelik tölegli zähmet rugsady, iş haklarydyr pensiýalary köpeltmek ýaly kanunlary halkyň göwnünden turdy. Salgyt özgertmesi geçirilip, köp girdejä köp salgyt salyndy. Fransipanyň banklary, senagatyň harby pudagynyň bir bölegi millileşdirildi. Ownuk söwdagärler we hünärmentler ýeňillikli karzlary alyp başladylar. Emma hökümete ýurduň maliýe ulgamyny öz gözegçiliginde saklamak başartmady. Ýurduň

pullary daşarky bazarlara «akyp» başlady. Diňe 1936-1937-nji ýyllarda daşary ýurt banklaryna 100 mlrd frank geçirildi. Döwlet bergisi bir ýylyň içinde 16 mlrd franka ýetdi. Ýurduň altyn gory azaldy. Maliýe krizisinden çykmak üçin hökümet 1936-njy ýylda franky dewalwasiýa etdi. 1937-nji ýyldan başlap Fransiýany ykdysady krizisiň nobatdaky tolkuny gurşap aldy. Öňümçiligiň derejesi 1929-njy ýyl bilen deňeşdirilende 70% pese gaçdy.

Ykdysady kynçylyklar 1937-nji ýylyň iýunynda Leon Blýumyň hökümetiniň iş başyndan aýrylmagyna getirdi. 1937-1938-nji ýyllarda hökümet baştutany sagçy radikal *Kamill Şotan* boldy. Ol berk tygşytlylyk syýasatyna geçdi. Sosial maksatnamalara çykdaýlary azaltmak bilen çäklenmän, eýsem 40 sagatlyk iş hepdesi ýaly demokratik azatlyklary hem ýatırmakçy boldy. Bu bolsa Şotanyň iş başyndan aýrylyp, Blýumyň hökümete gaýdyp gelmegine sebäp bolupdyr. Blýum ýagdaýdan çykalga hökmünde özüne parlamente ýetirmän adatdan daşary kararlary çykarmaga ygtyýarlyk berilmegini sorapdyr. Emma Senat ony ret edensoň ol iş başyndan aýrylypdyr. Özara oňsuzlyk 1938-nji ýylda Halk Bileleşigini syndyrdy. Partiýalaryň arasyndaky ideýa çaprazlygy ony dargadan esasy sebäpleriň biridi.

Üçünji Respublikanyň synmagy. 1938-nji ýylyň aprelinde täze hökümet düzülip, oňa sagçy radikal *E.Daladýe* ýolbaşçylyk etdi. Ol ähli partiýalary hyzmatdaşlyga çagyrdy. Halk Bileleşiginiň ýörelgelerinden el çekip, «Milli goranyş hökümetiniň» döredilýändigini yglan etdi. Ýurdy krizisden çykarmak üçin Daladýe hem, Blýum ýaly, özüne çäklendirilmedik ygtyýarlyklaryň berilmegini sorady. Bu gezek parlament oňa garşy bolup durmady. Emma ýagdaý bu partiýalaryň Daladýeniň töweregine jebisleşmeginiň däl-de, ýurduň ykbaly baradaky jogapkärçiligi öz üstlerinden aýyrmagynyň alamatydy. Daladýe ykdysadyýetde döwlet düzgünleşdirilişini güýçlendirdi. Halk Bileleşigi hökümetiniň

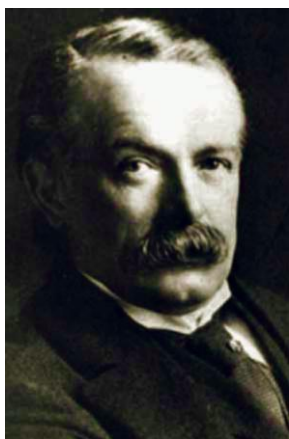
sosial ugurly kanunlarynyň köpüsini ýatyrdy. Goşmaça salgytlary girizdi. Daşary syýasatda Daladýe Germaniýa bilen ylalaşmak syýasatyny ýöretdi. Ol 1938-nji ýylda Mýunhende Çehoslowakiýanyň Sudet welaýatynyň Germaniýa berilmegine razylyk berdi. 1938-nji ýylyň 6-njy dekabrynda Parižde Fransiýanyň we Germaniýanyň DIM-leri bilelikdäki jarnama gol çekip, birrek-biregiň üstüne çözmazlyga ylalaşdylar. 1939-njy ýylyň tomsunda fransuz we inlis wekilçilikleri Moskwada harby-syýasy ýaranlyk hakyndaky gepleşikleriň şowsuz tamamlanmagyna sebäp boldular. Hökümetiň sosial çykdaýlary azaldyp, harby senagaty ösdürmegi halkyň arasynda närazylyk duýgularyny güýçlendirdi.

Ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen Fransiýa Polşanyň öňündäki ýaranlyk şertnamasyna görä, Germaniýa garşy resmi uruş yglan etse-de, hiç-hili harby hereketleri alyp barmady. Onuň Germaniýa garşy uruş yglan edip, urşa iş ýüzünde goşulmazlygyny fransyz žurnalistleri «geň uruş» diýip atlandyrdylar. Daladýe ýurduň içinde öz garşydaşlaryndan öç almaga girişdi. 1940-njy ýylyň aprelinde Daladýe wezipesinden aýrylyp, hökümete Germaniýa bilen has ýakynlaşmagyň tarapdarlary geldiler. Emma bu 1940-njy ýylyň 10-njy maýynda Germaniýanyň Fransiýanyň üstüne çözmagynyň öňüni alyp bilmedi. *Peteniň* hökümeti 1940-njy ýylyň 22-nji iýunynda Kompýen tokaýynda hut Gitleriň özüniň gatnaşmagynda marşal Foşuň wagonynda Fransiýanyň ýenlendigini boýun alýan resminama gol çekdi. Hut şol wagonda 1918-nji ýylda Fransiýa Germaniýanyň boýnuna ýenlendigi hakdaky şertnamany dakypdy. Bu waka taryhyň wakalaryň köplenç yzyna hem gaýtalanýandygynyň bir subutnamasydyr. Germaniýa Fransiýanyň 2/3 bölegini basyp aldy. Peteniň hökümeti günortadaky Wişi şäherine gaçyp ol ýerde faşistik Germaniýa bilen hyzmatdaşlyk etmek syýasatyny¹ alyp bardy. Şarl de'Golluň yolbaşçylygynda

¹ «Collaboration» — «hyzmatdaşlyk» diýen fransuz sözünden.

fransuz watançylary Garşylyk görkeziş hereketine birleşdiler. Ol «Azat Fransiýa» guramasyny döredip, ony Fransiýanyň öňki kanuny hökümetiniň mirasdüşeri diýip ygylan etdi. Şeýlelikde, 1940-njy yylda Fransiýanyň taryhynda 1870-nji ýyldan bäri iň uzak dowam eden Üçünji Respublika syndy. Wişi düzgüni Fransiýany faşizmleşdirmek syýasatyny ýöretdi. 1944-nji ýylyň iýunynda iňlis-amerikan goşunlary Normandiýa we Fransiýanyň günortasyna düşürildi. Şolaryň ýardamy bilen fransuz watançylary 26-njy awgustda öz ýurduny faşistlerden azat etdiler.

Beýik Britaniýa 1918-1939-njy ýyllarda

Dewid Lloýd Jori

dekabryndaky parlament saýlawlarynyň netijesinde konserwatorlar bilen liberallar bileleşip, gatyşyk hökümet düzdüler. 1918-1922-nji ýyllarda dowam eden bu hökümete liberallaryň öňbaşçysy *Dewid Lloýd Jorj* (1867–1945) ýolbaşçylyk etdi. Emma hökümetde konserwatorlaryň täsiri uludy. D.L. Jorj milli birlik ideýasyna üns berip, ýurdy kynçylyklardan çykarmak isledi. Emma liberallaryň ol

Ýurduň syýasy durmuşy. Beýik Britaniýada *konserwatorlar* we *liberallar* esasy syýasy güýçdi. Bu iki partiýa saýlawçylaryň ynamyny gazanyp bilşine görä gezekli-gezegine häkimiýete gelýardi. Birinji jahan urşy ýyllarynda partiýalaryň arasynda dowam eden «milli bileleşik» uruşdan soň dargapdy. Urşuň yzysüre ýurtda liberal partiýanyň täsiri öňküden peselipdi. Indi 1906-njy ýylda işçiler partiýasy hökmünde döredilen *Leýboristik partiýa* möhüm parlament güýjüne öwrülipdi. 1918-nji ýylyň

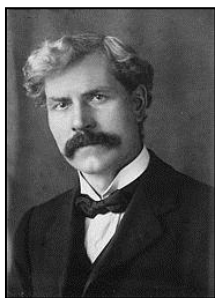
wagyzlaryna gulak gabardan az bolupdy. 1918-nji we 1923-nji ýyllaryň parlament saýlawlarynda leýboristler liberallardan öňe geçipdi. Ýurtda geçirilen parlament özgertmesiniň esasynda emläk senzi esasynda 21 ýaşa ýeten erkeklere we 31 ýaşa ýeten aýallara ählumumy saýlaw hukugy berildi.

D.L.Jorjuň «Angliýany oýandyrmaly!» diýen şygary. Beýik Britaniýa birinji jahan urşunda ýeňiji bolup çykyppy. Emma uruş inlis ykdysadyýetine agyr zarba urupdy. Angliýa uruşdan öňki «dünýäniň ussahanasy» roluny bes edipdir. Ýurt öz taryhynda ilkinji gezek bergidara öwrülipdi. Döwletiň jemi bergisi 1918-nji ýylda 7,8 mlrd funt sterlinge ýetipdir. 1919-njy ýylda Angliýanyň diňe ABŞ-a 850 mln funt sterling bergisi bardy. Döwlet býujetiniň 40%-i şol bergileri üzmäge gidýärdi. Daşary söwda dolanyşygy iki esse azalypdy. Angliýanyň daşyndan getirýän harytlarynyň we alýan karzlarynyň möçberi artdy. Ine, şeýle ykdysady kynçylykdan ýurdy alyp çykmak zerurdy. Munuň üçin Dewid Lloýd Jorjuň hökümeti «Angliýany oýandyrmaly!» diýen şygary öňe sürdi. Ol hususy telekeçiligi goldamaga gönükdirilen maksatnamany düzdi.

Urşuň yzysüre Angliýada işçiler hereketi güýçlendi. Senagatyň iri pudaklarynda köpçülikleýin iş taşlaýyşlar boldy. İşçileriň bähbidini goraýan tred-ýunionlaryň täsiri güýçlendi. 1918-njy ýylda 6,5 mln adam bu guramanyň agzasydy. Olaryň arasyndan saýlanan wekiller – *şopstýuartlar* kärhanalarda işçilere wekilçilik edýärdi. İşçiler hereketiniň netijesinde köp kärhanalarda iş hepdesiniň dowamlylygy, zähmet hakynyň möçberi anyk kesgitlenilip başlandy. 1918-1920-nji ýyllarda inlis ykdysadyýetinde birneme ýokary göteriliş bolan hem bolsa, 1920-1922-nji ýyllarda ýene krizis boldy. Inlis ykdysadyýetiniň esasy pudaklary – gämi gurluşygy, kömür senagaty durgunlylyk ýagdaýyndady. Demirýol we kömür senagatyny millileşdirmegi işçiler hökümetden talap etdiler. İş taşlaýyşlar täzeden güýçlendi. Hökümet 1920-nji ýylda şahtýorlaryň iri iş taşlaýyşlaryny basyp ýatyrdy. Kömür, çouýn

we polat önümçiligi pese gaçdy. 1920-1922-nji ýyllaryň krizisinden soň inlis ykdysadyýeti uzaga çeken durnukly ösüşiň zolagyna gadam basdy. Awtoulag, elektrotehnika, himiýa pudaklarynda ösüş depginleri duýulýardy. Senagatda: *Royal, Dats Şell, Inlis-Eýran nebit kompaniýasy, Imperial Kemikl indastriz, Ýunilever, Danlop rabbers, Wickers* ýaly iri monopoliýalar döredi.

1922-nji ýylyň 19-njy oktýabrynda konserwatorlar hökümeti goldamagyny bes edensoň, D.L.Jorj iş başyndan aýrylýandygyny mälim etdi. Hökümetde diňe konserwatorlar galdylar. Oňa gysga wagtyk konserwator *Bonar Lou* baştutanlyk etdi. Onuň hökümetiniň esasy hyzmaty 1923-nji ýylda ABŞ bilen baglaşylan ylalaşykdyr. Oňa laýyklykda ýurduň ABŞ-a bergisi 30%-e çenli zaldyldy, töleg möhleti 62 ýyla çenli uzaldyldy. B. Lou 1923-nji ýylyň maýynda saglyk ýagdaýy sebäpli iş başyndan aýrylansoň hökümete *Stenli Bolduin* ýolbaşçy boldy. 1923-nji ýylyň ahýrynda ýurtdaky ykdysady kynçylyk petige diredi. Netijede S.Bolduiniň konserwator hökümeti dolandyryşdan gitmeli boldy. *Ramsey Makdonaldyň* ýolbaşçylygynda *birinji leýboristik hökümet* düzüldi (1924-nji ýylyň ýanwary–noýabry).

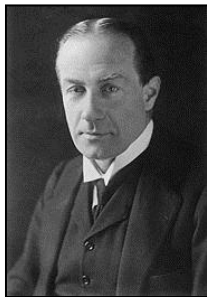

Jeýms Ramseý Makdonald (1866-1937 ýý.) — Beýik Britaniýanyň 1924, 1929-1931, 1931-1935-nji ýyllardaky premýerministri. Ol leýboristik partiýany esaslandyryjylaryň biridir. 1931-1935-nji ýyllarda konserwatorlar bilen gatyşyk hökümet düzendigi üçin ol leýboristik partiýanyň hataryndan çykarylýar.

Leýboristler parlamentde köplük dälidi. Şonuň üçin olaryň

birinji hökümeti bir ýyldan hem az wagt ýurdy dolandyrypdy. 1924-nji ýylyň 29-njy oktýabrynda geçirilen saýlawlarda konserwatorlar ýeňiş gazandy.

Angliýada Stenli Bolduiniň zamanasy (1924-1929). 1924–1929-njy ýyllarda *Stenli Bolduiniň* konserwator hökümeti ýurdy dolandyrdy.

Stenli Bolduin (1867-1947 ýý.) — Beýik Britaniýanyň 1923-1924, 1924-1929, 1935-1937-nji ýyllardaky 55, 57, 59-njy premýer-ministri. 1906-njy ýylda konserwatiw partiýadan parlamente saýlanýar. 1917-1923-nji ýyllarda hökümetde maliýe wezipelerini eýeläpdir. 1923-1937-nji ýyllarda konserwatorlaryň öňbaşçysy bolýar.

Ol ýurdy elektrifikasiýalaşdyrmak meýilnamasyny durmuşa geçiripdir. Bir partiýada durandygyna garamazdan, ol Çerçil bilen barlyşyksyz duşmançylykda bolupdyr.

Ykdysady kynçylykdan çykmak üçin Bolduiniň hökümeti funt sterlingiň daşary ýurt pullaryna gatnaşygyny has ýokarlandyrdy. Ol iňlis harytlarynyň bahasynyň ýokarlanmagyna, netijede dünýä bazarynda onuň bäsdeşlige ukypsyzlygyna getirdi. Bolduiniň hökümeti erkin söwdany ýatyryp, proteksionistik gümrük paçlaryny girizmek syýasatyny ýörettdi. Konserwatorlar bakna mülkler bilen ykdysady hyzmatdaşlygy ýygjamlaşdyrmaga, salgytlary azaltmaga, öňümçiligi höweslendirmäge, maliýe ulgamyny berkitmäge gönükdirilen syýasaty alyp bardylar. Hökümet öňem pes bolan iş haklaryny azalttdy. Ony kömür senagatyndan başlamak karar edildi. Bu tutuş ýurtda ählumumy iş taşlaýşyň başlanmagyna getirdi. Bu döwürde 5 milliondan gowrak adam iş taşlaýyşlara

gatnaşdy. Şolaryň iň irisi 1926-njy ýylda boldy. Yzygiderli iş taşlaýyşlar konserwatorlaryň abraýyny peseltdi. 20-nji ýyllarda ýurtda işsizlik 10% ýetdi. Nobatdaky saýlawlarda leyboristler ýeňiş gazandy. 1929-njy ýylda Beýik Britaniýa ykdysady ösüşde birinji jahan urşundan öňki derejesine ýetdi.

1929-njy ýylyň parlament saýlawlarynda leyboristler ilkinji gezek parlamentiň jemagat palatasynda köplük ses aldy. Makdonaldyň baştutanlygynda *ikinji leyboristik hökümet* düzüldi (1929–1931).

Dünýä ykdysady krizisiniň iňlis ykdysadyýetine täsiri.
Ikinji leyboristik hökümet. Dünýä ykdysady krizisi Beýik Britaniýany hem kyn ýagdaýa düşüripdi. Ol 1930-njy ýylyň başynda başlanyp, iň güýçlenen döwri 1932-nji ýyla gabat geldi. Senagat önümçiligi 15% peseldi. Ähli işçileriň 1/3 işsiz galdy. Kömür senagaty, metallurgiýa pudagy, daşary söwda krizisden has uly zyýan çekdi. 1931-nji ýylda hökümet milli walýutanyň altyn gymmatyny ýatyrды. Netijede puluň hümmetsizlenmegi 30% çenli ýokarlandy. Emma bu çäre önümiň özüne düşýän gymmatyny aşaklatmaga, netijede senagat önümçiliginiň artmagyna getirdi. Britan Bileleşigine girýän ýurtlaryň «sterling bileleşigi» döredildi. Oňa Bileleşigiň agzalaryndan başga-da, Gresiýa, Portugaliýa, Şwesiýa, Daniýa, Norwegiýa, Finlýandiýa, Eýran, Müsür, latynamerikan ýurtlarynyň ençemesi girdi. Çünki olaryň walýuta gorlary, esasan, Londonda saklanýardy. Şonuň üçin olar özz walýutalarynyň kursuny iňlis funt sterlingine deňleşdirdiler. Geçen asyryň 30-njy ýyllarynyň ahyrynda iňlis walýutasy dünýä söwda dolanyşygynyň 40-50%-ni tutýardy. Iňlis hökümeti krizisden çykmak üçin erkin söwdany ýatyrp, proteksionizm syýasatyna geçdi. Bakna ýurtlar bilen gümrük paçsyz söwda dowam etdirildi, beýleki ýurtlardan Angliýa getirilýän harytlara onuň gymmatynyň 10%-i möçberinde ýokary gümrük salgytlary girizildi. Funt sterlingiň altyn gymmatynyň ýatyrylmagy Angliýadan daşyna maýa çykarmaga

böwet boldy, proteksionizm syýasaty bolsa ýurduň içinde täze senagat pudaklarynyň ösüşine itergi beripdir. Emma hökümete ýurdy krizisden çykarmak başartmady. Makdonald öz partiýasyna ikilik edip, konserwatorlaryň tarapyna geçdi. Leyboristik hökümet iş başyndan aýrylmaga mejbur boldy. 1931-nji ýylyň saýlawlarynda hiç partiýa hem artykmaçlyk gazanyp bilmedi. Leyboristler, konserwatorlar, liberallar bileleşip, «milli hökümeti» düzdüler. Oňa Makdonald baştutanlyk etdi. Emma parlamentde konserwatorlaryň täsiri uludy. Olaryň lideri, maliýe ministri Newil Çemberlen aýratyn abraýdan peýdalanýardy.

«Milli hökümetiň» we konserwatorlaryň içeri syýasaty. Milli hökümet krizisiň hem-de halkyň nägileliginiň güýjän döwründe dolandyryşa gelipdi. 1932-nji ýylda işsizler Londona «açlyk ýörişini» guradylar. 1 mln adam öz ýagdaýlarynyň gowulandyrylmagyny talap edýän talapnamany hökümete gowşurdylar. Milli hökümet tygşylylyk syýasaty netijesinde ýurdy krizisden çykardy. Sosial ätiýaçlandyrmalary giňeltmek we işçilere kömek etmek barada çäreler işlenip düzüldi. 1934-nji ýylda senagat krizisden öňki derejesine ýetdi. Emma ýene 1937-nji ýylda ýurdy krizis gurşap aldy. Kömür, dokma, gämi gurluşygy pudaklarynda barybir ösüş krizisden öňki derejesine ýetmedi. 1938-nji ýylda işsizleriň sany 2 mln adamdan geçdi. 1935-1937-njy ýylda konserwatorçylyk partiýasyndan Stenli Bolduin, 1937-1940-njy ýyllarda *Newil Çemberlen* hökümet baştutanlary boldular. 1937-nji ýylda parlament bilen korolyň arasynda gapma-garşy durmaklyk ýüze çykdy. Onuň sebäbi 1936-njy ýylda korol Eduard VII aradan çykansoň (ol 1910-njy ýylda tagta çykypdy) mirasdüşer şazada Eduard VIII diňe öz saýlan zenanyna — öň iki gezek adamsyndan aýrylyşan, owadan hem edenli amerikan zenany Uellis Simpsona öýlenmäge rugsat berlenden soň täç geýjekdigini aýdypdyr. Emma iňlis hökümeti bu nika garşy bolupdyr. Bolduiniň hökümeti iş başyndan aýryljakdygyny

aýdyp, haýbat atypdyr. U. Çerçil bolsa korolyň tarapyny alyp, palamentde korolyň fraksiýasyny döretmäge synanyşypdyr. Emma Eduard söýgüli zenanynyň hatyrasyna tagtdan el çekipdir. Ýerine Georg VI tagta çykypdyr. Monarhiýa krizisi ýurtda parlamentiň abraýyny artdyrypdyr. Ilkinji gezek premýer-ministriň erk-ygtyýarlygy hukuk taýdan berkidilipdir.

Irlandiýa meselesi. XX asyryň başynda Irlandiýa ýene-de Beýik Britaniýadan bölünip aýrylmak ugrunda göreşe başlady. 1908-nji ýylda Irlandiýanyň özbaşdak dolandyrylmagynyň tarapdarlary öz guramasyny dörediler. 1914-nji ýylda iňlis hökümeti Irlandiýanyň iňlis wise-korolynyň gözegçiliginde öz-özünü dolandyrmagy hakdaky kanuny (*gomrul*) kabul etdi. Emma bu kanuna Irlandiýanyň demirgazyk graflygy – Olsteriň ilaty garşy çykdy. Bu ýerde Irlandiýanyň beýleki ýerlerinde agalyk edýän katolik däl-de, protestant¹ ugruna uýýan iňlis we şotlan ilaty köpdi. Angliýa bilen birleşmegiň tarapdarlary («ýunionçylar») bu kanunyň Olstere degişli edilmezligini gazandylar. Bu ýagdaý hem irlandlaryň özbaşdaklyk ugrundaky hereketini gaýtdan güýçlendirdi. 1916-njy ýylyň aprelinde irlandlaryň güýçli gozgalaňy basylyp ýatyryldy. Emma **Irlandiýanyň rewolýusion partiýasynyň** has radikal «*Şin Feýn*» («*Biziň özümiz*») ganaty ýaragly göreşi togtatmady. 1918-nji ýylyň parlament saýlawlarynda «*Şin Feýn*» iňlis parlamentinde Irlandiýa berlen ýerleriň ählisini diýen ýaly almagy başardy. Emma olar iňlis parlamentiniň işine gatnaşmakdan boýun towlap, 1919-njy ýylyň 21-nji ýanwarynda özlerini garaşsyz Irlandiýanyň parlamenti diýip yglan etdiler. Irlandiýanyň ilkinji prezidenti *Edmon de Waleri* boldy. Irland respublikan goşuny bilen iňlis goşunlarynyň arasynda ganly çaknyşyklar dowam etdi. Ahyrynda Beýik Britaniýa geçirilen gizlin gepleşikleriň netijesinde 1921-nji ýylyň dekabrynda Irlandiýa *dominion* hukugyny berýär. Olsteriň 6 graflygy bolsa Beýik Britaniýanyň

¹ Protestantçylyk — hristian dininiň üç ugrunyň biri.

we Demirgazyk Irlandiýanyň birleşen patyşalygynyň düzüminde galdyrylýar. Muňa jogap edip Irlandiýada raýatara urşy tutaşýar. Diňe 1933-nji ýylda irland parlamenti iňlis monarhyna wepalyk hakdaky kasamy ýatyrýar. 1922-1949-njy ýyllarda Irlandiýa Milletleriň Britan arkalaşygyna girdi. 1937-1949-njy ýyllarda döwletiň ady Eýre diýlip atlandyryldy. 1949-njy ýylda Irlandiýa özygtyýarlylygyny yglan edýär.

Daşary syýasaty. Wersal–Waşington şertnamalar ulgamy Angliýanyň halkara gatnaşyklaryndaky pozisiýalaryny has-da berkidipdi. Iňlis bakna eýeçilikleriniň meýdany 26 mln inedördül km, ilaty bolsa 13 mln adama çenli artypdy. Angliýa Germaniýanyň öňki bakna mülklerinden 5,5 mln ilatly 21 mln inedördül km çäge, öňki Osman imperiýasynyň çägendäki 4 mln adamly 500 müň inedördül km çäge mandat hukugyny alypdyr. Mandat düzgüni boýunça Angliýa öz bakna mülklerini giňeltdi. Ol Transiordaniýany, Yragy, Palestinany aldy. Afrikada ol Fransiýa bilen nemes eýeçilikleri Kamerun bilen Togony paýlaşdy. Müsür ýüzleý garaşsyz bolan hem bolsa, ol iňlis täsirindedi.

1919-njy ýylda Angliýanyň Owganystany harby taýdan boýun egdirmek synanyşygy bilen başlanan III iňlis-owgan urşy şowsuz tamamlandy. Angliýanyň şol ýylda Eýranyň boýnuna dakmak islän deňhukuksyz şertnamasy hem kagyz ýüzünde galdy. Birinji jahan urşundan soň Beýik Britaniýanyň bakna mülklerinde azatlyk ugrunda hereketler güýçlendi. Müsürde bolan gozgalaňlar zerarly Beýik Britaniýa onuň üstünden *protektorat*¹ hukugyndan el çekdi (1936). Sues kanalyna gözegçiligi welin, öz elinde saklady. 1920-nji ýylda Angliýa Yrakda daşary ýurt agalygyna garşy umumyýrak gozgalaňyny basyp ýatyrdy. 1922-nji ýylda Angliýa bilen

¹ Protektorat — «howandar» diýen latyn sözünden gelip çykyp, döwletliligiň daşky alamatlarynyň saklanyp galýandygyna garamazdan, deň bolmadyk şertnamanyň esasynda bir döwletiň protektor-döwlete tabyn edilmeği.

baglaşylan şertnama Yragyň garaşlylygyny has-da berkitdi. Yrak ähli meseleleri çözmekde inlis ýokary komissarynyň «maslahatlaryna» eýermelidi. 1932-nji ýylda Yrak ýüzleý garaşsyzlygyny gazananam bolsa, ýurtda Angliýanyň agalygy saklanyp galdy.

Hindistanda milli azat edijilik güýçlenmegi Angliýany oňa käbir eglişikleri etmäge mejbur etdi. Inlisler bu baý ülkäni meýletin taşlap gidibermek pikirinden daşdady. U.Çerçill aýtmyşlaýyn, «britan täjiniň in gowy almazyndan» – Hindistandan mahrum bolmazlyk üçin, inlis hojaýynlary türmede oturan M.Gandini tussaglykdan boşadyp, onuň bilen 1931-nji ýylyň güýzünde Londonda inlis-hindi gepleşiklerini geçiripdirler. Onuň netijesinde M.Gandi bilen Hindistanyň wise-koroly Irwiniň arasyndaky ylalaşyk baglaşylyp, ol boýunça Gandi boýun egmezlik hereketiniň bes edilýändigini jar edýär. Gepleşiklerde Gandi «Hindistanyň raýatlarynyň esasy hukuklary we borçlary» atly kanunyň taslamasyny ara alyp maslahatlaşmaga hödürleýär. Taslamada Hindistany dini ynançlary boýunça dolandyryş taýdan täzedan üýtgetmek teklipl edilýärdi. Bu meseläniň goýulmagy indus-musulman dini garşylyklarynyň güýçlenendigini görkezýärdi. Hindistanyň wekilleriniň dini dawalary maslahatyň netijesiz gutarmagyna getiripdir. Hindistanyň özygtyýarlylygy hakyndaky esasy mesele asla ara alyp maslahatlaşylmandyr.

1931-nji ýylda inlis parlamenti *Westminster statutyny* kabul etdi. Oňa laýyklykda metropoliýanyň dominionlar (Kanada, Täze Zelandiýa, Awstraliýa) babatynda kabul edýän islendik kanuny olaryň öz razylygyny almazdan kabul edilmeli däl. Dominionlaryň parlamentleriniň hukuklary artdyrylyp, indi olara inlis kanunlary täsir etmeýärdi.

D.L. Jorjuň hökümeti Pariž maslahatynda hem «rus meselesini» onuň içindäki ähli syýasy güýçler bilen konstruktiv dialogy ýola goýmak bilen çözmegiň tarapdarydy. Emma maslahatda sowet Russiýasyna garşy harby interwensiýa

guramak kararyna gelindi. Angliýa hem Ýewropa döwletleriniň 1918-1920-nji ýyllarda Sowet Russiýasyna garşy 14 döwletiň bileleşip guran harby interwensiýasyna işjeň gatnaşdy. Bu maksat üçin ol 1 mlrd altyn rubl harçlady. Interwensiýa şowsuz tamamlanansoň, Jorj bolşewikleriň hökümeti bilen kadaly gatnaşyklary alyp barmagy saýlapdyr. 1921-nji ýylda sowet-britan söwda şertnamasy baglaşylýar. Emma Genuýa maslahatynda konserwatorlaryň öňbaşçylary Çerçil, Çemberlen, Kerzon Sowet Russiýasyny de-ýurede ykrar etmegiň tarapdary dældigini görkezdiler. 1924-nji ýylda Angliýa SSSR bilen diplomatik gatnaşygy ýola goýdy. Emma 1927-nji ýylda ol ýene-de kesildi. 1930-njy ýylda Beýik Britaniýa Reýn basyp alyş zolagyndan goşunlaryň gyssagly tertipde çykarylmagyny gazandy. 1932-nji ýylda Lozanna maslahatynda britan diplomatiýasy Germaniýanyň reparasiýa tölegleriniň ýatyrylmagyna hemaýat etdi. 1933-nji ýylda SSSR-e garşy Germaniýany, Angliýany, Fransiýany, Italiýany birleşdirmek syýasatyny öňe sürdi. 1935-nji ýylyň 18-nji iýunynda inlis-german deňiz ylalaşygyna gol çekildi. Oňa laýyklykda Angliýa Germaniýa inlis harby-deňiz flotynyň 1/3 (suwasty gämiler babatda 1/2) deň bolan deňiz flotuny edinmäge rugsat berdi. Şeýle floty döreden Germaniýa Baltikada hojaýynçylyk edip başlady. Munuň özi Wersal şertnamasynyň şertleriniň Angliýanyň özi tarapyndan bozulmagydy. Newil Çemberlen «*basybalyjyny köşeşdirmek*»¹ syýasatynyň awtorydyr. Onuň ilkinji pidasy Çehoslowakiýa bolupdy. Mýunhenden dolanan Çemberlen tutuş geljekki nesiller üçin parahatçylygy getirendigini aýdyp öwnüpdü. Emma munuň özi ýalňışlykdy. Çemberleniň bu syýasatyny U.Çerçil, A.Iden, D.L.Jorj tankytladylar. Jemgyýetçilik pikiriniň basyşy astynda Çemberlen we Daladýe Germaniýanyň garşysyna bilelikde hereketleri alyp barmak barada gepleşikleri

¹ «kiçi kabinet» adyny alan E.Galifaks, S.Hor, J.Saýmon, P.Batler bu meselede N. Çemberleniň iň ýakyn maslahatçylarydy.

geçirmek üçin Moskwa inlis wekiliýetini ugratmaga mejbur boldy. Emma 1939-njy ýylyň mart-awgust aýlary aralygynda geçirilen gepleşikler Günbatar döwletleriniň SSSR-e Germaniýanyň garşysyna uruşda ýeke galdyryp, özleri keseden synçy bolmaga meýillidiklerini äşgär görkezdi. 1937-nji ýyldan başlap inlis hökümeti Germaniýanyň urşa ilki bilen Günbatardan başlajagyny duýup, harby doktrinasyna üýtgetmeleri girizdi. 1938-nji ýyldan başlap ýaraglanyşyga çykadjylar iki esse artdyryldy. 1939-njy ýylyň iýunynda inlis hökümeti Germaniýa hem gepleşikleri alyp barýardy. 1939-njy ýylyň 15-nji aprelinde Angliýanyň taryhynda ilkinji gezek parahatçylykly döwürde ählumumy harby borçlulyk girizildi. 1939-njy ýylyň martynda Çemberlen Polşa harby kepillendirmeleri berýändigini aýtdy. Emma Germaniýanyň onuň üstüne çozmagy bilen ol boýun alan borçlaryny ýerine yetirmedi.

Jahan urşunyň başlanmagy bilen Beýik Britaniýanyň ýokary häkimiýet ešelonynda uly üýtgeşmeler bolup geçdi. 1940-njy ýylyň 10-njy maýynda N. Çemberleniň hökümeti iş başyndan aýryldy. *U. Çerçiliň* baştutanlygynda gatyşyk hökümet döredildi. Uruş şertlerinde hökümete birnäçe artykmaç ygtyýarlyklar berildi.

Uinston Leonard Spenser Çerçill (1874-1965 ýý.). Ejesi amerikan bolan Uinston abraýly inlis grafy Malboronyň neslindendir. Ilki öýünde, soňra Askot we Herroudaky ýapyk mekdeplerde bilim alypdyr. Inlis harby gullukçylaryny taýýarlaýan abraýly okuw jaýyny – Sandherstdäki harby uçilişşäni tamamlayar we harby gullukçy bolup işe başlaýar. Kubada, Hindistanda, Sudanda, Günorta

Afrikada harby žurnalist hem-de hakyky harby gullukda bolýar. 1900-nji ýylda syýasata baş goşýar. Şol ýyl konserwatiw partiýadan parlamente saýlanýar. 1904-nji ýylda liberal partiýanyň tarapyna geçýär. 1924-nji ýylda ýene konserwatorlaryň hataryna dolanýar. Başga adamlardan tapawutlylykda, ol gije işlemegi gowy görüpdür. Onda žurnalistlik we dilewarlyk ukyby guýçli bolupdyr. Publisistik, taryhy-memuar häsiýetli işleriň ençemesiniň awtorydyr. Ol hatda romanam ýazypdyr. Şonuň üçin 1953-nji ýylda oňa edebiýat boýunça Nobel baýragynyň berilmegini geň görüp oturasy iş ýok. Beýik Britaniýanyň premýer-ministriligine saýlanýança ol deňiz, harby, maliýe ministrleriniň kürsülerini eýeläpdi. 1940-1945, 1951-1955-nji ýyllarda Angliýanyň premýer-ministri boldy. Çerçill basybalyjyny «köşeşdirmek» syýasatyna garşy Beýik Britaniýanyň harby kuwwatyny artdyrmagyň tarapdarydy. Ikinji jahan urşy tamamlanandan soňra bolsa ol «Sowuk uruş» syýasatyny ygylan ediji hökmünde taryha girdi.

Germaniýa 1918-1939-njy ýyllarda

Germaniýadaky rewolýusiýa. Weýmar Respublikasynyň döremegi. Entek I jahan urşy tamamlanmanka Germaniýanyň özünde-de urşa garşy rewolýusion çykyşlar başlanypdy. Onuň başlangyjy 1918-nji ýylyň 3-nji martynda harby deňizçileriň Kildäki gozgalaňy bolupdy. Gozgalaň Germaniýanyň sosial demokratik partiýasy ýolbaşçylyk etdi.

Rewolýusiýa bir hepdäniň dowamynda tutuş ýurda ýaýraýar. Imperator Wilgelm II ýurtdan çykyp gaçmaga mejbur bolýar. Monarhiýa düzgüni agdarylýar. 1918-nji ýylyň 10-njy noýabrynda täze hökümet – Halkyň ygtyýarly Soweti (HYS) döredilýär. Oňa *Fridrih Ebert* (1871–1925) ýolbaşçylyk

edipdir. F.Ebertiň hökümeti Germaniýany respublika diýip jar edýär. Şol ýylyň 11-nji noýabrynda täze hökümet Germaniýanyň ýeňlendigini we Birinji jahan urşundan çykýandygyny yglan edýär.

Täze hökümetiň syýasatyna garşy bolan çepçi «*Spartak*» toparynyň tarapdarlary halky sosialistik rewolýusiýa çagyrdy. Olar Russiýadaky wakalardan görelde alyp, Ebertiň hökümetini agdaryp, proletariat diktaturasyny dikeltmekligi ýeke-täk dogry ýol diýip düşündirýärler. «Spartak» toparyna *Karl Libkneht*, *Roza Lýuksemburg* dagylar ýolbaşçylyk edýärdiler.

«Spartakçylar» 1919-njy ýylyň 5-nji ýanwarynda Berlinde gozgalaň başladylar. Gozgalaň hökümet goşuny tarapyndan 12-nji ýanwarda basylyp ýatyryldy. Karl Libkneht we Roza Lýuksemburg tutulyp öldürilýär.

1919-njy ýylyň 19-njy ýanwarynda Uçreditel ýygnaga saýlawlar geçirilýär. 31-nji iýulda bolsa Germaniýanyň Konstitusiyasy kabul edilýär. Ol boýunça ýurtda imperiýa gurluşy ýatyrylman, Germaniýa federatiw gurluşly prezident-parlament respublikasy diýlip jar edildi. Konstitusiyanyň Weýmar şäherinde işlenilip düzülenligi üçin, dörän respublika hem *Weýmar Respublikasy* ady bilen taryha girdi. Nemes parlamenti aşaky (*reýhstag*) we ýokarky palatalardan (*reýhstrat*) ybaratdy. Weýmar Respublikasynda hökümet ýolbaşçysy kanslerdi. Ol Reýhstagiň – halk wekilleriniň önünde hasabat bermelidi. Emma prezident giň hukuklara eýedi. Ol gerek bolsa Reýhstagi dargadyp, täze saýlawlary bellemäge hukuklydy. Hususy eýeçilik «mukaddes we eldegrilmesiz» diýlip yglan edildi. Konstitusiyä boýunça halk giň demokratik hukuklary gazandy. 20 ýaşyna ýeten raýatlara saýlaw hukugy berildi. Buthana döwletden aýryldy. Weýmar konstitusiyasy sosial ugurly demokratik konstitusiyady. Weýmar Respublikasy Wersal parahatçylyk şertnamasynyň baglaşylmagy bilen halkara ykrarnamasyny gazandy. Weýmar Respublikasynyň 7 ýyllyk möhlet bilen saýlanan ilkinji

Prezidenti *Fridrih Ebert* boldy (1919-1925).

Germaniýada demokratik çäreleriň ýaýbaňlanýan şertlerinde bir tarapdan kommunistler, beýleki tarapdan, öňki düzgüniň – monarhiýanyň tarapdarlary häkimiýeti almak üçin göreşdiler. Gozgalaňlar etdiler. Köp ýerlerde Sowet respublikalary jar edildi.

1919-njy ýylyň ýanwarynda kommunistler Bremen şäherini özbaşdak sosialistik respublika diýip yglan etdiler. *Bremen Sowet Respublikasy* üç hepde çemesi saklanyp, 1919-njy ýylyň fewralynda döwlet goşuny tarapyndan derbi-dagyn edildi.

Kommunistler 1919-njy ýylyň aprelinde Bawariýada has aýgytly hüjüme geçdiler. 1919-njy ýylyň 13-nji aprelinde Bawariýadaky Sowet hökümeti şäheri doly ele aldy. Ol hökümet şäheri bary-ýogy üç hepde elde saklady.

Monarhiýa düzgünini gaýtadan dikeltmegi arzuw edýän güýçler 1920-nji ýylda Berlinde gozgalaň turuzdylar. Zähmetkeş halk we hökümet goşunlary bu gozgalaňy-da basyp ýatyrdylar.

Germaniýadaky tolgunyşyklar kem-kem ýatyşypdyr. Rewolýusiýa netijesinde monarhiýa agdarylyp, ýurt demokratik respublika öwrülýär. Weýmar Respublikasy 15 ýyl ýaşady.

Germaniýanyň ykdysadyýetiniň wagtlaýyn durnuklaşmagy. «Dauesiň meýilnamasy». Uruş Germaniýanyň ykdysadyýetini tozdurypdy. Senagat önümçiliginiň möçberi 1918-nji ýylda uruşdan öňküsiniň 57%-ine, 1919-njy ýylda bolsa 37,8%-ine barabardy. Urşa edilen çykdaýylar 150 mlrd markadan geçipdi. Ýurduň ulag, hojalyk, maliýe ulgamy bulaşykdy. Wersal şertnamasynyň baglaşylmagy Germaniýanyň ykdysady ýagdaýyny has-da ýaramazlaşdyrdy. Germaniýa 7,3 mln ilat ýaşayan 73,6 müň inedördül km ýerini (ýurduň 10% ilaty ýaşayan 13% ýeri) ýeňijilere bermeli boldy. Germaniýa birnäçe çäklendirmeler girizildi. Germaniýa 132 milliard altyn markany reparasiýa

tölegi hökmünde ýeňiji döwletlere tölemelidi. Germaniýa 10 ýylyň dowamynda Fransiýa, Belgiýa we Italiýa millionlarça tonna kömür tölemäge borçludy. Wersal şertnamasynyň awtorlary 1871-nji ýyldaky Frankfurt şertnamasynyň ýalňyşlaryny gaýtalapdyrlar. Wersal şertnamasy Germaniýada ahmyrçylyk meýillerini artdyrmaga, geljekde faşistleriň häkimiýete gelmegine esas taýýarlapdy.

Birinji jahan urşundan soň Germaniýada puluň hümmeti aşa peselipdi. 1923-nji ýylyň sentýabrynda ABŞ-nyň 1 dollary Germaniýanyň 1 *mlrd.* markasyna barabardy. Puluň hümmetiniň aşa peselendigini şu mysal hem görkezýär: 1918-nji ýylda Berlinde 1 marka tramwaý peteginiň 10-syny, 1919-njy ýylda – 5-sini, 1921-nji ýylda 1-ini satyn alyp bolýardy. 1923-nji ýylyň iýulynda tramwaý petegi 10 marka, awgustda – 10 müň marka, noýabrda 150 mlrd marka (!) boldy. Ýurtda pul onuň çap edilýän kagyzyndan arzan boldy. Germaniýanyň döwlet bergisi 1923-nji ýylyň awgustynda 1200 *billion (million däl, billion milliondan uly!!!!)* marka boldy. Germaniýanyň milli pulunyň beýle gözgyny ýagdaýda bolmagy bir tarapdan, dünýä ykdysady ösüşine ýaramaz täsir etse, ikinji tarapdan, ýeňiji döwletleriň almaly reparasiýasyny howp astyna salýardy. Ýagdaýdan çykalga tapmalydy. Çünki öz ýyllyk milli girdejisinden üç esse köp bolan ýyllyk reparasiýa wznosyny tölemäge Germaniýanyň ýagdaýy ýokdy. Germaniýa tölemeli tölegini töläp bilmänsoň 1923-nji ýylyň 11-nji ýanwarynda fransuz-belgiýa goşunlary Germaniýanyň Rur kömür basseýnini basyp aldylar. Ruruň elinden gitmegi bilen Germaniýa kömür çykarylyşynyň 88%-inden, çöýün eredilişiniň 70%-inden, polat eredilişiniň 40%-inden mahrum boldy. Rur krizisi ykdysady kynçylykdan çykalga bolman, gaýtam fransuz-german gatnasyklaryny ýitileşdirdi. Nägile german hökümeti kömür çykarmagyny bes etdi. Bu bolsa Rurda, soňabaka tutuş ýurtda işsizligiň artmagyna getirdi.

1924-nji ýylyň güýzünden başlap, Germaniýanyň

ykdysadyýetini dikeltmek we onuň tölemeli reparasiýa töleglerini almaklyk «*Dauesiň meýilnamasy*» boýunça alnyp barylýar. Ol meýilnama 1924-nji ýylyň 16-njy iýulynda London maslahatynda tassyklanypdy. Bu meýilnama öz netijesini-de berýär. Eýsem, «*Dauesiň meýilnamasynyň*» mazmuny, maksady nähilidi? 1924-nji ýylda amerikan bankiri Ç. *Dauesiň* teklibi boýunça, onuň hut özüniň ýolbaşçylygynda, döredilen halkara maliýe guramasy döwletara karz pul-maliýe we söwda gatnaşyklaryny ösdürmekligiň we pugtalandyrmaklygyň uzak möhletleýin meýilnamasyny kabul edipdi. Meýilnamanyň maksady Germaniýa 800 mln marka möçberinde halkara karz pul kömegini berip, onuň ykdysadyýetini dikeltmekligi göz önünde tutýardy. *Dauesiň* pikiriçe, şeýle edilse, Germaniýadan Beýik Britaniýa, Fransiýa we beýleki döwletler öz almaly reparasiýa tölegini alyp biljekdiler. Beýik Britaniýa we Fransiýa pullansalar, Amerikanyň Birleşen Ştatlaryna bergilerini berip biljekdiler. Meýilnama boýunça 1924/25-nji býujet ýylynda Germaniýa ýeňiji döwletlere 1 mlrd altyn marka tölemelidi. Soňra ol ýylda 2,5 mlrd marka çenli artdyrylmalydy. Geljekde tölegiň mukdary azaldylyp, ol nemes ykdysadyýetiniň ýagdaýyna görä amala aşyrylmalydy. Bu meýilnamany kabul etse, ABŞ Fransiýanyň özüne bolan bergilerini geçjegini aýtdy. Fransiýa muňa razylyk berdi. *Dauesiň meýilnamasy* Germaniýanyň Russiýa bilen kadaly söwda gatnaşyklaryny ýola goýmagyny hem göz önünde tutýardy.

Dauesiň öňe süren pikirleriniň biri-de puluň gymmatynyn altyn barabar etmek teklibidir. Ol boýunça hökümetler öz pullaryny gerek bolsa altynyň belli bir mukdary bilen satyn almaga borçly edilmelidi. Geçirilen bütindünýä ähmiýetli karz pul we maliýe babatdaky çäreler öz netijesini berdi. Ýewropa pullarynyň uruşdan soňky döwürde hümmetiniň peselmeginiň önüne böwet goýuldy. Bu ýagdaý ykdysady we syýasy taýdan durnuklaşmaga şert döredipdir.

Dauesiň meýilnamasy esasynda ABŞ 1925-1930-njy ýyllarda Germaniýanyň ykdysadyýetine 10 mlrd dollar maýa goýdy. 20-nji ýyllarda german ykdysadyýeti çalt depginler bilen ösüp başlady. SIEMENS, IG Farben Industry (himiýa konserni) we Kruppyň kompaniýalary Germaniýada däl, eýsem tutuş dünýäde iri birleşmelere öwrüldi. 1930-njy ýylda ýurtdaky iri konsernleriň sany 2 müňden geçdi. 1928-nji ýylda Germaniýa himiýa önümçiliginde 1-nji, polat öndürmekde 2-nji ýere geçdi. Dünýä ykdysadyýetiniň durnukly ösen ýyllarynda Germaniýa daşary ýurtlardan 63 mlrd altyn marka möçberinde karz we maýa goýum kömegini aldy. 1929-njy ýylda Germaniýada senagat önümçiliginiň möçberi 1913-nji ýyl bilen deňeşdirilende 117% boldy.

1923-1929-njy ýyllar Germaniýanyň taryhynda *Ştrezemyň eýýamy* hökmünde mälimdir. Nemes halk partiýasynyň lideri Gustaw Ştrezeman 1923-nji ýylda awgust-noýabr aýlarynda kansler bolupdyr. Soňra 1929-njy ýylda radan çykýança ýurduň daşary işler ministri bolýar. Onuň döwründe ýurduň daşary syýasatynyň esasy ugry günbatar döwletleri bilen ylalaşmagyň ýollaryny gözlemek, Gündogarda bolsa hakyky nemes ýerlerini yzyna gaýtaryp almak talaby bolupdyr. 20-nji ýyllarda Germaniýa halkara gatnaşyklarynda entek Wersal şertnamasyna wepaly bolmagynda galdy. Papallo şertnamasy boýunça ol SSSR bilen kadaly gatnaşyklary ýola goýdy. Ştrezemyň esasy üstünligi onuň teklibi bilen *Lokarno maslahatynyň* çagyrylmagydyr. 1925-nji ýylyň oktýabrynda Lokarnoda (Şweýsariýa) Angliýanyň (*Ostin Çemberlen*), Fransiýanyň (*Aristid Brian*), Germaniýanyň (*Gustaw Ştrezeman*) we Italiýanyň daşary işler ministrleri duşuşyp, Ýewropada serhetleriň üýtgemezligi hakda ylalaşdylar. Fransiýa we Germaniýa iki ýurduň arasynda Wersalda tassyklan serhetleriň üýtgewsizdigine ylalaşdylar. Angliýa we Italiýa bu ylalaşyga kepildar bolup çykyş etdiler. Olar taraplaryň haýsydyr biri ylalaşygy bozsa ýa-da Germaniýa

demilitarizlenen Reýn sebitine goşun salsa, olaryň garşysyna öz goşunlaryny iberjekdigini boýun aldylar. Fransiýanyň, Belgiýanyň we Germaniýanyň serhetleriniň çatrygynda bu ylalaşygyň kepildary hökmünde inlis ekspedision korpusy saklanmalydy. Emma Germaniýanyň gündogar serhetleri barada anyk ylalaşyga gelinmedi. Germaniýa Milletler Ligasynda girdi. Fransiýa Wersal şertnamasynda görkezilen möhletden 5 ýyl öň, ýagny 1930-njy ýylda Reýn welaýatyndan öz goşunlaryny çykarmaga razylaşdy. Lokarno maslahaty köne duşmanlaryň bir stoluň başyna jemlenip, Ýewropada täze düzgüni ýola goýmaga ylalaşandygyny aňladýardy.

Şol bir wagtyň özüne Wersal şertnamasynyň çäklendirmelerini ýatyrmak ugrunda aladalanýardy. 1929-njy ýylda Gaagada bolan halkara maslahatynda Dauesiň meýilnamasy *Ýunguň¹ meýilnamasy* bilen çalşyryldy. Ol boýunça Germaniýanyň reparasiýa tölegleriniň möçberi 113,9 mlrd marka çenli azaldyldy. Oňa girizilen ähli çäklendirmeler ýatyryldy. 1932-nji ýylda ýurt maliýe tozgunçylygynyň bosgasyna gelende, reparasiýa tölegleri 3 mlrd marka çenli kemeldildi.

1929-1933-nji ýyllaryň dünýä ykdysady krizisi we Germaniýa. Dünýä ykdysady krizisi nemes ykdysadyýetine agyr zarba urdy. Önümçiligiň pese gaçmagy yzygider üç ýyllap dowam etdi. 1930-njy ýylda 200 müň daýhan hojalygy tozdy. Daşary söwda 60% peseldi. 1932-nji ýylda işsizleriň sany 9 mln adama ýetdi. Iş haky ýarym esse peselip, ol ýaşaýyşyň in pes oňalgasynyň 20%-ine hem ýetenokdy. Ýurtda iş taşlaýyslar gaýtadan güýçlendi. 1930-njy ýylyň oktyabrynda Berlinde 100 müň adam iş taşlady. Krizis ýyllarynda 2 müňden gowrak iş taşlaýyş boldy. Döwletiň özi iri banklaryň, konsernleriň aksiýalaryny satyn alyp, olary tozmakdan halas etdi. Munuň özi Germaniýada ykdysadyýetde döwlet-monopolistik

¹ Ýung — «Ženeral elektrik» kompaniýasynyň prezidenti, iri amerikan bankiri.

dügünleşdirilişini güýçlendirdi. Ýeňiji döwletler krizis ýyllarynda Germaniýanyň reparaşiýa töleglerini tölemegi hakda Ýungyň meýilnamasyny işläp düzdüler. Emma ol netije bermedi. Dowam edýän döwlet gurluşyndan halkyň närazylygy güýçlendi. Ýene-de rewolýusiýa çagyran kommunistik we beýleki partiýalar örboýuna galdy. Olar bazar ykdysadyýetini möwrütini geçiren hasaplap, halky dowam edýän gurluşy agdarmaga çagyrdylar. «Açda aň bolmaz» diýlişi ýaly, halkyň bir bölegi kommunistleri goldap başlady. Germaniýada «gyzyl howpuň» artmagy häkimiýetiň faşistlere berilmegini çaltlandyrdy.

Germaniýada faşistleriň häkimiýete gelmegi. German faşizminiň içeri we daşary syýasaty.

Adolf Gitler (1889–1945). Gitler (hakyky ady Şiklgruber) 1889-njy ýylda Awstriýanyň Braunau şäherinde gümrükhana işgäriň maşgalasynda dogulýar. Kakasy ýogalansoň ýetim galan Gitleriň bilim almaga mümkinçiligi bolmandyr. Gazanç üçin surat çekipdir. Çagalygyndaky suratkeş bolmak arzuwy paşmandyr. Birinji jahan urşuna gatnaşyýy. Germaniýanyň

Birinji jahan urşunda ýeňilmegi oňa gaty agyr degýär. 1919-njy ýylda 30 ýaşly Gitler Mýunhende Germaniýanyň işçiler partiýasynyň agzalygyna girýär. 1920-nji ýylda Gitler Germaniýanyň milli-sosialistik işçiler partiýasyna (NSDAP) öwrülen bu partiýanyň ýolbaşçysy (fýurer) bolýar. 1923-nji ýylyň 9-njy noýabrynda Bawariýada döwlet agdarylyşygyny geçirmäge synanyşýar. Bu waka taryha «piwo topalaňy» ady bilen girdi. Ol şowsuz gutaryp, Gitler türmä basylýar. 13 aý türme tusaglygynda ol «Maýn kampf» («Meniň

göreşim») kitabyny ýazyp, onda faşizm taglymatyny esaslandyrdy. Onda «Nemesler halk hökmünde «kemsidildi» diýip düşündirip, Gitler özüni milletiň ar-namysyny, mertebesini goraýan beýik watançy hökmünde görkezmäge çalyşdy. 1933-nji ýylda 44 ýaşynda Germaniýanyň kansleri boldy. Faşistik diktaturany dikeldip, urşuň wagyzçysyna öwrüldi. II jahan urşunyň baş günäkäri Gitler uruşda ýeňlip, 1945-nji ýylyň aprel aýynda öz-özünü öldürdi.

Taryhda iň köp adam gyrgynçylygynyň sebäpkäri bolan bu ganhoryň terjimehalyny bu kitaba gynansak-da goşmaly bolýarys. Çünki 62 mln.adamyň ömür tanapynyň kesilmeginiň günäkäri bolan adam barada taryh dymyp bilmeýär. Sebäbi Gitler ýaly öz döwürdeşlerine ýaramaz täsir eden adam entek adamzat taryhynda bolmandy.

German faşizmi özüniň öte milletçiligi bilen tapawutlanýardy. Gitler nemes halkyny ýeke-täk arassa gelip çykyşly millet diýip düşündirýärdi. Şeýle halk, onuň pikiriçe, dünýä agalyk etmelidi. Ol «birinji jahan urşunda ýewreýler dönüklük etmän, kommunistler hem rewolýusiýa baş galdyryp, ýeňseden urmadyk bolanda, Germaniýa ýeňilmezdi» diýip düşündirip, halky ýewreýleriň we kommunistleriň täsirinden halas etmek şygaryny öňe sürdi.

Adolf Gitleriň döreden milli-sosialistik nemes işçiler partiýasynyň täsiri barha güýçlenýärdi. Partiýanyň 25 maddadan ybarat maksatnamasynda Wersal şertnamasynyň talaplaryny ýok etmek, Germaniýany we Awstriýany birleşdirmek, ýewreýleri german raýatlygyndan mahrum etmek, agrar özgertmäni geçirmek, ýerleriň satylmagyny gadagan etmek, harby girdejileri konfiskasiýa etmek, uly kartelleriň üstünden döwlet gözegçiligini ýola goýmak ýaly talaplar bardy. Nasistler halka agyz suwardygy sosial ýeňillikleri wada berýärdiler. Daşary syýasatda ähli nemesleri bir döwlete —

«Beyik Germaniýa» birleşdirmek şygary öňe sürülýärdi. Ol nemes ilatly Çehoslowakiýanyň, Awstriýanyň, Polşanyň, Niderlandiýanyň, Belgiýanyň, Pribaltikanyň bir böleginiň Germaniýa birleşdirilmegini aňladýardy.

Gitleriň ökde dilewarlygy we berk düzgün-tertibiň tarapdarylygy ony goldaýanlaryň her saýlawda artmagyna getirdi. Eýýäm 1930-njy we 1932-nji ýyllardaky saýlawlar Gitleriň milletçi partiýasynyň in iri syýasy güýje öwrülendigini görkezdi. Germaniýada beýleki syýasy partiýalaryň, aýratyn-da, sosial-demokratik we kommunistik partiýalaryň özara oňsuksyzlygy, olaryň faşizme garşy wagtynda birleşip göreşmezligi Gitleriň häkimiýete gelmegini ýeňilleşdirdi.

Faşistleri Germaniýanyň iri maýadarlary goldady. Muňa mysal: Gitler 1932-nji ýylyň ýanwar aýynda Germaniýanyň görnükli işewür adamlarynyň 300-siniň önünde owadan sözläp, kömek soranyndan soňra, oňa Krupp, Tissen, Stinnes, Mannesman, Flik ýaly iri baýlaryň göwni ýetdi we goldap başlady. Gitleri Ford, «Ženeral elektrik» ýaly amerikan kompaniýalary hem goldady. Gitler entek häkimiýet başyna gelmänkä, harby bölümleri döretdi. Olaryň kömegi bilen syýasy garşydaşlaryny gorkuzdy.

Germaniýada faşistleriň häkimiýete gelmeginde 1925-1934-nji ýyllarda Germaniýanyň Prezidenti bolan general Gindenburgyň hem günäsi ýeterlikdir. Goşun generaly Gindenburg Germaniýanyň Birinji jahan urşunda ýeňlendigine ahmyrlylaryň biri hasaplanýar. Gitleriň milletçiligi oňa-da ýaraýardy. Gindenburg Germaniýanyň dünýäde öňki derejesini dikeltmäge synanyşýan faşistleri assyrynlyk bilen ön hem goldaýardy. Haçanda oňa Gitlere hökümet ýolbaşçylygyny ynanmagy maslahat berenlerinde, dessine bu pikir bilen razylaşypdyr. Faşistleriň häkimiýete gelmegine täsir eden ýene bir ýagdaý bardy. Ol hem bu ýurtlarda agdarylan monarhiýa düzgüniniň tarapdarlarynyň entek köplügidi. Parlament demokratiýasy bolsa ýaşdy. Bar bolan demokratik gurluşyň

tarapdarlary-da birleşmegi başarman, faşizme garşy agzybir hereketi ýola goýup bilmändirler. Bu ýagdaýlaryň ählisi faşistleriň häkimiýete gelmegine sebäp bolýar.

1933-nji ýylyň 30-njy ýanwarynda Germaniýanyň Prezidenti Gindenburg Gitleri hökümete ýolbaşçy – *reýhskansler* wezipesine belleýär. Gitler ýurduň Konstitusiýasy esasynda, köpçüligiň goldamagy bilen açykdan-açyk häkimiýete gelmegi başardy.

Gitleriň ýolbaşçylygyndaky german faşistleri ilki bilen ýurduň içindäki syýasy garşydaşlaryny ýok etmäge girişýärler. Ilki kommunistlerden ar alypdyrlar. Çünki olar üçin esasy duşman kommunistlerdi. Olary ýok etmeklik üçin, 1933-nji ýylyň 27-nji fewralynda Reýhstagyň jaýyny ýakmagy gurap, ony kommunistleriň boýnuna dakyp¹, olardan ar aldylar. Kommunist bolan deputatlary-da tussag etdiler. Kommunistik partiýa gadagan edildi. Kommunistlere bigünä jeza berilýän wagty beýleki partiýalar faşistleri ýazgarmadylar.

Gitler Reýhstagyň deputatlarynyň goldamagy bilen, 1933-nji ýylyň martynda özüne adatdan daşary hukuklaryň berilmegini gazanypdyr. Indi Gitler özbaşdak, onda-da konstitutsiýa ters gelýän kanunlary-da kabul edip bilýärdi. Şol ýyl öz partiýasyndan beýleki ähli syýasy partiýalary gadagan etdi. Gitler 1934-nji ýylyň 30-njy iýunynda «uzyn hanjarlaryň gijesi» atly operasiýany geçirip, öz partiýasyndaky oppozisiýadan rehimsiz oç aldy. Kärdeşler arkalaşyklary hem dargadyldy.

1934-nji ýylyň 2-nji awgustynda prezident Gindenburg aradan çykandan soňra, Gitler prezidentlik wezipesini-de özi alýar. Ol indi partiýanyň ýolbaşçysy – *fýurer*, hökümet ýolbaşçysy – *kansler* we «*Üçünji reýhiň*»² *prezidenti*

¹ Reýhstagy otlamakda psihiki taýdan näsag bolan golland kommunisti *Wan der Lýubbe* aýplandy.

² Bu adalga ilkinji gezek 1923-nji ýylda nemes milletçi ýazyjysy *Meller wan der Bruk* tarapyndan «Üçünji reýh» kitabynda ulanylypdyr. Nasistler bu

wezipelerini öz elinde jemleýärdi. Onuň häkimligi çäksizdi.

Genrih Gimmleriň (1900-1945) ýolbaşçylygyndaky howpsuzlyk otrýady — SS ýurtda köpçülikleýin jezalandyryş düzgünini girizipdir. Ol 20-nji ýyllarda Gitleriň şahsy gorag otrýady hökmünde döredilipdir. 30-njy ýyllaryň ahyrynda Imperiýa howpsuzlyk baş müdirliği (RSHA) döredilensoň SS-iň guramaçylyk düzümi gutarnykly kemala geldi. RSHA-nyň düzümine birnäçe müdirlikler girýärdi. Razwedkanyň we kontrrazwedkanyň baş organy — SD (soňra ol *Abwer* diýlip atlandyryldy) hem şonuň düzümine girýärdi. Olar ýurduň hemme ýerinde başgaça pikir edýän adamlary yzarlamak we jezalandyrmak bilen meşgullanýardy. Närazylyk bildirýänleri yzarlamak üçin 1933-nji ýylda SS-iň düzümine girýän *gestapo* – gizlin syýasy polisiýa döredilýär. Oppozisiýany we ýewreýleri ýok etmek onuň baş wezipesine girýärdi. Ýurtda hemme adamy gizlin yzarlamalaryň ählumumy ulgamy döredildi. Hatda çagalar öz ene-atalaryna garşy maglumat berýärdiler.

Faşistler «reýhiň duşmanlaryny» — demokratik guramalaryň wekillerini, ýewreýleri, harby ýesirleri ýok etmek üçin 1933-nji ýyldan başlap *konsentrasion lagerleri* — ölüm bendihanalaryny döredip başladylar. Olaryň ilkinjileri Buhenwald we Dahau şäherlerinde döredildi. Jemi 15 sany konsentrasion lagerlerde faşistler 10 million adamy dürli synaglara, gynamalara sezewar etdiler. Krematoriýa peçlerinde ýakdylar. Ýurtda ählumumy zähmet borçlугy geçirildi. Zähmete ukyply ilat ýurduň ykdysady kuwwatyny artdyrmak üçin işlemäge mejburdy. Ilatyň zähmete ukypsyz kesel we maýyp gatlagy Gitleriň «rehimdarlyk» duýgulary sebäpli konslagerlerde ýok edildi.

adalgany öz döreden döwletiniň Karl Welikiý tarapyndan gurlan birinji german döwleti (Mukaddes Rim imperiýasy) we Wilgelm I tarapyndan gurlan ikinji reýh (1871-1918) bilen baglanyşygyny nygtamak üçin ulanypdyrlar.

Fašistler ýewreý, slawýan milletinden bolan adamlary aýratyn yzarlap, gyrdylar. Olar ýewreý milletini ýer ýüzünden doly ýok etmäge synanyşdylar (genosid syýasaty). Olar ilki şäherleriň aýratyn bellenen kwartallarynda (getto) ýaşadylan bolsa, soňra konslagerlere dykyldy. Ýewreýlere köpüň üýşen ýerine barmak, döwlet işlerinde işlemek, german raýatlygyna geçmek, nemesler bilen maşgala guramak gadagandy. 1938-nji ýylyň 7-nji noýabrynda Pariždäki nemes ilçihanasyň kätibiniň ýewreý Gerşel Grýuşpan tarapyndan öldürilmegi Germaniýada ýewreýleriň köpçülikleýin gyrylmagyna bahana boldy. 9-njy noýabrda «Hrustal gije» operasiýasynyň netijesinde Germaniýada ýaşayan ýewreýler köpçülikleýin gyryldy. Ýewreýlere 1 mlrd marka möçberinde jyns kontribusiýasy salyndy. Ony töläp bilmedik ýewreýleriň kärhanalary, şahsy baýlyklary konfiskasiýa edildi. Uruş başlanandan soňra ýewreý bolsa, eşigine altyburç sary ýyldyzjyk dikilmeli edildi. Gitler ähli ýewreýleri Afrikanyň Madagaskar adasyna göçürmek meýli bardy. Emma onuň başa barmajagyny bilip, fašistler 1942-nji ýylyň ýanwaryndan başlap, ýewreý maşgalalaryny uçdantutma gymaga başladylar. Olaryň esasy bölegi bendihanalarda ejirli ölüme sezewar edildi. Garaz, ýewreý halkyna fašistleriň görkezen görgi-gazaplaryny söz bilen beýan etmek mümkin däl. Gitleriň «*Holokast*» («Gutarnykly çözgüt») maksatnamasy boýunça fašistler 11 mln. ýewreýleriň ählisini ýok etmekçidiler. Ýöne zalymlar olaryň diňe 6 millionyny öldürmäge ýetişdiler. Bu makstanama SS-iň gruppenfýureri, Çehoslowakiýanyň gaulýaýteri *Karl Frank* baştutanlyk etdi. Nýurnberg sud seljerişinde ol fašistleriň bu etmişi hakda: «Münýyllyklar geçse-de, Germaniýanyň bu günäsi ýuwulmaz» diýipdir. Syganlar hem fašistleriň genosid syýasatynyň ejirini çeken halkdyr.

Ykdsadyýet harbylaşdyrylypdyr. Nemes halkyndan beýleki halklaryň, ilkinji nobatda, ýewreýleriň senagat kärhanalary, beýleki mülkleri zor bilen ellerinden alnyp,

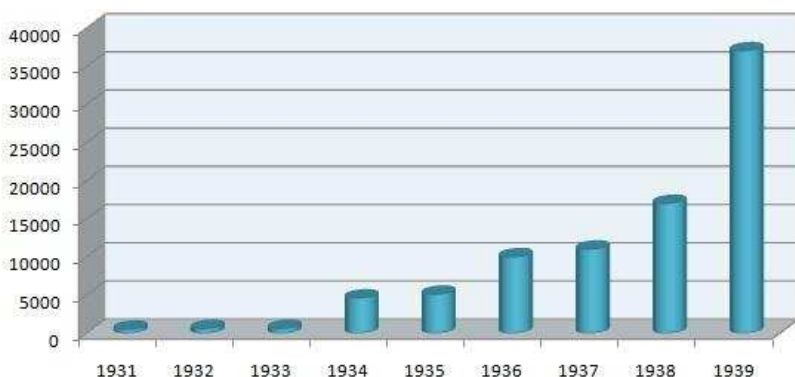
döwletiň hasabyna geçirilipdir. Orta we ownuk kärhanalaryň döwlet tarapyndan mejbury ýapylypdyr. 1934-nji ýylda kabul edilen «Milli zähmeti düzgünleşdirmek hakyndaky kanuna» görä işçiler döwlet nirede haýsy işi buýursa we näçe hak berse, soňa hem ylalaşmaly boldy. Ähli işe ýaramly adamlaryň sanawy düzülip, olaryň hünärli bölegi döwlete zerur ýerlerde mejbury işledilýär. 1933-nji ýylda 18-25 ýaşyndaky zähmete ukyply ilat iki ýyllyk harbylaşdyrylan zähmet lagerlerine işlemäge alyndy. 1937-nji ýylda ýurtda 300 sany täze harby zawod işläp başlady. Harby zawodlarda 1 mln işçi harby gullugy geçip, olara iň pes aýlyk berilýärdi. Elbetde, Germaniýa ykdysadyýetine berk döwlet gözegçiliginiň girizilmeginiň hasabyna ösdi. Hususy eýeçilik saklansa-da, bazar gatnaşyklarynyň düzgünleri döwlet tarapyndan gödek bozuldy. Urşa taýýarlyk görýän ýurtda işsizlere iş tapyldy. Germaniýa ykdysady krizisden çyksa-da çykdy welin, syýasy çoçgara barha berk çolaşdy. Erkin ykdysadyýet indi ýat boldy. Halkyň syýasy çärelere gatnaşmagy hökmany ýagdaýa öwrüldi. Germaniýada durmuş sözüň doly manysynda syýasatlaşdyryldy. Bilim, sungat, edebiýat syýasata tabyn edilýär. Mekdeplerde diňe faşistik düzgüni goldaýan fanatlar terbiýelenip başlanýar. Ýaşlar «Gitlerçi ýaşlar» («Gitlerýugend») guramasynyň agzalary bolaýmalydy. Ol ýaşlary harby gulluga taýýarlaýardy. Berliniň Opera meýdançasynda milletçi talyplaryň toplумы dünýä edebiýatynyň klassyklarynyň eserlerini oda ýakdylar. Gyötäniň, Geýnäniň, Şekspiriň, T.Mannýň, Wolteriň, Russonyň eserleriniň küli göge sowruldy. Germaniýadan 5 müň alym, edebiýatçy, nakgaş, artist kowuldy.

Nasizm ideologiýasynyň esasy ideýasy nemes halky üçin özüne ýaşaýyş giňişligini edinmek şygardy. Gitler nemesleri hudaý tarapyn saýlanan, dünýäni dolandyrmaly millet diýip düşündirýärdi. Ol maksadyna ýetmek üçin total urşy adalatly we tebigy zat diýip düşündirýärdi. Germaniýada urşuň, başga

milletleri we halklary ýigrenmegiň kulty döredildi. Nordiki, ýagny german jynsyna degişli bolmadyk halklar gul bolmalydy. «Adalat — güýçdür, kim güýçli bolsa, adalat we hukuk onuň elindedir» — ine, faşistleriň özlerini aklaýan şygary, şeýledi.

Daşary syýasatda faşistik Germaniýa Wersal şertnamasynyň şertlerini ýatyrmaklyga gönükdirilen hereketleri alyp barypdyr. Urşa taýýarlyk görüpdür. Wersal şertnamasynyň şertleriniň tersine, ählumumy harby borçlulyk girizilipdir. Ýaraglanysyk haýdadylyp başlapdyr. Germaniýa 1933-nji ýylda Milletler ligasyndan çykdy. 1935-nji ýylyň maýynda Wersal şertnamasynyň harby çäklendirmelerini ýatyrdy. 1935-nji ýylda harby ştab (wermaht) döredildi. Şol ýylda Saar welaýaty Germaniýa birikdirildi. 1936-njy ýyldan başlap nemes ykdysadyýeti doly harby ugra geçirildi. Kruppyň zawodlary 1929-njy ýyldan başlap ýarag öndürmäge doly girişdi. Germaniýanyň senagat potensialy gysga wagtda dünýäde iň güýçli mehanizmleşdirilen goşuny döretmäge mümkinçilik berdi. Bäs ýylyň içinde harby çykdajylar 5 esse artyp, bu

1931-1939 ýyllar aralygynda Germaniýanyň harby
çykdajylarynyň ösüşi. (mln. marka)

döwürde 90 mlrd marka ýaraglanyşyga harçlandy. 50 sany bronly tank dwiziýasy döredildi. 1936-njy ýylda german-ýapon, 1937-nji ýylda german-italýan harby ýaranlygy baglaşyldy. 1938-nji ýylyň 14-nji martynda Germaniýa Awstriýany özüne birikdirdi¹. Awstriýany ýeňillik bilen birleşdiren Gitleriň barha işdäsi açyldy. Indi, ol Çehoslowakiýanyň Sudet welaýatynyň Germaniýa berilmegini talap edip başlady. Bahanasy-da Sudet welaýatynda nemesleriň köpçülikleýin ýaşaýanlygy boldy. Ol welaýatdaky nemesler hem faşistik meýillileriň ýolbaşçylygynda Çehoslowakiýa döwletinden bölünip aýrylmak talabyny öňe sürüp başladylar. Ine, şeýle şertlerde Beýik Britaniýa we Fransiýa Çehoslowakiýa meselesinde Gitleriň tarapdary boldular oturyberdiler. Olar Çehoslowakiýa hökümetinden Sudet welaýatynyň Germaniýa berilmegini talap etdiler. Çehoslowakiýanyň döwlet ýolbaşçylary-da milli dönüklik ýoluna düşüp Germaniýanyň talabyny kanagatlandyrmaga razy boldular. Olar ýurduň ýeterlik harby kuwwatynyň bardygyna seretmezden, Çehoslowakiýa halkynyň ýurt бүтewüligi, garaşsyzlygy ugrundaky göreşini guramak islemediler. Çehoslowakiýa SSSR-den (1935-nji ýylyň şertnamasyna laýyklykda) kömek soramady. 1938-nji ýylyň 29-30-njy sentýabrynda Beýik Britaniýanyň, Fransiýanyň, Germaniýanyň, Italiýanyň döwlet ýolbaşçylary Mýunhende Çehoslowakiýanyň Sudet welaýatyny Germaniýa bermek barada ylalaşyga gol çekdiler. Eýýäm 1938-nji ýylyň 1-nji oktýabrynda Germaniýa Sudeti eýeledi. Sudet welaýatynyň ähli harby-goranyş desgalary, ösen senagaty Germaniýanyň eline geçdi. Bu ýagdaý Germaniýany öňküsinden-de güýçlendirdi. 1939-njy ýylyň martynda Germaniýa Çehoslowakiýany doly basyp aldy. Çehoslowakiýanyň döwletligi ýok edilip, ol ýerde *Bogemiýa* we *Morawiýa* german protektoratlygy döredildi. 1939-njy ýylyň 22-nji martynda Litwa Gitlere Klaýpeda portuny bermäge

¹ Bu waka «anşlýus» diýilýär.

mejbur boldy.

1939-njy ýylyň 1-nji sentýabrynda Polşany eýelemek maksady bilen Germaniýa «Waýs» harby operasiýasyna girişdi. «Polşadaky nemesleriň ykbaly hakdaky alada» Germaniýa ikinji jahan urşuny tutaşdyrmaga bahana boldy. Şeýlelikde, ikinji jahan urşy başlandy.

Italiýa 1918-1939-njy ýyllarda

Birinji jahan urşunyň Italiýanyň ykdysady durmuşyna täsiri. Ýurduň syýasy durmuşy. Italiýa Antantanyň tarapynda durup, I jahan urşuna gatnaşyp, uruşdan ýeniji bolup çykypdy. Emma ol özüni ýeňijileriň arasyndaky ýeňlen ýurt diýip hasaplaýardy. Italiýa goňşularynyň hasabyna köp ýerleri özüne almaga garaşypdy. Emma Angliýa oňa tama edýän ýerlerini bermändi. Wersal şertnamasy boýunça Italiýa Istriýanyň, Günorta Tirolýň bir bölegi, Adriatikadaky Triýest porty, Ýokarky Adidža, Dalmasiýanyň kenarýakasy berildi. Dalmasiýa Italiýa **berilmändir**. Fium porty erkin port diýlip ygylan edildi. Italiýa birinji jahan urşunyň yzysüre Antalýany we onuň töweregini eýelänem bolsa, ol ýerleri uzak wagtlap elinde saklap bilmedi. Türk halkyny ýeňip bolmajagyna göz ýetirip, Italiýa ol ýerlerden goşunlaryny çykarmaly boldy. Şeýlelikde, italýanlara Kiçi Aziýadaky türk ýerlerinden hem hiç zat ýetmändir.

Uruş ýyllarynda harby sargytlar agyr senagatyň ösmegine täsirini ýetiripdi. Ýeňil senagat birneme janlanypdy. Ýurt oň agrar döwletliginden, industrial-agrar döwlete öwürlipdi. Awtomobil gurluşygynda «Fiat», harby pudakda «Breda» ýaly iri monopolistik birleşmeler döräpdi. Emma barybir uruş onuň ykdysadyýetine agyr zarba urupdy. Importyň möçberi eksportdan köpdi. Ol uruşdan bergili bolup çykypdy. Ýurduň ABŞ-a 1,5 mlrd, Angliýa 2,5 mlrd dollar bergisi bardy. Urşuň yzysüre ýurtda inflyasiýa başlandy. Harbylary işe ýerleşdirmek

meselesi ýüze çykdy. Işsizlik artdy. 1920-nji ýylda Italiýany ykdysady krizis gurşap aldy.

1918-1920-nji ýyllarda ýurtdaky sosial gapma-garşylyklar ýitileşipdir. Işçiler iş hakynyň artdyrylmagy, 8 sagatlyk iş gününüň bellemegi, kärdeşler arkalaşygynyň hukuklarynyň giňeldilmegi ugrunda göreşipdirler. Daýhanlar hem öz ýagdaýlarynyň gowulandyrylmagy üçin çykyş edipdirler. Halk Italiýanyň Sowet Russiýasyna garşy interwensiýasyna garşy çykdy. *F. Nittiniň hökümeti* (1919-1920) 1919-njy ýylyň awgustynda italýan goşunyny Russiýadan yzyna çagyrmaga mejbur boldy.

1919-1920-nji ýyllar Italiýanyň taryhyna «gyzyl ikiýyllyk» hökmünde girdi. Kärdeşler arkalaşygynyň ýolbaşçylygynda ýurtda iş taşlaýyşlar giň gerime eýe boldy. 1920-nji ýylda 2,5 mln adam iş taşlady. 1920-nji ýylyň başynda fabrik-zawod komitetleri ýurduň iri kärhanalarynda işçileriň gözegçiligini ýola goýmaga başladylar. Milanyň, Rimiň, Neapolyň, Genuýanyň, Turiniň zawodlary işçileriň eline geçdi. Hökümetiň goşuny ulanyp, iş taşlaýyşlary ýatyrmak synanyşygy puç boldy. Sebäbi goşun ýaragyny halka garşy götermekden boýun towlady. *D. Jolittiniň hökümeti* (1920-1921) işçiler hereketine garşy göreşmek üçin faşistleri goldap başlady. Hökümet birnäçe wadalary berip, işçiler hereketiniň köşeşmegini gazandy. 8 sagatlyk iş günü kanunlaşdyryldy, iş haklary birneme artdyryldy.

1920-nji ýylyň güýzünde Italiýanyň demokratik güýçlerinde häkimiýete gelmäge mümkinçilik döredi. Emma işçiler hereketiň syýasy guramaçysy bolan Italýan sosialistik partiýasy (ISP) halk köpçüliginiň doly goldawyny alyp bilmedi. 1892-nji ýylda esaslandyrylan ISP-niň öz içinde üç akym: sagçylar (Turati we D'Aragon), maksimalistler we «Ordine Nuowo» («Täze düzgün») atly çepçi ganat bardy. Antonino Gramsiniň we Palmiro Tolýattiniň ýolbaşçylygyndaky çepçi toparlanyşyk 1921-nji ýylda ISP-niň düzüminden çykyp,

Italiýanyň Kommunistik partiýasyny döretdi. Demokratik güýçleriň arasyndaky özara oňşuksyzlyk Italiýada faşistleriň syýasy sahna çykmagyny ýeňilleşdirdi.

Italiýada faşistleriň häkimiýete gelmegi. Italiýa faşizmiň¹ kemala gelen ýurdudyr. Ony esaslandyryjy sosialist Benito Mussolini (1883-1945) hasaplanýar. 1919-njy ýylda ol öz pikirdeşleri bilen «Göreş birleşmesi» (Fasi di Kombatismo) atly guramany döredipdir. Guramanyň agzalary «faşistler» diýlip atlandyrylypdyr. Faşizm tiz wagtda syýasy akyma öwrülýär. Bu akym demokratiýanyň ganym duşmany, baryp ýatan milletçi, jynspara, totalitar döwletiň tarapdary, uruşbaz häsiýetleri bilen dünýä özünü tanatdy.

Täsin ýeri, şeýle elhenç tutumly faşistler dünýäniň ösen sebitinde — Ýewropanyň birnäçe ýurtlarynda häkimiýet başyna geldiler. Faşistler nädip döwlet ýolbaşçylygyna geldilerkä? Ýewropanyň syýasy düşünjeli halky olary näme sebäpden goldadyka? Bu soraglaryň jogaplaryny faşizmiň döremegine sebäp bolan, iki jahan urşunyň aralygyndaky dünýäniň ykdysady-syýasy ösüşinden agtarmaly bolýarys.

Birinji jahan urşunda Germaniýanyň ýeňilmegi we Wersal şertnamasynyň agyr şertleri Germaniýanyň ilatynyň durmuşynyň erbetleşmegine getirdi. Italiýa hem özünü «yeňijileriň içinde ýeňlen» hasaplaýardy. Çünki, öňde bellenişi ýaly, Mustafa Kemal Atatürküň ýolbaşçylygyndaky milli azat edijilik hereketi netijesinde Italiýa Turkiýeden almaly ýerlerini alyp bilmän, tersine, berk almytyny alypdy. Şonuň üçin, bu ýurtlaryň ikisinde-de halk düzgün-tertibi ýola goýjak, halkara möçberinde ýurduň abraýyny goraýjak döwlet ýolbaşçysynyň arzuwyny edýärdi. Şeýle ýolbaşçylar hökmünde Italiýada Benito Mussolini, Germaniýada Adolf Gitler syýasy göreş meýdanyna çykdylar. Mussolini «Faşizm hakynda taglymat», Gitler «Meniň göreşim» atly kitaplarynda öz matlaplaryny

¹ Italiýan dilinden terjime edilende faşizm «daňy, çogdam, birleşik» diýmegi aňladýar.

wagyz etdiler. Nemesler halk hökmünde «kemsidildi» diýip düşündirip, Gitler özüni milletiň ar-namysyny, mertebesini goraýan beýik watançy hökmünde görkezmäge çalyşdy.

Demokratik güýçleriň gowşak ýeri bolan Italiýada faşistler üçin amatly şertler döräp, 1922-nji ýylda olar zorluk we gorkuzmak ýoly bilen häkimiýete geldiler. Mussoliniň partiýasy 1924-nji ýylyň saýlawlarynda sesleriň köplügin almagy başardy. 1924–1926-njy ýyllarda Italiýada faşistleriň hökürowanlygy gutarnykly dikeldildi.

Benito Mussolini (1883-1945). Italýan faşizminiň ýolbaşçysy.

Romanýa welaýatynda demirçi ussanyň maşgalasynda dogulýar. Ilkibada mugallymçylyk edýär, soňra žurnalist hünärini saýlap alýar. 1903-1914-nji ýyllarda Italýan

sosialistik partiýasynyň agzasy. Ol 1912-nji ýylda «Awanti!» («Öňe!») atly gazetiň redaktory bolýar. 1914-nji ýylda partiýanyň hataryndan çykarylypdyr. «Popolo de Italiýa» («Italýanyň halky») diýen gazeti esaslandyryp, ýurduň Antantanyň tarapynda durup urşa goşulmagyny ündäpdir. Birinji jahan urşuna gatnaşyýy. 1919-njy ýylda ilkinji faşistik guramany döretdi. Faşizmiň Italiýada çalt ýaýramagynda Mussoliniň şahsy häsiýetleriniň ähmiýeti uly bolupdyr. Ol özüniň gadymy rimlilerdäki «serdar» manysyny berýän «duçe» diýip atlandyrypdyr. Ol öz çykyşlarynda nalajedeýin parlamenti tankytlapdyr, iri magnatlaryň kanuny däl girdejilerini elinden almaga halky çagyrypdyr. Ol Italiýa gadymy şöhratyny, beýikligi gaýtarjakdygyny wada beripdir. Halk köpçüliginiň bir bölegi «Bizi öňe alyp git, duçe!» diýip seslenipdirler. Italýan faşistleriniň gara

reňkli geýimdäki goşuny döredilipdir («gara geýimliler»). 1922-nji ýylyň oktýabrynda döwlet agdarylyşygyny geçirip, Italiýanyň diktatory boldy. Ol öz tarapdarlaryny artdyrmak üçin halka ençeme zatlary wada beripdir. Daşary syýasatda «Beýik Italiýany» döretmek ugrunda milletçilikli şygary öňe sürükdir. Mussolini 1935-nji ýylda Efiopiýa garşy uruş alyp bardy. 1939-njy ýylda Albaniýany basyp aldy. Ikinji jahan urşy döwründe Gitleriň ýarany boldy. 1945-nji ýylyň aprelinde italýan partizanlary tarapyndan asylyp öldürildi.

Faşistler Italiýanyň demirgazygynda işjeň hereket edipdirler. Olar sosialistik we kommunistik partiýalaryň, kärdeşler arkalaşyklarynyň, oppozisiýadaky gazetleriň binalaryny derbi-dagyn edipdirler. 1921-nji ýylyň maýyndaky parlament saýlawlarynda olar öz fraksiýalaryny döredipdirler. Şol ýylyň noýabrynda Rimde öz gurultaýlaryny geçirip, güýçlerini hasam jebisleşdiripdirler. Italiýada faşistleriň eden-etdiliklerini 1921-1923-nji ýyllarda Russiýanyň Italiýadaky ilçisi bolan W.Worowskiý suratlandyrypdyr. Demokratik güýçleriň gowşak ýeri bolan Italiýada faşistler üçin amatly şertler döredi. 1922-nji ýylda olar zorluk we gorkuzmak ýoly bilen häkimiýete geldiler. 1922-nji ýylyň oktýabrynda olar öz wekilleriniň hökümete girizilmegini we möhüm ministrlikleriň portfelleriniň özüne berilmegini berk talap etdiler. Talap kanagatlandyrylmasa, öz goşuny bilen Rime ýöriş gurajakdygyny aýtdylar. Hökümet faşistik topalaňa garşy goşun ulanmaga rugsat sorap, korola ýüzlendi. Korol permana gol çekmän, gaýtam, edil Germaniýada Gindenburgyň edişi ýaly, Mussolinä tizhabar ýollap, oňa premýer-ministriň kürsüsini hödürledi. Muňa nägile bolan hökümet iş başyndan aýryldy. Mussolini Rime gelip, häkimiýeti eýeledi. Ýüzleý seredeniňde, ol häkimiýeti kanuny ýol bilen eýeläpdi. Sebäbi, korol hökümet baştutanyny öz islegine görä belläp bilýärdi. Emma

parlamentde Mussolininiň tarapdarlary azdy. 420 deputat kürsüsiniň bary ýogy 35-si faşistleriňkidi. Şonuň üçin ol birbada beýleki syýasy güýçler bilen wagtlaýynça ylalaşmaly boldy. Emma ol dessine öz şahsy häkimligini berkitmegi we garşydaşlarynyň daşyna geçmegi hem unutmady. 1924-nji ýylda Mussolininiň zory bilen parlamentde täze saýlaw kanuny kabul edildi. Oňa laýyklykda saýlawlarda 25% ses alan partiýa parlamentdäki deputat ýerleriniň 2/3 bölegini eýeläp bilýärdi. Täze saýlawlar faşistlere üstünlik getirdi. Italýan faşistleri fabrik-zawod komitetlerini hem ýatyrdylar. Kärdeşler arkalaşyklarynyň hukuklaryny çäklendirdiler. Kompartiýanyň garşysyna çykdylar. Mussolininiň partiýasy 1924-nji ýylyň saýlawlarynda sesleriň köplügini almagy başardy. Sosialist Mateotti faşistleriň saýlawlaryň ön ýanyndaky kompaniýada eden-etdiklerini subut edensoň, ol ganhorlyk bilen öldürildi. Kommunistlerden, sosialistlerden, radikallardan we liberallaryň bir böleginden ybarat oppozisiýadaky güýçler «Awentiň bileleşigine» birleşdiler. Olar gadymy rim plebeýleri ýaly, olar öz närazylyklaryny aňlatmak üçin Awentiň beýikligine gidipdirler. Olar Mussolininiň iş başyndan aýrylmagyny talap edipdirler. Emma Awentiň bileleşigi maksadyna ýetip bilmän, 1924-nji ýylyň ahýrynda dargapdyr. Tizara faşistler açyk hüjüme geçipdirler. 1925-nji ýylyň başynda Mussolini «awentinlilerden» öç almaga başlapdyr. Iýul aýynda onuň önbaşçysy Amendol öldürilýär. Oppozision metbugat ýapylypdyr. Döwlet gullugy oppozisiýanyň wekillerinden arasallanyp başlapdyr. Aýratyn kanun boýunça Mussolini parlamentden ýokary hukuklary alypdyr. 1926-njy ýylda ähli syýasy partiýalar dargadylyp, ýeke-täk dolandyryjy syýasy güýç – faşistik partiýa galdyryldy. Kärdeşler arkalaşyklary ýatyryldy. Raýatlaryň ähli syýasy hukuklary ýok edildi.

Italýada döwlet ähli işlere gatyşyp, diýdimzorlyk häsiýete eýe boldy. Esasy ýörelge Mussolininiň görkezmeleri bolup, halk köpçüliginiň islegi hiç hili hasaba alynmady.

Mussolini garşydaşlaryndan öç almak üçin gizlin polisiýany döretdi. 1927-nji ýylda kabul edilen «zähmet hartiýasynda» iş taşlaýyşlary guramak we işçiler guramalaryny döretmek jenaýat diýlip yglan edildi. 1928-nji ýylyň saýlaw kanunyna laýyklykda parlament ýüzleý ýagdaýda saklanyp galan bolsa-da, oňa saýlawlar diňe faşistik partiýanyň sanawy boýunça geçirilipdir. Faşistler ykdysadyýeti doly döwlet gözegçiligine geçirdiler. Şeýlelikde, 20-nji ýyllarda Italiýada faşistleriň hökmürowanlygy gutarnykly dikeldildi.

1929-njy ýylda Mussolini Watikan bilen faşistik düzgüniň arasyndaky ylalaşygy berkidenden Lateran paktyny baglaşypdyr. Oňa laýyklykda Italiýa Watikanyň özbaşdak döwletdigini ykrar edýär we oňa 1860-njy ýylda papalygyň elinden alnan mülklerini gaýdyp berýär. Onuň üçin öwez tölegini tölemäge borçlanýar. Katolikçilik milli din diýlip yglan edilýär, buthana eýeçiligi salgytlardan boşadylýar. Buthana maşgala we nika gatnaşyklaryny düzgünleşdirmäge ygtyýar berilýär.

Germaniýada bolşy ýaly, Italiýada hem faşistik ideologiýa durmuşyň ähli taraplaryny syýasylaşdyrdy. Köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde Mussoliniň kulty döredildi. Mussolini «faşizm Ýewropany hapalanan demokratiýadan halas eder» diýip düşündirýärdi.

Italiýa dünýä ykdysady krizisi ýyllarynda. Italiýada dünýä krizisi beýlekilerden has ir — ýurtda 1926-njy ýylda geçirilen pul özgertmesinden soň başlanyp, 1934-nji ýyla çenli çekdi. Krizis ýyllarynda Italiýada senagat önümçiligi üçden bir esse peseldi. Daşarky söwda üç esse azaldy. 1933-nji ýylda resmi hasaba alnan işsizleriň sany 1 mln adamdan geçýärdi. 12 müň kärhana tozdy. Döwlet tozan banklary halas etmek üçin olaryň paýnamalaryny satyn aldy. Halky açlykdan çykarmak üçin Mussolini «çörek ugrunda göreş» kampaniýasyny yglan edipdir. Onuň maksady oba hojalyk önümçiligini ýokarlandyrmakdan ybaratdy. Emma ol daýhanlaryň

tozmagyna alyp barypdyr. Krizis ýyllarynda faşistler korporatiw döwleti döretmäge synanypdyrlar. Oňa laýyklykda döwletde diňe faşistik sindikatlar we korporasiýalar¹ hereket etmelidi. Olar konfederasiýa birleşmelidi. Mussoliniň «milli sosializm» taglymatyna laýyklykda döwlet öz häsiýetini özgerdip, ol korporatiw häsiýete eýe bolmalydy. Ýagny zähmet bilen kapitalyň arasynda hyzmatdaşlyk ýola goýulmalydy. Şol ikisiniň ysnyşykly hyzmatdaşlygy netijesinde Italiýa bitewi bir göwrä — koprasiýa öwürmelidi. Ol agzybir maşgalany ýatlatmalydy. Onuň ähli agzalary — maýadarlaram, senagatçylaram, işçilerem, ýer eýelerem, daýhanlaram döwletiň güllemeginiň hatyrasyna agzybir zähmet çekmelidi. Bu agyz suwardygy wadalar Mussolininiň tarapdarlaryny basym artdyrdy. 1934-nji ýylyň kanunyna laýyklykda işewürler: senagatçylaryň, söwdagärleriň, oba hojalykçylaryň, karz we atıyaçlandyryş guramalarynyň konfederasiýasyna birleşdi. Olar öz aralarynda synpy hyzmatdaşlyk etmelidi. Italiýada 22 sany korporasiýa döredilip, Mussolini olaryň ählisiniň başlygydy. Italýan faşizmi hususy eýeçilige zeper ýetirmedi. Gaýtam, iri monopoliýalaryň baýamagyna şertleri döretdi. Obalarda ähli oba hojalyk harytlary diňe döwlet taýýarlaýyş nokatlaryna satylmalydy. Bu bir tarapdan, daýhanlary tozmakdan halas etdi. Emma döwlet pudagy ykdysadyýetiň ähli pudagynda ýeke-täk hojaýyna öwürlipdi. Korporatiw ulgamyň maksady syýasy düzgüni goldaýan iri monopoliýalaryň baýamagy üçin şertleri döretmekden ybaratdy. 1934-1939-njy ýyllarda 16 sany iri italýan kompaniýasynyň girdejileriniň 78% artmagy munuň aýdyň subutnamasydyr. Italýan faşistleri ykdysadyýetde

¹ «Corporatio» diýen latyn sözünden terjime edilende «birleşme», «bileleşik» diýmegi aňladýar. Ilatyň haýsydyr bir toparynyň hünär alamaty boýunça döwlet edaralarynyň gözegçiligi astynda birleşdirilmegi.

*awtarkiýa ulgamyny*¹ döretdiler. Ol esasy üç zady göz önünde tutýardy:

1) awtarkik pikirlenmäni kemala getirmek, ýagny daşary ýurt harytlaryny satyn almakdan ýüz öwürmek:

2) ykdysadyýeti kämilleşdirmek, ylmy-tehniki ösüşi höweslendirmek, önümçilikde bäsdeşlige ukyply pudaklary döretmek;

3) ykdysady garaşsyzlygy gazanmak, importy azaldyp, italýan harytlaryny daşarky bazara köpräk çykarmak.

Şu maksada ýetmek üçin 1934-1935-nji ýyllarda daşary söwdany doly öz elinde jemledi. Ol importyň **görnetin** peselmegine getirdi.

1937-nji ýylda italýan ykdysadyýeti 1929-njy ýylyň derejesine ýetdi. Ýurt krizisden çyksa-da, ösüş depgini babatda ol Ýewropa ýurtlaryndan yza galýardy.

Faşistik Italiýanyň daşary syýasaty. Daşary syýasatda Turkiýäni paýlaşmak pikiri puja çykandan soňra, Italiýa täze ýerleri basyp almak üçin urşa taýýarlyk gördi. 1923-nji ýylda Italiýanyň Korf adasyny eýelemek synanyşygy şowsuz tamamlanypdyr. 1924-nji ýylda Italiýa Ýugoslawiýa bilen Fium portuny eýelemäge razyllyk alypdyr. SSSR bilen diplomatiki gatnaşyklary ýola goýupdyr. Albaniýanyň üstünden protektorat düzgünini girizdi. Mussolini öz çykyşlarynda italýanlary Ortaýer deňzini «italýan deňzine» öwürmäge çagyrypdyr. 1934-nji ýylda Italiýa, Awstriýa, Wengriýa «Rim protokoly» gol çekdiler. Ol Awstriýanyň özygtyýarlygyna kepil geçmelidi. Italiýa Awstriýanyň özbaşdak döwlet bolup galmagy hakda Fransiýa bilen ylalaşypdyr. 1935-nji ýylda Italiýa Efiopiýa garşy urşa başlap, ony indiki ýylyň maýynda basyp aldy. 1936-njy ýylda «Berlin-Rim oky» şertnamasy baglaşyldy. 1937-nji

¹ Awtarkiýa — bir döwletiň ykdysadyýetiniň üzňe hojalyk görnüşinde dowam edip, başga ýurtlar bilen hojalyk gatnaşyklarynyň gadagan edilen ýa-da örän çäklendirilen ýagdaýy.

ýylda oňa Ýaponiýa hem goşuldy. 1937-nji ýylda Italiýa Milletler Ligasyndan çykdy. 1936–1939-njy ýyllarda Ispaniýadaky respublikaçylara garşy göreşýän faşistleri goldady. 1938-nji ýylda Angliýa Italiýa bilen baglaşan şertnamasynda Ortaýer we Gyzyl deňizlerinde oňa ençeme eglişikleri edipdir. 1939-njy ýylyň aprelinde Italiýa Albaniýany basyp aldy. 1939-njy ýylyň 22-nji maýynda Italiýa we Germaniýa «Polat pakty» adyny alan harby ylalaşyk baglaşdylar. 1939-njy ýylda parlament dargadylypdyr. Şeýlelikde, dünýäde faşistleriň ilkinji bolup häkimiýeti öz ellerine alan ýurdu Italiýa boldy.

Demirgazyk-Günbatar Ýewropa ýurtlary 1918-1939-njy ýyllar aralygynda

Demirgazyk-Günbatar Ýewropa ýurtlaryny iki topara — Skandinaw ýurtlaryna we Demirgazyk-Günbatar Ýewropanyň kiçi ýurtlaryna bölmek bolar. Bu sebitleriň hersi öz ösüş aýratynlyklary bilen tapawutlanýar.

Skandinawiýa ýurtlary. Skandinawiýa ýurtlaryna Finlýandiýa, Swesiýa, Norwegiýa, Daniýa girýär. Skandinawiýa ýurtlary Baltika deňzi arkaly Atlantik okeanyna çykalgasy bolan möhüm geosyýasy sebitde ýerleşýärler. Sebitiň ýurtlarynyň milli-syýasy düzüminde esasy iki akymy — hususyýetçilere we urug aristokratiýasyna daýanýan konserwatiw «heýre» hem-de daýhanlara daýanýan patriarhal-demokratik «wenstre» akymalaryny tapawutlandyrmak mümkin. I jahan urşy ýyllarynda Skandinawiýa ýurtlary bitaraplygyny saklanam bolsalar, ol uruşýan taraplaryň haýsydyr birine bähbitlidi. Swesiýa Germaniýa ýykgyň etmäge meýillidi, Norwegiýa Angliýa bilen ýakyn hyzmatdaşlygyny saklaýardy. Daniýa Germaniýanyň talaby bilen bogazlary minalamaga gatnaşýarlar. Uruşýan taraplaryň sargydyny ýerine ýetirmek bilen skandinaw ýurtlary uly girdejileri gazanýarlar. Olar iki

tarap bilen hem girdejili söwda gatnaşyklaryny ýola goýupdyrlar. Dünýä ykdysady krizisi sebitni ýurtlaryndan Norwegiýa we Finlýandiýa has ýiti täsir edipdir. Ykdysady kynçylyklar sebitde faşizmiň güýçlenmegine getiripdir. Norwegiýada W. Kwislingiň baştutanlygynda Germaniýanyň yzyna eýerýan faşistik partiýa döräpdir. 1932-nji ýylda fin faşistleriniň döwlet agdarylyşygyny geçirmäge synanyşygy şowsuz tamamlanypdyr. Ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen Şwesiýa bitaraplygyny saklady. Finlýandiýa Germaniýanyň ýaranyna öwürldi. Daniýa we Norwegiýa bolsa faşistler tarapyndan eýelendi.

Skandinawiýa ýurtlarynyň arasynda ykdysady ösüşi boýunça **Swesiýa** has oňe saýlanýar. Geçmişde ol iri döwlet bolup, onuň düzümine Finlýandiýa, Baltika ýurtlary, Polşanyň bir bölegi, Demirgazyk Germaniýa giripdir. 1814–1905-nji ýyllar aralygynda ol Norwegiýa bilen uniýada bolupdyr. Napoleonçylyk uruşlaryndan soň Swesiýa bitaraplyk syýasatyny yglan etdi we uruş hereketlerine gatnaşmady. XIX—XX asyrlaryň sepgidinde ol baý döwlet dälde. Şol döwürde onuň ilatynyň 1 mln-y daşary ýurtlara emigrasiýa gidipdir. XIX asyryň ahyrynda —XX asyryň başynda Swesiýa dag-magdan, metallurgiýa, agaç işläp bejermek, poligrafiýa we maşyngurluşyk senagaty ösen döwletdi. Häzirki wagtda Swesiýa dünýäde senagat taýdan ösen, durmuş derejesi boýunça iň öňdäki orunlaryň arasynda durýan ýurtdur.

XVII asyrdan bäri Swesiýa konstitusion monarhiýadyr. Korol ýüzleý döwletiň hem-de hökumetiň baştutany hasaplanýar. Emma 1918-nji ýyldan başlap ol ýurduň syýasatyna känbir täsirini ýetirenok. Premýer-ministr ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutany bolup, ol parlamentiň (Riksdag) önünde hasabat berýär. 1905-nji ýylda Swesiýada parlament doladyryşyna geçilip, köp partiýalylyk ulgamy kemala gelip başlady. 1889-njy ýylda esaslandyrylan Swesiýanyň sosial-demokratik işçiler partiýasy 1914-nji ýyldan bäri parlamentde

yzygiderli sesleriň köplüginı gazanýan syýasy partiýadyr. Ol 1932-nji ýyldan başlap tä 1976-njy ýyla çenli ýeke özi ýa-da gatşyk hökümetleriň başynda boldy. 1900-nji ýylda döredilen liberal ugurly Halk partiýasy orta gatлага daýanýar. Bu partiýanyň öňbaşçysy Karl Staf 1905-nji ýylda hökümete baştutanlyk etdi. 1909-njy ýylda geçirilen parlament özgertmesi demokratik azatlyklary giňeltdi. 1917-nji ýylda Çepçi partiýa esaslandyryldy. 1921-nji ýylda ol Kommunistik partiýa öwrüldi. 20-nji ýyllarda hiç bir partiýa parlamentde agdyklyk etmegi başarmady. Bu döwürde şwed ykdysadyýeti çalt depginler bilen ösdi. 30-njy ýyllaryň başynda Şwesiýany ykdysady krizis gurşap aldy. İşsizlik artdy. 1932-nji ýylda sosial-demokratlaryn baştutany Peron Albin agrar partiýa bilen gatşyk hökümet düzdi.

Finlýandiýa 1809-njy ýylda Russiýa imperiýasynyň düzümine özbaşdak beýik knýazlyk hökmünde birikdirilipdi. XIX—XX asyrlaryň sepgidinde ýurtda köp partiýalylyk ulgamy kemala gelip başlady. 1906-njy ýylda täze demokratik saýlaw kanuny kabul edilip, Ýewropada ilkinji gezek Finlýandiýada aýallara saýlaw hukugy berildi. 1905-1907-nji ýyllaryň rus rewolýusiýasy döwründe Finlýandiýanyň özbaşdaklyk hukugy çäklendirilipdi. 1917-nji ýyldaky Russiýadaky Fewral rewolýusiýasyndan soň bu hukuk birneme giňeldildi. Brest ýaraşygyndan Finlýandiýadan rus goşunlary çykaryldy. Russiýadaky Oktýabr rewolýusiýasynyň täsiri netijesinde 1917-nji ýylyň noýabrynda Finlýandiýanyň iri şäherlerinde iş taşlaýyşlar başlanypdyr. Fin hökümeti 8 sagatlyk iş gününü, täze saýlaw düzgünini girizmäge mejbur boldy. Hökümet 1917-nji ýylyň 6-njy dekabrynda Finlýandiýanyň döwlet garaşsyzlygyny jar edýär. Şol ýylyň 31-nji dekabrynda Russiýa Finlýandiýanyň özbaşdaklygyny ykrar edýär. Ýewropada özbaşdak täze döwlet döreýär.

Hökümet rewolýusiýanyň ýaýbanlanmagyndan gorkup, rewolýusionerlerden ar almaga girişdi. Bu bolsa halkyň eline

ýarag almagyna getirdi. 1918-nji ýylyň 28-nji ýanwarynda Helsinkide rewolýusion sowet hökümeti döredilýär. Oňa *Karl Gustaw Mannergeým* ýolbaşçylyk edipdir. *Per Ewind Swinhuwudyň* ýolbaşçylygyndaky öňki hökümet Helsinkiden gaçyp, Finlýandiýanyň Was şäherinde ýerleşýär. Ýurt iki bölege bölünip, raýatara urşy başlanýar. Mannergeýmiň Sowet hökümetine Russiýa kömek berýär. Swinhuwud gizlinlik bilen Germaniýa bilen gepleşikler geçirip, nemesleri kömege çagyrypdy.

1918-nji ýylyň 5-nji martynda Germaniýanyň esgerleri Finlýandiýa çozup giripdirler. 29-njy aprelda rewolýusionerleriň eýeleýän in soňky şäheri hem boýun egdirilipdir. Şeýdip, 3 aýlap dowam eden kommunistik hökümet synýar. Onuň tarapdarlarynyň münlerçesi jezalandyrylyp öldürilipdir. 1919-njy ýylda milli ýygnaga – Seýme saýlawlar geçirilýär. Ýurduň demokratik konstitusiasy kabul edilýär. Ýurduň prezidenti *Kaarlo Ýuho Stolberg* bolýar.

1920-nji ýylda Tartuda baglaşylan ýaraşyk şertnamasy boýunça Russiýa bilen dawaly meseleler düzgünleşdirilýär. Milletler Ligasynyň araçyllygynda Şwesiýa bilen dawaly Aland adalary meselesi finleriň bähbidine çözülýär.

Ýurtda sosial-demokratlaryň öňe süren ýer maksatnamasy durmuşa geçirilýär. 1927-nji ýylyň kanuny boýunça ýerler döwlet tarapyndan satyn alnyp, öňki eýelerine öweztölegi berilýär. Daýhanlara uzak möhletli karzlar berilýär. Koperatiwler ýola goýlupdyr. Agaç işläp bejermek senagaty we oba hojalygy fin ykdysadyýetiniň esasy pudaklaryna öwrüldi. Dünýä ykdysady krizisine garamazdan, 30-njy ýyllarda geçirilen ykdysady özgertmeler ýurtda syýasy asudalygy saklamak we halkyň hal-ýagdaýyny gowulandyrmak başardypdyr. Ikinji jahan urşunyň önüsrasynda ýurtda ultra çepçileriň we faşistleriň demokratik gurluşa howp salmagynyň öňi alyndy. Ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen Finlýandiýa faşistik Germaniýany goldap çykyş etdi.

Norwegiýa korollygy Şwesiýa bilen uniýada duran döwründe onuň özygtyýarlygy çäklidi. 1905-nji ýylda ol bu uniýadan çykyp, özbaşdaklygyny gazandy. Ol konstitusion monarhiýadyr. Kanun çykaryjy häkimiýet milli parlamente — stortinge degişlidir. 1887-nji ýylda ýurtda sosial-demokratik partiýa döredildi. Geçen asyryň 30-njy ýyllarynda onuň binýadynda döredilen Norwegiýanyň işçiler partiýasy ýurduň abraýly syýasy partiýasydyr. Ol demokratiki sosializmi ideologik ýörelgesi edinýär. 1865-nji ýylda döredilen, sagçy ugry goldanýan Heýre partiýasy ýurtda ykdysady abadançylygy we deňligi gazanmagy maksat edinýär. 1920-1959-njy ýyllarda Daýhanlar partiýasy hem syýasy sahnada boldy. Çepçi Wenstre partiýasy (1884) we Hristian halk partiýasy (1933) liberal ugry goldanýarlar. 1905-1940-njy ýyllar ýurduň taryhynda parahatçylykly ösüş döwri hökmünde häsiýetlendirilýär. Uzak wagtlap ýurdy Wenstre partiýasy edara etdi. Ol birnäçe sosial özgertmeleri durmuşa geçiripdir. 1913-nji ýylda aýallara hem saýlaw hukugy berlipdir. Norwegiýa — energiýa çesmesi bolan tebigy şaglawuklara baý ýurt. Olarda gurlan gidroelektrik stansiýalar arzan energiýa çesmesi bolup durýar. Norwegiýanyň ykdysady kynçylyklaryndan peýdalanyp, daşary ýurtlar şaglawukaryň ýerleşen çäklerini satyn almaga girişipdirler. Munuň önüni almak üçin norweg hökümeti daşary ýurt maýa goýumalaryny çäklendirilipdir. Birinji jahan urşy ýyllarynda Norwegiýa bitaraplygyny saklady. Uruşdan soňra Antanta ýurtlary oňa Şpisbergen adasyny berdiler. 1940-njy ýylyň 9-njy aprelinde Germaniýa Norwegiýanyň üstüne çozdy. Ýurtda *Widkun Kwislingiň* baştutanlygynda oýnatgy hökümet döredildi.

Norwegiýa balykçylygyň we söwda gämiçiliginiň ösen ýurdudyr. Norwegiýada dökünler, reňkleýjiler, partlaýjy jisimler eksport üçin öndürilýär.

Daniya korollygy konstitusion monarhiýadyr. Farer adalary we Grenlandiýa¹ hem Daniya degişlidir. Olar daniya parlamentinden özbaşdak dolandyryş hukugyna eýedirler. Liberal ugurly Wenstre partiýasy (1870) oba we şäher ilatyna hem-de liberal intelligensiýa daýanýar. Ol geçen asyryň tutuş dowamynda özbaşdak ýa-da beýleki partiýalar bilen birlikde uzak wagtlap häkimiýetde boldy (1901–1909, 1910–1913, 1920–1924, 1926–1929, 1945–1947, 1950–1953, 1968–1971, 1973–1975, 1978–1979, 1982–1993 we 2001-nji ýyldan bäri). Daniýanyň sosial-demokratik partiýasy (1871) kärdeşler arkalaşyklarynyň goldawyndan peýdalanýar. 1924-nji ýylda onuň öňbaşçysy *Torwald Stauning* ilkinji sosial-demokratik kabineti düzdi. Bu partiya hem özbaşdak ýa-da beýleki partiýalar bilen ençeme gatyşyk hökümetleri düzdi (1929–1942, 1945, 1947–1950, 1953–1968, 1971–1973, 1975–1982, 1993–2001). Sagçy ugurly konserwativ halk partiýasy (1915) iki jahan urşunyň aralygynda hökümetleriň düzümine işjeň gatnaşmadylar.

Daniya I jahan urşundan soň Şlezwigi yzyna gaýdyp aldy. Ol 1866-njy ýylda daniya-prussiýa-awstriýa urşunda onuň elinden alnypdy. 1939-njy ýylyň 31-nji maýynda Daniya Germaniýa bilen birek-biregiň üstüne çozmazlyk barada 10 ýyllyk şertnama gol çekdi. Emma Germaniýa uruş yglan etmezden 1940-njy ýylyň 9-njy aprelinde Daniýanyň üstüne çozdy.

Daniya azyk senagatynyň we balykçylyk pudagynyň ösen iri döwletidir.

¹ Grenlandiýa – dünýäniň iň uly adasy (umumy meýdany 2 175 600 kw.km. bolup, şonuň diňe 341 700 kw.km. buzluklardan halasdyr) 1729-njy ýyldan bäri Danipanyň baknasydyr, 1979-njy ýylda oňa awtonomiýa hukugy berildi.

Demirgazyk-Günbatar Ýewropanyň «kiçi ýurtlary».

Bu ýurtlara Benilýuks ýurtlary¹ Şweýsariýa, Awsriýa hem-de Islandiýa degişlidir.

XX asyryň başynda *Benilýuks* ýurtlary uly bakna mülkleriniň eýesidi. Belgiýanyň Afrikadaky bakna mülki bolan Kongo onuň öz hususy meýdanyndan 80 essä golaý uludy. Golland bakna imperiýasynyň esasy bolan Indoneziýa bolsa Niderlandiýanyň meýdanyndan 60 esse artykdy. Benilýuksyň arasynda Belgiýa ykdysady taýdan öňe saýlanýardy. Onuň ösen maşygurluşyk, himiýa, aýna senagatlary bardy. Golland ykdysadyýeti esasan Indoneziýanyň nebit gorlarynyň hasabyna ösýärdi. Amsterdam, Rotterdam, Niderland-hindi banklary dünýä maliýe ulgamynda uly ähmiýete eýedi. Dünýäniň dürli ýurtlaryna maýa goýmakda Belgiýanyň banklary hem olardan pes galanokdy. Sebitiň ulag-kommunikasiýa ulgamy ösendi.

Döwlet gurluşy babatda Şweýsariýa konfederasiýady, Benilýuks ýurtlary konstitusion monarhiýady. Belgiýanyň 1909-1934-nji ýyllar aralygynda ajaýyp türgen, alpinist, atçylygy söýen korol *Albert I* dolandyrdy. 1890-njy ýyldan başlap ýarym asyrlap Niderlandiýanyň korolewasy *Wilgemina* boldy. Lüksemburg 1919-njy ýylda çäklendirilen monarhiýa öwrüldi. Şol ýylda *Şarlotta* Beýik Gersog zenan boldy.

I jahan urşy ýyllarynda Demirgazyk-Günbatar Ýewropanyň «kiçi» döwletlerinden Şweýsariýadan, Niderlandiýadan başgasyna bitaraplygyny saklamak başartmady. Olaryň arasynda uruşda köp zyýan çeken Belgiýa boldy. Wersal ýaraşyk şertnamasy boýunça Germaniýanyň üç welaýaty (Eýpen, Malmedi, Morene) hem-de onuň Afrikadaky Ruandi we Urundi bakna mülkleri Belgiýa berildi. Germaniýa Lüksemburgyň özbaşdaklygyny ykrar etdi. Belgiýa 1920-nji ýylda frnasiýa, 1922-nji ýylda Beýik Britaniýa bilen Germaniýa

¹ Belgiýa, Niderlandiýa, Lüksemburga birinji bogunlary gysgaldylyp, *Benilýuks* ýurtlary diýilýär.

garşy gönükdirilen harby ýaranlyk baglaşdy. Belgiýa Fransiýa bilen birlikde 1923-nji ýylda Germaniýanyň Rur welaýatyna goşun girizdi. Ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen Benilýuks ýurtlary faşistik Germaniýa tarapyndan basylyp alyndy. Sebitiň ykdysady potensialy üçünji Reýhiň harby hajatlary üçin ulanyldy. Ikinji frontyň açylmagy bilen Benilýuks ýurtlary faşizm zulmundan azat edildi.

Şweýsariýa napoleonçylyk uruşlarynyň jemini jemlän Wena kongresiniň karary bilen dünýäde ilkinji bitarap döwlet diýlip yglan edilipdi. Bu ýerde Halkara Gyzylyň haç komiteti, Milletler Ligasy, Halkara zähmet guramasy we beýleki halkara guramalar işleýärdi. XIX asyryň ahyryndan başlap Şweýsariýa dünýä bankirine öwrülip başlapdy. Ýurtda himiýa, ýüpek, azyk senagaty ösendir. Şweýsariýa dünýä bazarynda ýokary hilli sagatlary bilen meşhurdyr. Birinji jahan urşy mahalynda Şweýsariýanyň milli birligine howp abandy: frank dilli şweýsarlar Fransiýanyň, nemes dilli şweýsarlar bolsa Germaniýanyň tarapyndan çalmaga meýilli boldular.

Bitarap döwlet bolansoň, Şweýsariýa 20-nji ýyllarda birnäçe halkara maslahatlarynyň geçirilýän ýerine öwrüldi. 1922-1923-nji ýyllarda bu ýerde *Lozanna*, 1925-nji ýylda *Lokarno* maslahatlary geçirildi. 1922-1925-nji ýyllarda Ženewada Gyzylyň Haçyň halkara protokollary işlenip düzüldi, 1927-nji ýylda halkara deňiz hukugy boýunça maslahat geçirildi.

Awstriýa roman-german we anglo-sakson dünýäsiniň çatrygynda ýerleşýärdi. 1918-nji ýylda Awstro-Wengriýa imperiýasynyň dargamagyndan soňra dörän täze garaşsyz döwletleriň biridi. 1919-njy ýylda Uçreditel ýygnağa geçirilen saýlawlarda Awstriýanyň sosial-demokratik partiýasy ýeňip, *Karl Renner* wagtlaýyn hökümete ýolbaşçylyk etdi. Ýurduň syýasy durmuşynda *awstromarksizmiň* täsiri uludy. Olar rewolýusiýanyň tarapdarlary bolsa-da, bolşewikleriň tejribesini inkär edýärdiler. Olar ýurduň germaniýa bilen birleşmeginiň

(anşlýus) tarapdarydylar. Emma Awstriýa bilen 1919-njy ýylyň 10-njy sentýabrynda baglaşylan Sen-Žermen ýaraşyk şertnamasy anşlýusy gadagan etdi.

20-nji ýyllarda Awstriýada *I. Şoberiň* pangerman ugurly gatyşyk hökümeti häkimiýetde boldy. Ýurduň ykdysadyýetini dikeltmek üçin 1922-nji ýylyň Ženewa protokoly boýunça Awstriýa uly möçberde karz berildi. 1933-nji ýylda *awstrofaşistleriň* öňbaşçysy *Dolfus* parlamenti dargadyp, şahsy hökmürowanlygyny ýola goýdy. 1938-nji ýylyň 11-nji martynda Awstriýa Germaniýanyň goşunlary girizildi. 1938-nji ýylyň 14-nji martynda Germaniýa Awstriýany özüne birikdirdi.

Islandiýa özi bilen adybir adada ýerleşen Demirgazyk Ýewropa döwletidir. Ol respublikan gurluşly döwletdir. Islandiýanyň parlamenti — *Alting* dünýäde iň gadymy parlamentleriň biri hasaplanýar. Islandiýa XX asyryň başynda Daniýa garaşlydy. 1918-nji ýylyň 1-nji dekabrynda Islandiýa Daniýa bilen uniýada bolmak şerti bilen garaşsyzlygyny aldy. 1920-nji ýylda onuň konstitusiýasy kabul edildi. Garaşsyzlyk partiýasy 1929-njy ýylda konserwatorlaryň we liberallaryň birleşmegi esasynda döredilip, ýurduň syýasy durmuşynda möhüm rol oýnaýar. Progressiw partiýa (1916) fermerleriň arasynda uly goldawdan peýdalanýar.

Islandiýa hem, Norwegiýa ýaly, balykçylyga we söwda gämiçiligine ýöriteleşendir. Dünýä ykdysady krizisi onuň ykdysady ösüşini bökdänem bolsa, ol 30-njy ýyllaryň ahyrynda kynçylykdan çykmagy başarypdyr. Floty ösüp, iri senagaty ösdürmek üçin şertler döredilipdir.

Latyn Amerikasy ýurtlary 1918-1939-njy ýyllar aralygynda

Sebitiň ösüş aýratynlyklary. Demirgazykda Meksikadan günortada Otly ýer adasyna çenli aralykdaky sebite Latyn Amerikasy diýilýär. Latyn Amerikasy sebitinde, esasan, latyn

dilli (ispan, portugal, fransuz) halklar ýaşaýar. Şu sebäpli hem bu sebite «*Latyn Amerikasy*» diýilýär. Bu sebitde dünýäniň katolikleriniň ýarysyna golaýy ýaşaýar. Onuň tutýan meýdany Ýer togalagynyň 15%-ine barabardyr. 20,6 mln inedördül km ägirt uly giňişlikde geçen asyryň başynda 60 mln gowrak adam ýaşaýardy. Dünýäniň hiç bir sebiti hem tebigy baýlyklarynyň köpdürlüligi hem-de möçberi boýunça Latyn Amerikasy bilen bäsleşip bilmez. Şonuň üçin bu sebit çig mal çeşmesi ABŞ-nyň we Ýewropanyň iri döwletleriniň ünsüni elmydama özüne çekipdir.

Latyn amerikan jemgyýetiniň ykdysady esasyňy oba hojalygy düzýärdi. Bu ýerde uly mülklere *latifundiýalar*¹ diýilýär. Olar oba hojalygynyň esasyňy tutýardy. Latyn Amerikasy ýurtlarynyň hersi oba hojalyk ekinleriniň belli bir görnüşine ýöriteleşendir. Meselem, XX asyryň başynda dünýäde satylan kofeniň 85%-i Braziliýanyň paýyna düşýärdi. Kolumbiýa hem kofe öndürýärdi. Kuba şeker çiiřigini, Argentina galla, et we ýüň öndürmäge ýöriteleşendir. Gazylyp alynýan baýlyklardan Wenesuela we Meksika nebite, Boliwiýa galaýa baý ýurtdur. Çiliden selitra we mis çykarylýardy. «Banan respublikalary» adyny alan Merkezi Amerika ýurtlary bolsa ABŞ üçin miweleri öndürýärdiler. ABŞ-nyň «Ýunaýted frut kompani» kompaniýasy bu ýerde öndürilen miweleriň lomaý satyjysydy.

XX asyryň başynda bu sebitiň ýurtlarynyň ösüşi deň däldi. Argentina tiz ösüp, beýlekilerden saýlanmagy başardy. Bu ýerde ilatyň 53%-i şäherlerde ýaşaýardy. Braziliýa hem Argentina ýaly sebitiň ösen döwletidi. Meksika, Wenesuela, Çili hem olaryň yzyna eýermäge çalyşýardy. Urugwaýyň ösüş depgini hem ýokarydy. Peru, Boliwiýa, Amazonkanyň kenarlary yzagalak sebitlerdi. Kuba, Panama, Gaiti, Nikaragua, Dominikan Respublikasy ABŞ-nyň ýarym baknasyna

¹ «Latuş» – giňişleýin, «fundum» – ýer diýen latyn sözlerinden gelip çykyp, iri ýer eýeçiligi, mülki diýmegi aňladýar.

öwrülipdiler. Bu ýerlerde harby huntalar höküm sürýärdi. Latyn Amerikasy halklarynyň garaşsyzlyk ugrunda göreşiniň taryhynda Meksika rewolýusiýasyna möhüm orun degişlidir.

1910–1917-nji ýyllaryň Meksika rewolýusiýasy. Meksikada 1876-njy ýyldan bäri *Porfiriýo Diasyň* hökmürowanlygy dowam edýärdi. Onuň eden-etdiligine garşy *Fransiskonyň* ýolbaşçylygynda göreş başlanýar. 1910-njy ýylyň noýabrynda halk gozgalaňa baş göterdi. Ýurdy daýhanlar hereketi gurşap alýar. *Emiliýano Sapatonyň* we *Fransisko Wilýanyň* ýolbaşçylygynda daýhanlardan düzülen goşun paýtagta tarap hereket edipdir. 1911-nji ýylda hökmürowanlyk düzgüni agdarylyp, *Madero* Prezident saýlandy. Emma *Madero* häkimiýete gelensoň daýhanlara beren sözünde tapylmandyr. Ýurtda raýatara uruş başlanypdyr. General *Uerta* döwlet agdarylyşygyny geçirip, häkimiýeti basyp alypdyr. 1913-nji ýylyň 18-nji fewralynda *Madero* tussag edilip, jezalandyrylypdyr. 1916-njy ýylda ABŞ Meksika goşun girizýär. 12 müň adamly amerikan goşunyna general *Persing* ýolbaşçylyk edýärdi (geljekde ABŞ-da ýasalan ganatly ballistik raketa bu serkerdäniň ady dakylady). Meksikan halkynyň göreşi netijesinde ABŞ bu ýerden goşunyny çykarýar. 1917-nji ýylyň fewralynda Meksikada Konstitusiýa kabul edildi. Oňa laýyklykda demokratik azatlyklar bilen bilelikde 8 sagatlyk iş güni, 6 günlük iş hepdesi, zähmet hakynyň aşaky çägi ýaly täzelikler girizildi. Bu – dünýäde şol wagtky iň demokratik Konstitusiýady. Konstitusiýanyň kabul edilmegi rewolýusiýanyň tamamlanandygyny aňladýady.

Birinji jahan urşunyň başlanmagy bilen latynamerikan döwletleriniň köpüsi bitaraplygyny yglan etdiler. 1917-nji ýylyň aprelinde ABŞ-nyň urşa goşulmagy netijesinde Braziliýa we Merkezi Amerika respublikalary (Gaiti, Kosta-Rika, Gonduras, Gwatemala, Kuba, Nikaragua, Panama) Germaniýanyň garşysyna uruş yglan etdiler. Birinji jahan urşy döwründe sebitiň ykdysadyýetinde ABŞ-nyň täsiri has artdy.

Eger 1914-nji ýyla çenli sebite maýa goýmakda Ýewropanyň paýyna 80%, ABŞ-nyň paýyna 20% düşen bolsa, ABŞ Beýik Britaniýanyň bu ýerdäki täsirini gowşadyp, maýa goýumlarynyň ýarysyny özi goýup başlady. Birinji jahan urşy ýyllarynda Latyn Amerikasy ýurtlaryna ýewropa harytlarynyň getirilmeginiň azalmagy bilen ýerli senagat ösüpdi. Uruş döwri Latyn Amerikasy ýurtlarynyň öndürýän oba hojalyk önümleriniň bahasy birnäçe esse artypdy. Mysal üçin, Kubada öndürilýän gandyň bahasy 11 esse artypdy.

Latyn Amerikasy 20-nji ýyllarda. I jahan urşunyň tamamlanmagy bilen Ýewropada latynamerikan harytlaryna bolan isleg peseldi. Bu bolsa sebitiň ykdysady ýagdaýynyň ýaramaz täsir etdi. Ilatyň ýaşaaýyş şertleriniň gowulandyrylmagy üçin sosial we özgertmeleri geçirmegi, demokratik azatlyklaryň girizilmegini talap edip işçiler, daýhanlar, intelligensiýanyň wekilleri yzygiderli çykyşlar etdiler. Netijede sebitiň köp ýurtlarynda 8 sagatlyk iş günü, hepdede hökmany 1 günlük dynç günü, sosial ätiýaçlandyrmalar girizildi.

20-nji ýyllarda hem dünýä bazarynda Latyn Amerikasynyň öndürýän oba hojalyk önümleriniň bahasy ýokary bolupdyr. Bu ýagdaý ol ýurtlaryň ägirt köp girdeji almagyna şert döredipdir. Sebitiň tebigy baýlyklaryna (galaýy, nebit) şol mahal ýewropalylaryň islegi uludy. Olardan gelýän girdejiler ykdysadyýetiň ösdürilmegine gönükdirilýärdi. ABŞ-nyň we Ýewropa döwletleriniň beren uly möçberdäki karzlarynyň hasabyna sebitde zawod-fabrikleriň, häzirkizaman şäherleriniň, gara we demir ýollaryň gurluşygy gyzgalaňly alnyp barlypdyr. Bu bolsa Latyn Amerikasynyň ykdysady yzagalaklygy kemkemden ýeňip geçmegine täsir edipdir. 20-nji ýyllaryň birinji ýarymynda sebite maýa goýmakda Angliýa öňe saýlananam bolsa, 30-njy ýyllaryň ahyrynda ABŞ ony gysyp çykarypdy. Sebitiňi eletrostansiýalaryny, demir ýollaryny, telegrafy, nebit

we dag-magdan senagatlaryny ABŞ öz gözegçiliginde saklaýardy.

Syýasy babatda sebitiň ösüşinde *diktatura* (Kuba, Çili, Wenesuela), *liberal-özgertmeler* (Argentina, Çili, Urugwaý), *rewolýusion-kaudilýizm* (Meksika) ýollaryny tapawutlandyrmak mümkin. Uruşdan soňky ýyllarda sebitiň ýurtlarynyň ençemesinde liberal-demokratik düzgünler häkimiýete gelipdirler.

1920-nji ýylda **Meksikada** döwlet agdarylyşygy geçirilip, general *Alwero Obregon* häkimiýete geldi. Prezident *Plutarko Kalýesiň* döwründe (1924-1928) agrar özgertme geçirilipdir. Emma onuň nebit senagatyny millileşdirmek synanyşygy şowsuz tamamlanypdyr.

Geçen asyryň başynda **Kuba** ABŞ-nyň şeker plantasiýasyna öwürilipdi. Birinji jahan urşundn soň «süýjülik adasy» hasaplanýan Kubanyň gandyna bolan isleg Ýewropada pese gaçdy. Bu bolsa girdejisiniň 90%-i gantdan gelyän Kuba örän agyr zarba urdy. 1924-nji ýylda *Herardo Maçado* ýurduň prezidenti boldy. Onuň döwründe amerikan maýasy Kubanyň ykdysadyýetini doly özüne tabyn edipdir. Maçado ýurtda köpçülikleýin jezalandyryşy güýçlendiripdir. Ol özüni «antil Mussolinisi» diýip atlandyrypdyr. 1933-nji ýylda ol ýurtdan çykyp gaçypdyr. 1934-nji ýylyň başynda *Fulhenso Batistanyň* diýdimzor düzgüni berkarar edilipdir.

Nikaraguada *Sesaro Augusto Sandinonyň* baştutanlygynda garaşsyzlyk ugrundaky halk hereketi 1934-nji ýylda öz netijesini berdi. Ýurtdan amerikan goşunlary çykaryldy. Emma resmi gepleşikler mahalynda Sandino tussag edilipdir we atylypdyr. 1936-njy ýylda ýurtda döwlet agdarylyşygy geçirilip, *Anastasio Somosyň diktaturasy* ýola goýlupdyr.

Asyryň başynda **Argentinanyň** ykdysady ösüşi kadalaşypdy. 1914-nji ýylda ol ykdysady ösüş derejesi boýunça sebitde birinji orna geçipdi. Aýlyk haklarynyň artdyrylmagy,

durmuş ätiýaçlandyrylmasynyň girizilmegi jemgyýetde dartgynlygy biraz gowşadypdyr.

Argentina agrar ýurdudy. Ol mekgejöweni we eti eksport etmekde dünýäde birinjiligi eýeleýärdi. Ýeňil senagat kemala gelip ugrapdy. Argentina senagat babatda sebitiň ösen döwletleriniň hataryna girýärdi. Ýurduň ösmeginde daşary ýurt maýa goýumlarynyň täsiri uly bolupdy. 1913-1929-njy ýyllarda ABŞ Argentina 40 mln dollardan 611 mln dollara, Angliýa bolsa 1,8 mln dollardan 2,1 mln dollara çenli maýa goýmyny goýupdy. Birinji jahan urşundan soň dünýä bazarynda Argentinanyň oba hojalyk önümlerine bolan isleg birneme peseldi. Bu bolsa ykdysadyýetiň pese gaçmagyna getirdi. 1932-1938-nji ýyllarda general *Agustino Husto* ýurduň prezidenti boldy. 8 sagatlyk iş günü ýatyryldy. Ol faşistik hereketi goldady.

1916–1920, 1928–1930-njy ýyllarda ýurdy radikallaryň wekili *Ippolito Irigoyen* (1852-1933) dolandyýar. 1921-nji ýylda ýurdy ykdysady krizis gurşap aldy. Eksport azaldy. Işsizlik artdy. Zähmetkeşleriň çykyşlary köpeldi. Iş taşlaýyşlar güýjedi. Hökümet 8 sagatlyk iş günü hakydaky kanuny kabul edipdir. Zähmet haklary ýokarlandyrylypdyr, işçileriň we gullukçylaryň aglaba bölegi üçin pensiýa girizilipdir, aýallaryň we ýetginjekleriň zähmeti çäklendirilipdir. Oba hojalyk kärendesi hakyndaky kanuna görä, kärende möhleti iň azyndan 4 ýyl diýlip bellenipdir. Döwletiň ýer gaznasyndan ýerler daýhanlara berlip başlanypdyr.

1922-1928-nji ýyllarda Argentinany radikallaryň sagçy ganatynyň wekili *M.Alwear* dolandyrypdyr. Dünýä ykdysadyýetiniň durnukly ösen ýyllarynda argentin ykdysadyýetinde hem ýokary göteriliş duýuldy. *Ippolito Irigoyen* prezidentliginiň iki möhletinde (1916-1922 we 1928-1930) demokratik özgertmeleriň tutuş toplumyny durmuşa geçiripdir. Milli senagatyň ösdürilmegine üns beripdir, nebit senagatyny millileşdiripdir. Daşary syýasatda ol ABŞ bilen däl-

de, Angliýa bilen ýakyn gatnaşyklary saklamaga ymtylypdyr.

Meksikada *A. Obregonyň* (1920-1924) we *P.E. Kalýesiň* (1924-1928) döwründe agrar özgertme geçirildi, 8 sagatlyk iş günü kanunlaşdyryldy. 1925-nji ýylyň «Nebit kanuny» boýunça amerikan kompaniýalarynyň täsiri peseldildi. Daşary syýasatda Meksika özbaşdak ugry ýöretdi.

Braziliýada 1889-njy ýylda monarhiýa ýatyrylyp, respublika gurluşy berkarar edilipdi. 1921-1922-nji ýyllarda ýurtda ykdysady krizis boldy. 1922-1926-njy ýyllarda prezident *Bernardisiň* diktaturasy ýola goýlupdy. Ol ähli syýasy toparlaryň, kärdeşler arkalaşygy guramalarynyň açyk işlemegini çäklendirdi. Amerikan maýasy brazil bazaryndan inlis maýasyny gysyp çykarmagyň bari ýanyna getiripdi.

Ykdysady krizisiň Latyn Amerikasy ýurtlaryna täsiri. Ykdysady krizis Latyn Amerikasynyň ykdysadyýetine uly zarba urdy. Sebitiň öndürýän harytlaryna dünýä ýüzünde isleg gaçdy. Ençeme plantasiýalar, zawodlar, fabrikler tozdy. Alyjy bolmansoň, millionlarça tonna kofe, däne we beýleki oba hojalyk ekinleri ýok edilipdir. Diňe Braziliýada 2,4 mln tonna kofe ýok edilipdir. Haryt öndürijiler köpçülikleýin tozup, işsizleriň sany artypdyr.

Ykdysady krizis sebitiň syýasy ýagdaýyna-da öz täsirini ýetirýär. Argentinada 1930-njy ýylda harby öwrülişik geçirilip, häkimiýete harbylar gelýär. Şol ýylda Braziliýada bolan rewolýusiýanyň netijesinde «kofe» *oligarhlary*¹ häkimiýetden çetleşdirildi. Kolumbiýada bolsa liberal özgertmeleriň tarapdary ýeňiş gazandy. 30-njy ýyllaryň başynda Çilide we Kubada bolan rewolýusion çykyşlaryň netijesinde diýdimzor düzgünler syndy. 30-njy ýyllarda Latyn Amerikasy ýurtlarynda ykdysadyýetiň döwlet tarapyndan düzgünleşdirilişi güýçlenipdir.

¹ Oligarhiýa – «oligarchiya» diýen grek sözünden gelip çykyp, az adamlaryň syýasy we ykdysady agalygyny aňladýar.

Dünýä ykdysady krizisi Argentinanyň oba hojalygyna agyr zarba urdy. Artykmaç galla otlularyň peçlerinde ýakylypdyr, süýt okeana dökülipdir. Hökümet açlyk çekýän işçileri goldamagyň ýerine olaryň çykyşlaryny zor bilen basyp ýatyrypdyr. 1930-njy ýylyň sentýabrynyň başynda Irigoýen häkimiýetden el çekmäge mejbur bolupdyr. Ýurtda harby diktatura ýola goýlupdyr.

Braziliýa. Braziliýanyň ykdysadyýetinde täsirli yz galdyran özgertmeler 1930-njy ýylda häkimiýet başyna gelen prezident *Žetulios Wargasyň* (1883-1954) döwründe başlandy. Vargas Braziliýanyň ykdysady taýdan kuwwatly döwlete öwürmegi maksat edindi. Ol nebit senagatyny, senagatyň başga-da birnäçe pudagyny daşary ýurt maýadarlarynyň elinden alyp, millileşdirdi. Emma Vargas Konstitusiyada halka söz beren demokrati azatlyklaryny amala aşyrmady. Italiýa we Germaniýa Braziliýada faşistik herekete meçew berdiler. 1932-nji ýylda bu ýerde «Brazil integralistik hereketi» atly faşistik partiýa işjeň hereket edýärdi. Ýurtda faşizmiň önüni almak üçin 1935-nji ýylda Milli-azat edijilik alýansy döredildi. Emma hökümet onuň işini gadagan etdi. 1937-nji ýylda Vargas Konstitusiyany ýatyrdy. Ähli syýasy partiýalar gadagan edilip, prezidentiň hukuklary giňeldildi. Ol özüni «Täze adalatly döwlet dörediji» diýip atlandyrdy. Ykdysadyýetde daşary ýurt maýasynyň ýeňilliklerini çäklendirmek syýasaty ýöredildi. Wargasyň diktaturasy 1945-nji ýylyň oktýabryna çenli dowam etdi.

1934-1940-njy ýyllarda **Meksikany** *Lasaro Kardenasyň* demokratik hökümeti dolandyrdy. Ol demokratik azatlyklary dikeldi. Daýhanlara 18 mln gektar ýer paýlanyp berildi. 1936-njy ýylda kongres daşary ýurt kompaniýalarynyň eýeçiliklerini millileşdirmäge rugsat berýän kunun çykardy. 1938-nji ýylda nebit senagaty millileşdirildi. Bu ýagdaý Meksika garşy daşary ýurtlaryň ykdysady sanksiýalary girizmegine getirdi. Watançy meksikan halky serişdeler toplan, daşary ýurtlaryň iitgileriniň

öwezini doldy. Daşary syýasatda Kardenasyň hökümeti milli özygtyýarlygy pugtalandyrmaga gönükdirilen ugry alyp bardy. Ispaniýadaky respublikaçylara goldaw berdi.

1927-nji ýyldan bäri Çiliniň diktatory bolan *Karlo Ibanýes* özüniň italýan faşizmine duýgudaşlygyny bildirse-de, 1938-nji ýylda **Çilide** Halk fronty häkimiýete geldi. Ýurduň prezidentligine *Pedro Agirre Serda* (1938-1941) saýlanyldy. 1932-nji ýylyň diktaturasyndan soň ýatyrylan raýat azatlyklary dikeldildi.

Dünýä ykdysady krizisinden soň **Wenesuela** çalt depgin bilen ösüp başlady. Ol tutuş kontinentiň nebite bolan islegini kanagatlandyryardy. 1933-nji ýylda bu ýerde 17 mln, 1935-nji ýylda – 27 mln, 1937-nji ýylda 30 mln tonna nebit alnypdyr. Halkyň köpçülikleýin çykyşlarynyň netijesinde ýurduň prezidenti *Eleasar Kontreras* (1935-1941) konstitusiýany kabul etmäge mejbur bolupdyr.

1932-nji ýylyň sentýabrynda Amazonkanyň ýokary akymyndaky Letisiýa etrabynda ýerleşen baý nebit ýatagyny paýlaşmak ugrunda **Kolumbiýa** bilen **Perunyň** arasynda uruş boldy. Ol 1934-nji ýylyň maýynda Kolumbiýanyň bähbidine tamamlanypdyr. Bu uruş iki ýurtda-da harbylaryň täsirini artdyrypdyr. Kolumbiýada häkimiýete gelen prezident *Eduard Santos* özgertmeler syýasatyny bes edipdir. Peruda bolsa faşizmiň tarapdary bolan general *Oskar Benawides* (1933-1939) häkimiýete gelipdir. Nebit ýataklaryny paýlaşmak ugrundaky uruş 1932-1935-nji ýyllarda **Boliwiýa** bilen **Paragwaýyň** arasynda hem bolupdyr. Urşuň netijesinde *Çako Boreal* etrabyndaky dawaly ýatak «Standart oýl kompani» amerikan täsiriniň gözegçiligine geçipdir.

ABŞ-nyň Latyn Amerikasy ýurtlary babatdaky syýasaty. Latyn Amerikasy ABŞ-nyň syýasy we ykdysady bähbidiniň täsirine düşüpdü. «Monronyň doktrinasyna» laýyklykda «Amerika amerikalylar üçin!» diýen syýasatdan ugur alýan ABŞ «öz» kontinentinde Ýewropanyň täsirini

gowşatmak üçin sebitiň döwletlerini goldamak syýasatyny alyp barypdyr. ABŞ 1904–1914-nji ýyllar aralygynda Ýuwaş we Atlantik okeanlaryny birleşdirýän, dünýä bähbitli Panama kanalyny gurupdy. 1913-1929-njy ýyllar aralygynda ABŞ-nyň bu sebite maýa goýumy 4,5 esse artypdyr. ABŞ-nyň bu sebitiň döwletleri bilen hoşniýetli gatnaşyklarynyň köp babatda olaryň bähbidine bolandygyny ykrar etmek gerek. Sebitiň döwletleri hem-ä ABŞ-nyň maýa goýumynyň hasabyna öz ykdysadyýetini ösdürdiler, hemem Ýewropa döwletleriniň öz içerki işlerine goşulmak howpundan halas boldular.

F. Ruzwelt 1933-nji ýylda ABŞ-nyň Latyn Amerikasy ýurtlarynyň içerki işlerine goşulmajakdygyny, olar babatda «Hoşniýetli goňşuçylyk» syýasatyny alyp barjakdygyny yglan edipdir. Ruzweltiň döwründe ABŞ Nikaraguadan (1933), Gaitiden (1934) goşunlaryny çykardy, Meksikanyň, Panamanyň, Dominikan Respublikasynyň işlerine ýaragly goşulyşmagyny bes etdi. ABŞ sebiti döwletleri bilen deň derejeli söwda şertnamalaryny baglaşdy. 1933-nji ýylda Argentina, Braziliýa, Çili, Meksika, Urugwaý, Paragwaý, ABŞ-nyň Latyn Amerikasyndaky syýasatyna garşy «Saawedr Lamasyň paktyna» gol çekdiler.

Latyn Amerikasy Ikinji jahan urşunyň öňüsyrasynda. 30-njy ýyllarda faşistik toparlanyşygyň ýurtlarynyň — Germaniýanyň, Italiýanyň, Ýaponiýanyň Latyn Amerikasyna bolan gyzyklanmasy has artdy. Olar jahan urşuna taýýarlyk görmek bilen bu sebitden oba hojalyk önümlerini, strategiki çig mallary, nebit, reňkli metallary, selitra satyn alýardylar. Argentinanyň, Braziliýanyň, Çiliniň, Paragwaýyň ykdysadyýetine çuň aralaşan german maýasy olaryň syýasatyna hem täsir etmäge synanypdyr. Germaniýa aýratynam Argentinada we Braziliýada faşistik öwrülişigi amala aşyrmaga synanyşypdyr. Olaryň goşuny faşistik Germaniýanyň nusgasynda bolup, olar nemes harby bilermenleri tarapyndan taýýarlanýardy. Emma latynamerikan halklary sebitde faşizmiň

ornaşmagyna ýol bermändirler. Meksikada L.Kardenasyň hökümeti 1938-nji ýylda Halk bileleşigine daýanyp, general *Sedilyo* tarapyndan taýýarlanan faşistik topalaňyň önüni aldy. Çilide Halk bileleşigi häkimiýete geldi. Kubada, Kolumbiýada hem faşistlere häkimiýete gelmek başartmady. Sebitiň Meksikadan we Braziliýadan başga döwletleri II jahan urşunyň harby hereketlerine gatnaşmadylar.

Russiýa 1917-1939-njy ýyllar aralygynda

§1. Russiýadaky rewolýusiýalar

Birinji jahan urşy oňa gatnaşan ýurtlaryň (ABŞ-dan başgasynyň) ykdysadyýetini weýran edýär. Hojalyk tozgunçylygyny dikeltmek işleri halkyň ýaşayyş derejesiniň pese gaçmagyna getirýär. Halk urşuň başlanmagynda günäkär bolan öz döwlet ýolbaşçylaryna, syýasy gurluşa garşy göreşe başlaýar. Uruş sebäpli jemgyýetiň gatlaklara bölünmegi has-da güýçlenipdi. Sanlyja adamlar baýasalar, esasy köpçülik garyplaşypdyr. Ýeter-ýetmez, gedaýlaşan gatlak gozgalaňa ýykgyň edegen bolýar. Bu gatlak, ilkinji nobatda, durmuşda deňlik isleýär. Şu ýagdaýdan peýdalanyň, deňlik ündewlerini alyp barýan sosialistik, kommunistik partiýalaryň wagyzlary netijesinde gedaýlaşan gatlak guramaçylykly göreşe aýaga galyp başlaýar. Bu bolsa rewolýusiýalaryň başlanmagyna getirýär. Rewolýusiýalar Russiýada we uruşda ýenlen döwletleriň aglabasynda bolup geçdi.

Russiýadaky fewral rewolýusiýasy. Russiýada fewral rewolýusiýasy halkyň gün-güzeranynyň agyrlaşmagy, häkimiýetiň ýurdy ykdysady we syýasy krizisden alyp çykmandan ejizligi sebäpli başlanypdy.

Russiýany 1613-nji ýyldan bäri *Romanowlaryň* şa nesli dolandyrýardy. Bu şa nesliniň soňky patyşasy *Nikolay II* bolupdyr. Ol ýurdy köp wagtlaý *Rasputin* diýen ruhanynyň maslahatlary bilen dolandyrypdy. 1916-njy ýylyň 17-nji dekabrynda *Rasputin* öldürilipdi. Ýurtda syýasy dartgynlyk güýçlendi. Edil şol mahal käbir döwlet ýolbaşçylary köşk

Nikolay II

agdarylyşygyny guramagy ara alyp maslahatlaşdylar. Emma olar dowam edýän döwlet gurluşyny üýtgetmek pikirinden daşdadylar.

1917-nji ýylyň başynda patyşalyga garşy göreşiň esasy merkezleri Petrograd (Sankt-Peterburg) we Moskwa şäherleri boldy. Bu şäherleriň rewolýusion tejribeleri güýçlledi.

1917-nji ýylyň ýanwarynda «Ýok bolsun monarhiýa», «Ýok bolsun uruş» şygarlary astynda

geçýän halk çykyşlary Petrogradda we Moskwada has güýçlendi.

Russiýadaky patyşalyga garşy rewolýusion wakalar 1917-nji ýylyň 23-nji fewralynda (köne hasap boýunça) başlandy. 26-njy fewralda Petrogradda goşun ýarag ulanyp, halk çykyşlaryny basyp ýatymaga synandy. Patyşa hökümetiniň halka garşy ýarag ulanmagy gozgalaňyň başlanmagyna getirdi. Birnäçe goşun bölümleri ynkylybyň tarapyna geçip, esgerler halka ok atmakdan ýüz öwrüp başlady.

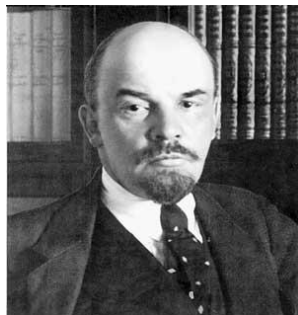
Patyşa garşy halk hereketleri barha güýçlenýärdi. 1917-nji ýylyň 26-njy fewralynda Petrogradda patyşa goşun ulanyp, halk çykyşlaryny basyp ýatymaga synanypdyr. Hökümetiň halka garşy ýarag ulanmagy 1917-nji ýylyň 27-nji fewralynda Petrogradda (Sankt-Peterburgda) gozgalaňyň başlanmagyna

getirýär. Patyşalykdan närazy 800 *müň* çemesi adam şäheriň köçelerine açyk göreşe çykýar. Olar şäheriň zyndanylaryndan syýasy tussaglary boşadyp, polisiýany we patyşa wepaly esgerleri ýaragsyzlandyrypdyrlar. Bu wakalar fewral aýynda bolup geçendigi sebäpli taryha *fewral rewolýusiýasy* ady bilen giripdir.

Monarhiýanyň agdarylmagy. Patyşa Nikolaý II rewolýusiýa başlanan wagty Mogilýow şäherinde goşun güýçleriniň baş serkerdebaşysynyň ýanyndady. Şol ýerden merkezdäki wakalary synlaýardy. Döwlet dumasynyň ýolbaşçylary halk hereketinden gorkup, Nikolaý II bilen gepleşik geçirmek üçin ýörite ygtyýarly adamlary onuň ýanyna ugratdylar. Olar halkdan hem gorkýardylar, patyşalygyň doly ýok edilmeginden-de çekinýärdiler. 1917-nji ýylyň 2-nji martynda Dumanyň wekilleri Nikolaý II-niň hut özüniň goly bilen patyşanyň we ogly Alekseý Nikolaýewiçiň adyndan olaryň tagtdan aýrylýandygy hakyndaky taryhy ýazgyny alyp gaýtdylar. Bu resminama Nikolaý II-niň iň soňky sapalagydy. Çünki, entek Rus patyşasy Pawel I-niň döwründe kabul edilen tagt mirasdüşerligi hakyndaky Düzgünnama laýkylykda mirasdüşerleriň her biri öz ykbalyny diňe özi çözmelidi. Nikolaý II ony bilip, bilgeşleýin ogly üçin-de özi gol çekipdi. Onuň maksady geljekde tagtdan aýrylmagyny bikanun diýip yglan etmekdi. Nikolaý II öz patyşalyk täjini dogany Mihail Aleksandrowiçe miras goýmakçy boldy. Emma inisi täçden ýüz öwürüpdür. Şeýlelikde, Romanowlaryň şa nesli tagtdan agdarylýar. Döwlet Dumasy häkimiýeti *G.Ý.Lwowyň* ýolbaşçylygynda döredilen *Wagtlaýyn hökümete* tabşyrýar. Şeýlelikde, Romanowlaryň neberesi patyşalykdan el çekdi. Rewolýusiýanyň esasy meselesi bolan häkimiýet hakyndaky mesele çözülen ýaly bolsa-da, Wagtlaýyn hökümet resmi ýagdaýda ýurduň ykbalyny öz eline alsa-da, ol hökümet esgersiz serkerdebaş meňzeýärdi. Russiýanyň halky Birinji jahan urşuny dowam etdirýän Wagtlaýyn hökümeti

goldamandyr. Köpçülik başga häkimiýeti – işçi we esger deputatlarynyň Sowetlerini goldapdyr.

Iki häkimiýetlilik. 1917-nji ýylyň fewral rewolýusiýasy netijesinde bir hepdäniň dowamynda 304 ýyllap döwleti dolandyran Romanowlaryň şa nesliniň hökümdarlygy agdaryldy. Iş ýüzünde bir hepdäniň dowamynda halk patyşalygy agdardy oturyberdi. Wakalaryň şeýle çalt ýaýbaňlanmagy netijesinde, Wagtlaýyn hökümet hem, Sowetler hem häkimiýeti doly ele alyp bilmediler. Iki häkimiýetlilik emele geldi. Wagtlaýyn hökümet hem-de işçi we esger deputatlarynyň Sowetleri Petrogradda – Tawriýa köşgünde ýerleşipdirler. Olaryň ikisi-de biri-birine garşy dessine göreşe başlamakdan çekinipdirler.

W.I.Lenin

Fewral wakalary döwründe kommunistleriň ýolbaşçysy W.I.Lenin Şweýsariýada eken. Patyşa düzgüniniň agdarylanyny eşidip, ol 1917-nji ýylyň 3-nji aprelinde Petrograda gaýdyp gelýär. Bolşewikleriň baştutany iki häkimiýetlilik döwründe kommunistleriň häkimiýeti basyp almaklary üçin amatly pursatyň ýetip gelendigini duýup, çykyşlarynda halky sosialistik rewolýusiýa başlamaga çagyýar.

Iki häkimiýetlilik döwründe Petrograd Soweti Wagtlaýyn hökümet bilen ylalaşyjylyk syýasaty ýöredip başlady. Menşewikleriň täsirinde bolan Petrograd Soweti 1917-nji ýylyň maý-iyun aýlarynda Wagtlaýyn hökümeti ähli babatda goldady.

Iki häkimiýetliligiň tamamlanmagy. Kornilowyň gozgalany. Petrograd Sowetiniň goldamagy bilen Wagtlaýyn hökümet 1917-nji ýylyň 3–4-nji iýulynda Petrograddaky esgerleriň we işçileriň parahatçylykly ýörişini oka tutýar. Dört yüze golaý adam heläk bolýar. Iýul wakalary bilen iki häkimiýetlilik döwri tamamlanyp, häkimiýet doly Wagtlaýyn

General L.G. Kornilow

hökümetiň eline geçýär.

A.F.

Kerenskiniň

ýolbaşçylygyndaky Wagtlaýyn
hökümet bolsa bolşewiklerden ar
almaga başlady. W.I.Lenin
Petrograddan çykyp gaçýar.
Russiýada 1917-nji ýylyň syýasy
krizisi häkimiýet ugrunda
göreşýänleriň sanyny artdyrdy.
Syýasy durnuklylyk bolmasa,
köplenç, harby adamlar häkimiýeti
basyp alýarlar. Russiýada-da *general*

L.G. Kornilow birnäçe ýokary çinli
harbylaryň goldamagynda häkimiýeti öz eline almagy talap
edipdir. Wagtlaýyn hökümet Kornilowy «pitneçi» diýip yglan
edýär, ony goşunyň baş serkerdebaşysy wezipesinden aýyrýar.

General Kornilow häkimiýeti güýç bilen basyp almak
maksady bilen, 1917-nji ýylyň awgustynda Petrograda harby
ýöriş gurapdyr. Emma ol şowsuz tamamlanýar. Kornilowa
garşy halk göreşiniň guramaçysy bolşewikler boldy. Bu ýagdaý
bolşewikler partiýasynyň abraýyny artdyrdy. Petrogradda we
Moskwada, beýleki iri şäherlerde işçiler we esgerler
deputatlarynyň Sowetleri bolşewikleriň täsirine geçdi. Eger-de
bolşewikler 1917-nji ýylyň 3-4-nji iýul wakalaryndan soňra
«Ähli häkimiýet Sowetlere» diýen şygary ýatyrman bolsa,
Kornilowyň Petrograda ýörişinden soňra Sowetleriň
bolşewikleşmegi bilen ýene-de bu şygary dikelttiler.
Kerenskiniň hökümeti jemgyýetçilik pikirini kanagatlandyrmak
üçin 1-nji sentýabrda Russiýany respublika diýip yglan etdi.

Oktýabr rewolýusiýasy. Russiýadaky partiýalaryň
arasynda bolşewikler häkimiýet ugrunda iň bir tutanýerlilik
bilen göreşen we döwletde ýolbaşçylygy ele almagy başaran
syýasy güýçdi. Çünki olar häkimiýetde doly ornaşýançaňlar
halkyň arzuwlaryny, isleglerini kanagatlandyrmaga söz

bermegi, ynandyrmagy başarypdyrlar.

Bolşewikler partiýasynyň 1917-nji ýylyň iýul aýynda bolup geçen VI gurultaýy Wagtlaýyn hökümeti ýaragly gozgalaňyň üsti bilen agdarmak wezipesini gün tertibinde goýdy. Sentýabryň ortalarynda W.I.Lenin öz partiýasynyň Merkezi Komitetine: «Bolşewikler häkimiýeti almaga borçludyrlar» diýip ýazypdy. Ol «Marksizm we gozgalaň» makalasynda gozgalaňa nähili başlamalydygyny, nirelerini ilkinji basyp almalydygyny, umuman, gozgalaňyň mysaly meýilnamasyny görkezdi. W.I.Lenin gozgalaňyň wagtynyň ýetendigini 1-nji oktyabrda hatlarynda ýene-de ýatlatdy. Ol gyssanýardy. Wagtlaýyn hökümetiň Germaniýa bilen ýarasyk şertnamasyny baglaşyp, daşary ýurtlaryň kömegi bilen Russiýadaky rewolýusiýa ugrundaky hereketleriň basyp ýatyrylmagyndan gorkýardy.

W.I.Lenin 1917-nji ýylyň 7-nji oktyabrynda Finlýandiýadan Petrograda gelýär. 8-nji oktyabrda «Kesekiniň maslahatlary» atly makalasynda ýaragly gozgalaňy durmuşa geçirmek üçin wezipeleri kesgitledi. 1917-nji ýylyň 10-njy we 16-njy oktyabrynda bolşewikler partiýasynyň maslahatlarynda ýaragly gozgalaň meselesi ara alnyp maslahatlaşylypdyr. Gozgalaň gizlinlikde taýýarlanýardy. Ol 25-nji oktyabrda duýdansyz başlanmalydy. Emma gizlinlik başa barmandyr. Emma Wagtlaýyn hökümet 18-nji oktyabrda «Täze durmuş» («Новая жизнь») atly gazetde *L.B. Kamenewiň* we *G.Ý. Zinowýewiň* çykyşlaryndan gozgalaňyň taýýarlanýandygyny duýdy. W.I.Lenin Kamenewiň we Zinowýewiň bu hereketini dönüklik, haýynlyk hökmünde häsiýetlendirdi. W.I.Lenin garşydaşlarynyň gozgalaň barada habarlydygyny duýup, ony 24-nji oktyabrda agşam ýa-da gije başlamagy talap edipdir.

1917-nji ýylyň 24-nji oktyabrynda ýaragly gozgalaň başlanýar. 25-nji oktyabrda (täze hasap bilen 7-nji noýabrda) Petrograddaky ýaragly gozgalaň netijesinde häkimiýet bolşewikleriň eline geçýär. Wagtlaýyn hökümetiň agzalary

tussag edilýär. 1917-nji ýylyň 25-nji oktyabryndan 1918-nji ýylyň ýazyna çenli Russiýanyň ähli ýerinde diýen ýaly häkimiýet Sowetleriň eline geçýär.

1917-nji ýylyň 25-nji oktyabrynda agşam Sowetleriň II Bütinrussiýa gurultaýy bolup, onda Ýaraşyk we Ýer hakynda kararlar kabul edilýär. Ýaraşyk hakyndaky kararda Birinji jahan urşuny bes etmek öňe sürlüpdir. Ýer hakyndaky kararda bolsa ýerleri daýhanlara bermek görkezilipdir. Bu iki kararyň ikisi-de halky öz tarapyna çekmek üçin öňünden taýýarlanypdyr. Gurultaýda *Halk Komissarlar Soweti* (HKS) – ilkinji bolşewikler hökümeti döredilýär. Hökümet agzalary Halk komissarlary diýlip atlandyrylýar. Täze hökümete W.I.Lenin ýolbaşçylyk edipdir. Bu wakalar Oktyabr aýynda bolandygy sebäpli taryha *Oktyabr rewolýusiýasy* ady bilen girýär.

Patyşa Nikolaý II-niň we onuň tutuş maşgalasynyň atylmagy. Oktyabr rewolýusiýasy Russiýanyň halkyny üznüksiz özara dawalara getirýär. Rewolýusiýadan soň häkimiýet ugrundaky dürli syýasy akymalaryň arasynda göreş başlanýar. Raýatara urşy, daşary ýurtlaryň harby çozuşlary Russiýany tozdurypdy. W.I.Leniniň ýolbaşçylygyndaky Sowet hökümeti hem özüniň alyp baran içeri syýasatynda birnäçe durmuş ýenilliklerini, adam hukuklaryny jar etse-de, iş ýüzünde adam hukuklary gödek bozulýardy. Köp adamlar «rewolýusiýanyň adyndan» atylypdy. Öňki patyşa Nikolaý II-niň 1918-nji ýylda tutuş maşgalasy bilen atylmagy gazaplylyga mysal dälmi eýsem?!

Şol döwürde Russiýanyň baknalygynda bolan türkmen halky hem rewolýusiýa netijesinde köp ejir çekdi. Münlerçe maşgalalar ata Watanyňy taşlap, daşary ýurtlara gitmäge mejbur boldy. Ruhy, maddy taýdan ýitirilen ýitgiler bolsa sanardan köpdi.

Uçreditel ýygnagyň dargadylmagy. W.I.Lenin ähli meseläni rewolýusion zorluk bilen çözmegiň tarapdarydy.

Ýekeje mysal: bolşewikler häkimiýete gelensoň, 1917-nji ýylyň ahyrynda Russiýanyň Kanun çykaryjy (Uçreditel) ýygnağyna saýlawlar geçirilipdi. Saýlawlaryň netijesinde bolşewikler 25%, es-erler we menşewikler 62%, kadetler we sagçy güýçler hem 13% ses alýarlar. Sanlardan görnüşi ýaly, saýlawlarda bolşewikler ýeňilýärler. Bu ýagdaý olara ýaramandyr. Şonuň üçin-de, bolşewikler bu ýygnağy bir hepde hem işlemänkä dargadypdyrlar. Halkyň saýlan wekilleri zorluk bilen merkezden kowulýar.

Proletar diktaturasy. Oktýabr rewolýusiýasyndan soň ýoksullaryň (proletarlaryň) zorluguna daýanýan proletar diktaturasy dikeldilýär. W.I.Lenin ylalaşygyň tarapdary dälidi. Ol proletarlara daýanyp, häkimiýeti elde saklajak boldy. Gazetler, banklar, din, partiýalar we jemgyýetiň ähli ugurlary berk gözegçilige alnypdy.

Oktýabr rewolýusiýasy dünýä taryhynda uly yz galdyrdy. Işçi-daýhan döwleti diýlip jar edilen Sowet häkimiýeti beýleki ýurtlarda syýasy ýagdaýyň ýitileşmegine täsir etdi. Oktýabrdan soň dünýä ikä bölündi: Russiýa we onuň düzümindäki halklar (şol sanda türkmenler), dünýäniň beýleki döwletleri tarapyndan gysyldy. Bolşewikleriň häkimiýete gelmeginiň rus halky üçin ähmiýetli taraplary-da boldy. Ýöne tutuşlygyna alnanda «kommunistik düzgün» Russiýanyň, has takygy dünýäniň tebigy ösüşini bozdy. Bolşewikler halka beren wadasynda tapylmadylar.

§2. Sowetler ýurdy 20-nji ýyllarda

Sowet döwletiniň halkara ýagdaýy we onuň daşary syýasaty. Sowetler ýurdy dörän döwründen başlap, 20-nji ýyllaryň başlaryna çenli raýatara urşunyň we daşary ýurtlaryň 14-siniň çozuşlaryny başdan geçiripdir. Aç-açan uruşlar gutaran-da bolsa, entek ýurt syýasy we ykdysady babatda

halkara gabawundady. Dünýäniň iri döwletleri sowet Russiýasyny ykrar etmändiler.

Sowet döwleti käbir eglişikler edip, Estoniýa, Latwiýa, Litwa, Finlýandiýa ýaly goňşy döwletleri bilen şertnamalary baglaşýar. Aziýadaky goňşulary – Türkiýe, Eýran, Owganystan, Mongoliýa bilen 1921-nji ýylda şertnamalar baglaşylýar.

1922-nji ýylyň ýazynda Italiýanyň Genuýa şäherinde Ýewropa ýurtlarynyň ykdysady we maliýe meseleleri babatda maslahatlaşmak üçin halkara maslahat geçirilipdi. Oňa Sowet hökümeti hem çagyrylýar. Bu maslahata sowet ýolbaşçylary aýratyn taýýarlyk görüpdirliler. Maslahatda Antanta döwletleriniň wekilleri Russiýadan ähli döwlet bergilerini we daşary ýurtlularyň Russiýadaky elinden alnan kärhanalarynyň ornuna öwez tölegi hökmünde 18,5 *mlrd.* altyn pul bermegi talap edýärler. Russiýanyň wekilçiligi daşary ýurtlaryň Russiýa çozuşy we ykdysady gabawy netijesinde Russiýanyň 39 *mlrd.* altyn puly ýitirendigini aýdyp, garşylyklaýyn şerti olaryň önünde goýdy. Garaz, iki tarap hem eglişige gitmek islemändir.

1922-nji ýylyň 16-njy aprelinde Genuýanyň etegindäki Rapalloda rus-german diplomatik gatnaşyklaryny dikeltmek hakyndaky şertnama gol çekilýär. 1924-nji ýylda Beýik Britaniýa, Fransiýa, Italiýa, Norwegiýa, Şwesiýa, Awstriýa, Daniýa we ş.m. döwletler bilen SSSR-iň arasynda diplomatik gatnaşyklar ýola goýulýar. Diplomatik gabaw böwsüldi.

Yurduň ykdysady ýagdaýy. Birinji jahan urşy, rewolýusiýalar, raýatara urşy we daşary ýurt çozuşlary netijesinde 1914-1923-nji ýyllar aralygynda Russiýa 20 milliondan gowrak adamyny ýitiripdir. Senagat we oba hojalyk önümçiligi weýran edilipdir. Azyk ýetmezçiligi güýçlenipdir. Işsizlik artdy. 1921-1922-nji ýyllarda ýurtda elhenç gurakçylyk we açlyk bolup, 1 mln adam ýogaldy. Bu ýagdaýlar halkyň arasynda bolşewikleriň hökümetinden närazylygyň güýçlenmegine getirýär.

Halk uruş döwri horluklara, artyk önümleriniň ellerinden zorluk bilen alynmagyna çydapdy. Raýatara urşy döwründe girizilen «*Harby kommunizm*» syýasaty möwritini geçiripdi. «Harby kommunizm» syýasaty boýunça daýhanyň artyk önümleri zor bilen elinden alynýardy, oňa artygyny bazarda satmaga rugsat berilmeýärdi. Bu syýasat oba bilen şäheriň, daýhan bilen işçiniň, halk bilen goşunyň arasynda garşylyklary ýitileşdirýärdi. Tambow, Woronež guberniýalarynyň daýhanlary 1920-nji ýylyň güýzünde artyk önümleriniň zorluk bilen alnyp gidilmegine garşy gozgalaňa başlapdyrlar. Gozgalaňlar rewolýusiýanyň garşysyna guralýan hereketler hökmünde häsiýetlendirilip, goşun bilen basylyp ýatyryldy. Närazylyklar goşundaky esgerleriň arasynda hem dowam edýärdi.

1921-nji ýylda bolşewikleriň in bir ynamly goşun bölümi bolan Kronşadt deňizçileriniň gozgalaňy sowet hökümetini diýseň gorkuzypdy. Gozgalaňçylaryň halka ýüzlenmesinde şeýle sözler bardy: «Ýoldaşlar, biz täze durmuşa köp garaşdyk. Umydymyz puç boldy. Kommunistik partiýa bize täze durmuş berip bilmedi». Bu sözler halkyň ýürekden çykýan sözleridi. W.I.Leniniň Kronşadt gozgalaňyny howply hasaplamagynyň sebäbi-de, gozgalaňçylaryň talaplarynyň dogrulygydy. Näme etmeli? Nädip halky köşeşdirmeli? Nädip rewoluýsiýanyň gazananlaryny saklamaly? Halk hojalygyny dikeltmegiň ýoluny nähili tapmaly? Nädip ykdysady pese gaçyşlygyň önüni almaly? Bu meseleleri oňyn çözmek üçin döwletiň ykdysady syýasatyny üýtgetmeklik zerurdy. Russiýa mydama mahsus bolan «näme etmeli?» diýen sorag ýene-de örboýuna galdy.

Täze ykdysady syýasata geçilmegi. Bolşewikler «Harby kommunizm» syýasatyny ýatyrдыlar. Onuň aşakdaky ýaly sebäpleri bardy:

1. Sowet hökümeti zähmetkeşlerden artyk önümlerini mundan buýana zorluk bilen almagyň mümkin daldigine düşünpdirler;

2. «Harby kommunizm» syýasaty döwründe bazarda söwda etmegiň gadagan edilmegi daýhanlaryň artykmaç önüm öndürmäge islegini peseldipdir;

3. Halkyň baýamaga bolan isleginiň önüne böwet goýulmagy ýurduň ykdysady ösüşine ýaramaz täsir edýärdi.

Agzalan näsazlyklary aradan aýyrmak üçin sowet hökümeti täze ykdysady syýasaty jar etdi. Täze ykdysady syýasat boýunça daýhan özünden artyk önümi bazarda erkin satyp, özüne gerek harytlary satyn alyp bilýärdi. Artyk önümiň zorluk bilen alynmagyny ýatyryp, kesgitli azyk salgydy girizilýär. Daýhan belli mukdarda azyk salgydyny töläp, galan önümüne erkin eýeçilik edip başlaýar. Netijede, daýhan artyk önümini döwletden gizlemegini bes edýär. Söwda ösýär. Senagatda täze ykdysady syýasata geçmeklik başlanýar. Iri we orta senagat kärhanalary hojalyk hasaplaşygyna geçirilipdir. Olar indi öz-özünü dolandyrmalydy, maliýeleşdirmelidi, peýda almalydy. Birnäçe ownuk kärhanalar hususyýetçilere gaýtarylyp berilýärdi. Hususy kärhana açmaga rugsat berlipdir. Kärhana eýelerine 10–20 sany işçini hakyna tutmaga ygtyýar berilipdir. Ählumumy zähmet borçlulygy hakynda kanun ýatyryldy. Döwlet işinden çetleşip, telekeçilik işi bilen meşgullanmaga hukuk berlipdir. Daşary ýurtly telekeçilere ýurtda işlemäge, baýamaga rugsat berlipdir. Täze ykdysady syýasat belli bir derejede haryt-pul gatnaşyklarynyň ösmegine getiripdir. Birnäçe kommunistler W.I.Lenini kapitalizmi täzedan dikeltmekde aýypladylar. W.I.Lenin täze ykdysady syýasaty ilkinjy wagtlaýyn çäre, gysga wagtlyk ýörelge, ykdysady babatda yza çekilme hökmünde düşündirýärdi. 1922-nji ýylyň martynda W.I.Lenin täze ykdysady syýasatyň uzak wagtlaýyn dowam etmeginiň mümkindigini ýaňzıtdy.

SSSR-iň döredilmegi. 20-nji ýyllaryň başlarynda öňki Russiýa patyşalygynyň çäklerinde Sowet sosialistik respublikalarynyň alty sanysy – Russiýa Federasiýasy, Ukraina, Belorussiýa, Azerbaýjan, Ermenistan, Gruziýa bardy. Bu altysy

entek raýatara urşy gidýärkä has-da ýakynlaşyp, biri-birini ähli mümkin bolan ugurlarda goldapdylar. Öz arasynda harby, syýasy birleşme hakynda şertnamalar baglaşypdylar. Respublikalar suw we demir ýollaryny dolandýrmaklygy birleşdiripdiler. Olaryň puly birdi. 1921-1922-nji ýyllarda beýleki respublikalaryň adyndan halkara gepleşiklerinde wekilçiligi köplenç Russiýa amala aşyrýardy. Respublikalaryň arasynda diplomatik birleşme döräpdi. 20-nji ýyllaryň başlarynda ykdysady we medeni ysnyşyklar güýçlenipdi. Bolşewikler ol respublikalary bir döwlete birleşdirmek ugrunda göreşýärdi. 1922-nji ýylda Azerbaýjan, Gruziýa, Ermenistan birleşip, Zakawkazýe Federatiw Sosialistik Respublikasyny döredýärler.

Respublikalaryň ählisiniň bir döwlete birleşmeginiň ähmiýetli boljakdygy barada giň düşündiriş işleri geçirildi. Şol işleriň dowamynda daşky duşmandan goranmak üçin-de, ýurdy bir merkezden dolandýryp, sosializm gurluşygyny çaltlandýrmak üçin-de birleşmegiň zerurlygy ündelýärdi.

Geljekki dörediljek birleşmede respublikalaryň hukuklary nähili bolmalydy? Ine, bu meselede jedeller başlandy. I.Stalin respublikalara awtonomiýa hukugyny berip, olary Russiýa Federasiýasyna birleşdirmegi teklipti. W.I.Lenin bolsa respublikalaryň meýletin birleşmekleri esasynda Sowet Sosialistik Respublikalaryň birleşmesini-soýuzyny döretmegi öňe sürýärdi. Bu birleşmede respublikalar deň hukukly bolmalydy. Gerek bolsa birleşmeden erkin çykмага rugsat berilmelidi. Jedellerde ikinji pikir ýeňiji bolup, täze döwlet birleşmesini döretmeklige taýýarlyk işleri başlandy.

1922-nji ýylyň 30-njy dekabrynda täze soýuza girýän respublikalaryň Sowetleriniň birinji gurultaýy SSSR-iň döredilýändigini jar etdi. SSSR-iň düzümine Russiýa, Ukraina, Belorussiýa we Zakawkazýe döwletleri girdiler. 1924-nji ýylda döredilen Türkmenistan we Özbegistan 1925-nji ýylda onuň düzümine girizildi. 20-nji ýyllaryň ahýrlarynda – 30-njy

ýyllaryň başlarynda Täjigistan, Gyrgyzstan, Gazagystan SSSR-iň düzümine birleşdiler. 1924-nji ýylda SSSR-iň ilkinji Konstitusiyasy kabul edilýär.

SSSR döredilende-de, onuň ilkinji konstitusiyasy ýazylanda-da «dünýä rewolýusiyasy tizlikde amala aşar» diýen hamhyýallykdan ugur alnypdy. SSSR-iň ilkinji konstitusiyasy dünýäniň islendik ýerinde dörän Sowet Sosialistik Respublikasynyň SSSR-e girmegine mümkinçilik döredýärdi. SSSR-iň döwlet ýolbaşsýlary dünýä rewolýusiyasy netijesinde SSSR-i bütindünýä döwletine öwürmek pikirinden daşda däldiler. Konstitusiyada: «SSSR-iň döredilmegi ähli ýurtlaryň zähmetkeşleriniň bütindünýä Sowet Sosialistik Respublikasyna birleşmeklik ýolunda täze, aýgytly ädimdir» diýlip görkezilmegi-de munuň aýdyň subutnamasydyr.

SSSR dili, dini, döp-dessurlary, ykdysady ösüş derejesi we ş.m. boýunça biri-birinden düýpli tapawutlanýan halklaryň birleşmesidi. Beýle imperiýalaryň iru-giç ýok bolýandygyny bolsa taryh göre-göre gelýär. Iş ýüzünde edil patyşa Russiýasynda boluşy ýaly ähli meseleler merkezden çözülýärdi. Respublikalaryň deň hukuklylygy diňe kagyz ýüzünde galypdy.

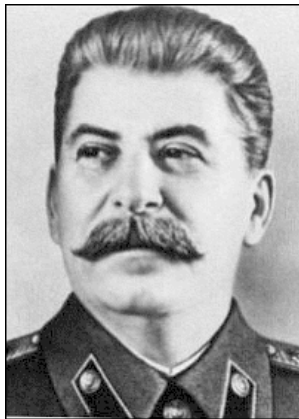
Täze ykdysady syýasatyň bes edilmegi. SSSR-iň döremegi bilen merkezleşdirilen dolandyryşa geçmek başlandy. W.I.Leniniň keseli beterläp, agyr hassa halda ýatyrka, ol birnäçe makalalary dil üsti bilen aýdyp, ýazdyrýar. Olarda ýurtda sosializm gurmaýyň meýilnamasy beýan edilipdi. Sosializmiň esaslary hökmünde ol senagaty düýpli ösdürmegi (*industrializasiýa*), oba hojalygynda daýhanlary kolhozlara birleşdirmegi (*kollektiwizasiýa*) we halkyň sowatlylygyny artdyrmagy (*medeni rewolýusiýa*) öňe sürüpdi. Bu çäreleri durmuşa geçirmekde esasy agram oba ilatynyň gerdene düşýärdi. Täze ykdysady syýasat döwründe kem-käs erkinlik alan hususyýetçiler ýok edilip başlandy. 20-nji ýyllaryň ahýrlaryndan başlap, diýdimzorlyk düzgüniň ornaşmagy bilen, 1929-njy ýylda täze ykdysady syýasat doly ýatyryldy.

§3. 30-njy ýyllarda SSSR-iň içeri we daşary syýasaty

SSSR-iň ykdysady ösüşi. Senagatyň ösüşi. SSSR-iň ykdysadyýeti 20-nji ýyllaryň ahyrlaryndan başlap, başýyllyk meýilnamalar boýunça ösdürilýär. Ilkinji başýyllyk meýilnama 1928–1932-nji ýyllary öz içine alyp, bu döwrüň baş şygary ykdysady garaşsyzlygy gazanmak bolýar. Birinji başýyllyk döwründe senagat önümçiliginiň ösüşinde aýgytly öňe gidişler gazanylýar. Başýyllygyň birinji ýylyndaky senagat önümçiligindäki üstünlikler döwlet ýolbaşçysy I.W.Staline uly täsir edip, ol meýilnamada görkezilen sepgitleri az görüp başlaýar. Ol birnäçe ugurlar boýunça ýetilmeli görkezijileri esse ýarym, hatda iki esse artdyrmak barada meýilnama düzedişler girizýär. Mysal üçin, meýilnamada çoýnuň öndürilişi 1928-nji ýylda 3,3 *mln.* tonna bolanlygyndan 1932-nji ýylda 10 *mln.* tonna ýetirilmelidi. Stalin ony 15–17 *mln.* tonna ýetirmek barada düzediş girizýär. Awtoulaglaryň öndürilişini meýilnamadakydan iki esse, traktorlary üç esse köp öndürmek barada düzediş berýär. Emma beýle ykdysady böküş mümkin däldi. SSSR-iň halklarynyň «ýagty geljege» bil baglap, janaýamazakly zähmetine, üstünliklerine seretmezden, birinji başýyllygyň borçnamalary ýerine ýetirilmändir. Emma Stalin başýyllygyň 4 ýyl 3 aýda üstünlikli ýerine ýetirilendigini jar edip, galplyk edipdir.

1933-1937-nji ýyllarda ikinji başýyllyk meýilnama döwründe SSSR-iň ykdysady özbaşdaklygy gazanyldy. Dogry, ikinji we üçünji başýyllyk meýilnamalar hem ýerine ýetirilmändi. Muňa seretmezden, Ikinji jahan urşuna çenli SSSR senagat önümçiliginiň umumy möçberi boýunça dünýäde ABŞ-dan soňra ikinji orna geçmegi başardy.

Oba hojalygynyň ýagdaýy. Kommunistler oba daýhanlaryny iri hojalyk birleşmelerine jemläp, ýarym harbylaşdyrylan oba syýasatyny alyp barypdylar. Asyrlar boýy dowam edip gelýän oba durmuşy bozulyp, daýhanlary, köplenç, zorluk bilen *kolhozlara* (hojalyk birleşmelerine) birleşdirýärler.

Kolhoz gurluşygy köpçülikleýin 1929-njy ýylyň ahyrynda başlanyp, eýýäm 1932-nji ýylyň güýzüne çenli daýhanlaryň üçden iki bölegi kolhozçylara öwrülýär. Oba ilaty kolhoz düzgünine garşy birnäçe uly gozgalaňlar edipdir.

Sowet hökümeti täze ykdysady syýasat döwründe biraz baýan daýhanlary baý-kulak diýip, synpy duşman hökmünde ýok edip başlaýar.

I.W.Stalin

Ekerançylyga ezber daýhanlaryň millionlarçasynyň emlägi zorluk bilen ellerinden alnyp, özleri sürgün edildi. Şolaryň arasynda türkmenleriň hem ençemesi uzak Sibire sürgün edildi. Dünýäniň beýleki ýurtlarynda döwlet ilatyň baýamagyny gazanmaga synanyşsa, SSSR-de baýa duşman hökmünde seredildi. Sowet hökümetiniň oba syýasatyndaky ýalňyşlyklary 1932–1933-nji ýyllardaky açlyga getiripdir. Kolhoz gurluşygy 1937-nji ýylda, esasan, tamamlanýar.

Köpçülikleýin jezalandyryş çäreleri. Iosif Stalin 1929-njy ýyly «Beýik öwrülişik ýyly» diýip jar edipdir. Ykdysadyýetde ol ýyl uly üýtgeşiklik bolmandy. Syýasy babatda, gowulyga däl-de, erbetlige «beýik öwrülişik» başlanypdy. Staliniň şahsy hökmürowanlyk düzgüniniň başlanýan wagty manysynda 1929-njy ýyl hakykatdan-da öwrülişik ýyly bolupdy. Stalin «Bolşewikleriň almajak galasy ýokdur» diýen şgary yglan edipdir.

Ýurt tutuşlygyna kommunistik tejribäniň synag edilýän

meýdançasyna öwrülipdi. Bu synag zorluk, sütem, halky gorkuzmak ýoly bilen geçirilýärdi. Jemgyýet, ykdysadyýet, medeniýet, adamlaryň şahsy durmuşy syýasatlaşdyrylypdy. Bu döwürde öz ata-enesine, doganyňa synpy duşman hökmünde baha berip bilýän ýaşlar terbiýelenilýärdi.

Stalin öz häsiýeti boýunça gazaply adam bolupdyr. Stalin 30-njy ýyllardan başlap partiýany we jemgyýeti «sosializmiň duşmanlaryndan» arassalap başlaýar. 1934-nji ýylda Bolşewikler partiýasynyň Merkezi komitetiniň syýasy býurosynyň agzasy, 48 ýaşly S.M.Kirowyň atylp öldürilmegini bahana edinip, Stalin köpçülikleýin jezalandyryş syýasatyny ýöredip başlapdyr. Ýeri gelende aýtsak, Kirowyň öldürilmeginde-de Staliniň eli ýok däl. Sebäbi S.Kirow 1934-nji ýylda bolup geçen kommunistik partiýanyň XVII gurultaýynda Merkezi Komitetiň agzalary saýlananda Stalinden köp ses alypdy. Kirowyň abraýynyň artmagy Staline ýaramaýardy. Şonuň üçin XVII gurultaýa gatnaşanlaryň ýarymyndan gowragy soňra tussag edildi.

Köpçülikleýin jezalandyryş jemgyýetiň ähli gatlaklaryny, ýurduň ähli sebitlerini öz içine alýar. Döwlet, partiýa, goşun, hojalyk ýolbaşçylarynyň esasy bölegi toslanylyp tapylan bahanalar bilen döwrüň syýasatynyň pidasy bolupdyr.

Jezalandyryş, 1937-nji ýylda Staliniň «Ýurtta sosializmiň ýeňşi çuňlaşdygyça, synpy göreş ýitileşýär, şoňa laýyklykda rewolýusion hüşgärligi ýokarlandyrmak zerur» diýen çykyşyndan soňra, aýratyn köpçülikleýin häsiýete geçýär. Indi her bir adamy sud etjek, onuň günäsini boýnuna goýjak bolup azara-da galman, «halk duşmanlarynyň» birnäçesiniň sanawy düzülip onuň aşagyna gol çekmeklik başlanýar. Hut Staliniň özi-de döwlet ýolbaşçylarynyň birnäçesini jezalandyrmaga gol çekipdi. Stalin öz egindeşlerini-de aýamady. 1917-nji ýyldaky bolşewikler partiýasynyň Merkezi Komitetiniň 21 agzasynyň 11-si «halk duşmany» bolup çykdy. «Daşary ýurtlaryň içalyrlarynyň», «troskiçileriň», «ýerli milletçileriň»

millionlarçasý jezalandyryldy. 1937-1938-nji ýyllarda SSSR-iň hiç bir raýaty hem gije öýünde arkaýyn ýatan dälidir. Köplenç jellatlaryň özleri-de soňra jezalandyrylýardy.

Halkara gatnaşyklarynyň çylşyrymlydygyna garamazdan, goşun serkerdeleriniň 43 müňi zalymlygyň pidasy boldy. Staliniň zalymlygyňa göz ýetirmek üçin, şol ýyllaryň şaýady bolan ýekeje güne degişli resminamany seljereliň! 1938-nji ýylyň 12-nji dekabrynda Stalin we Molotow 30-a ýakyn sanawa gol çekip, olardaky atlary ýazylan 3187 adamy ölüm jezasyna höküm edýärler. Şeýle elhenç jenaýat edenlerinden soňra-da hiç zat bolmadyk ýaly ýarygijä çenli kino görüp, dynç alýarlar. Şol sanawlardaky atuw jezasyna buýrulanlaryň arasynda Staliniň gowy tanaýan adamlaryndan öňki öz kömekçisi Nazaretýan, W.I.Leniniň sekretary Gorbunow we başga-da ýakyn tanyşlarynyň birnäçesi bardy.

Stalin ýurtdaky bu elhençliklerden habarsyz bolaýmasyn? Belki-de bu tutha-baslyklar içeri işler halk komissarlary bolup işlän Ýežow ýa-da Beriýanyň dönükliginiň netijesidir? Şol döwür hakda şeýle pikirli adamlar ýaňy-ýakynlar hem köpdi. Ýöne Stalin ähli wakalardan habarlydy. 1938-nji ýyldan başlap Beriýa wagtly-wagtynda näçe adamyň bendilikdedigi, näçe «halk duşmanynyň» atylandygy, jemgyýeti nä derejede «sosializmiň duşmanlaryndan» arassalandyklary barada Staline hasabat berýän eken. Bu deliller Stalinde ynsanperwerlikden nam-nyşanyň bolmandygyny görkezýär. Iki ýarym mln. adama niýetlenen türmelerdäki hyryn-dykyn bendileriň özleriniň günäsizdigini ynandyryjak bolup ýazan hatlary Stalinde rehimdarlygy oýarman, tersine ony gazaplandyrýan eken.

SSSR-iň daşary syýasaty. SSSR 30-njy ýyllaryň birinji ýarymynda Owganystan, Polşa, Latwiýa, Estoniýa, Finlýandiýa, Fransiýa, Çehoslowakiýa ýaly ýurtlar bilen birek-biregiň üstüne çozmazlyk barada şertnamalar baglaşdy. 1933-nji ýylda ABŞ SSSR-i ykrar edip, onuň bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýýar. 1934-nji ýylda SSSR Milletler

Ligasyna agzalyga giripdir. SSSR faşistik ýurtlaryň basybalyjylykly daşary syýasatyny ýazgaryp çykyş edýär. Ispaniýadaky respublikaçylary goldap, dünýäniň 54 ýurdundan kömege baran meýletinçileriň arasynda Sowet Soýuzynyň esgerleri-de bardy. SSSR Mongoliýa we Hytaýa basybalyjylara garşy göreşde kömek beripdir.

Halkara gatnaşyklarynyň çylşyrymlaşmagy bilen SSSR Beýik Britaniýa we Fransiýa bilen ýakynlaşmaga synanyşýar. Ol Ýewropada köpçülikleýin howpsuzlyk ulgamyny döretmek ugrunda işjeň çykyş edipdir. Emma birek-birege bolan ynamsyzlyk bu işe päsgel beripdir. 1934-nji ýylda sowet-fransuz gepleşikleriniň gidişinde öňe sürilen bu teklibi Beýik Britaniýa, Germaniýa, Gündogar Ýewropa döwletleri goldamady. 1935-nji ýylda Fransiýa we SSSR birek-birege kömek bermek hakynda iki taraplaýyn şertnama baglaşdylar. Şertnama boýunça Ýewropa döwletleriniň islendigi ylalaşýan taraplaryň biriniň üstüne çozsa, beýlekisi oňa harby kömek bermelidi. Şeýle şertnama SSSR bilen Çehoslowakiýanyň arasynda-da baglaşyldy. SSSR, eger-de Çehoslowakiýanyň üstüne başga ýurt çozsa we Fransiýa oňa kömege gelse, kömek berjekdigi baradaky şertiň şertnama girizilmegini gazandy. Çünki SSSR Germaniýa-nyň Ýewropadaky şol wagtky esasy garşydaşlarynyň biri Fransiýanyň hem Çehoslowakiýany goldamagyny isleýärdi.

1939-njy ýylyň maý—iýul aýlarynda Moskwada inlis-fransuz-sowet syýasy gepleşikleri geçirildi. Gepleşiklerde SSSR harby zerurlyk bolan ýagdaýynda Polşanyň we Rumyniýanyň üstünden goşunlaryny geçirmäge we Germaniýa garşy urşa goşulmaga rugsat sorady. Emma Polşa we Rumyniýa sowet goşunlarynyň öz üstünden geçirilmegine garşy boldular. Şeýlelikde, gepleşikler şowsuz gutardy. 1939-njy ýylyň awgustynda SSSR-iň, Beýik Britaniýanyň we Fransiýanyň harby taýdan birek-birege kömek bermek

hakyndaky gepeşikleri netijesiz boldy. Olaryň arasyndaky oňsukşyzlygy Germaniýa öz peýdasyna ulandy.

Mýunhen dildüwşiginden soňra SSSR Germaniýa bilen ýakynlaşyp başlaýar. 1939-njy ýylyň ýazynda sowet-german gepeşikleri başlanýar. Gitler 1939-njy ýylyň ýazyndaky Ýewropa wakalaryny yzarlap, öwrenip, SSSR bilen wagtlaýynça birek-biregiň üstüne çozmazlyk hakyndaky şertnamany baglaşmagy zerur tapdy. Çünki şeýle şertnamany baglaşmasa we Polşanyň üsti bilen SSSR-e çozsa, onda Polşany goldap Beýik Britaniýanyň we Fransiýanyň Germaniýa garşy urşa başlamagy mümkindi. Beýle ýagdaýda Germaniýa Gündogarda we Günbatarda iki ugurda uruş alyp barmaly boljakdy.

SSSR hem entek Germaniýa garşy urşa taýýar däl. Stalin Beýik Britaniýanyň we Fransiýanyň döwlet ýolbaşçylaryna ynanmaýardy. Üstesine-de, Ýaponiýa Uzak Gündogarda SSSR-e howp salýardy. Eýýäm iki gezek SSSR Ýaponiýa bilen «gylyç çaknyşdyrypdy». Hasan köli we Halhin-Gol derýasy sebitindäki sowet--ýapon harby çaknyşyklary SSSR-e hem iki ugurda uruş alyp barmak howpuny döretdi.

Sowet-german gepeşiklerini geçirmekligi Germaniýa teklipti. 1939-njy ýylyň 20-nji awgustynda Gitler Staline telegramma ýollap, birek-biregiň üstüne çozmazlyk hakynda şertnama baglaşmagy teklipti.

Sowet Soýuzy taraplaryň haýsy-da bolsa birini saýlamalydy — ýa-ha iňlis-fransuz toparlanyşygy bilen bile bolup, Germaniýanyň teklibini ret etmelidi, ýa-da Germaniýanyň tekliplerine razy bolmalydy. SSSR 1939--njy ýylyň awgustynda Germaniýa bilen ýakynlaşmagy makul tapdy.

1939-njy ýylyň birek-biregiň üstüne çozmazlyk hakyndaky sowet-german şertnamasy we gizlin ylalaşyklar. 1939-njy ýylyň 23-nji awgustynda Germaniýa we SSSR birek-

biregiň üstüne 10 ýylyň dowamynda çozmazlyk hakynda şertnama baglaşdylar.

1939-njy ýylyň sowet-german şertnamasynyň ýany bilen Ýewropany paýlaşmak barada gizlin ylalaşyga gol çekildi. Gizlin sowet-german ylalaşygyna laýyklykda Germaniýanyň Gündogar Ýewropany basyp almagynyň çägi anyklanyldy. Germaniýa Latwiýanyň, Estoniýanyň we Finlýandiýanyň üstüne çozmazlyga ylalaşdy. German goşunlarynyň Gündogara ýörişi Narwa, Wisla we Sana derýalaryna çenli bolan ýerleri basyp almak bilen çäklenmelidi.

Günbatar Ukraina we Günbatar Belorussiýa şol wagt Polşanyň düzümindedi. Ol ýerler gizlin ylalaşyklar boýunça SSSR-e berlipdi. Galyberse-de, Rumyniýanyň düzümindäki Bessarabiýa hem SSSR-iň eýelemegine galdyrylmalydy. Dünýä jemgyýetçiligi SSSR bilen Germaniýanyň arasyndaky gizlin şertnamadan habarsyzdy.

Sowet-german gizlin ylalaşygy boýunça Gündogar Ýewropa halklaryndan gizlin olaryň ykbaly kesgitlenilipdi. Sowet resmi maglumatlarynda bolsa SSSR-iň olary öz goragyna, howandarlygyna alýandygy aýdylýardy. SSSR Oktýabr rewolýusiýasynyň yzysüresi elden gidiren ýerlerini täzedan yzyna almagy amala aşyrdy.

Birek-biregiň üstüne çozmazlyk hakyndaky sowet--german şertnamasy esasynda SSSR wagtlaýynça parahatçylygy gazandy. Ýöne dünýä ikinji jahan urşuna has ýakynlaşypdy.

Resminamalar we goşmaça maglumatlar:

I.W. Staliniň 1929-njy ýylyň 7-nji noýabryndaky «Beýik öwrulişiň ýyly» makalasýndan

Biz asyrboýy dowam eden yzagalaklygymyzy ýetip, senagatlaşmak ýoly bilen sosializme tarap barýarys.

Biz metallyň, awtomobilleşdirmegiň we traktorlaşdyrmagyň ýurduna öwruleris.

SSSR-i awtomobile, oba daýhanyny (mužik) traktora mündürenimizden soň özleriniň siwilizasiýalaryna buýsanýan hormatly kapitalistler biziň yzymyzdan ýetjegem bir bolup görsünler.

Biz entek haýsy ýurtlaryň yzagalakdygyny, haýsylaryň öňdebaryjydygyny nähili «kesgitlemelidigini» göreris.

Çeşme: Данилов А.Л., Косулина Л.Г. История России XX век.-М, 1997, С.174.

* * *

SSSR bilen Germaniýanyň arasynda çozmazlyk hakynda 1939 ý. 23 awgustynda baglaşylan şertnamanyň gizlin goşmaça protokolyndan

1. Pribaltika döwletleriniň (Finlýandiýa, Estoniýa, Latwiýa, Litwa) düzümine girýän oblastlaryň territorial-syýasy taýdan uýtgedilen halatynda Litwanyň demirgazyk araçägi Germaniýa bilen SSSR-iň täsir ediş zolagynyň araçägi bolmaly. Bu babatda Litwanyň Wilen oblastynda bolan gyzyklanmalaryna hem sarpa goýmaly.

2. Polşa döwletiniň düzümine girýän oblastlarda territorial-syýasy uýtgeşmeler bolan halatynda Germaniýa bilen SSSR-iň gyzyklanmalarynyň serhedi takmynan Narwa, Wisla we Sana derýalarynyň ugry bilen geçmeli.

3. Ýewropanyň gunorta-gundogary babatda SSSR özüniň Bessarabiýa barada gyzyklanmalaryny ileri surýär. German tarapy bu ýerlere özüniň syýasy taýdan gyzyklanmaýandygyny boýun alýar.

4. Bu protokoly taraplaryň ikisi-de örän gizlinlikde saklamaly.

SSSR hökümetiniň ygtyýarlylygy Germaniýanyň hökümetiniň

boýunça W.Molotow

adyndan I. Ribbentrop

Moskwa, 1939 ý. 23 awgusty.

Çeşme: Данилов А.Л., Косулина Л.Г. История России XX век.-М, 1997, С.208.

ÝEWROPA WE AMERIKA ÝURTLARY IKINJI JAHAN URŞY ÝYLLARYNDA (1939-1945 ýý.)

§1. Ikinji jahan urşunyň başlanmagy

Birinji jahan urşunyň jemini jemläň Wersal-Waşington şertnamalar ulgamynyň diňe ýeňen döwletleriň bähbitlerini göz önünde tutmagy, ýeňlenleriň özlerini kemsidilen hasaplamagy ahmyrçyl faşistleri göreş meýdanyna getirdi. Germaniýada faşistleriň häkimiýet başyna gelmegi bilen uruş döwlet syýasatyna öwrüldi.

Germaniýa, Italiýa, Ýaponiýa ýaly ýurtlaryň dünýä kartasyny öz ýurtlarynyň bähbitlerine özgertmek islegleri, Beýik Britaniýa, Fransiýa, ABŞ ýaly ýurtlaryň dünýäniň önki ýagdaýyny saklamaga synanyşmaklary netijesinde dörän gapma-garşylyklar ikinji jahan urşuna getirdi. Parahatçylygy söýüji demokratik döwletler we dünýä jemgyýetçiligi urşa garşy agzybir göreşi gurap bilmediler.

KINJI JAHAN URŞY. 1939-1941 ýý. HARBY HEREKETLER

Ikinji jahan urşynyň başlanmagynyň gönüden göni sebäpkärleri bolan faşistik, uruşparaz döwletleriň ýolbaşçylary demokratiýany ýok etmegiň, jynsparazlyga we milletçilige esaslanýan «gün-güýçliniňki» düzgüniň dikeldilmeginiň tarapdarlarydy. Eger-de uruşda Germaniýanyň ýolbaşçylygyndaky faşistik toparlanyşyk ýeňen bolsa, onda adamzat nesli üçin uly adalatsyzlyk döwri başlanardy. Şonuň üçin faşistik basyalyjylara garşy göreşen halklaryň alyp baran urşy adalatly uruşdyr.

Germaniýanyň Polşanyň üstüne çozmagy. Urşuň başlanmagy. 1939-njy ýylyň 1-nji sentýabrynda daňdan 4 sagat 45 minutda Germaniýa uruş yglan etmezden Polşanyň üstüne çozdy. Beýik Britaniýa we Fransiýa 3-nji sentýabrda Polşany goldap, Germaniýa garşy uruş yglan etdiler. Ikinji jahan urşy başlandy.

Polşanyň halky basybalyjylara garşy, ýurdunyň garaşsyzlygy ugrunda gahrymanlarça göreşdi. Güýçleriň deň dældigi sebäpli, iki hepdede — 12-nji sentýabra çenli polýak goşunlarynyň guramaçylykly garşylygy syndyryldy. 16-njy sentýabrda Polşanyň paýtagty Warşawa german goşunlary tarapyndan gabaldy. 1939-njy ýylyň sowet-german gizlin ylalaşygy boýunça Polşa bu iki döwletiň arasynda paýlaşylmalydy.

Beýik Britaniýa we Fransiýa Germaniýa garşy resmi uruş yglan etseler-de hiç-hili harby hereketleri alyp barmadylar. Olar Germaniýanyň SSSR-iň üstüne çozmagyna entegem bil baglaýardylar. Olar Germaniýa bilen gepleşikler ýoly bilen ylalaşmak isleýärdiler. Olaryň Germaniýa garşy uruş yglan edip, urşa iş ýüzünde goşulmazlygy «geň uruş» ady bilen taryha girdi. Emma Germaniýa Beýik Britaniýa we Fransiýanyň döwlet baştutanlarynyň pikiriniň tersine Polşany basyp alandan soňra, gyssagly ýagdaýda esasy harby güýçlerini Günbatara geçirip başlady.

SSSR-iň basybalyjylykly harby hereketleri. Polşanyň paýtagty eýelenenden soň Germaniýanyň daşary işler ministri Ribbentrop SSSR-e haýal etmän Polşa goşun girizmegi teklipti. Çünki, 1939-njy ýylyň sowet-german gizlin ylalaşygy boýunça Polşa bu ikisiniň arasynda paýlaşmalydy. SSSR amatly pursady saýlap Polşa goşun girizmegi karar etdi. 17-nji sentýabrda polýak hökümeti ýurduny taşlap gaçan günü SSSR Polşa goşun girizdi. Sowet Gyzyly Goşuny 200 müň polýak esgerlerini ýesir aldy. 1939-njy ýylyň 28-nji sentýabrynda Moskwada «dostluk we serhetler hakynda» sowet-german

şertnamasyna gol çekildi. Günbatar Ukrainany we Günbatar Belorussııany SSSR basyp aldy. Bu ýerler I jahan urşunyň yzysüre bolan sowet-polýak urşunyň netijesinde 1920-nji ýylyň 18-nji martynda baglaşylan Riga ýaraşyk şertnamasyna laýyklykda Polşa berlipdi. Şeýlelikde, Polşanyň özbaşdaklygy ýok edilip, ol Germaniýa we SSSR tarapyndan paylaşyldy.

SSSR sowet-german gizlin ylalaşygy boýunça hereket edip, Estoniýa, Latwiýa we Litwa ýaly ýurtlarda zorlyk bilen oz goşynyny ýerleşdirdi. 1939-njy ýylyň 5-nji oktyabrynda SSSR Finlyandiyadan häzirki Sankt-Peterburgyň golaýyndan geçýän dowlet serhedini birnäçe kilometr yza çekmegi talap etdi. SSSR-iň bahanasy-da fin serhediniň Sankt-Peterbyrga gaty golaý (32 km) ýerleşýänligidi. Finlýandiýa SSSR-iň talabyny kanagatlandyrmady. Ol SSSR-iň serhet ýaka sebitlerinde harby tälim okuwlaryny geçip, SSSR-e garşy urşa taýýarlyga başlady.

1938-nji ýylyň 30-njy noýabrynda SSSR Finlýandiýa garşy urşa başlady. Bu uruş taryha «*Gyş urşy*» ady bilen girendir. Finler watanyny gahrymanlarça gorady. Finlýandiýany Beýik Britaniýa hem Fransiýa goldady. Hatda olar SSSR-e garşy urşa başlamagy hem ara alyp maslahatlaşdylar. SSSR basybalyjy hökmünde Milletler Ligasyndan çykaryldy. SSSR-iň halkara abraýy peseldi. Bütün dünýäniň kommunistleri SSSR-iň uruşparazlygyny düşündirmäge söz tapman kyn güne galdylar.

Sowet harby ýolbaşçylarynyň pikirçe, fin urşy 2-3 hepde dowam etmelidi. Emma uruş 105 gün dowam etdi. Deňeşdirme üçin ýekeje mysala ýüzleneliň: Germaniýa Günbatar we merkezi Ýewropa ýurtlaryny basyp alanda jemi 40,5 müň esgerini ýitiripdi. SSSR Finlýandiýa garşy uruşda 131 müň esgerini ýitirdi. Finleriň adam pidalary bolsa 23 müňe ýakyn boldy.

1940-nji ýylyň 12-nji martynda sowet-fin şertnamasy baglaşyldy. Finlýandiýanyň birnäçe ýerleri SSSR tarapyndan eýelenildi. Emma Finlýandiýa doly basylyp alynmady. Ol

özbaşdak döwlet hökmünde ýaşady. Ýöne sowet-fin urşy Finlýandiýany SSSR-iň duşmanyna öwürüp, onuň II jahan urşunda Germaniýanyň ýaranyna öwürilmegine sebäp boldy.

Sowet-german gizlin ylalaşyklaryna bil baglap, SSSR Latwiýa, Litwa, Estoniýa döwletlerine zor salyp başlady. Pribaltika ýurtlaryndaky Sowet goşun bölümleriniň sany artdydyrldy. Gyzył Goşunyň girizilmegi we SSSR-iň zor salmagy bilen Pribaltika döwletleriniň baştutanlary häkimiýetden çetleşdirildi. Bu ýurtlarda häkimiýet başyna kommunistler getirildi. Bu wakalary «rewolýusiýa» diýip atlandyryp, bir aýdan soňra – 1940-njy ýylyň iýul-awgust aýlarynda olar SSSR-iň düzümine «meýletin» girdiler. Emma iş ýüzünde SSSR ol ýurtlary basyp alypdy. Garşylyk görkezen pribaltikalý watançylar rehimsizlik bilen jezalandyrylypdy.

1940-njy ýylyň 26-njy iýunynda SSSR Rumyniýa hökümetinden Bessarabiýanyň we Demirgazyk Bukowinanyň gürrüňsiz berilmegini talap etdi. Rumyniýa SSSR-den gorkup, talaby ýerine ýetirdi. Iki günden soňra Sowet Gyzył Goşuny Bessarabiýa we Demirgazyk Bukowina¹ girizilip, sowet häkimiýeti döredilýär. Ol ýerde Moldawiýa Sowet Sosialistik Respublikasynyň döredilendigi (MSSR) jar edilýär. MSSR 1940-njy ýylyň 2-nji awgustynda SSSR-iň düzümine girizilýär.

Şeýlelikde, SSSR Germaniýa bilen gizlin ylalaşyklarda özüne berlen Gündogar Ýewropa ýerlerini basyp almagyny tamamlýar.

Günbatardaky harby hereketler. Germaniýa Polşany basyp alandan soň 1940-njy ýylyň ýazynda Günbatarda uruş hereketlerine başlady. Ol ilki Daniýa we Norwegiýa garşy uruş alyp bardy. Daniýanyň koroly duşmana garşylyk görkezmezlik barada öz goşunlaryna buýruk berip, dessine boýun egdi.

¹ Bessarabiýa XIX asyryň başyndan 1918-nji ýylyň ýanwarına çenli bäri Russiýa imperiýasynyň düzümindedi, Demirgazyk Bukowina hiç haçan Russiýanyň düzüminde bolmandy.

Norwegiýada german goşunlary güýçli garşylyga duçar boldular. Beýik Britaniýa we Fransiýa Norwegiýany goldap goşun iberdiler. Emma duşman güýçli bolup, Norwegiýa 50 günň dowamynda basylyp alyndy.

Germaniýa 1940-njy ýylyň 10-njy maýynda Gollandiýa, Belgiýa, Fransiýa garşy urşa başlady. Beýik Britaniýanyň hökümet ýolbaşçysy N.Çemberlen basybalyjyny «köşeşdirmek» syýasatynyň gutarnykly puja çykandygyna göz ýetirip, wezipesinden boşadylmagyny haýyş etdi. Şondan soň U.Çerçiliň ýolbaşçylygynda täze hökümet düzüldi. Onuň hökümeti Germaniýa garşy urşa taýýarlyk işlerini güýçlendirdi.

Germaniýa garşy uzak durup bilmän 14-nji maýda Gollandiýa, 28-nji maýda bolsa Belgiýa uruşda ýeňlendigini boýun aldylar. Fransiýanyň demirgazygyndaky 340 müň adamly inlis-fransuz goşunynyň daşy gabaldy, olaryň bir bölegi gahrymanlarça wepat boldy, galany Beýik Britaniýa gaçdy. Italiýa Germaniýanyň tarapynda durup, Beýik Britaniýa we Fransiýa garşy urşa goşuldy.

1940-njy ýylyň 14-nji iýunynda hiç-hili söweşsiz taşlanylyp gidilen Pariži german goşunlary eýeledi. Fransiýanyň üçden iki bölegi we şol sanda Pariž Germaniýa tarapyndan eýelendi. Wişi şäherindäki fransuz hökümeti German faşistlerine ägirt uly tölegler tölemäge mejbur edildi. Bu hökümete *Peten* ýolbaşçylyk edýärdi. Peten Germaniýanyň ähli talaplaryny berjaý etdi. Fransiýa uruşda ýeňilse-de, fransuz halkynyň garşylygyny doly basyp ýatyrnak faşistlere başartmady.

Fransuz halkynyň faşistlere garşy göreşine «Azat Fransiýa» atly watançy gurama ýolbaşçylyk edýärdi. General Şarl de Golluň ýolbaşçylygyndaky bu gurama Beýik Britaniýada ýerleşipdi.

Faşistik Germaniýa Fransiýany ýeňenden soňra ähli güýji bilen Beýik Britaniýa garşy howa hüjümine başlady. Ol 1940-njy ýylyň iýulyndan başlap güýze çenli dowam etdi. Howa

çozuşyna 2,5 *müň* çemesi german harby uçarlary gatnaşdy. Beýik Britaniýanyň ençeme şäherleri tozduryldy. Emma Beýik Britaniýa Germaniýanyň önünde dyza çökmedi.

ABŞ urşuň başynda bitaraplygyny jar etse-de, indi faşizme garşy göreşýän güýçleri goldap başlady. 1941-nji ýylyň mart aýynda amerikan kongresi *lend-liza* baradaky kanuny tassyklady. Oňa laýyklykda ABŞ faşizme garşy göreşýän döwletlere ýaraglary we enjamlary karzyna ýa-da kärendesine bermäge borçlanýardy. Emma ol entek Ýewropadaky uruş hereketlerine goşulmaýardy.

Afrikada we Ortaýer deňzi sebtindäki uruş. Afrikada uruş hereketleri, esasan, iňlis we italýan goşunlarynyň arasynda alnyp barylady. Somaliniň bir bölegi we Liwiýa Italiýanyň gol astyndady. Hut şol ýerlerde italýan goşuny urşa taýýarlanyp, 1940-njy ýylyň sentýabrynda Müsüri, Sues kanalynyň sebitini, Sudany we Keniýany eýelemäge synanyşdy. Synanyşyk şowsuz gutardy. Iňlisler italýanlara garşy ýerli halky ulanyp, ýeňiş gazandylar. Afrikada Sues kanaly sebitini basyp almak maksady bilen Germaniýa italýan goşunlaryna kömege geldi. Emma german-italýan bileleşigi Sues kanalynyň sebtini basyp alyp bilmedi.

Balkanlardaky uruş. Balkanlardaky uruş Italiýanyň Gresiýa garşy urşa başlamagy bilen tutaşdy.

Gresiýanyň watançylaryna iňlis goşuny kömege geldi. 1941-nji ýylyň aprel aýynda Germaniýa hem Bolgariýanyň üsti bilen Yugoslawiýa we Gresiýa garşy urşa başlady, şol aýda olaryň ikisini-de boýun egdirdi.

Şeýlelikde, 1941-nji ýylyň ýazynda Ýewropa tutuşlygyna diýen ýaly Germaniýa tarapyndan eýelendi.

§2. Germaniýanyň SSSR-iň ustüne çozmagy

Germaniýanyň SSSR-e garşy urşa taýýarlygy. Germaniýa ikinji jahan urşunyň başynda SSSR bilen

ýakynlaşypdy. Emma SSSR-e garşy uruşmak niýetinden hiç wagt el çekmändi. Gitler Sowet ýolbaşçylaryny arkaýynlaşdyrmak we SSSR-e garşy çözüşy mümkin boldugyça gizlin alyp barmak isläpdi.

1940-njy ýylyň 27-nji sentýabrynda Germaniýa, Italiýa, Ýaponiýa dünýäni paýlaşmak barada «Üçler ylalaşygyny» baglaşdylar. Bu ylalaşyga Rumyniýa, Wengriýa, Bolgariýa, Slowakaiýa, Horwatiýa ýaly ýurtlar hem goşuldy. Şeýlelikde, SSSR--iň serhetleri faşistik Germaniýanyň tarapdarlary tarapyndan gurşalyp alnypdy. SSSR-e hem onuň düzümine girmek teklipe edildi. Oňa Aziýada täze ýerleri eýelemek teklipe edilipdi. Emma Stalin Aziýada dal-de, Ýewropada oň patyşa Russiýasynyň düzümine girip, soň elden giderilen ýerleri yzyna almak isleýärdi. Ýewropada SSSR-iň has işjeňleşmegi Gitleri pikirlendiripdir. Balkanlardaky uruş SSSR bilen Germaniýanyň «dostlugyny» ýok edipdi. Netijede Germaniýa 1940-njy ýylyň ahylaryndan başlap, SSSR-e garşy urşa taýýarlanýar. Gitleriň buýrugy bilen german harby ýolbaşçylary SSSR-iň üstüne çözmägiň anyk meýilnamasyny işläp düzdüler. Oňa şertli «*Barbarossa meýilnamasy*» diýip at berildi. Gitler ony 1940-njy ýylyň 18-nji dekabrynda tassyklady. «Barbarossa meýilnamasy» boýunça SSSR-e garşy uruş 1941-nji ýylyň maý aýynda başlanmalydy. SSSR-i 1941-nji ýylyň güýzüne çenli doly basyp almalydy. Uruş «ýyldyrym çaltlygynda» bolmalydy. Sowet goşunlaryna yza çekilmäge wagt bermän, ony ýok etmelidi. Ýewropa ýurtlarynyň köpüsini sanlyja günün dowamynda basyp almagy başaran Germaniýa SSSR-i hem bir zarbada derbi-dagyn etmegiň arzuwyndady. Emma Balkanlardaky uruş ony iýun aýyna süýşürmäge mejbur etdi.

Germaniýanyň urşa taýýarlygy gaty ýokarydy. 1941-nji ýylyň ortalaryna çenli Germaniýa we Italiýa Ýewropanyň 12 döwletini basyp alypdy. Ýewropanyň ilaty we çig mal gorlary Germaniýa tarapyndan täze basybalyjylykly uruşlar üçin ulanylýardy.

Germaniýa 1941-nji ýylyň başyndan başlap, öz goşunlaryny SSSR-iň serhetlerine ýakyn getirip başlady. 1941-nji ýylyň mart—aprel aýlarynda her gije-gündizde 100 çemesi harby ýükli we esgerli otlular Gündogara — SSSR-iň garşysyna uruşmak üçin getirilipdi. Germaniýa özünde bar bolan 7 *mln* 250 *müň* esgeriniň 80 %-ni SSSR-e garşy urşa gönükdirdi. Ol 190 diwiziýasyny, 3,5 *müň* tankyny, 4 *müň* harby uçarlaryny SSSR-e garşy taýýarlapdy. Germaniýanyň öz tarapdarlary bilen bilelikde SSSR-e garşy iberen 5,5 *mln* adamly goşuny uruşlarda taplanan, tejribeli esgerlerden düzülipdi. Ýewropadaky uruşlarda ýeňilmänsoň, olaryň söweşeň ruhlary belentdi.

SSSR-iň urşa taýýarlygy. SSSR-de urşun önüsrasyndaky köpçülikleýin jezalandyryş syýasatynyň dowamynda tejribeli harby serkerdeleriň aglabasy jezalandyrylypdy. Bu ýagdaý Gyzyl Goşunyň söweşe ukyplylygyny gowşadypdy. Ikinji jahan urşunyň başlanmagy bilen SSSR hem urşa taýýarlygy güýçlendirdi. Döwlet býujetiniň barha uly bölegi harby çykdajylara niýetlenip başlandy. 1939-njy ýylda onuň 25,6%-ti, 1940-njy ýylda 32,6%-ti, 1941-nji ýylda 43,4%-ti harby çykdajylara gönükdirildi. 1939-njy ýyldan 1941--nji ýylyň iýun aýyna çenli 125 sany täze diwiziýa taýýarlanylady. Gyzyl Goşunyň sany 5 *million* adama ýetirildi. Şonuň 2,7 *milliony* ýurduň günbataryndady.

Emma Sowet goşunlarynyň ýaraglanyşy gowşakdy. Täze kysymly tanklar, harby uçarlar az öndürilýärdi. SSSR öz düzümine täze girizen ýerlerini goranyşa taýýarlamaga ýetişmändi. Döwlet serhetleri üýtgedilensoň köne serhediň goranyşy gowşadylypdy.

Stalin Germaniýanyň SSSR-den bahana tapmagyna ýer goýmajak bolýardy. Habar beriş serişdelerine Germaniýany ýazgarýan habarlary ýaýratmazlyk buýrulypdy. Stalin urşy yza çekmek isläpdi. Çünki SSSR urşa taýýar dälidi. Stalin

Germaniýa ilki Beýik Britaniýany dyza çökmek üçin synanyşar diýip pikir edýärdi. Ol Germaniýanyň SSSR-e garşy urşa taýýarlanýandygy, hatda onuň haçan çozjakdygy hakyndaky özüne gowşan maglumatlara ynanmak islemeýärdi. Olara, köplenç, Germaniýa bilen SSSR-i uruşdyrmak isleýän duşmanlaryň toslamasy hökmünde baha berildi. Stalin tä soňky güne çenli serhetýaka goşunlary harby soweşjeň ýagdaýa geçirmäge-de rugsat bermedi. Şeýlelikde, çozuşa gaýtawul bermeli 170 sowet diwiziýasy ähli babatda Germaniýanyňkydan asgyndy.

Germaniýanyň SSSR-iň üstüne çozmagy. Germaniýa 1941-nji ýylyň 22-nji iýunynda daňdan 3 sagat 30 minutda SSSR-e garşy ähtiýalanlyk bilen urşa başlady. German goşunlary «Demirgazyk», «Merkez», «Günorta» atly toparlara bölünip, olaryň hersiniň hereket etmeli ugry kesgitlenildi. «Demirgazyk» bölümi Baltikaýaka döwletlerini eýeläp, Leningrada tarap, «Merkez» topary Smolenskiniň üsti bilen Moskwa tarap, «Günorta» goşun topary Kiýewe tarap hüjüme başladylar. Germaniýanyň ýaranlary — Rumyniýa, Wengriýa, Finlýandiýa, Slowakiýa, Italiýa we Horwatiýa SSSR-e garşy urşa goşuldylar.

SSSR-iň düzüminde ýaşayan halklar, şol sanda türkmenler hem faşistik basybalyjylara garşy aýaga galdy. Beýik Watançylyk urşy başlandy. Germaniýa çozandan soň Sowet Soýuzy adalatly, azat edijilik, watançylyk urşuny alyp barýardy.

Gitlerçi Germaniýa tarapyndan alnyp barylýan uruş basybalyjylyklydy, adalatsyz uruşdy.

Urşuň ilkinji günlerinde sowet goşunlary uly ýitgiler bilen yza çekildiler. Ilkinji üç hepdäniň dowamynda nemes goşunlary SSSR-iň 350-600 *km* çemesi jümmüşine aralaşdylar. Germaniýa gysga wagtda Latwiýany, Litwany, Estoniýanyň günorta bölegini, Sagkenar Ukrainany basyp aldy. 170 sowet diwiziýasynyň 28-si doly ýok edildi. Galany hem uly ýitgilere sezewar boldy.

Döwlet Goranmak Komitetiniň döredilmegi. 1941--nji ýylyň 31-nji iýunynda Döwlet Goranmak Komiteti döredildi. Oňa I.W.Stalin başlyklyk etdi. Ol ähli döwlet, harby, partiýa häkimiýetlerini öz elinde jemledi. 1941-nji ýylyň 3-nji iýulynda Stalin radio arkaly halka ýüzlendi. Onda duşmanyň ýurduň içine çuň aralaşandygyny habar berdi we halky basybalyjylara berk gaýtawul bermäge çagyrdy. Staliniň ýüzlenmesini «Doganlar!» diýip başlamagy bolsa halkyň watançylyk ruhyny gösterdi. «Stalin üçin!» diýip uruşýanlar köpeldi.

Ykdysadyýetiň harby ugra gönükdirilmegi. Urşuň ilkinji günlerinden başlap ykdysadyýeti harby ugra gönükdirmek başlandy. «Ähli zat front üçin, ähli zat ýeňiş üçin» diýen görkezme baş şygar boldy.

SSSR-iň ähli maddy, maliýe, zähmet serişdeleri, ilkinji nobatda, fronty üpjün etmäge gönükdirildi. Adaty önümleri öndürýän senagat kärhanalarynyň mümkin bolany harby önümçilige gönükdirildi. Iş gününüň dowamlylygy uzaldyldy, zähmet rugsatlary ýatyryldy. Zähmet düzgün-nyzamy harbylaşdyryldy. Ýurduň Günbatar böleginden 10 *mln* adam we 1,5 *müň* senagat kärhanasy göçürilip, howpsuz sebitlere, şol sanda Türkmenistana geçirildi. SSSR-iň Günbatarynda harby ýagdaý girizildi.

Sowet-german frontundaky ýagdaý. 1941-nji ýylyň güýzünde Germaniýanyň SSSR-e garşy gönükdirilen goşun toparynyň 3-üsi hem üstünlikli hereket etdi. Germaniýanyň

«Merkez» goşun topary iýunyň ahyrynda Minskini, iýulyň ahyrynda Smolenskini eýeledi. «Günorta» topary Kiýewiň gündogarynda sowet goşunlarynyň uly bölegini ýeňdi. Şu söweşde ýüz müňlerçe sowet esgerini ýesir aldylar.

Rumyn goşun bölümleri Odessany eýelediler. «Demirgazyk» goşun topary 8-nji sentýabrda Leningradyň daşyny gabady. Şäheriň 900 güne çeken gahrymançylykly goralýşy başlandy.

Moskwanyň etegindäki söweş. Germaniýa Moskwany eýelemäge aýratyn ähmiýet berýärdi. Şonuň üçin Germaniýa harby güýçleriniň üçden iki bölegini Moskwany almaga gönükdirdi. Sowet goşunlarynyň 1941-nji ýylyň 30-njy sentýabryndan 2-nji oktyabry aralygyndaky söweşlerde asgynlamagy, duşmana Moskwa tarap aýgytly süýşmeklige mümkinçilik berdi. Germaniýanyň «Merkez» goşun toparynyň üstünlikleri Stalini howsala salypdyr. 1941-nji ýylyň 15-nji oktyabrynda Döwlet Goranmak Komiteti ähli daşary ýurt ilçihanalaryny, SSSR-iň döwlet edaralaryny, ýurduň hökümetini Moskwadan Kuýbyşew (häzirki Samara) şäherine göçürmek hakynda karar kabul etdi.

1941-nji ýylyň 15-16-njy noýabrynda basybalyjylar Moskwa garşy täzeden hüjüme geçdiler. Noýabryň ahyrynda duşmanyň hüjümi saklanylyp, eýýäm 5-6-njy dekabrdan sowet goşunlary garşylyklaýyn hüjüme geçdiler. Şol hüjüm netijesinde Moskwanyň eteginde nemes goşuny ikinji jahan urşy başlaly bäri ilkinji uly ýeňlişe sezewar boldy. Bu söweş nemes goşunynyň ýeňilmezligi baradaky toslamalary ýalana çykardy. Ýeňişli söweş halkyň we esgerleriň ruhuny göterdi. Ol Germaniýanyň «ýyldyrym çaltlygyndaky uruş» meýilnamasyny puja çykardy. Dünýäde faşizme garşy göreşýän güýçleriň ýeňse ynamyny güýçlendirdi. Şeýlelikde, nemesleriň Moskwany eýelemek baradaky meýilleri puja çykaryldy.

Resminamalar we goşmaça maglumatlar

Sowet hökümetiniň 1941-nji ýylyň 22-nji iýunyndaky beýannamasyndan

Şu gün daňdan Sowet Soýuzyna hiç hili talap bildirmezden, uruş yglan etmezden german goşunlary biziň ýurdumyzyň üstüne çozdy, olar serhedimiziň dürli sebitlerine hüjüm etdiler, uçarlaryndan biziň ençeme şäherlerimizi bombaladylar...

Biziň halkymyz özüne göwni ýetip, üstümize çozan duşmanlar bilen öňem birnäçe sapar ýüzbe-ýüz bolupdy. Öz döwründe Napoleonyň Russiýa çozmagyna biziň halkymyz Watançylyk urşy bilen jogap beripdi. Napoleon ýeňlip, onuň döwleti synypdy. Biziň ýurdumyza garşy ýöriş yglan eden özüne göwni ýetýän Gitler babatda hem şeýle bolar. Gyzyl Goşun hem-de biziň halkymyz Watan üçin, namys üçin, azatlyk üçin ýeňişli watançylyk urşuny alyp barar. Biziň işimiz hakdyr. Duşman derbi--dagyn ediler. Ýeňiş biziňkidir.

Çeşme: Данилов А.Л., Косулина Л.Г. История России XX век.-М, 1997, С.218.

Gitler Moskwanyň ykbaly hakynda

Birnäçe hepdeden biz Moskwada bolarys. Men gargyş siňen bu topragy ýeriň ýüzünden süpürip taşlaryn, onuň ýerine emeli köl guraryn. «Moskwa» ady bolsa ömürlik ýok bolar.

Çeşme: Данилов А.Л., Косулина Л.Г. История России XX век.-М, 1997, С.218.

«Ost» baş maksatnamasyna SS reýhsfýureri Gimmleriň

bellikleri we teklipleri

Gürrüň diňe bir merkezi Moskwa hasaplanýan döwleti derbi-dagyn etmek hakynda barmaýar... Esasy mesele ruslary halk hökmünde derbi-dagyn etmek, dargatmak bolup durýar...

a) Ozaly bilen ruslar tarapyndan ilatlaşan territoriýalary dürli syýasy etraplara bölmeli. Olaryň özbaşdak milli ösüşini upjun etmek üçin bu ýerlerde özleriniň hususy dolandyryş guramalaryny döretmeli.

b) Rus halkyny jyns hökmünde gowşatmak ikinji serişde bolup durýar...

Rus ýerlerindäki ilatyň aglabasynyň ýönekeý ýarymýewropa tipli adamlardan ybarat bolmagy möhümdir. Jyns taýdan doly bahaly bolmadyk, göýdük adamlaryň bu toparý hökman başgalar tarapyndan dolandyrylmaga mätäçdir.

Çeşme: Данилов А.Л., Косулина Л.Г. История России XX век.-М, 1997, С. 208.

§3. Ýuwaş okeanynda urşuň başlanmagy. Faşizme garşy bileleşigiň döremegi

Uzak Gündogarda Ýaponiýa köpden bäri urşa taýýarlanýardy. Ýaponiýa 1931-nji ýylda Mançžuriýany basyp alandan soňra, 1937-nji ýylyň iýulyndan başlap, Hytaýa garşy uruş alyp baryp, ikinji jahan urşy başlanýança, onuň uly bölegini eýeläpdi. Basylyp alnan Hytaý ýerlerinden we Ýaponiýa bakna bolan Koreýadan gelýän peýdanyň hasabyna ýaraglanyşygy güýçlen-dirýärdi.

Ikinji jahan urşy başlanandan soň Ýaponiýa Ýewropadaky dawalara goşulmajakdygyny jar etdi. Emma Fransiýanyň uruşda ýeňilmegi bilen Ýaponiýa onuň Aziýadaky eýeçiliklerini basyp almaga girişdi. 1940-njy ýylyň 23-nji

sentýabrynda Fransiýanyň Hindi-Hytaýdaky bakna ýurtlaryna goşun girizdi.

Ýaponiýa SSSR-e garşy urşa uzak wagtlap taýýarlandy. Ol taýýarlygy gizlin saklamak üçin SSSR-e birek-biregiň üstüne çozmazlyk hakynda şertnama baglaşmagy teklipl etdi. Sowet-ýapon gepleşikleri geçirilip, 1941-nji ýylyň 13-nji aprelinde birek-biregiň üstüne çozmazlyk hakynda şertnama baglaşyldy. Berlinde geçirilen ýapon-german gepleşiklerinde (1941-nji ýylyň mart—aprel aýlary) Ýaponiýa Germaniýanyň SSSR-e garşy urşuna goşulmaga-da razylaşdy.

Ýapon-amerikan gapma-garşylyklarynyň ýitileşmegi. 1941-nji ýylyň ýazynda ýapon-amerikan gapma-garşylyklary barha ýitileşdi. Ýaponiýanyň Indoneziýada täsiriniň güýçlenmegine ABŞ-nyň garşy bolmagy ýapon-amerikan dawalaryny ýene-de güýçlendirdi.

Ýaponiýa urşa taýýarlygyny gizlemek we wagt utmak üçin ABŞ bilen gepleşikleri geçirmegi teklipl etdi. 1941-nji ýylyň martynda Waşingtonda ýapon-amerikan gepleşikleri başlandy. Gepleşiklerde ABŞ Ýaponiýanyň talaplarynyň esasy bölegi bilen razylaşdy, hatda Hytaýy eýelemegine-de garşy bolman, ony köşeşdirjek boldy. Emma Ýaponiýa ABŞ-a garşy uruşmak kararyna gelipdi.

Ýaponiýanyň urşa goşulmagy. 1941-nji ýylyň 2-nji iýulynda Ýaponiýanyň döwlet we harby ýolbaşçylarynyň gatnaşmagynda uly maslahat geçirildi. Onda Ýaponiýanyň urşa goşulmak meselesine seredildi. Maslahatda ABŞ we Beýik Britaniýa garşy urşa başlamak we Hindistana çenli Aziýa ýurtlaryny basyp almak karar edildi. Ýaponiýa bu döwre çenli Hytaýyň esasy bölegini we Fransiýanyň bakna ýurtlary bolan Wýetnamy, Laosy, Kambojany eýeläpdi.

1941-nji ýylyň 7-nji dekabrynda Ýaponiýa ABŞ-nyň Gawaý adalaryndaky harby güýçleriniň (Pýorl-Harbor bazasynyň) üstüne duýdansyz çozup, urşa başlady. Ýaponiýanyň 360 sany harby uçary ABŞ-nyň harby bazasynyň

üstüne çozuş gurap, ilkinji söweşde amerikanlaryň bu ýerdäki harby flotuny doly diýen ýaly hatardan çykardy. Yzysüre ýaponlar Günorta Hytaý deňzinde ýerleşen inlis harby gämileriniň birnäçesini gark etdiler. ABŞ-nyň we Beýik Britaniýanyň Ýuwaş okeanyndaky harby kuwwatyna örän uly zyýan ýetirildi.

Ýapon basybalyjylary Tailanda hem-de inlislere bakna bolan Malaýziýa we Mýanma (öňki Birma) garşy çozuşa başlaýarlar. ABŞ we Beýik Britaniýa-Ýaponiýa garşy uruş yglan etdiler. Germaniýa we Italiýa hem ABŞ-a garşy urşa girişdi. Ýuwaş okeanynda uruş hereketleri başlandy.

Ýapon goşunlary tiz hem duýdansyz hereket edip, uruşň başynda uly üstünlikler gazandylar. Ýaponiýa 1941-nji ýylyň dekabrynda Beýik Britaniýanyň Gonkongdaky (Sýangan) harby-deňiz berkitmesini, 1942--nji ýylyň ýanwar—fewral aýlarynda Beýik Britaniýanyň Singapurdaky 70 *müň* adamly harby berkitmesini, 50 *müňli* amerikan-filippin goşunyny derbi-dagyn edip, Ýuwaş okeany sebtinde ýeke-täk hojaýyna öwürüldi. Ýaponiýa Aziýa halklaryna özünü günbatarlylaryň zulumyndan azat ediji hökmünde görkezmäge synandy. Ýuwaş okeany sebitindäki uruşň ilkinji günlerinde Ýaponiýa häzirki Filippinleri, Malaýziýany, Mýanmany (Birmaný), Tailandy, Indoneziýany eýeledi. Wýetnam, Laos, Kamboja we Hytaýyň köp ýerleri Ýaponiýanyň gol astyndady. Şeýlelikde, Ýaponiýanyň basyp alan ýerleri Günortada täze Gwineýadan başlap, Demirgazykda Aleut adalaryna çenli, Günbatarda Hindistandan başlap, Gündogarda Marşal adalaryna çenli ýaýrap, gaty giňäpdi. Hatda basyp alan ýerleri boýunça (9,8 *mln* inedördül *km*) Ýaponiýa Germaniýadan hem öňe geçipdi. Ýaponiýanyň basyp alan ýerleriniň ilaty hem Germaniýanyň eýelän ýerleriniň ilatyndan köpdi. 73 *mln* ilatly Ýaponiýa 400 *mln* ilat ýaşaýan birnäçe ýurtlary hem eýeläpdi.

Ýaponiýa taryhda, köplenç, gysga wagtlyk uruşlara ökdedi. Uzak wagtlap uruş alyp barmaga Ýaponiýanyň

ykdysady mümkinçiligi -de ýokdy. Eýýäm 1942-nji ýylyň ortalaryndan başlap, Ýaponiýanyň hüjümi saklandy. 1942-nji ýylyň 4-8-nji maýynda Koral deňzindäki söweşi, 1942-nji ýylyň 4-6-njy iýunyndaky Midueý adalaryna Ýaponiýanyň hüjümi şowsuz gutarýar. Şundan soňraky söweşlerde ruhy rüstemlik we harby artykmaçlyk amerikan-iňlis goşunlarynyň tarapynda bolup, Ýaponiýa goranyşa geçmäge mejbur boldy. Ýuwaş okeanyndaky urşuň hem Günbatardaky ýaly uzak dowam etjekdigi aýan boldy. Wagt bolsa ýaponlaryň garşydaşlarynyň hasabyna işleýärdi.

Faşizme garşy harby bileleşigiň emele gelmegi. Germaniýa we onuň ýaranlarynyň SSSR-iň üstüne çozmagy, Ýaponiýanyň, ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň garşysyna urşa başlamagy, Germaniýanyň hem-de Italiýanyň ABŞ-nyň garşysyna uruş yglan etmekleri, faşizme we basybalyjylara garşy göreşýän güýçleriň bir bütewi frontunyň döremegine getirdi. 1941-nji ýylyň 12-nji iýulynda özara hyzmatdaşlyk hakynda sowet-iňlis şertnamasy baglaşyldy. Faşizme garşy göreşýän ýurtlar bolan Beýik Britaniýa, ABŞ we SSSR barha ýakynlaşyp başladylar. 1941-nji ýylyň awgustynda Kanadanyň Atlantika kenarýakasynda F.Ruzwelt we U.Çerçil *Atlantika ylalaşygyny* baglaşdylar. Olar basybalyjylara garşy bilelikde göreşmegi, dünýäde parahatçylygy üpjün etmekde arkalaşmagy, basyp alyşlardan ýüz öwürmegi, basylp alnan ýurtlaryň özbaşdaklygyny dikeltmek ugrunda bileleşip göreşmegi wadalaşdylar. Atlantika ylalaşygyna soňra Sowet Soýuzu hem goşuldy.

1941-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda faşizme garşy göreşýän üç esasy döwletiň — SSSR-iň, ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň arasynda ilkinji üçtaraplaýyn şertnama baglaşyldy. ABŞ we Beýik Britaniýa SSSR-e azyk we ýarag kömegini bermäge söz berdiler. Söz berlen harby kömegiň ilkinji tapgyry — tanklar we harby uçarlar eýýäm Moskwa söweşine ýetişdi.

Germaniýa Eýrany öz tarapynda urşa goşmaga hyýallanýardy. Eger bu iş başa barmasa, Eýranda döwlet agdarylyşygyny geçirip, soňra Eýranyň ýerlerini öz harby maksatlary üçin ulanmakçydy. Beýik Britaniýa we SSSR Germaniýanyň bu niýetini duýup, şa hökümetinden faşistik howpy yok etmegi talap etdiler. Eýran Germaniýa bilen ýakynlaşmagyny bes etmänsoň, 1941-nji ýylyň 25-nji awgustynda sowet we inlis goşunlary Eýrana girizildi. 1942-nji ýylyň ýanwarynda inlis-sowet-eýran şertnamasy baglaşylyp, SSSR we Beýik Britaniýa Eýrany faşistik howpdan gorap saklamaga söz berdiler. Eýran hem olara öz ýerlerini we harby desgalaryny ulanmaga rugsat berdi. SSSR-iň we Beýik Britaniýanyň Eýrana goşun girizmegi eýran we türkmen halklary üçin hem bähbitli boldy. Çünki Germaniýa Eýranyň üsti bilen SSSR-e çozmagy-da niýet edinýärdi. Şeýle bolanda Türkmenistanyň hem uruş alnyp barylýan ýere öwrülmeği mümkindi.

1941-nji ýylyň noýabrynda ABŞ öz harby tehnikasyny, ýaraglaryny SSSR-e lend-liza boýunça bermek hakynda karar etdi. ABŞ SSSR-e bir milliard dollar möçberinde karz pul hem berdi. ABŞ we Beýik Britaniýa 1941-nji ýylyň noýabryndan başlap, Murmansk, Arhangelsk portlarynyň, Uzak Gündogaryň we Eýranyň üsti bilen harby kömeklerini berip başlady. Diňe ABŞ-dan 400 *müň* sany ýük awtoulaglar, 18,7 *müň* uçarlar, 10 *müňden* gowrak tanklar uzak möhletleýin hasaplaşmak boýunça SSSR-e berildi. Uruş döwründe ABŞ-nyň SSSR-e beren kömeginiň umumy möçberi 11 *mlrd* amerikan dollaryndan hem geçýär. Inlis-sowet hyzmatdaşlygynyň üç aýynda Beýik Britaniýa SSSR-e 450 sany harby uçaryny, 22 *müň* tonna kauçuk we ş.m. zatlary berdi. Şeýdip üç döwletiň — ABŞ-nyň, SSSR-iň we Beýik Britaniýanyň syýasy bileleşigi döredi.

1942-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda 26 sany döwlet *faşizme garşy Birleşen milletleriň Jarnamasyna* gol goýdular. Bu

Jarnama faşistik basybalyjylara garşy dünýä bileleşiginiň emele gelendigini görkezýärdi.

§4. Ikinji jahan urşunyň barşynda beýik öwrülişik

Ýaraglanyşykda öwrülişik. Häzirki zaman urşunda ýeňiş, köplenç, ýaraga, onuň netijeli ulanylyşyna bagly. Ýaraglaryň we beýleki harby tehnikalaryň öndürilişinde 1942-nji ýylda uly öwrülişik bolup geçdi.

1942-nji ýylyň 8-nji ýanwarynda F.Ruzwelt bir ýylda 60 *müň* uçar, 45 *müň* tank, 20 *müň* top öndürmegi ABŞ-nyň maksat edinýändigini mälim etdi. Şol maksada ýetmek üçin ABŞ-nyň hökümeti ýurduň ykdysadyýetine berk döwlet gözegçiligini gurady. Döwletiň hasabyna täze-täze harby önümleri öndürýän kärhanalar guruldy. E.Ferminiň fizikadaky açyşlarynyň netijesinde, R.Oppengeýmeriň ýolbaşçylygyndaky alymlar, atom bombasyny döretmegiň üstünde işlerini tizleşdirdiler («Manhetten taslamasy»). 1942-nji ýylda ABŞ 32 *müň* tank, 49 *müň* harby uçar öndürip, bu ugurda dünýäde birinji orna geçdi.

Beýik Britaniýa 1942-nji ýylda 18-den 50 ýaş çenli ähli raýatlaryny hasaba alyp, harby önümçiligi berk döwlet gözegçiligine geçirdi. Beýik Britaniýa tanklary we uçarlary öndürmek boýunça Germaniýadan öňe geçdi.

SSSR-iň Günbataryndaky senagat kärhanalary ýurduň içki sebitlerine göçürilip, 1942-nji ýylda doly güýjünde harby önümleri öndürip başladylar. 1942-nji ýylda SSSR hem tank we uçar öndürmek boýunça Germa-niýadan öňe geçdi. Şol ýyl SSSR-de 21,7 *müň* uçar, 24,5 *müň* tank öndürildi. ABŞ, Beýik Britaniýa we SSSR diňe bir harby önümleriň mukdary boýunça däl, eýsem hili boýunça-da german toparlanyşygyndan öňe geçdi.

Germaniýa 1942-nji ýylda 15,4 *müň* uçar, 9,3 *müň* tank öndüripdi. Germaniýa we onuň ýaranlary harby önümçilik babatda garşydaşlaryndan ep-esli yza galdylar.

Urşuň barşynda beýik öwrülişik. Uruşda beýik öwrülişik Ýuwaş okeanynda başlandy. 1942-nji ýylyň iýun aýynda Midueý adasynyň alkymynda amerikanlar ýaponlar bilen bolan gazaply söweşde ýeňiş gazandylar. Söweşde Ýaponiýanyň floty uly ýitgiler çekdi. Şu söweşden soňra Ýaponiýa deňizde agalyk etmegini ýitirdi we hiç wagt özüni dürsär ýaly bolmady. Ýaponiýa Ýuwaş okeany sebitindäki uruşda goranyşa geçmäge mejbur boldy.

İňlis goşunlary general *B.L.Montgomeriň* ýolbaşçylygynda Demirgazyk Afrikada 1942-nji ýylyň oktyabrynda italýan-german goşunlaryny derbi-dagyn etdiler. 1942-nji ýylyň 7-nji noýabrynda *Duaýt Eýzenhaueriň* ýolbaşçylygynda amerikan goşunlary Demirgazyk Afrika düşürildi. Olar iňlisler bilen sazlaşykly hereket edip, 1943-nji ýylyň 13-nji maýynda italýan-german goşunlarynyň garşylygyny syndyrdylar. Emma urşuň ykbaly Gündogar frontda çözülýärdi. Ol frontda beýik öwrülişik Stalingrada başlandy.

Stalingrad söweşi. 1942-nji ýylyň tomsundan başlap Germaniýa Stalingrady (häzirki Wolgograd) eýelemäge aýratyn üns berdi. Bu wezipe general *fon Paulýus* tarapyndan baştutanlyk edilýän saýlama 6-njy goşun birikmesine ynanylypdy. Bu ýerde Germaniýanyň goşunlary san taýdan-da, harby uçarlarynyň sany babatda hem sowet goşunlaryndan artykmaçdy. Emma olara Stalingrady gysga wagtda eýelemek başartmady. 1942-nji ýylyň 28-nji iýulynda Staliniň 227-nji belgili buýrugy sowet esgerleriniň ähli harby bölümlerinde okaldy. Bu buýruk gaty gysgady: «Ýekeje ädim yza ýol ýok!». Gitler bolsa öz goşunlaryna nähili-de bolsa Stalingrady eýelemegi buýurdy.

1942-nji ýylyň 13-nji sentýabrynda nemes goşunlarynyň Stalingrad şäherine çozuşy başlandy. Her köçe, her jaý ugrunda aldym-berdimli söweşler boldy. Diňe Stalingradyň demirýol wozzaly üçin iki hepde uruş boldy. Ol 13 gezek elden-ele geçdi. Şäher ugrundaky söweşler iki aý çemesi dowam etdi. Nemes goşunlary 700 *müň* adamly goşunyňy, 1000-den gowrak tankyny, 1,4 *müň* harby uçaryny ýitirip, noýabrda goranyşa geçmäge mejbur boldylar.

1942-nji ýylyň 19-njy noýabrynda Stalingradyň eteginde sowet goşunlary garşylyklaýyn hüjüme geçdiler. 1943-nji ýylyň 2-nji fewralyna çenli nemes goşunlary ýeňlip, fon Paulýusyň ýolbaşçylygyndaky saýlama 6-njy goşun birikmesi tutuşlygyna ýesir düşdi. Wolga derýasynyň boýunda bolan söweşlerde Germaniýanyň 1,5 *mln* adamly goşuny derbi-dagyn edildi.

Faşistik basybalyjylar üçin Kawkaz ugrundaky söweşler hem şowsuz gutardy. Olar Demirgazyk Kawkazy eýeläp, Gara we Hazar deňizleriniň kenarlary boýunça hereket edip, Kawkazy tutuş eýeläp, Bakuwyň nebitini eýelemelidiler. 1942-nji ýylyň noýabrynda Germaniýanyň Kawkazdaky zabt ediş toparyna garşy Wladikawkazda Gyzyň Goşunyň garşylyklaýyn hüjümi başlandy. 1943-nji ýylyň iýulynda Germaniýa 500 kilometr uzap gidýän Kursk sebtinde hüjüme geçdi. Söweşde nemes basybalyjylary uly ýeňlişe sezewar edildi. Stalingrad we Kursk söweşlerindäki SSSR-iň ýeňişleri diňe bir sowet-german frontunda däl, eýsem ikinji jahan urşunyň gidişinde düýpli öwrülişik hökmünde taryha girdi.

Italýan faşizminiň synmagy. 1942-nji ýylyň ahyrlaryndan başlap, faşistik Italiýanyň goşunlary ähli söweşlerde diýen ýaly ýeňildi. SSSR-e garşy uruşýan italýan goşuny yzyna çagyryldy. Afrikadaky şowsuzlyklary netijesinde Italiýa bakna ýurtlaryny elden gidirdi. Ýurduň ykdysadyýeti çöküp, açlyk başlandy. Faşistik düzgünden närazylyk güýçlenip, uruşdan çykmany talap edýänler köpeldi. Mussolini diňe harby güýjüň we Germaniýanyň kömegi bilen häkimiýetde

saklanýardy. Şeýle ykdysady, syýasy dartgynlyk döwri, ABŞ we Beýik Britaniýa Germaniýanyň Ýewropadaky baş ýaranyny — Italiýany uruşdan çykarmagy karar etdiler.

1943-nji ýylyň 10-njy iýul gijesi Italiýanyň Sisiliýa adasyna inlis-amerikan goşunlary düşürildi we olar harby herekete başladylar. Italiýanyň döwlet ýolbaşçylary aljyradylar. Mussolini Gitlerden kömek sorady. Kursk söweşi gidýän mahaly Gitler Italiýa kömek berip biljek däl. Italiýada Mussolinini häkimiýetden çetleşdirmegi talap edýänler köpeldi. 1942-nji ýylyň 25-nji iýulynda Italiýanyň koroly Mussolinini hökümet baştutany wezipesinden boşatdy we ony tussag etdi. Täze hökümete marşal *Pýetro Badalýo* ýolbaşçy bellendi. Marşal Badalýo faşistik partiýany dargatdy. Ol uruşdan çykmak barada ABŞ we Beýik Britaniýa bilen gizlin gepleşikler geçirdi. Germaniýa bilen-de gepleşikler geçirip, harby bileleşikden Italiýanyň çykarylmagyny haýyş etdi. Muňa jogap edip, Germaniýa Italiýadaky goşunynyň sanyny artdyrdy.

Faşistik Germaniýa bilen üzül-kesil arany açmak üçin Badalýonyň hökümeti indi ABŞ we Beýik Britaniýa bilen açık gepleşiklere başladı. 1943-nji ýylyň 3-nji sentýabrynda Italiýanyň uruşdan çykýandygy baradaky ylalaşyga gol çekildi. Mussolininiň agdarylmagy, Italiýanyň uruşdan çykmagy Gitler üçin has agyr ýitgidi. Ol Italiýany basyp almaklygy, Mussolinini bendilikden azat etmekligi buýrupdyr. Germaniýanyň goşunlary Demirgazyk we Merkezi Italiýany basyp aldylar. Basylyp alnan ýerlerde bendilikden azat edilen Mussolininiň ýolbaşçylygynda faşistik Germaniýanyň yzyna eýerýän döwlet döredildi. Germaniýa ABŞ-nyň we Beýik Britaniýanyň goşunlarynyň Italiýanyň demirgazygyna tarap hereketini wagtlaýynça saklamagy başardy.

Badalýonyň hökümeti Germaniýa garşy uruş yglan etdi. Italiýadaky wakalar faşistik toparlanyşygyň dargap başlandygynyň şaýadydyr.

Tähran maslahaty. Urşuň gidişinde harby babatda artykmaçlygyň SSSR-iň, ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň tarapyna geçmegi bilen, bileleşigiň döwlet ýolbaşçylary ýokary derejede duşuşyk guramak barada ylalaşdylar. Uzak çekişmeden soňra, Staliniň talaby boýunça, ilkinji duşuşygy Tähranda geçirmek kararyna geldiler. Ol I.Staliniň, F.Ruzweltiň, U.Çerçiliň gatnaşmagynda 1943-nji ýylyň 28-nji noýabry — 1-nji dekabry aralygynda bolup geçdi.

**I.Stalin, F.Ruzwelt, U.Çerçil
Tähran maslahatynda**

Maslahatda
1944-nji ýylda
Fransiýanyň
demirgazygyna
amerikan-iňlis
goşunlarynyň
düşürilmegi —
ikinci frontyň
açylmagy barada,
1944-nji ýylda
harby hereketleri
utgaşykly alyp
barmak barada
ylalaşdylar.

Germaniýanyň, Polşanyň uruş gutarandan soňky ykbaly barada maslahatlaşdylar. Maslahatda SSSR Germaniýa ýeňlenden soň Ýaponiýa garşy urşa goşulmaga söz berdi. ABŞ we Beýik Britaniýa SSSR-iň Ýewropada eýelemek islän ýerlerini bermäge razylaşdylar.

Resminamalar we goşmaça maglumatlar: Stalingradyň eteginde öldürilen nemes soldatynyň gündeliginden

Bize Wolga barmak üçin ýekeje kilometri geçmek ýeterlik. Emma biz şol ýeke kilometri geçip bilemezok. Bu bir kilometr üçin biz Fransiýa bilen bolan uruşdan-da köp wagt

göreşdik. Emma ruslar doňňara daş ýaly bolup, bizi öňe goýberenoklar.

Çeşme: Danilow A.L., Kosulina L.T. Istoriýa Rossii XX wek.-M, 1997, 234s.

§5. Germaniýanyň boýun egdirilmegi

Ikinji frontuň açylmagy. 1944-nji ýylyň 6-njy iýunynda, Demirgazyk Fransiýada 300 *müň* adamly iňlis-amerikan goşunlary düşürildi. Şol gün taryha ikinji frontuň açylan günü hökmünde girdi. Bir aýyň dowamynda iňlis-amerikan goşunlarynyň sany 1 *mln* adama ýetirildi. Faşizme garşy birleşen döwletleriň goşunyna amerikan generaly Duaýt Eýzenhauer umumy ýolbaşçy belenipdi. Bu goşunyň düzüminde ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň goşunlaryndan başga-da Kanadanyň, Fransiýanyň harby bölümleri-de bardy.

Germaniýa ikinji frontuň açyljagyndan habarlydy. Emma goşunyň düşüriljek ýeri we wagty barada dürli ýollar bilen ýalan maglumatlar berlip, Gitler aldawa salnypdy. Germaniýa garşy birleşen ýurtlaryň goşunynyň Fransiýada düşüriljek wagty Gündogarda sowet goşuny hem hüjüme başlap, Germaniýanyň ünsüni özüne çekdi. Şeýlelikde, ikinji frontuň açylmagyna Germaniýa päsgel berip bilmedi.

Ikinji frontuň açylmagy, sowet goşunlarynyň aýgytly hüjüme başlamagy Germaniýada uly howsala döretdi. Nemes harby serkerdeleriniň bir topary Gitleri öldürip, urşy bes etmek barada dildüwşik guradylar. 1944-nji ýylyň 20-nji iýulynda german harby serkerdesi *polkownik Ştaufenberg* Gitleriň ýygnaç geçirýän jaýynda bomba goýdy. Bomba partlasa-da, garaşylýan netijäni bermedi. Gitler aman galdy. Dildüwşiğe gatnaşmakda aýyplanyp 7 *müň* adam tussag edilip, jezalandyryldy.

Ikinji frontuň açylmagy bilen Fransiýada faşistlere garşy halk hereketi güýçlendi. Fransuzlaryň özleri birnäçe şäherleri basybalyjylardan azat etdiler. 1944-nji ýylyň 19--njy awgustynda Parižde halk gozgalaňy başlanyp, iňlis-amerikan goşunlary gelyänçe şäherden nemes goşunlary kowlup çykaryldy. Fransiýada Wişi hökümeti agdarylyp, general Şarl de Golluň ýolbaşçylygynda wagtlaýyn fransuz hökümeti döredildi. 1944-nji ýylyň ahyryna çenli faşizme garşy birleşen döwletleriň goşuny Fransiýany, Belgiýany faşistlerden doly azat etdiler. Olar Germaniýanyň döwlet serhetlerine ýakynlaşdylar.

Gyzyl Goşunyň aýgytly hüjümi. Ikinji frontuň açylmagyna garamazdan, Germaniýa we onuň ýaranlary sowet-german frontunda esasy harby güýçlerini — 4 *mln* esgerini saklamagy dowam etdiler. SSSR-iň gowy ýaraglanan 6,5 *mln* esgeri Germaniýa garşy uruşýardy. Güýçleriň mynasybeti SSSR-iň peýdasynady. Indi Germaniýanyň ýeňiljekdigi hemmä aýandy. Emma Germaniýa garşylygyny dowam etdirýärdi. Ol özüne garşy birleşen döwletleriň arasynda agzalalygyň başlanmagyna garaşýardy.

1944-nji ýylyň tomsunda Gyzyl Goşunyň aýgytly hüjümleri başlandy. 1944-nji ýylyň 10-njy iýunynda Kareliýa düzlüginde Finlýandiýa garşy başlanan hüjüm netijesinde, ol 4-nji sentýabrda SSSR-e garşy urşy bes etdi. 1944-nji ýylyň güýzüniň ortalaryna çenli Belorussiýadaky, Baltikaýaka döwletlerdäki, Günbatar Ukrainadaky, Moldowadaky aldymberdimli söweşler netijesinde SSSR-den basybalyjylar doly kowlup çykaryldy.

1944-nji ýylda sowet esgerleri SSSR-iň döwlet serhetlerinden geçip, Ýewropa halklaryny faşistik gulçulykdan azat etmäge girişdiler. 1944-nji ýylyň 20-nji iýulynda Gyzyl Goşun Polşa girizildi. Polşanyň paýtagty Warşawada 1944-nji ýylyň 1-nji awgustynda faşistlere garşy gozgalaň başlandy. Angliýanyň we ABŞ-nyň Stalinden kömek barada eden

haýyşlaryna garamazdan, sowet goşunlary Warşawa gozgalaňçylaryna kömege barmady. Nemes goşunlary bilen gozgalaňçylar tä oktyabryň başyna çenli başa-baş söweşmeli boldular. Polýaklar ýowuz duşmana garşy gahrymançylykly söweşdiler. Stalin gozgalaňyň ýolbaşçylaryny «häkimiýete dalaş edýän jenaýatçylaryň üýşmeleňi» hökmünde häsiýetlendiripdi. Gozgalaň ýeňse, Beýik Britaniýanyň täsirindäki adamlar Polşada häkimiýete geler öýdüp, Stalin olara kömek bermändi. Ol uruşdan soň SSSR bilen ýakynlaşmagyň tarapdarlary bolan adamlaryň polýak hökümetini düzmegini isleýärdi. 1944-nji ýylyň 2-nji oktyabrynda faşistler gozgalaňy basyp ýatyrdylar. Warşawa şäheri bolsa weýran edildi. Polşanyň bir bölegini SSSR-iň Gyzyl Goşuny nemes basybalyjylaryndan azat etdi.

Gyzyl Goşun faşistik Germaniýanyň ýaranlary bolan Rumyniýany, Bolgariýany urşy bes etmäge mejbur etdi. Italiýanyň, Finlýandiýanyň, Rumyniýanyň we Bolgariýanyň uruşdan çykmagy bilen faşistik toparlanyşyk çagşady. 1945-nji ýylyň başynda Wengriýanyň uruşdan çykarylmagy bilen Germaniýa Ýewropada ýaransyz, ýeke galdy. Dünýäniň 50-den gowrak döwleti faşizme garşy göreşde öz güýçlerini birleşdirdiler. Sowet goşuny 1944-nji ýylyň sentýabrynda Ýugoslawiýa girip, onuň esasy bölegini faşistlerden azat etdi.

1944-nji ýylda Germaniýanyň harby kuwwaty entek güýçlidi. Ol diňe 1944-nji ýylda 38 *müň* tank, 27,3 *müň* harby uçarlary öndüripdi. Germaniýa *Fau* kysymly raketalary öndürip başlapdy. Gitler garrylary, ýaş ýetginjekleri goşun gullugyna çagyrdy. 1944-nji ýylyň dekabrynda nemes goşunlary Günbatarda iňlis-amerikan goşunlaryny Ardennde yza çekilmäge-de mejbur etdiler. Faşizme garşy birleşen döwletlere kömek bermek maksady bilen, Gyzyl Goşun bellenen möhletinden öň, 1945-nji ýylyň ýanwarynda aýgytly hüjüme geçdi. Gyzyl Goşun Polşanyň, Çehoslowakiýanyň ep-esli bölegini azat etdi. 1945-nji ýylyň 15-nji ýanwarynda Warşawa

azat edildi. Sowet goşunlary Wisla bilen Oder derýalarynyň aralygynda duşman bilen aldym-berdimli söweşleri alyp bardy. Fewral aýynda Gyzył Goşun Berline tarap ýolda iň soňky tebigy böwet bolan Oder derýasyndan geçmegiň hötdesinden geldi.

Iňlis-amerikan goşunlary-da nemes goşunlarynyň hüjümini togtadyp, 1945-nji ýylyň mart aýynda garşylyklaýyn hüjüme geçdiler.

Faşizme garşy birleşen döwletleriň ýolbaşçylarynyň Krym maslahaty. 1945-nji ýylyň 4-11-nji fewraly aralygynda Krymyň Ýalta şäherinde I.Staliniň, F.Ruzweliň we U.Çerçiliň gatnaşmagynda maslahat boldy. Maslahatda, ilkinji nobatda, Germaniýanyň geljekki ykbaly hakyndaky meselä seredildi. Birleşen döwletleriň ýolbaşçylary faşizmi we Germaniýanyň ýaragly güýçlerini ýok etmek, harby jenaýatçylary bilelikde jezalandyrmak barada ylalaşdylar.

Maslahatda Germaniýanyň Gündogar bölegini Sowet Soýuzynyň, Demirgazyk-Günbataryny Beýik Britaniýanyň, Günorta-Günbataryny ABŞ-nyň goşunlarynyň eýelemegi barada ylalaşyldy. Germaniýa garşy urşa gatnaşan hökmünde Fransiýa-da Germaniýadan paý berildi. Germaniýanyň paýtagty Berlin hem paýlaşyldy. Polşanyň serhetlerini üýtgetmek hakynda-da ylalaşyk gazanyldy.

Krym maslahatynda SSSR-iň Ýaponiýa garşy urşa goşulmagy hakyndaky meselä-de seredildi. Germaniýa boýun egdirilenden 2-3 aýdan soňra SSSR-iň Ýaponiýa garşy urşa başlamagy hakynda gizlin ylalaşyk baglaşyldy. Ruzwelt we Çerçil Günorta Sahaliniň we Kuril adalarynyň SSSR-e berilmegi hakyndaky Staliniň talaby bilen razylaşdylar.

Üç döwletiň ýolbaşçylary Ýewropada demokratik düzgünlü döwletleriň dikeldilmegine bilelikde ýardam bermek hakynda hem ylalaşdylar. Maslahatda Birleşen Milletler guramasyny döretmek hakynda karar kabul edildi.

Germaniýanyň doly boýun egdirilmegi. 1945-nji ýylyň

ýazynda Günbatardan iňlis-amerikan goşunlary, Gündogardan sowet goşunlary hüjüme başladylar. 1945--nji ýylyň aprelinde ABŞ-nyň Prezidenti F.Ruzwelt aradan çykdy. Gitler Ruzweliň ýogalmagy bilen faşizme garşy birleşen döwletleriň agzybirliginiň bozulmagyna garaşdy. Emma beýle bolmady. 1945-nji ýylyň 16-njy aprelinde

Gyzyl Goşun Berliniň daşyny gabap, ony eýelemek ugrunda söweşe başlady. Iňlis-amerikan goşunlary Elba derýasyna tarap okgunly hereket etdiler. 1945-nji ýylyň 25-nji aprelinde Elba derýasynyň boýunda amerikan we sowet goşunlary duşuşdylar.

Berliniň goralysyna Gitleriň hut özi ýolbaşçylyk etdi. Sowet goşunlarynyň Berlini eýelemek ugrundaky hereketlerine marşal *G.K.Žukow* baştutanlyk edýärdi. 1945-nji ýylyň 29-njy aprelinde Italiýada Mussolininiň tutulyp, öldürilip, jesedini Milan şäheriniň köp adamly ýerinde aýagyndan sallap goýandyklaryny eşiden Gitler hem janyňa kast etmek kararyna geldi. Jesedini ýakyp ýok etmekligi wesýet etdi. 30-njy aprelde Gitler öz-özünü

atdy. Onuň jesediniň üstüne ýangyç guýup otladylar. 1945-nji ýylyň 2-nji maýynda Berlin Gyzyl Goşun tarapyndan doly eýelendi. Reýhstagyň üstüne gyzyl baýdak dikildi. Ýöne, Staliniň gaty gyssamagy sebäpli Berliniň ugrundaky söweşde

Gyzyl Goşun uly ýitgiler çekipdi. SSSR Berlin söweşinde ABŞ-nyň bütin uruş döwri çeken adam ýitgisine barabar — 300 müň esgerini ýitirdi.

1945-nji ýylyň 8-nji maý gijesi Berlinde Germaniýanyň doly boýun egýändigini hakyndaky akta gol çekildi. Ýewropada uruş gutardy. Germaniýa SSSR-iň, ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň we Fransiýanyň harby wekillerinden düzülen Gözegçilik geňeşi tarapyndan dolandyrylyp başlandy.

Potsdam maslahaty we onuň kararlary. SSSR-iň, ABŞ-nyň we Beýik Britaniýanyň döwlet ýolbaşçylarynyň üçünji maslahaty Berliniň golaýyndaky Potsdam şäherinde 1945-nji ýylyň 17-nji iýulynda başlanyp, 2-nji awgustda tamamlandy. Maslahatda inlis wekilçiligine ilki Uinston Çerçil, soňra Klement Ettli ýolbaşçylyk etdi. Sebäbi maslahat gidip durka Beýik Britaniýada parlament saýlawlary geçirilip, onda

**Ýeňijileriň Germaniýadaky
eýelän ýerleri**

K.Ettliniň

ýolbaşçylygyndaky
leýboristik partiýa ýeňiş
gazanypdy.

Beýik
Britaniýada hökümet

ýolbaşçysynyň
çalyşýandygy sebäpli 25-
28-nji iýulda maslahatyň
gidişinde arakesme yglan
edildi.

F.Ruzweltiň
ýogalmagy bilen ABŞ-nyň
Prezidenti wezipesine geçen
Garri Trumen amerikan
wekilçiligine ýolbaşçylyk
edýärdi.

Sowet

wekilçiligine I.Stalin baştutanlyk edipdi.

Maslahatda, ilkinji nobatda, german meselesine seredildi. Germaniýany ýaragsyzlandyrmak we ýarag öndürmege niýetlenen harby senagat kärhanalaryny, faşistik partiýalaryny

ýok etmek, ýurtda demokratiýany ösdürmäge ýardam bermek, harby günäkärleri jezalandyrmak ýaly düýpli meseleler ara alyp maslahatlaşyldy.

Maslahatda, Polşanyň serhetlerini üýtgetmek meselesi dawaly boldy. Germaniýanyň territoriýasynyň bir böleginiň Polşa berilmegi, german-polýak serhediniň Oder-Neýs derýasy boýunça geçirilmegi barada ahyrsoňy ylalaşykly karar kabul edildi. Germaniýanyň Kenigsberg şäherini we onuň golaý-goltumyny (häzirki Russiýanyň Kaliningrad oblasti) SSSR-e bermek barada ylalaşyldy. Germaniýanyň meýdany 1938-nji ýyl bilen deňeşdirende 25% azaldy.

Maslahatda SSSR-iň, ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň, Hytaýyň, Fransiýanyň daşary işler ministrleriniň halkara geňeşi döredildi. Baş döwletiň daşary işler ministrleriniň maslahaty uruşda ýeňlen döwletler bilen baglaşyljak parahatçylyk şertnamasynyň taslamasyny taýýarlamaýdy.

Üç döwletiň ýolbaşçylary Potsdam maslahatynda Ýaponiýa babatda ýörite jarnama gol çekdiler. Onda Ýaponiýanyň doly boýun egmegi talap edilýärdi.

Resminamalar we goşmaça maglumatlar:

Potsdam maslahatynyň Germaniýa baradaky kararyndan

Germaniýany boýun egdirmek bilen Gözegçilik Geňeşi aşaky zatlardan ugur almagy maksat edilýär:

1) Germaniýany doly ýaragsyzlandyrmak, harby önümçilik üçin ulanylyp bilinjek ähli german senagaty ýok etmek ýa-da gözegçilikde saklamak. Şu maksat bilen:

a) german militarizminiň we nasizminiň gaýtadan döremeginiň hemişelik önüni almak maksady bişen Germaniýanyň ähli gury ýer, deňiz we howa güýçlerini, SA, SD we gestapo guramalaryny ştablary, edaralary, şol sanda baş ştab, ofiserler topary, harby uçilişeler, uruşyň weteranlary

guramasy, Germaniýanyň harby däplerini goldaýan harbylaşdyrylan, ýarym harby guramalary bilen bilelikde doly we gutarnykly dargadylmaly...

III. Milli-sosialistik partiýany, onuň bölümlerini we gözegçiligindäki guramalary ýok etmeli, ähli milletçi edaralary dargatmaly, olaryň hiç bir görnüşde hem gaýtadan döremegine ýol bermeli däl, islendik görnüşdäki milletçilikli we harby wagyz-nesihatyň önünü almaly...

5) Wagşyçylykly ýa-da harby jenaýatlaryň guralmagynda, amala aşyrylmagynda günäkär bolan harby jenaýatçylar tussag edilip, suda berler...

9. ...II) bütün Germaniýada demokratik partiýalaryň işine rugsat berlip, olar ýygnaqlar geçirmäge we öz garaýyşlaryny erkin ara alyp maslahatlaşmaga hukukly bolmalydyrlar.

11. Germaniýanyň harby kuwwatyny ýok etmek maksady bilen ýaraglary, söweş enjamlaryny, uçarlary we harby gämileri öndürmeklik gadagan edilýär.

13. Germaniýanyň ykdysadyýeti guralanda esasy ins oba hojalygyna we içerki sarp edilişe niýetlenen parahat senagata berilmelidir.

Çeşme: Хрестоматия по новейшей истории. Т.2, С.131-132.

§6. Ýaponiýanyň boýun egdirilmegi. Ikinji jahan urşunyň tamamlanmagy

Ýaponiýa garşy harby hereketler. Ýuwaş okeanyndaky urşuň başynda Ýaponiýa öz garşydaşlaryny uly ýeňlişlere sezewar edipdi. Emma 1942-nji ýyldaky Midueý söweşindäki ýeňlişden soňra ýaponlar goranyşa geçmäge mejbur boldular. 1943-nji ýylyň tomsuna çenli amerikan-iňlis goşunlary-da hüjüme geçmediler. Bu aralykda iki tarap hem täze söweşlere taýýarlandy. ABŞ harby uçarlary çekýän gämileri (awianoses)

gurmaklygy güýçlendirdi, täze harby berkitmeleri gurdy. Ýaponlar goranyşy güýçlendirdiler.

1943-nji ýylyň ikinji ýarymynda inlisleriň we awstraliýalylaryň goldamagynda amerikan goşunlary Solomonow we Gilbert adalaryny eýelediler. Ýöne 1944-nji ýylyň başyna çenli Ýaponiýa entek Ýuwaş okeanynda we Günorta-Gündogar Aziýada, Hytaýda agalyk edýärdi.

1944-nji ýyldaky harby hereketler, esasan, amerikan--inlis goşunlarynyň peýdasyna boldy. Amerikan goşunlary Ýuwaş okeanynda Marşal, Karolin, Marian adalaryny eýeläpdiler. 1944-nji ýylyň oktyabrynda Filippinleri azat etmek ugrunda söweşler başlandy. Filippinleriň bir bölegi azat edildi. Inlisler Birmada (häzirki Mýanma) ýaponlara garşy hüjüme başladylar.

1945-nji ýylyň başynda Ýaponiýa özüniň harby-ykdysady mümkinçiliginiň azalandygyna garamazdan, uzak wagtlap garşylyk görkezmege ukyplydy. Onuň 4 mln golaý esgerden ybarat bolan gury ýer goşuny bardy. Üstesine-de, 1 mln 200 müň esgerli harby-deňiz güýçleri bardy. Goşunyň ýaraglanyşy boýunça welin, Ýaponiýanyň ýagdaýy erbetdi. Ýaponiýa harby uçarlaryň we harby gämileriň sany we hili boýunça birleşen döwletlerden yza galýardy.

1945-nji ýylyň mart aýyna çenli amerikan goşunlary Filippinleri doly azat etdiler. Maý aýynda inlisler ýaponlary Birmadan doly kowup çykardylar. Indoneziýany azat etmek ugrunda söweşler başlandy. Ýaponiýa Germaniýanyň uruşda ýenlendigine garamazdan, urşy dowam etdirdi. Ýapon harbylary urşy uzaga çekdirip, uruşdan soňky ylalaşygyň şertlerini ýumşatmak isleýärdiler.

Ýaponlar dürli keselleri ýaýradyjy bakteriologik ýaragyna bil baglaýar-dylar. Bu ýaragy deňizdäki söweşlerde ulanmak mümkinçiligi az bolansoň, gury ýer söweşlerinde ulanmagy maksat edinýärdiler. Ýaponlar ähli goşun bölümlerinde diýen

ýaly ölüme köre-kör taýýar bolan *kamikadze* toparlaryny döredip, olara uly ynam edýärdiler.

Kamikadze¹ admiral Onisiniň tapan täzeligidir. Ol öz uçarlaryny amerikan gämileriniň üstüne gönükdirip, özi hem heläk boljak uçarmanlary taýýarlamagy teklipe edipdi. Olar ilkinji gezek 1944-nji ýylyň 25-nji oktyabrynda Filippinleriň golaýynda söweşe girip, 1 sany amerikan awianosesine we 3 sany harby gämisine zyýan ýetirdiler. Uruş döwründe 1228 sany ýapon kamikadzesi wepat boldy. Olar 36 sany amerikan harby gämisini gark edip, kiçeňräk 368 harby gämisine-de kem-käs zyýan ýetirdiler. Kamikadzeler 5 *müň* amerikan esgeriniň wepat bolmagyna sebäp boldular.

ABŞ-nyň Hirosima we Nagasaki şäherlerine atom bombasyny taşlamagy we onuň weýrançylykly netijeleri. ABŞ dünýä jemgyýetçiligini, aýratyn-da, uruş ýyllary halkara abraýy mese-mälim artan SSSR-i gorkuzmak we öz harby kuwwatyny mazamlamak üçin Ýaponiýa garşy uruşda atom bombasyny ulanmagy karar etdi.

ABŞ 1942-nji ýyldan general *Genri Growsyň* baştutanlygynda «*Manhetten taslamasy*» adyny alan atom bombasyny taýýarlamak işlerini ýaýbaňlandyrdy. 1943-nji ýylyň baharynda meşhur fizik Oppengaýmer Los-Alamosdaky laboratoriya bu elhenç täze ýaragy döretmäge girişýär. Bu işe italýan fizigi Enriko Fermi çekilipdir. 1945-nji ýylyň 16-njy iýulynda, Potsdam maslahatynyň başlanmaly wagtyndan bir gün öň ABŞ atom bombasyny ilkinji gezek synag edipdi.

1945-nji ýylyň awgustynda ABŞ-da iki sany atom bombasy bardy. Şolaryň biri 1945-nji ýylyň 6-njy awgustynda *Hirosima*, beýlekisi 9-njy awgustda *Nagasaki* şäherleriniň üstüne taşlanyldy. Iki şäherden ýarym mln golaý parahat ilat heläk boldy ýa-da maýyp edildi. Şäherleriň ikisi-de weýran

¹ 1281-nji ýylda ýapon adalaryny basyp almaga iberilen mongol-tatar harby gämileriniň ýok eden harasada «Hudaýdan gelen şemal» diýlip at berlipdi. Ýapon dilinde ol «kamikadze» diýmegi aňladýar.

boldy. Ýaponiýanyň uruşda ýeňiljekdigi görünüp duran ýagdaýynda, SSSR-iň Ýaponiýa garşy urşa goşuljak wagty atom bombasyny ulanmak harby zerurlyk dälidi.

Ýaponiýa häzirem atom betbagtçylygynyň yzasyny çekýär. Radiasiýa şöhlelenmesinden ejir çekenleriň nesilleriniň-de ömür tanapy wagtyndan öň kertilip dur. Hirosimada Parahatçylyk seýilgähinde bir adaty bolmadyk ýadygärlik bar. Atom bombasyny ýatladýan bu binanyň depesinde duran gyzjagaz durna çagajygyny elleri bilen kellesiniň ýokarsyna göterip dur. Ýaponiýada durnalaryň münň ýaşaýandygy, olaryň uzak ýaşamagyň alamatydygy hakdaky ynanç bu ýadygärlige hasam çuňňur many berýär.

SSSR-iň Ýaponiýa garşy urşa goşulmagy. SSSR Ýaponiýa garşy urşa goşulmak üçin 1945-nji ýylyň aprel aýyndan başlap sowet-german urşundan boşan goşun bölümlerini Gündogara geçirip başlady. SSSR awgustyň başyna çenli Uzak Gündogarda 1,6 mln esger, 5,5 müň tank, 3,9 müň harby uçar jemledi. Ähli taýýarlyk işleri gizlin geçirildi. Hatda Ýaponiýa güman etmez ýaly harby serkerdeleriň atларыny we harby derejelerini üýtgedipdiler. Mysal üçin, umumy ýolbaşçy edilip bellenen Sowet Soýuzynyň marşaly *A.M. Wasilewkiý* Uzak Gündogara general-polkownik Wasilýew ady bilen gelipdi. SSSR-iň maksady Ýaponiýa garşy duýdansyz urşa başlamakdy. Çünki Ýaponiýanyň özi-de urşa, köplenç, duýdansyz başlaýardy.

Ýapon harby ýolbaşçylary SSSR-iň urşa goşuljagyny duýýardylar. Sebäbi SSSR 1945-nji ýylyň aprel aýynda Ýaponiýa bilen 1941-nji ýylda baglaşylan birek-biregiň üstüne çozmazlyk hakyndaky şertnamany ýatyrypdy. Ýaponiýanyň özi-de SSSR-iň üstüne çozmak üçin uzak wagtlap taýýarlanylady. SSSR-iň Germaniýa garşy uruşdaky üstünlikleri Ýaponiýany bu pälinden gaýtmyşym etmäge mejbur edipdi. Ýöne Ýaponiýa saýlama Kwantun goşunyny Mançžuriýada

saklap, uruş döwri SSSR-i 40 çemesi diwiziýasyny Uzak Gündogarda saklamaga mejbur edipdi.

Ýaponiýa SSSR-iň urşa goşulmagyndan howatyrlyp, 1944-nji ýyldan başlap Mançžuriýada, Demirgazyk Koreýada, Günorta Sahalinde harby goranyş desgalaryň ulgamyny döretmäge girişdi. Ýapon harbylary SSSR urşa goşulsa, berkidilen goranyş desgalarynyň üstünden uly ýitgiler çekip, kynlyk bilen geçer diýip çaklaýardylar. Gyzyl Goşun geçmesi kyn Uly Hingan daglarynyň ýa-da köp suwly Amur we Ussury derýalarynyň üstünden geçer diýip ýaponlar asla-da pikir etmeýärdiler. Sowet harby serkerdeleri olaryň çaklamaýan yerinden geçmegi dogry tapdylar.

1945-nji ýylyň 8-nji awgustynda SSSR Ýaponiýa garşy uruş yglan etdi. SSSR-iň Gyzyl Goşuny 9-njy awgustda Ýaponiýanyň Mançžuriýada ýerleşen 1 mln adamly Kwantun goşunyna garşy hüjüme geçdi. Germaniýa garşy uruşda taplanan, kâmil ýaraglar bilen ýaraglanan sowet esgerleri, tejribeli harby serkerdeleriň ýolbaşçylygynda dagdan, derýadan, ýapon harby-goranyş desgalaryndan üstünlikli geçip, okgunly çozuşa başladylar. Agyr ýaragly goşuna uly Hingan daglaryndan geçmek aşa hupbatly boldy. Sowet goşunlarynyň gaty tiz hereket etmegi ýaponlara bakteriologik ýaragy ulanmaga mümkinçilik hem bermedi, kamikadzeleri-de olary ýeňlişden halas etmedi. Ýaponlaryň Hytaýyň jümmüşine yza çekilip, urşy uzaga çekdirmek baradaky niýetleri-de Sowet goşunlarynyň gaty tiz hereket etmegi bilen puja çykarylady. Ýaponiýa öň beýle okgunly, tiz hereket edýän garşydaş bilen uruşmandy.

1945-nji ýylyň 14-nji awgustynda Ýaponiýa uruşda ýeňlendigini ABŞ-nyň, SSSR-iň, Beýik Britaniýanyň, Hytaýyň hökümetlerine ýetirdi. ABŞ-da we Beýik Britaniýada iki günläp ýeňiş toýny toýladylar. Emma Kwantun goşun bölümüniň tä 19-njy awgusta çenli garşylygyny bes etmändigini üçin sowet goşunlary hüjümini dowam etdiler. Iş ýüzünde Ýaponiýa SSSR

urşa başlandan soňra bir hepdäniň dowamynda boýun egdirildi. Emma sowet goşunlary Koreýanyň demirgazygyny, Günorta Sahalini, Kuril adalaryny doly eýeleýänçeler harby hereketleri dowam etdirdiler. 19-njy awgustdan soňra ýaponlar uly garşylyk görkezmediler. Ýaponiýanyň boýun egdirilmegine Hytaý, Mongoliýa, Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlary, Koreýa, Täze Zelandiýa, Awstraliýa uly goşant goşdular. 1945-nji ýylyň 2-nji sentýabrynda Tokio aýlagynda «Missuri» atly amerikan harby gämisinde Ýaponiýanyň doly boýun egýändigini hakynda akta gol çekildi. Uzaga çeken ikinji jahan urşy tamamlandy.

Urşuň jemleri we sapaklary. Ikinji jahan urşy 1939-nji ýylyň 1-nji sentýabryndan 1945-nji ýylyň 2-nji sentýabryna çenli 6 ýyllap dowam etdi. Uruş mahaly 110 *mln* adam goşun

Ýurtlaryň iki jahan urşuna gatnaşygy		
Ýurtlaryň topary	sany	Ýurtlar
I we II jahan urşuna gatnaşmadyk döwletler	3	Şwesiýa, Şweýsariýa, Ispaniýa
Diňe I jahan urşuna gatnaşan döwletler	3	Portugaliýa, Türkiýe, Irlandiýa
Diňe II jahan urşuna gatnaşan döwletler	7	Gollandiýa, Norwegiýa, Finlandiýa, Albaniýa, Daniýa, Hytaý, Braziliýa
Iki jahan urşuna-da gatnaşan, emma II jahan urşunda köp ýitgi çeken döwletler	10	Germaniýa, Awstriýa, SSSR, Rumyniýa, Ýaponiýa, ABŞ, Ýugoslaviýa, Gresiýa, Hindistan, Günorta Afrika bileleşigi
Iki jahan urşuna-da gatnaşan, emma II jahan urşunda I jahan urşuna garanda az ýitgi çeken döwletler	11	Fransiýa, Angliýa, Belgiýa, Polşa, Çehoslowakiýa, Italiýa, Wengriýa, Bolgariýa, Kanada, Täze Zelandiýa, Awstraliýa

gullugyna çagyryldy. Uruş şol wagtky 61 döwleti, Ýer togalagynyň 80% ilatyny öz içine aldy. Uruş Ýewropada, Aziýada, Afrikada, dünýäniň ähli okeanlarynda — 22 mln. inedördül kilometrde çäklerde alnyp barylady.

Ikinji jahan urşunda soňky maglumatlara görä 60 *mln* çemesi adam wepat boldy. Emma uruşda ýogalanlar hakynda anyk, doly maglumat henizem ýok. 90 *mln* adam maýyp ýa-da ýaraly boldy. Uruşda iň köp adam ýitiren SSSR boldy. SSSR-iň ýitiren 27 *mln* adamyndan 18,3 *milliony* parahat ilatdy. Başgaça SSSR-iň ýaragly güýçleriniň hatarynda gulluk edýänleriň 8,7 *milliony* wepat boldy. Uruşdan gaýdyp gelmedikleriň ýüz münlerçesi biziň watandaşlarymyz — türkmenistanly gerçeklerdi. Olaryň ählisine 2000-nji ýylyň 4-nji maýynda «Türkmenistanyň Milli gahrymanlary» diýen hormatly at dakylady.

Uruşda Polşa bilen Hytaýyň hersi 5 *mln*, Indoneziýa 2 *mln*, Ýugoslawiýa 1,7 *mln*, Filippinler 1 *mln*, Fransiýa 600 *müň*, Beýik Britaniýa 375 *müň*, ABŞ 300 *müň* adam ýitirdi. Bulardan başga-da, açlykdan, horlukdan ýogalyp, uruşu pidasy hökmünde umumy hasaba goşulmadyklar--da köp. Mysal üçin, uruş döwri Hindistanda 3,5 *mln*, Wýetnamda 2 *mln* adam açlykdan ýogalypdy.

Uruşda ýeňlen döwletleriň arasynda iň köp ýitgi çeken Germaniýa boldy. Ol doly anyklanmadyk maglumatlara görä 10 *mln-a* golaý adam ýitirdi. Germaniýa özüniň adam ýitgileriniň uly bölegini, harby tehnikasynyň 75%-ini SSSR bilen bolan uruşda ýitirdi. Bu bolsa ikinji jahan urşunda dünýäni faşizmiň süteminden halas etmekde sowet halklarynyň aýgytly goşant goşandygyny görkezýän subutnamalardyr. Germaniýanyň Ýewropadaky ýaranlary 1,7 *mln* adam ýitirdiler. Ýaponiýadan 2,5 *mln* adam wepat boldy. Emma Ýaponiýada atom bombasynyň zyýanly täsiri nesilden-nesle geçip, hälihäzire çenli kemis çagalaryň dogulmagy ýa-da adamlaryň wagtyndan ir ýogalmagy dowam edýär. Uruş döwri adamlar

ölüm bilen öwrenişdiler. Ölüm bilen öwrenilişilýän gabahatçylykly döwrüň goý mydamalyk taryha öwürldigi bolsun!

Faşistik Germaniýa we onuň ýaranlary basyp alan ýerleriniň halklaryny wagşyçylykly horladylar. Faşistik jellatlar özlerinden hasap soralmaz öýtdüler. Adamlary gynamak, mertebesini depelemek, köpçülikleýin gymak faşistleriň gündelik pişesine öwürldi.

Basyp alan ýerleriniň ilatynyň işe ýaramlysyny zorluk bilen Germaniýa sürdüler. 1943-nji ýylyň tomsunda Germaniýada zorluk bilen getirilenleriň 6,3 mln. gowragy işleýärdi. Gitler 1944-nji ýylyň ýanwarynda ýene-de 4 mln. adamy Germaniýa getirmegi buýurdy. 1941-1944-nji ýyllarda diňe SSSR-iň faşistleriň gol astyna düşen ýerlerinden 5 mln. adam zor bilen Germaniýa äkidilipdi. Erbet ýeri, adam toplaýyş döwri Germaniýa gitmelileriň içinden ýekejesi gelmese ýa-da gaçsa, gaçanyň maşgalasy hatda obasy jezalandyrylýardy.

German faşistleri basyp alan ýerlerinde döreden elhenç dolandyryş ulgamyny «*täze düzgün*» diýip atlandyrdylar. «Täze düzgüne» garşy çykanlary, harby ýesirleri beýlekilerden

daşlaşdyrmak üçin bendihana toplumlaryny (konslagerler) dörettdiler. Konslagerlerde adamlary köpçülikleýin gymak üçin ýörite desgalar guruldy. Oswensim, Maýdenek, Treblinka, Dahau, Buhenwald, Zaksenhauzen, Rawensbrýuk, Mauthauzen bendihanalarynda zäherli gaz bilen adamlary köpçülikleýin

gyrdylar. Şeýle bendihanalarda saklanylanlaryň 18 *millionyndan* 12 *milliony* öldürildi.

Faşistler ýewreý, slawýan milletinden bolan adamlary aýratyn yzarlap gyrdylar. Olar ýewreý milletini ýer ýüzünden doly ýok etmäge synanyşdylar (genosid syýasaty). Uruş başlanandan soň Germaniýada ýewreý bolsa, eşigine sary ýyldyzjyk dikmeli edildi. 1942-nji ýylyň ýanwar aýyndan başlap, ýewreý maşgalalaryny uçdantutma gymaga başladylar. Faşistler ýewreýleriň 6 *millionyny* ýok etdiler.

Uruş ýyllary basylyp alnan ýerlerden millionlarça adamlar Germaniýada işletmek üçin alnyp gidilip, dogduk mekanyndan jyda düşürildi. Ýewropada ägirt köp ilat uruşdan gaçyp, başga ýurtlara siňdi. Uruş gutarandan soňra olar köpçülikleýin öz watanlaryna dolandylar. Birnäçesiniň yzyna dolanmaga mümkinçiligi bolman, ýat illerde ömürlük galyp, watanyndan jyda düşdüler. Uruş diri galanlaryň hem münlerçesini dogan-garyndaşlaryndan, maşgalasyndan, emläginden mahrum etdi.

Faşistler tarapyndan eýelenen ýerlerde sütemiň, halkyň üstünden gözegçiligiň gaty güýçli bolmagyna garamazdan watançylar ölümüne razy bolup, olara garşylyk görkezmäge başardylar. Faşizme garşylyk görkeziş hereketi 1943-nji ýyldan guramaçylykly häsiýete geçip başlady. Bu hereket aýratyn-da Fransiýada we Italiýada faşistlere uly zyýan ýetirdi. Fransiýada ähli syýasy partiýalar birleşip, garşylyk görkezişiň Milli Maslahaty atly merkez döretdiler. Fransiýada 3 mln. adam garşylyk görkeziş hereketine gatnaşdy.

Germaniýa Demirgazyk we Merkezi Italiýany basyp alandan soňra italyanlaryň garşylyk görkeziş toparlary döredilip, olar faşistlere garşy birnäçe söweşleri guradylar. Ýugoslawiýadaky garşylyk görkeziş hereketine gatnaşýýjylar 1942-nji ýylyň ahyrynda watanyňy azat ediş halk goşunyňy döretdiler.

Garşylyk görkezişin öňdebaryjylary hökmünde partizanlaryň ýeňşe goşandy ulydyr. Diňe bir SSSR-iň partizanlary Germaniýanyň goşunlarynyň 10% çemesiniň «elini baglaýardy».

Uruş döwri adamlary köpçülikleýin gyrýan ýaraglar köpeldi. Urşun ahyrynda uzak aralyga atýan raketalar, hatda iň bir elhenç ýarag — atom bombasy ulanyldy.

Uruş halkara möçberinde güýçleriň mynasybetini düýpli özgertdi. Germaniýanyň, Italiýanyň, Ýaponiýanyň öňki täsiri syndyryldy. Beýik Britaniýa we Fransiýa döwletleri-de uruş sebäpli gowşadylar. Uruş netijesinde ABŞ we SSSR dünýä agalygyna dalaş edýän dawagärlere öwürüldiler.

Uruşda iň köp ýerleri basyp alan SSSR boldy. 1939-1940-njy ýyllarda SSSR Ýewropada birnäçe ýerleri basyp alypdy. Ol Finlýandiýanyň Peçango welaýatyny, Çehoslowakiýadan Zakarpat Ukrainasyny, Germaniýadan Gündogar Prussiýany alypdy. Ol Ýaponiýa garşy gysga wagtylyk urşa goşulyp, Kurill adalaryny, Günorta Sahalini aldy. SSSR Demirgazyk Hytaýda, Koreýanyň demirgazygynda öz täsirini dikelti. Bulardan başgada SSSR Ýewropada we Aziýada birnäçe döwletlerde kommunistleriň häkimiýete gelmegine ýardam berdi.

Resminamalar we goşmaça maglumatlar: W.M.Molotowyň ýatlamalaryndan.

Stalin şeýle netije çykarýardy: «Birinji jahan urşy bir ýurdy kapitalistik gulçylykdan halas etdi. Ikinji jahan urşy sosialistik ulgamy döretdi, üçinjisi bolsa imperializmiň hemişelik soňuna çykar.»

Soňky ýyllarda Staliniň köpbilmişligi çykyppy. Milýukowyň öz döwründe Dardaneli talap edişi ýaly, men hem daşary syýasatda köp zatlary talap etmäge borçludym. Stalin:

«Bilelikde dolandyrmak üçin talap et» diýýip gysýardy. Men oňa: «Bermezler» diýsem – «Sen talap et» diýýärdi.

Çeşme: Данилов А.Л., Косулина Л.Г. История России
XX век.-М, 1997, С.247 s.

Parahatçylyk şertnamalary. Birleşen Milletler guramasynyň döredilmegi

Pariž parahatçylyk maslahaty. 1946-njy ýylyň 29-njy iýulyndan 15-nji oktyabryna çenli Parižde ýaraşyk şertnamalarynyň şertini taýýarlamak üçin maslahat boldy. Maslahatda faşizme garşy bileleşige girýän döwletler bilen faşistik Germaniýanyň, onuň ozalky ýaranlary bolan Italiýanyň, Bolgariýanyň, Wengriýanyň, Rumyniýanyň we Finlýandiýanyň arasyndaky parahatçylyk şertnamalarynyň taslamalary ara alnyp maslahatlaşyldy. Maslahatyň gidişinde diňe bir ýeňijileriň däl-de, Italiýanyň, Bolgariýanyň, Wengriýanyň, Rumyniýanyň we Finlýandiýanyň wekilçilikleriniň-de pikirleri diňlenildi.

Maslahatda SSSR-iň, ABŞ-nyň, Beýik Britaniýanyň, Hytaýyň, Fransiýanyň daşary işler ministrleriniň Geňeşiniň (ol Geňeş Potsdam maslahatynda döredilipdi) taýýarlan we ozal ylalaşylan şertleriniň aglabasy makullandy. Maslahatda Günbatar döwletleriniň wekilleri Wengriýanyň, Bolgariýanyň, Rumyniýanyň içki işlerine gatyşmakda SSSR-i aýypladylar.

Maslahatda Dunaý meselesi, Italiýanyň tölemeli öweztölegi, grek-bolgar döwlet araçägi ýaly birnäçe dawaly meseleler babatda doly ylalaşyk gazanylmady.

Maslahatdaky doly ylalaşylmadyk meseleleri çözmek üçin 1946-njy ýylyň noýabr–dekabr aýlarynda daşary işler ministrleriniň halkara Geňeşiniň ýygnaňygy boldy. Onda Italiýa, Rumyniýa, Bolgariýa, Wengriýa we Finlýandiýa

döwletleri bilen parahatçylyk şertnamalarynyň taslamasyny taýýarlamak tamamlandy.

Pariž parahatçylyk şertnamalary. 1946-njy ýyldaky Pariž parahatçylyk maslahatynda ylalaşylan taslamany tassyklamak we gutarnykly parahatçylyk şertnamalaryny baglaşmak meselesi-de Parižde (1947-nji ýylda) amala aşyryldy. Pariž parahatçylyk şertnamalary ikinji jahan urşunda ýeňen döwletler bilen faşistik Germaniýanyň ozalky ýaranlary bolan Italiýanyň, Bolgariýanyň, Wengriýanyň, Rumyniýanyň we Finlýandiýanyň arasynda 1947-nji ýylyň 10-njy fewralynda baglaşyldy. Şol şertnamalara laýyklykda dünýäniň syýasy kartasyna ýeňijileriň peýdasyna üýtgetmeler girizildi.

Pariž parahatçylyk maslahatynyň karary boýunça *Germaniýanyň* 1938-nji ýyldan soňky basyp alan ýerleri onuň elinden alyndy. Gündogar Prussiýa Polşa we SSSR-e berildi. Netijede 1938-nji ýyldaka garanda onuň çäkleri 25% azaldy. Çehoslowakiýanyň Sudet welaýatyndan, Polşanyň täze ýerlerinden, Wengriýadan, öňki Gündogar Prussiýadan 9 mln nemes ilaty mejbury ýagdaýda göçürildi. Germaniýanyň tölemeli kontribusiýasy 20 mlrd dollar möçberinde kesgitlenilip, şonuň 50%-ni SSSR almalydy. Germaniýa maliýe kynçylyklaryny döretmezlik üçin onuň aglabasyny senagat enjamlaryny äkitmek arkaly tölemeli edildi. SSSR Günübatar döwletleriniň okkupasion zolagyndan hem 10% senagat enjamlaryny alyp gaýtdy. Nemes floty SSSR-iň, Angliýanyň we ABŞ-nyň arasynda paýlaşyldy.

Italiýa bilen ýeňijileriň arasynda baglaşylan şertnama laýyklykda italýan-ýugoslaw serhedi Ýugoslawiýanyň peýdasyna üýtgedildi — Istriýa ýarymadasy Ýugoslawiýa berildi. Dawaly Triýest etraby BMG-niň gözegçiligine geçdi. 1954-nji ýylda ol iki ýurduň arasynda paýlaşyldy. Italýan-ýugoslaw serhedi gutarnykly 1975-nji ýylda düzgünleşdirildi. Italiýanyň Dodekanez adalary Gresiyä berildi. Fransuz-italýan döwlet serhedi Fransiýanyň haýryna üýtgedildi. Italiýa

Afrikadaky eýeçiliklerinden (Somali, Eritreýa, Liwiýa) el çekmeli boldy. Ol Albaniýanyň we Efiopiýanyň garaşsyzlygyny ykrar etdi. Şertnamada Italiýada faşizmiň galyndylaryny ýok etmek barada ylalaşyldy.

Bolgariýa, Wengriýa, Rumyniýa bilen baglaşylan parahatçylyk şertnamalarynda syýasy meselelere üns berildi. Ol ýurtlarda faşistik guramalary dargatmak, demokratik azatlyklary gaýtadan dikeltmek ylalaşygyň esasy şertlerini düzýärdi. *Bolgariýa* 1941-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndaky serhetlerinde galdy. Oňa Günorta Dobruja berildi. Bolgariýa Makedoniýany Ýugoslawiýa, Frakiýany Gresiýa gaýtaryp berdi. *Wengriýa* Bratislawanyň golaýynda Çehoslowakiýa beren ýerlerini hasaba almasaň, 1938-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndaky serhedinde galdy. Ol Transilwaniýany we Baçkany Rumyniýa, Günorta Slowakiýany Çehoslowakiýa, Zakarpat Ukrainasyny SSSR-e gaýtaryp berdi. 1945-nji ýyldaky sowet-çehoslowak şertnamasy boýunça Çehoslowakiýa Zakarpat Ukrainasyna dawa etmekden el üzdü. *Rumyniýa* Bessarabiýa we Demirgazyk Bukowinany SSSR-e bermeli boldy. Onuň serhetleri 1941-njy ýylyň 1-nji ýanwaryndaky ýagdaýynda dikeldildi. *Finlýandiýanyň* Peçengo welaýaty SSSR-e berildi. Uruşda ýeňlen döwletlere bellenen öwez tölegleriniň möçberi tassyklanyldy. Rumyniýa SSSR-iň, Bolgariýa Ýugoslawiýanyň we Gresiýanyň, Wengriýa SSSR-iň, Çehoslowakiýanyň we Ýugoslawiýanyň peýdasyna reparasiýa töleglerini tölemeli edildi. SSSR-iň teklibi bilen Gündogar Ýewropa ýurtlary uruşda ýetirilen zyýanyň 66%-ni tölemeldi (soňra ol 50% çenli azaldyldy).

Polşanyň täze serhetleri Krym maslahatynyň we 1945-nji ýyldaky sowet-polýak şertnamasynyň kararlary boýunça kesgitlenildi. Polşa oder we Neýs derýalarynyň ugrundaky nemes ýerlerini aldy hem-de Dansig (Gdansk) koridory boýunça Baltika deňzine çykalga edindi. Ol Günbatar Ukrainany we GünbatarBelorussiýany SSSR-e bermeli boldy.

SSSR Polşanyň çäklerinde galan german emläklerinden we aktiwlerinden onuň peýdasyna el çekdi. Görşümüz ýaly, serhet meselesinde gitlerçi toparlanyşyga garşy göreşen Gündogar Ýewropa ýurtlary — Polşa, Çehoslawakiýa, Ýugoslawiýa utuşly ýagdaýdady.

Ýaponiýa bilen parahatçylyk şertnamasy. Ýaponiýa bilen parahatçylyk şertnamasy meselesinde ABŞ bilen SSSR-iň arasynda gapma-garşylyklar ýitileşdi. Ýaponiýa uruşda ýenlenden soňra amerikan goşunlary tarapyndan eýelenipdi. Ýapon hökümeti dargadylyp, ýurdy amerikan harbylary dolandyryardy. 1945-nji ýylyň ahyrynda ABŞ-nyň, SSSR-iň, Beýik Britaniýanyň, Hytaýyň wekillerinden ybarat Arkadaşlar maslahaty we 11 döwletiň wekilleriniň gatnaşmagynda Uzak Gündogar komissiýasy döredilipdi.

1951-nji ýylda San-Fransiskoda Ýaponiýa bilen uruşň jemini jemleýän parahatçylyk şertnamasy baglaşyldy. Bu şertnama dünýäniň 49 döwletiniň wekilleri öz goluny goýdular. Emma HHR, SSSR öz talaplary hasaba alynmandygy üçin Ýaponiýa bilen baglaşylan şertnama goşulmadylar. SSSR bilen Ýaponiýanyň arasynda parahatçylyk şertnamasy tä Sowet Soýuzy dargaýança-da baglaşylmady. Ýaponiýanyň Rýukýu (Okinawa), Bonin, Rozariýo, Wolkano, Pares Wela, Markus, Daýto adalary BMG-niň mandaty astynda ABŞ-a berildi.

Nýurnberg we Tokio sud seljermeleri. Nýurnbergde (Germaniýa) harby jenaýatçylaryň üstünden 1945-nji ýylyň 21-nji noýabryndan 1946-njy ýylyň 1-nji oktýabryna çenli halkara sud seljermesi guraldy. Baş harby günäkärlere parahatçylygyň we adamzadyň garşysyna harby dildüwşügi guramakda we uruş alyp barmakda aýyplamalar bildirildi. Halkara harby sudy tas bir ýylyň dowamynda harby jenaýatçylary anyklamakda ägirt uly iş etdi. Sud mejlisleriniň 403-si geçirilip, 116 münň şaýatdan sorag edildi. Köp sanly ýazmaça görkezislere we dokumental subutnamalara seredildi. Sud seljermesiniň netijesinde baş harby jenaýatçylar hökmünde

12 adama ölüm jezasyny berildi. Galan günäkärler dürli möhletli bendilige höküm edildi.

Nýurnberg halkara harby sud seljermesi Ýewropany we dünýäni faşistik jenaýatçylaryndan arassalamak işiniň başyny başlady. Dünýäniň ähli ýerinde faşistleriň üstünden sud seljermesi guralyp başlandy. Germaniýada we beýleki Ýewropa ýurtlarynda faşistler bilen harby hyzmatdaşlykda bolup, olara ýardam beren adamlara temmi berildi. Dönüklere Fransiýada aýratyn ýowuz daradylar.

1946-njy ýylyň 3-nji maýynda Tokioda-da halkara harby sud seljermesi başlandy. Ýapon harby jenaýatkärleri-de etmişlerine görä jezasyny çekmeli boldular. Sud seljermesinde 28 sany harby jenaýatça günä bildirildi. Halkara harby sudy 1948-nji ýylyň noýabrynda ýaponiýaly harby jenaýatçylaryň 7-sini ölüm jezasyna, galanlaryny dürli möhletli tussaglyga höküm etdi.

Birleşen Milletler Guramasynyň (BMG) döredilmegi. BMG-niň döretmek ideýasynyň ilkinji real ädimi 1941-nji ýylyň awgustynda Kanadanyň Atlantika kenarýakasynyda F.Ruzweltiň we U.Çerçiliň Nýufaunlenndiň Arjentia buhtasynda bolan duşuşygynyň netijesinde gol çeken *Atlantika ylalaşygyndan* başlanýar. Olar basybalyjylara garşy bilelikde göreşmegi, dünýäde parahatçylygy üpjün etmekde arkalaşmagy, basyp alyşlardan ýüz öwürmegi, basylyp alnan ýurtlaryň özbaşdaklygyny dikeltmek ugrunda bileleşip göreşmegi wadalaşdylar. BMG-ni döretmek üç sany beýik döwletiň ýolbaşçylarynyň Krym maslahatynda karar edilipdi. Guramanyň ABŞ-nyň Prezidenti F.Ruzwelt tarapyndan teklipe edilen ady ilkinji gezek duş gelýär. «Birleşen milletler» adalgasy ilkinji gezek faşizme garşy bileleşen 26 döwletiň 1942-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda Waşingtonda kabul eden «Birleşen Milletleriň jarnamasynyda» ulanyldy. Şol wagt SSSR-iň, ABŞ-nyň, Angliýanyň, Hytaýyň we başgada 22 döwletiň wekilleri faşizme garşy göreşde birek-birek bilen hyzmatdaşlyk

etmäge hem-de umumy duşman bilen birtaraplaýyn ýaraşyk ýa-da ylalaşyk baglaşmazlyga borçlandylar. «Birleşen milletler» adalgasy ABŞ-nyň Prezidenti Franklin Delano Ruzwelt tarapyndan teklipe edildi.

1942-nji ýylyň 1-nji ýanwaryndaky jarnama oňa gatnaşyjylaryň önünde iki sany bentde beýan edilen üç sany borçnamadan ybaratdyr:

- 1) Üçler bileleşiginiň we olara goşulşan döwletlere garşy haýsy döwlet uruş ýagdaýynda bolsa onuň ähli resuslaryny ulanmak (birinji bent;)
- 2) Şu jarnamanyň ähli agzalary bilen hyzmatdaşlyk etmek (ikinji bent;)
- 3) Üçler bileleşigi we onuň ýaranlary bilen bir taraplaýyn ýaraşyk şertnamasyny (ýa-da ylalaşyk) baglanyşmazlyk (ikinji bent;)

Birleşen Milletler Guramasy döredilende iki sany jahan urşunyň arasynda dowam eden halkara guramasynyň — Milletler Ligasynyň özüni ödemedik tejribesi göz önünde tutuldy. Milletler Ligasynyň düzümindäki we işindäki demokratiýa garşy alamatlar täze döredilen guramanyň işinde ulanylmady.

1945-nji ýylyň 25-nji aprelinden 26-njy iýunyňa çenli aralykda San-Fransiskoda (ABŞ) bolan maslahatda faşizme garşy bileleşige goşulan 51 döwletiň gatnaşmagynda BMG döredildi. 1945-nji ýylyň 24-nji oktyabrynda onuň düzgünnamasy kabul edildi. Şol gün BMG-niň döredilen günü hökmünde belenilýär. BMG-niň Düzgünnamasynyň esasynda Beýik Britaniýanyň, Hytaýyň, SSSR-iň we ABŞ-nyň 1944-nji ýylyň awgustynda-oktyabrynda Dumbarton-Oksdaky (ABŞ) maslahatda kabul edilen düzgünler goýuldy.

BMG-niň maksatlary:

- halkara möçberinde parahatçylygy gorap saklamak we halkara howpsuzlygyny üpjün etmekden;

- deňhukuklylyk we halklaryň öz-özünü kesgitlemek hukugyny hormatlamak esasynda milletleriň arasynda dostlukly gatnaşyklary ýola goýmakdan;
- ykdysady, durmuş, medeni hem-de ynsanperwer häsiýetli halkara meselelerini çözmekden hem-de adamyň esasy hukuklaryny we azatlyklaryny hormatlamagy höweslendirmekde hyzmatdaşlygy amala aşyrmakdan;
- milletleriň şu maksatlara ýetmegi üçin hereketleri ylalaşmak üçin merkez bolup hyzmat etmekden ybaratdyr.

BMG-niň ýörelgeleri:

- ähli agzalaryň özygtyýarly deňligi;
- Düzgünnama laýyklykda her bir agza öz borçlaryny ak ýürekden ýerine ýetirmeli;
- Olar öz arasyndaky halkara jedellerini halkara parahatçylygyna, howpsuzlygyna we adalata howp salmazdan çözmelidirler;
- Olar islendik döwletiň garşysyna güýç arkaly howp atmakdan ýa-da güýç ulanmakdan saklanmalydyrlar;
- Olar BMG-ä onuň Düzgünnama laýyklykda alyp barýan ähli işlerinde hemmetaraplaýyn kömek bermelidirler;
- Düzgünnama BMG-ä hiç hili ýagdaýda-da döwletiň içerki ygtyýarlyklaryna girýän işlerine gatışmaga mümkinçilik bermeýär.

Düzgünnama laýyklykda BMG-niň iň ýokary organy onuň Baş Assambleýasydyr. Ol ýylda bir gezek çagyrylýar. BMG-niň hemişelik hereket edýän edarasy Howpsuzlyk Geňeşidir. Onuň 5 sany hemişelik agzasy (SSSR, ABŞ, Beýik Britaniýa, Hytaý, Fransiýa) bolup, galan 10 agzasy Baş Assambleýa tarapyndan iki ýyllyk möhlet bilen saýlanýar. SSSR dargandan soň Russiýa Federasiýasy onuň hukuk mirasdüşeri hökmünde BMG-niň Howpsuzlyk Geňeşiniň hemişelik agzasydyr.

BMG-niň edara binasy

BMG-niň merkezi jaýy Nýu-Ýorkda ýerleşýär. Ýewropadaky merkezi bolsa Ženewadadyr.

BMG-niň başga-da birnäçe edaralary we guramalary bardyr. Olar: ykdysady we durmuş Maslahaty, hossarlyk boýunça Maslahat, halkara sud, ylym, medeniýet we bilim işleri

boýunça ýörite gurama (UNESCO), Bütindünýä Saglygy goraýyş guramasy (BSGG) we beýlekilerdir.

BMG-niň nyşany

1992-nji ýylyň 2-nji martynda Türkmenistan üçin taryhy taýdan örän ähmiýetli waka bolup geçdi. Şol gün BMG-niň Baş Assambleýasynyň öz

işini gaýtadan dowam etdiren 46-njy sessiýasy (1991-1992)

özünüň 82-nji mejlisinde ählumumy mähirlilik we hoşniýetlilik ýagdaýynda Türkmenistany BMG-niň agzalygyna kabul etdi. Şol günden başlap biziň ýurdumyz halkara hukugynyň doly hukukly agzasyna öwrüldi. Şol günden bäri Garaşsyz Diýarymyzyň döwlet baýdagy BMG-niň jaýynyň önünde parlaýar.

Türkmenistanyň BMG bilen hyzmatdaşlygy.

Gurbanguly Berdimuhamedowyň ähliahalk tarapyndan Türkmenistanyň Prezidentligine saýlanmagy bilen döwletimiziň halkara gatnaşyklaryndaky işjeňligi has artdy. Türkmenistan dünýä üçin açyk ýurda öwrüldi. Gysga döwrüň içinde beýleki döwletleriň ýolbaşçylary bilen ikitaraplaýyn we köptaraplaýyn gepleşikleriň ençemesi geçirildi. Paýtagtymyz Aşgabat halkara guramalarynyň sebitleýin merkezleriniň işleýän ýerine, halkara maslahatlaryň, ýygnaýyşyklaryň, gepleşikleriň geçirilýän ýerine öwrüldi. Türkmenistanyň halkara abraýy gün-günden artýar. 2007-nji ýylda Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistan Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň wise-Başlyklygyna saýlandy. Şol ýylyň dekabrynda Aşgabatda BMG-niň önüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit Merkezi döredildi. Bu bolsa Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistan bilen BMG-niň arasynda netijeli hem-de oňyn hyzmatdaşlygyň ýene bir ajaýyp nusgasydyr.

Türkmenistanyň BMG we onuň ýöriteleşdirilen edaralary bilen hyzmatdaşlygy gitdigiçe giň gerim alýar. Hormatly Prezidentimiziň 2007-nji ýylyň 26-njy sentýabrynda Nýu-Ýork şäherinde, Birleşen Milletler Guramasynyň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasynda eden çykyşynda belläp geçişi ýaly: «BMG-niň parahatçylyksöýüjilik, deňhukuklylyk, döwletleriň özygtyýarlylygyna, olaryň öz ösüş ýoly baradaky hukugyna sarpa goýmak ýörelgeleri biziň ýurdumyzyň daşary syýasatynyň esasynda goýuldy, Birleşen Milletler Guramasy bilen hyzmatdaşlyk bolsa onuň ileri tutulýan ugruna öwrüldi». Hormatly Prezidentimiz Milletler Bileleşiginiň belent

münberinden eden çykyşynda Türkmenistanyň halkara gatnaşyklarynyň ulgamynda öz ornuny tapmagy başarandygyny, dünýä bileleşigi bilen arkalaşykly tagallalary birleşdirmegiň, beýleki ýurtlar bilen sazlaşykly, deňhukukly we sarpaly gatnaşyklary ýola goýmagyň bahasyna ýetip bolmajak tejribesini toplandygyny hem nygtapdy.

Reformatorçylyk syýasatynyň dünýä bileleşigi tarapyndan giňden ykrar edilmesiniň alamaty hökmünde BMG 2008-nji ýylyň fewral aýynda Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowy «Informasiologiýada bitiren beýik hyzmatlary üçin» atly Ýokary Halkara ordeni hem-de «Parahatçylygy geljek nesiller üçin gorap saklalyň» diýen diplom we hrustal skulptura bilen sylaglady.

Halkara durmuşynda Türkmenistanyň sesi ählumumy parahatçylygyň, giň gerimli howpsuzlygyň, syýasy durnuklylygyň we birsydyrgyn ösüşiň hatyrasyna, milli, sebit we umumyjanan bähbitleriniň iş ýüzünde bir-birine ýakynlaşmagynyň peýdasyna berk we aýgytly ýaňlanýar. Türkmenistanyň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji we 64-nji mejlisleriiniň wise-başlyklygyna saýlanmagy, hormatly Prezidentimiziň şol sessiýalaryň ýygnaclarynyň birini alyp barmagy Dünýä Bileleşiginiň Garaşsyz Diýarymyzyň Baştutanynyň alyp barýan içeri we daşary syýasatyna hormat goýýandygyndan, ony goldaýandygyndan nyşandyr.

Türkmenistan parahatlyk söýüji döwlet hökmünde urşy, halkara terrorçylygyny, ýaraglanyşygyň haýdadylmagyny ýazgarýar. Bu babatda ýurdumyzyň eýerýän ýörelgelerini aýdyňlaşdyryp, hormatly Prezidentimiz şeýle diýýär: «Türkmenistanyň ähli meseleleri diňe syýasy we diplomatik serişdeler arkaly, esasan BMG-niň we beýleki abraýly halkara guramalaryň üsti bilen çözmegi göz önünde tutýan daşary syýasy ugrunyň parahatçylyk söýüji häsiýeti onuň Bitaraplyk derejesinden we halkara borçnamalaryndan gelip çykýar».

2008-nji ýylda BMG-niň Baş Assambleýasynyň 63-nji

sessiýasynda dünýäniň 192 döwletiniň goldamagynda Türkmenistanyň başlangyjy boýunça «Energiýa serişdeleriniň ygtybarly we durnukly üstaşyr geçirilmegi hem-de durnukly ösüşi we halkara hyzmatdaşlygyny üpjün etmekde onuň hyzmaty» atly Rezolýusiýasy kabul edildi. Hormatly Prezidentimiziň bir ýyldan gowrak mundan öň beýan eden teklibi esasynda kabul edilen bu resminama ähli adamzadyň ykdysady, ekologiýa howpsuzlygyny üpjün etmek ýaly global meseleleriň çözülmegine gönükdirilen tagallalary jähtinden aýratyn möhüm waka boldy. Munuň özi türkmen diplomatiýasynyň uly ýeňşidir.

Türkmenistan BMG bilen özara ysnyşykly gatnaşykda ykdysadyýet, durmuş, daşky gurşawy goramak ýaly ileri tutulýan ugurlarda uzakmöhletli bilelikdäki maksatnamalary we taslamalary işläp düzýär hem-de amala aşyrýar. Olar durnukly ösüş wezipelerini çözmäge gönükdirilip, Türkmenistanyň Bitaraplygynyň esas goýujy ýörelgelerine, şeýle hem türkmen jemgyýetini durmuş-ykdysady taýdan ösdürmegiň hem-de özgertmegiň maksatnamalaryna doly laýyk gelýär.

Adam hukuklary babatynda öz üstüne alan halkara borçnamalary ýerine ýetirmek bilen, Türkmenistanyň wekiliýetleri 2008-nji ýylyň sentýabrynda we dekabrynda BMG-niň Adam hukuklary baradaky geňeşiniň Ženewada bolan mejlislerine gatnaşdylar. 2008-nji ýylda Türkmenistanyň hökümeti tarapyndan Türkmenistanda adam hukuklary baradaky ýagdaýa bagyşlanan hemmetaraplaýyn syn taýýarlanylady we Birleşen Milletler Guramasyna berildi. Şeýle hem, Türkmenistanyň Ykdysady, durmuş we medeni hukuklar baradaky halkara paktyny ýerine ýetirişine bagyşlanan hasabat Birleşen Milletler Guramasyna ýollanylady.

2005-2009-njy ýyllar üçin Ösüşe goldaw bermek boýunça BMG-niň Çarçuwaly maksatnamasy (UNDAF) BMG-niň we Türkmenistanyň hyzmatdaşlygynyň esasy ugry bolup hyzmat edýär. Bu maksatnama ýurdumyzyň Hökümeti we

BMG-niň Türkmenistandaky wekilçilikli guramalary tarapyndan gol çekildi. Bu giň möçberli maksatnamanyň çäklerinde bilelikdäki iş ýerli öz-özünü dolandyrys, saglygy goraýyş, bilim, çagalaryň hukuklary, maglumatlar we kommunikasiýalar tehnologiýalaryny giňden ornaşdyrmak, daşky gurşawy goramak, neşe serişdeleriniň söwdasyna garşy göreşmek, serhetlerde dolandyrmak we gözegçilik etmek, şeýle hem bosgunlara we migrantlara goldaw bermek ýaly möhüm ugurlary öz içine alýar. Bu resminama BMG-de kabul edilen Müňýyllygyň Ösüş maksatnamasynyň çäklerinde düýpli wezipeleri çözmäge gönükdirilip, «Türkmenistany ykdysady, syýasy we medeni taýdan ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli döwür üçin Milli maksatnamasynda» berkidilen Türkmenistanyň milli ileri tutulýan ugurlary we bähbitleri bilen doly laýyk gelýär. 2009-njy ýylyň 15-nji awgustynda Aşgabatda 2010-2015-nji ýyllar aralygynda Türkmenistanyň ösüşine ýardam bermek boýunça BMG-niň çarçuwaly maksatnamasyna (UNDAF) gol çekildi. Bu resminamada BMG-niň ýurdumyzda ýerleşýän guramalary bilen Türkmenistanyň hökümetiniň özara hyzmatdaşlygynyň ileri tutulýan ugurlary kesgitlenendir. Munuň özi Türkmenistanyň BMG bilen hyzmatdaşlyga näderejede ähmiýet berýändiginiň subutnamasydyr.

Ýurdumyz has möhüm ekologiýa meselelerini çözmäge gönükdirilen halkara başlangyçlaryny işjeň goldaýar. Türkmenistan Birleşen Milletler Guramasynyň ençeme tebigaty goraýyş konwensiýalaryna goşulmak bilen, dünýädäki ekologiýa meselelerini milli derejede çözmegiň netijeli ýollaryny gözlemäge taýýardygyny aýan etdi. Bu ugurda biziň ýurdumyz BMG-niň Ösüş maksatnamasy (UNDP), Daşky gurşaw boýunça maksatnamasy (UNEP), TESIS maksatnamasy, Bütindünýä saglygy goraýyş guramasy we beýlekiler bilen hyzmatdaşlyk edýär. Dürli edaralaryň bu ugurdaky işini sazlaşdyrmak maksady bilen, BMG-niň Daşky

gurşaw baradaky konwensiýalaryndan we maksatnamalaryndan gelip çykýan Türkmenistanyň borçnamalarynyň ýerine ýetirilişini üpjün edýän Döwlet iş topary döredildi.

Türkmenistan ylym-bilim ulgamynda hem Birleşen Milletler Guramasy bilen örän işjeň we netijeli hyzmatdaşlygy ýola goýdy. BMG-niň Çagalar gaznasy (UNISEF), Ilat gaznasy (UNFRA), Ösüş maksatnamasy (UNDP) we UNESCO bu pudaklarda biziň ýurdumyz bilen ýakyndan hyzmatdaşlyk edilýär. Türkmenistan 1994-nji ýylda BMG-niň Çaganyň hukuklary hakyndaky Konwensiýasyna goşulypdy. Şondan bäri dünýä jemgyýetçiligi biziň öz üstümize alan borçlarymyza wepalydygymyzy görüp gelýär. Bulardan başga-da, Türkmenistan BMG-niň aýallaryň we çagalaryň hukuklaryny goramaga gönükdirilen örän möhüm resminamalarynyň tutuş toplumyna goşuldy we olary gyşarnyksyz berjaý edýär.

Häzir bu abraýly halkara guramasynyň BMG-niň Ösüş Maksatnamasy, Çagalar Gaznasy, BMG-niň bosgunlaryň işleri baradaky Ýokary Komissarynyň edarasy, BMG-niň Ilat gaznasy, Bütindünýä Saglygy goraýyş Guramasy, BMG-niň neşe serişdeleri we jenaýatçylyk baradaky müdirligi ýaly düzümleri we beýleki edaralary Türkmenistanda hereket edýär. Olar türkmen partnýorlary bilen hyzmatdaşlygy adamyň durnukly ösüşi ýörelgesi arkaly amala aşyrýarlar. Hormatly döwlet Baştutanymyzyň gyşarnyksyz durmuşa geçirýän reformalary we çuňňur özgertmeleri netijesinde ýurdumyzda hyzmatdaşlygy ösdürmek üçin ähli zerur şertler döredildi. Şol şertler, ilkinji nobatda, ýurdumyzdaky syýasy durnuklylyk we durnukly ykdysady ösüş bilen baglanyşyklydyr.

Türkmenistan neşe serişdeleriniň bikanun dolanyşygyna garşy işeňňir göreşýär. Bu babatda BMG bilen bilelikdäki hereketler alnyp barylýar. Her ýylda Türkmenistan BMG-niň we beýleki halkara guramalarynyň wekilleriniň, daşary ýurtlaryň ilçileriniň gatnaşmagynda dolanyşykdan aýrylan neşe serişdeleriniň uly möçberiniň ýakylmagyny guraýar. Ýeri

gelende ýatlasak, Türkmenistan BMG-niň neşeleriň we psihotrop maddalarynyň bikanun dolanyşygyna garşy göreşmek boýunça 1961-nji, 1971-nji we 1988-nji ýyllarda kabul edilen halkara konwensiýalarynyň üçüsine-de gatnaşýar. Türkmenistanyň Hökümeti Merkezi Aziýanyň beýleki döwletleri we Birlleşen Milletler Guramasynyň Neşelere gözegçilik maksatnamasy bilen bilelikde neşe serişdeleriniň, psihotrop maddalarynyň we prekursorlaryň bikanun dolanyşygyna garşy göreşmek boýunça Merkezi Aziýa sebitleýin maglumat beriş-utgaşdyryş Merkezini döretmek hakyndaky Ylalaşyga gol çekdi. Bu örän möhüm Merkeziň döredilmeginiň özi neşe serişdeleriniň, psihotrop maddalarynyň we prekursorlaryň bikanun öndürilmegine, dolanyşygyna, olardan hyýanatçylykly peýdalanylmagyna gözegçilik etmek babatda özara düşünişmek, hyzmatdaşlyk hakyndaky Ähtnama gatnaşjy döwletleriň baştutanlarynyň tagallalaryny birleşdirmeginiň aýdyň subutnamasydyr.

Türkmenistanda häzirki wagtda sebitleýin we milli taslamalaryň, BMG-niň Neşeler we jenaýatçylyk baradaky müdirliginiň, Ýewropa Bileleşiginiň maksatnamalarynyň birnäçesi durmuşa geçirilýär, neşeleri ýüze çykarmak, neşekeşligiň we WIÇ/SPID-iň ýokuşmasynyň önüni almak maksady bilen, ABŞ-nyň Hökümetiniň we Beýik Britaniýanyň Hökümetiniň gatnaşmagynda neşeleriň bikanun dolanyşygyna garşy göreşmäge, serhet gözegçiligini güýçlendirmäge gönükdirilen ikitaraplaýyn taslamalar amala aşyrylýar.

Hormatly Prezidentimiz 2009-njy ýylyň 18-nji fewralynda ýurdumyzyň diplomatik korpusy bilen geçiren maslahatynda halkara guramalarynyň, ilkinji nobatda, BMG-niň Türkmenistanda wekilçilikli edaralarynyň sanyny artdyrmak boýunça guramaçylyk çäreleriniň amala aşyrylmagynyň möhümdigini nygtady. BMG-niň dürli edaralarynyň diplomatik wekilçiliginiň biziň ýurdumyzda alyp barýan işiniň gerimini giňeltmek barada Türkmenistanyň

BMG-niň ýanyndaky hemişelik wekilhanasyna ýörite tabşyryk berdi. Türkmenistanyň BMG-niň komitetlerindäki, geňeşlerindäki we toparlaryndaky wekilçiliginiň işiniň geriminiň giňeldilmelidigine we olaryň düzümine biziň döwletimizi saýlamak baradaky teklipleri taýýarlamak baradaky tekliplere taýýarlamaga hem hormatly Prezidentimiz üns çekdi. Bu zatlaryň özi Türkmenistanyň BMG bilen hyzmatdaşlygynyň geljekde hasam pugtalanjakdygyna ynam döredýär.

Türkmenistanyň Bitaraplyk derejesi, onuň daşary syýasatynyň çäklendiriji birleşikler bilen baglanyşykly däldigi, güýç ulanmagyň halkara jedellerini çözmegiň serişdesi hökmünde kabul edilmeyändigini onuň parahatçylyk we howpsuzlyk meselelerindäki çemeleşmesini deslapdan kesgitleýär. Şunuň bilen baglanyşykly Türkmenistan köpçülikleýin gyryş ýaragynyň, ony eltmek ulgamlarynyň we onuň bilen bagly tehnologiýalaryň ýaýradylmagyna garşy göreşmek boýunça halkara tagallalaryny doly goldaýar. Şundan ugur alyp, Türkmenistan köpçülikleýin gyryş ýaragyny ýaýratmazlygyň halkara-hukuk usulyny durmuşa ornaşdyrmak boýunça yzygiderli amaly ädimleri amala aşyrýar we geljekde hem amala aşyrar.

Ine, hut şu meseleler hormatly Prezidentimiziň BMG-niň Baş Assambleýasynyň 64-nji sessiýasynda eden taryhy çykyşynda beýleki möhüm meseleleriň toplumynda öz mynasyp ornuny tapdy. Öňde belleýşimiz ýaly, XX asyr adamzadyň başyna uly hupbatly iki sany jahan urşunyň, ululykiçili lokal uruşlaryň ençemesiniň agyr synaglaryny saldy. Ikinji jahan urşy tamamlanandan SSSR-iň ýykylmagyna çenli ýarym asyra golaý döwür adamzadyň taryhyna iki ulgamyň arasyndaky «Sowuk urşuň» döwri hökmünde girdi. Häzirki günde dünýä halklary syýasatyň güýç bilen dowam etdirilmeginiň serişdesi bolan urşuň däl-de, parahatçylykly ýaşamagyň tarapdary. Emma gynansak-da, adamyň öz eli bilen

döreden köpçülikleýin gyryş ýaraglarynyň mukdarynyň çendenaşa köplügi tutuş adamzada howp salýan esasy global mesele bolmagynda galýar. Hut şonuň üçinem, milli Liderimiz Milletler Bileleşiginiň belent münberinden eden çykyşynda «Sowuk uruş» eýýamynyň mirasyna, toparlaýyn gapmagaşylyklaryň ýüze çykmagyna halkara gatnaşyklarynyň häzirkizaman ulgamynda orun ýok diýip hasaplaýrys» diýip kesgitli aýtdy. Dünýäde näçe ýarag az bolsa, şonça-da onuň ösüşiniň durnukly we asuda boljakdygyna, ýurtlaryň we halklaryň arasyndaky ynanyşmak we düşünişmek ýagdaýynyň has ýokary boljakdygyna ynanýandygyny nygtady. Hormatly Prezidentimiz 2009-njy ýylyň 1-nji oktyabrynda ýerli we daşary ýurtly habar beriş serişdeleriniň wekilleri bilen geçiren metbugat konferensiýasynda dünýäniň entegem «sowuk uruş» ýyllarynda ýola goýlan syýasy hem-de ykdysady kanunlar we stereotipler boýunça ýaşaýandygyny nygtady.

Ýaragsyzlanmak — halkara howpsuzlygynyň iň möhüm hem esasy şertidir. Dünýäniň global meseleleriniň arasynda has möhümi hasaplanýan bu meseläni çözmek üçin Türkmenistan öz tagallasyny, ilkinji nobatda, Merkezi Aziýa we Hazarýaka sebitinde durnukly ýagdaýy gazanmaga gönükdirýär. Hormatly Prezidentimiz ýakynnda Nýu-Ýorkda eden çykyşynda 2010-njy ýylyň birinji ýarymynda Birleşen Milletler Guramasynyň howandarlygynda Merkezi Aziýa sebitinde we Hazar basseýninde ýaragsyzlanmak meselelerine bagyşlanan wekilçilikli halkara konferensiýasynyň geçirilmeginiň derwaýyslygy hakdaky teklibi öňe sürdi. Türkmenistanyň şeýle çäräniň guramaçysy bolup çykyş etmäge taýýardygyny nygtady. Dünýäde howpsuzlygyň ahlumumy arhitekturasyny kemala getirmegiň zerurlygy Türkmenistanyň bu başlangyjynyň goldaw tapjakdygyna uly ynam döredýär. Çünki eýýäm BMG-niň tagallasy bilen dünýäniň käbir sebitleri ýadro zolagyndan azat zolaklar diýlip yglan edildi. Muňa mysal hökmünde 1995-nji ýylda Günorta-Gündogar Aziýada,

Afrikada ýadro ýaragyndan azat zolaklar hakda şertnamalary (Bangkok, Pelindab şertnamalary) getirmek bolar. 2010-njy ýylyň 24-nji iýunynda Aşgabatda «Merkezi Aziýa sebitinde we Hazarýaka döwletlerinde ýaragsyzlanmak boýunça meseleler» atly halkara maslahaty üstünlikli geçirildi.

Birleşen Milletler Guramasynyň Baş sekretary Pan Gi Munyň 2010-njy ýylyň 1-2-nji aprelinde Türkmenistana ilkinji resmi sapary ýurdumyzyň Milletler Bileleşigi bilen hyzmatdaşlygynyň hil taýdan täze derejä çykýandygyna, has işjeň häsiýete eýe bolýandygyna aýdyň şaýatlyk etdi. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow bilen BMG-niň Baş sekretary Pan Gi Munyň Aşgabat duşuşygynyň gün tertibinde ählumumy howpsuzlyk, durnukly ösüş meselelerinden başlap, demokratiki institutlary ösdürmäge çenli, ekologiki meselelerden başlap gender syýasatyna çenli, umuman iki tarapyň arasyndaky hyzmatdaşlygyň ähli meseleleri ara alnyp maslahatlaşyldy. «Parahatçylyk söýüjilik halkara derejesinde biziň amala aşyrylan işlerimiziň esasyny düzýär, häzirki zaman dünýä syýasatynyň, şol sanda ýaragsyzlanmak babatdaky syýasatyň ähli meseleleri boýunça netijeli usullary we garaýyşlary emele getirmekte esasy ugur bolar» diýip hormatly Prezidentimiz nygtady.

BMG-niň Baş Sekretary Pan Gi Mun öz sözlän sözünde Aşgabada saparynyň netijesinden kanagatlanýandygyny belläp, sebitde Bitaraplyk hukugyna eýe bolan we ylalaşdyryjylyk merkezi bolan Türkmenistanyň hormatly Prezidentiniň möhüm halkara başlangyçlaryna uly baha berdi. Olaryň BMG tarapyndan yzygiderli goldanyljakdygyny aýtdy. Hormatly myhman ýaragsyzlanmak meselesinde Türkmenistanyň anyk ädimleri ädýändigini belledi. Türkmenistanyň Owganystanda syýasy we ykdysady ýagdaýyň kadalaşdyrylmagy üçin BMG bilen utgaşykly hereketlerine ýokary baha berdi. Bu döwlete geçiriljek iri halkara energetika taslamalaryny goldaýandygyny aýtdy. Araly halas etmekde Türkmenistanyň BMG-niň Öňüni

alyş diplomatiýasy boýunça sebit merkeziniň işine uly ähmiýet berýändiginden kanagatlanýandygyny aýtdy. Pan Gi Mun Türkmenistanyň ekologiýa babatda amala aşyran taslamalaryna uly baha berip, ýurdumyzyň wekiliýetini şu ýyl Mehikoda geçiriljek duşuşyga çagyrdy. Müňýyllygyň maksatlaryny durmuşa geçirmegiň çäklerindäki gatnaşyklary Türkmenistan bilen BMG-niň hyzmatdaşlygynyň möhüm meseleleriniň biri hökmünde görkezip, Pan Gi Mun hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowy şu tema boýunça geçiriljek sentýabr aýynda meýilleşdirilýän sammite gatnaşmaga çagyrdy.

Pan Gi Mun Aşgabada resmi saparynyň çäklerinde BMG-niň Merkezi Aziýada üçin Öňüni alyş diplomatiýasy boýunça sebit Merkeziniň ştab-kwartirasyna hem baryp gördi. Pan Gi Mun Türkmenistanda amala aşyrylýan demokratik özgertmeler bilen tanyşmak üçin Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Demokratiýa we adam hukuklary baradaky Türkmen milli institutyna hem bardy.

Dünýä döwletleriniň gapma-garşylykly toparlara bölünmegi. Ikinji jahan urşy netijesinde SSSR-iň halkara abraýy mese-mälim artdy. Uruşdan soňra SSSR Ýewropadaky halk demokratiýasy ýurtlarynda kommunistleriň häkimiýete gelmegini we ol ýurtlarda sosializm gurluşygyna geçilmegini gazandy. Aziýada WDR, KHDR, HHR ýaly ýurtlara SSSR howandarlyk edip başlady. Şeýlelikde, Sowetler ýurdunyň ýakynndan täsir etmeginde sosializmiň dünýä ulgamy döredi.

SSSR diňe sosialistik ýurtlardaky kompartiýalary goldamak bilen çäklenmän, dünýäniň beýleki ýerlerindäki kommunistik hereketleriň-de ýardamçasyna we howandaryna öwrüldi. Gresiyadaky kommunistleriň ýolbaşçylygyndaky partizançylyk hereketi Bolgariýa, Albaniýa ýaly ýurtlaryň üsti bilen SSSR-iň kömegini aldylar. SSSR Liwiýanyň özüne berilmegini talap etdi. Fransiýadaky we Italiýadaky kommunistik partiýalar öz ýurtlarynyň iň uly partiýalaryna

öwrülip, ol ýurtlarda kommunistler hökümetiň düzümine girmegi başarypdylar. Ýewropany kommunizmiň howpy gurşap alypdy. Ýewropadan amerikan goşunlarynyň esasy böleginiň çykarylmagyna garamazdan, Sowet goşunlary ol ýerde saklanýardy. Aziýada hem ýagdaý Ýewropadan öwerlik dälidi. Hytaýdan, Koreýadan Sowet goşunlary wagtynda çykarylmandy. SSSR Eýranda-da bulagaýlyk döretmäge synandy. Eýrana 1941-nji ýylda iňlis we sowet goşunlary girizilipdi. Ylalaşyk boýunça uruş gutarandan soňra, 6 aýyň dowamynda kesekileriň goşunlary Eýrandan çykarylmalady. Iňlis goşunlarynyň Eýrandan çykarylmagyna seretmezden, SSSR bu ýerden hem goşunlaryny wagtynda çykarmady.

SSSR-iň ýolbaşçylary entegem dünýä ynkylabynyň ýeňmegine garaşýardy. 1946-njy ýylda I.Stalin kapitalizm bilen «kommunizmiň çaknyşjagy gutulgysyzdyr» diýen beýannamany aýtdy. Sowet Soýuzynyň sürünmesine böwet basmak niýeti bilen ABŞ birnäçe halkara meselelerinde SSSR-e garşy çykyş edip başlady. Dünýäniň bazar ykdysadyýetli döwletleri ABŞ-ny, sosialistik döwletler bolsa SSSR-i goldadylar. Dünýä biri-birine gapma-garşy toparlara bölündi. Olaryň arasynda göreş başlandy. Bu göreş taryha «Sowuk uruş» ady bilen girdi.

«Sowuk uruş» başlanmagy. Kommunizmiň garşysyna bütin ömründe göreşen, Beýik Britaniýanyň premýer-ministri U.Çerçill şerçilligini etdi. Ol dünýä demokratiýasynyň kommunistler tarapyndan ýok edilmezligi üçin SSSR-e garşy bileleşip göreşmek hakynda (1946-njy ýylyň 5-nji marty, «Fulton çykyşy») çykyş etdi. Onuň şu çykyşyny taryhçylar «sowuk uruş» başlanan guni hökmünde kabul etdiler. SSSR-i pälinden gaýtmyşym etdirmegiň zerurlygy Günbataryň döwlet ýolbaşçylaryny ýakynlaşdyrdy.

«Sowuk uruş» ikinji jahan urşundan soňra başlanyp, tä SSSR dargaýança dowam etdi. ABŞ-nyň prezidenti Trumen 1947-nji ýylyň 12-nji martynda ABŞ bilen SSSR-iň özara

göleşini demokratiýa bilen hökmürowanlyk düzgüniniň arasyndaky göreş hökmünde häsiýetlendirdi. Şol çykyşynda Türkiýä we Gresiýa 400 mln.dollar möçberinde kömek puluny bermekçidigini aýtdy. Geljekde-de erkin halklaryň azatlygyny içki we daşky duşmanlardan goramak ABŞ-nyň syýasatynyň esasy ugry boljakdygyny aýtdy. Muňa taryhda «*Trumeniň doktrinasy*» diýilýär. Trumeniň şu çykyşyndan soňra sowet-amerikan duşmançylygy aýk häsiýete geçdi. Şol çykyş «Sowuk urşuň» resmi başlanan döwri hökmünde taryha girdi. Şundan soňra ABŞ-da we beýleki bazar ykdysadyýetli ýurtlarda kommunist we sowet howpunyň dabarasyna aýa çişirilse, SSSR-iň we sosialistik ýurtlaryň halklary amerikan imperializminiň howpy bilen gorkuzyldy.

Berlin krizisi. «Sowuk urşuň» başlanmagy Germaniýanyň ykbalyna täsir etdi. Günbataryň döwletleri Germaniýadaky öz paýlaryny birleşdirmekçi bolýandygyny aýdanlarynda, Stalin muňa Berlini gabamak bilen jogap berdi. Berlin gabaw ýagdaýynda birnäçe gün saklandy. Bu ýagdaý SSSR-iň Günbatara garşy ilkinji aýkdan-aýk garşylygydy. 1949-njy ýylyň maýynda ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa özläriniň Germaniýadaky gözegçilik edýän böleklerini birleşdirip, Germaniýa Federativ Respublikasyny (GFR) döretdiler. Onuň ilkinji prezidenti Konrad Adenauer boldy. Oktýabrda SSSR özüniň gözegçilik edýän zolagynda Germaniýa Demokratik Respublikasyny (GDR) döretdi. GDR-iň ilkinji prezidenti Wilgelm Pik boldy.

Harby-syýasy bileleşükleriň döredilmegi. SSSR bilen ABŞ-nyň arasyndaky garşylyklaryň ýitileşmegi bilen, olaryň ikiksi-de özlärine harby ýaranlary agtaryp başladylar. 1949-njy ýylyň 4-nji aprelinde 12 ýurduň gatnaşmagynda Demirgazyk Atlantik şertnamasynyň Guramasy (NATO) döredildi. NATO-nyň düzümine ABŞ, Kanada, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Belgiýa, Daniýa, Islandiýa, Italiýa, Lýuksemburg, Niderlandlar, Norwegiýa, Portugaliýa ýaly döwletler girdiler. NATO-nyň

agzalygyna 1952-nji ýylda Türkiýe we Gresiýa, 1955-nji ýylda GFR, 1982-nji ýylda Ispaniýa kabul edildi.

Sowet Soýuzy 1940-1945-nji ýyllardaky harby hereketleriň netijesinde Ýewropanyň 24 millionly ilatly 450 müň inedördül kilometr meýdanyny basyp alypdy. 1945-1948-nji ýyllarda bolsa 92 mln. ilatly 1 mln inedördül kilometr meýdan sosializmiň bu öňbaşçysynyň täsirine düşüpdi. Indiki wezipe öz täsirindäki şol ýerleri öz gysajynda saklamak wezipesi bolup durýardy.

NATO-nyň döredilmegine jogap edip, SSSR-iň ýolbaşçylygyndaky sosialistik ýurtlar 1955-nji ýylda Warşawa şertnamasy atly harby birleşmäni döretdiler. Warşawa şertnamasyna: Albaniýa, Bolgariýa, Wengriýa, GDR, Polşa, Rumyniýa, SSSR, Çehoslowakiýa döwletleri girdi (Albaniýa soňrak bu guramadan çykdy).

1954-nji ýylda ABŞ-nyň ýolbaşçylygynda SEATO atly harby gurama döredildi. Oňa dünýäniň 8 döwleti: ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa, Awstraliýa, Täze Zelandiýa, Päkistan, Tailand, Filippinler girdi. 1955-nji ýylda Beýik Britaniýa, Yrak, Eýran we Türkiýe Bagdat paktyny baglaşdylar. SENTO adyny alan bu gurmanyň baş maksady kommunizm howpuna garşy göreşmekdi. Şeýlelikde, ABŞ bilen SSSR-iň arasyndaky gapma-garşylyklar dünýä harby toparlanyşyklarynyň döremegini we olaryň biri-birine garşy durmagyna ösüp ýetdi.

Ýaraglanyşygyň haýdadylmagy. «Sowuk urşuň» başlanmagy bilen ýaraglanyşyk haýdadyldy. ABŞ we SSSR-iň arasynda harby çykdajylary köp goýbermek, täze-täze ýaraglary edinmek boýunça uzaga çeken ýaryş başlandy.

Ikinji jahan urşy tamamlanandan soňraky ilkinji ýyllarda atom ýaragy diňe ABŞ-da bardy. Şoňa daýanyp, ol «atom diplomatiýasyny» ulanyp başlapdy. Sowet Soýuzy-da ýaraglanyşykda ABŞ-dan kem oturmady. 1949-njy ýylda SSSR-de ilkinji gezek atom bombasy synag edildi.

SSSR-de ilkinji atom bombasy *I.W.Kurçatowyň* ýolbaşçylygynda sowet alymlarynyň tagallasy bilen, şeýle hem Los-Alamos amerikan ýadro merkezinde işlän sowet razwedkaçylarynyň tagallasy bilen oýlanyp tapyldy. Atom bombasy hakdaky maglumaty SSSR-e bermekde şübhelenilýän är-aýal Rozenbergler amerikan kazyýeti tarapyndan ölüm jezasyna höküm edildi.

Amerikanlar ony Staliniň lakamy boýunça «Jo-1» diýip atlandyrdylar.

1952-nji ýylda ABŞ ilkinji wodorod bombasyny synag etdi. Bir ýyla ýetirmän, Sowet Soýuzy-da şeýle bombany döretdi. Ýaraglaryň beýleki görnüşleri boýunça-da bäsdeşlik güýçlendi. Ýaraglanyşygyň haýdadylmagy we köpçülikleýin gyryş ýaraglarynyň ägirt köp möçberde toplanmagy islendik kiçi dawanyň adamzat siwilizasiýasyny ýok etjek uly uruşlara ösüp geçmek howpuny döretdi.

Koreýadaky uruş. «Sowuk uruş» döwrüniň ilkinji gyzgyn urşy Koreýada başlandy. Koreýa 38-nji parallel boýunça iki bölege bölünýärdi. Onuň demirgazygyndaky KHDR-i SSSR, günortasyndaky Koreýa Respublikasyny ABŞ goldap, olar biri-birine garşy urşa taýýarlanylýpdy. Demirgazyk Koreýany Hytaýyň döwlet ýolbaşçyslary-da goldaýardy. SSSR-den we HHR-den arka tapynan KHDR-iň prezidenti Kim Ir Sen 1950-nji ýylyň iýunynyda Günorta Koreýa garşy urşa başlady.

SSSR KHDR-i goldap, urşa açykdan-açyk goşulmady. Hytaý meýletinçileri bolsa Demirgazyk Koreýanyň tarapynda durup urşa goşuldylar. ABŞ Günortany goldap, Koreýa goşun düşürip urşa goşuldy. SSSR ABŞ-ny, ABŞ SSSR-i urşuň başlanmagynda aýypladylar. Şeýlelikde, ikinji jahan urşundan soňra, ilkinji uly halkara dartgynlylygy döredi. ABŞ we SSSR

Koreýada gylç çaknyşdyryp gördüler. Güýçler deňeçer geldi. 1953-nji ýylda Koreýa urşy hiç-hili ýeňijisiz tamamlandy. Serhetler öňküligine galdyryldy. Uruş koreý halkynyň bir bütewi döwlete birleşdirilmegi ugrunda başlansa-da, bu meseläni çözüp bilmedi.

**Resminamalar we goşmaça maglumatlar:
W.M.Molotowyň ýatlamalaryndan.**

Uruşdan soň bize Liwiýa gerek boldy. Stalin: «Hany, gyssa!» diýýärdi. Emma ony dellillendirmek kyndy.

Daşary işler ministrliginiň maslahatynyň birinde men Liwiýada milli-azat edijilik hereketiniň dörändigini aýtdym. Onuň birneme gowşandygyny, ony goldamak isleýändigimizi, şol ýerde özümiziň harby bazamyzy gurmakçydygymyzy beýan etdim.

Çeşme: Данилов А.Л., Косулина Л.Г. История России
XX век.-М, 1997, С.247

**ABŞ XX asyryň ikinji ýarymynda — XXI asyryň
başynda**

ABŞ-nyň uruşdan soňky ýyllardaky syýasy ösüşi. ABŞ-da entek uruş tamamlanmanka, Ruzweltiň aradan çykmagy sebäpli, 1945-nji ýylyň aprelinde Garri Trumen Prezidentlik wezipesini eýeledi. Çünki ol ýurduň wise-prezidentidi. Ol entek ýurdy dolandyrmak ýaly uly wezipä taýýar dälidi. Ruzwelt dirikä, oňa syýasatçy, döwlet işgäri hökmünde ýokary baha bermändi. Onuň halkara işlerinde tejribesi azdy. «Men entek olardan pes gelýän» diýip, ol Ruzweltiň ýanynda öz ýagdaýyny boýun alypdy. Şol bir wagtda Trumen işjeňdi, galjaňdy, jogapkärçiliklidi. Haçan-da 1945-nji ýylyň aprelinde ýurduň prezidentiniň kürsüsini

eýelände, özi üçin görnükli ýerde «ähli zada özüm jogap berýärim» diýen ýazgyny goýupdy.

ABŞ-da halkyň söýgüli Prezidenti, ökde syýasatçy F.Ruzweltden soň ýurduň ýolbaşçysy bolup, özüni ykrar etdirmek Trumene ýeňil düşmedi. Ruzwelt ýogalansoň, demokratik partiýanyň täsiri gowşap başlady. Respublikaçylar partiýasynyň syýasy işeňňirligi artdy. Iki partiýanyň arasynda häkimiýet ugrunda göreş güýçlendi. 1946-njy ýylda respublikaçylar kongresiň iki palatasynda-da köplükdiler. 1948-nji ýylyň prezident saýlawlarynda G.Trumen halka «adalatly ugry» wada berip, ýeňiş gazandy. Indi ol halkyň saýlan ýolbaşçysydy.

ABŞ-da saýlawlar bilen baglanyşykly syýasy dargynlyk gowşady. Trumen sowuk uruş bilen baglanyşykly çepçi güýçleriň ýurduň içinde güýçlenmeginiň önüni almak üçin çäreler geçirdi. Ýöne kommunistleri ýigrenýän Jozef Makkarti ýaly syýasatçylaryň täsirine düşüp, Trumen çepçi güýçleri yzarlamaga başlady. 1950-nji ýylda «içki howpsuzlyk hakynda» kanun kabul edip, ähli syýasy partiýalar, guramalar hasaba alyndy. Ýurduň içinde kommunistlere – «gyzyl howpa» garşy göreş güýçlendirildi. Kommunistlere garşy göreşde *Jozef Makkarti* aýratyn tapawutlanýardy. Ol 50-nji ýylda döwlet gullugynda işleýän 205 adamyň kommunistdigini, olaryň ählisiniň atlaryny bilýändigini aýdyp, kommunistlere we içalylara garşy döwlet syýasatynyň başlanmagyny gazandy. 1950-nji ýylda «içki howpsuzlyk hakynda» kanun kabul edip, ähli syýasy partiýalar, guramalar hasaba alyndy. Ýurtda 2,5 mln. döwlet gullukçysynyň döwlet gurluşyna wepalylygy barlanyldy. Diňe 50-nji ýyllaryň ahýrlarynda makkartiçileriň hereketi bes edildi.

Trumeniň abraýynyň peselendigini 1952-nji ýylyň prezident saýlawlary görkezdi. Halk ony däl-de ursuň gahrymany Duaýt Eýzenhaueri goldady.

ABŞ-nyň uruşdan soňky ýyllarda ykdysady ýagdaýy.

Ikinji jahan urşy amerikan ykdysadyýetini Günbataryň beýleki ýurtlarynyňky ýaly çökmändi. ABŞ-nyň öz ýerlerinde urşuň alnyp barylmandygy üçin, ýurtda weýrançylyk bolmandy. Emma uruş ýurduň ykdysadyýetini harby döwrüň talabyna görä üýtgetmäge mejbur edipdi.

ABŞ-da uruş döwri döwletiň hasabyna birnäçe kärhanalar gurlup, olar harby önümleri öndürýärdi. Indi olary parahatçylykly döwürde ilata zerur önümi öndürmäge geçirmelidi. Bu wezipäni hususyýetçiler gowy çözüp biljekdi. Gysga wagtda döwlet eýeçiligindäki 2800 sany senagat kärhanasy arzan bahadan hususyýetçilere satyldy.

Uruşdan soňky ýyllarda ABŞ-nyň ykdysady ösüşiniň depgini gaty ýokary boldy. Ykdysady ösüş babatda şol wagt onuň bilen deň gadam urjak ýurt dünýäde ýokdy. Çünki ABŞ-nyň öňki bäsdeşleri Germaniýa, Italiýa, Ýaponiýa uruşda ýeňlipdi, ykdysadyýetleri-de has pese düşüpdi. Uruşdan soň Beýik Britaniýanyň, Fransiýanyň öňki ykdysady kuwwaty ýokdy. ABŞ-nyň hökümeti «ol eşekde ýüküm ýok, ýykylsa habarym» etmedi-de, Günbatar Ýewropanyň tozan ykdysadyýetini dikeltmäge kömek berdi.

Marşallyň meýilnamasy. ABŞ-da ikinji jahan urşunda tozan Günbatar Ýewropa döwletlerine maliýe kömegini

bermegiň meýilnamasy işlenilip düzüldi. Ol döwletlere kömek bermek, Günbatar Ýewropanyň ykdysadyýetini dikeldip, deň derejeli ykdysady gatnaşyklary ýola goýmak teklibi ABŞ-nyň döwlet sekretary *Jorj Marşall* tarapyndan 1947-nji ýylyň 5-

nji iýunynda öňe sürüldi. ABŞ-nyň Günbatar Ýewropa berjek kömegi «*Marşallyň meýilnamasy*» ady bilen taryha girdi.

«Marşallyň meýilnamasy» boýunça Ýewropanyň 16 döwletine dört ýylyň dowamynda 17 milliard dollar möçberinde kömek berilmelidi. Maliýe goldawyny aljak Ýewropa ýurtlary ykdysadyýetiniň ýagdaýy barada anyk maglumatlary ABŞ-nyň hökümetine bermelidi. Ýöne kime, näçe we nähili şertlerde kömek bermelidigini ABŞ-nyň özi kesgitledi. Köplenç kömek puly yzyna gaýtarylmasyz berilýärdi. Käbir ýurtlara ýeňillikli we uzak wagtlaýyn karz pul görnüşinde kömek berildi. Mysal üçin, ABŞ, Daniýa, Norwegiýa ýaly ýurtlara yzyna gaýtarylmasyz maliýe kömegini, Şwesiýa bolsa, karz pul kömegini berdi. Ýewropanyň 16 döwletiniň wekilleri 1948-nji ýylyň aprelinde amerikan kömegini almak barada ylalaşyga gol çekdiler. Şol kömek hem tüýs wagtynda diýilýäni boldy. Ol tozan Ýewropanyň ykdysadyýetiniň dikeldilmeginde uly goltgy boldy.

ABŞ üçin Ýewropa döwletlerine milliardlap kömek bermek näme gerek bolduka?! ABŞ tozan dünýäde ýeke özüniň eşretli döwran sürmejegine düşündi. Jorj Marşallyň: «Öz bähbitlerini kesgitlemedik döwlet öz halkyna garşy hereket edýär» diýen sözleri bu meýilnamanyň dünýäniň uruşda tozan ykdysadyýetini dikeltmegiň ABŞ-nyň hem bähbitlerinedigini aýdyň görkezýär.

ABŞ üçin dünýä ykdysadyýetiniň tozmagy bähbitli däldi. Şonuň üçin ol Ýewropanyň gözgyny ykdysa-dyýetini dikeltmekde kömek beripdi.

Meseläniň syýasy tarapy hem bardy. ABŞ syýasy taýdan durnuksyz, ykdysadyýeti has pese düşen Ýewropa döwletlerine kommunistik täsiriň aralaşmagyny islemeýärdi. Şonuň üçin Amerikadan pul kömegini almak isleýän döwletler kommunistleri hökümetiň düzüminden çykarmalydy. 1948-nji ýylda pul kömegini alan 16 döwletiň hökümetlerinde ýekeje-de

kommunist galdyrylmady. Netijede, 50-nji ýyllaryň başlaryna çenli Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň ykdysadyýeti dikeldilip, uruşdan öňki derejesine ýetdi.

50-60-njy ýyllarda ABŞ-da ykdysadyýetiň we halkyň durmuş derejesiniň ösüşi. Respublikaçylar partiýasyndan bolan *Duayýt Eýzenhauer* 1952-nji ýylyň saýlawlarynda ýeňip, 1953-1961-nji ýyllarda ABŞ-nyň Prezidenti wezipesini eýeledi. Onuň dolandyran döwründe amerikan ykdysadyýeti üç

gezek krizis döwrüni (1953-1954, 1957-1958, 1960-1961-nji ýyllar) başdan geçirendigine garamazdan, öňküsi ýaly çalt bolmasa-da, ösüşini dowam etdirdi. Eýzenhauer ilkinji nobatda ýurduň býujetini tertipleşdirmäge synandy. Ol döwlet harajatlaryny azaldyp, salgytlary peseltmekçi we dollaryň hummetini güýçlendirmekçi bolýardy. Puluň hümmetini götermek üçin ol işsizligiň artmagyna garşy dälidi. «Sowuk uruş» zerarly ýaraglanyşyga goýberilýän çykdajylaryň artmagy ykdysady ösüşe ýaramaz täsir edýärdi.

50-nji ýyllarda amerikan ykdysadyýetiniň häsiýetli aýratynlygy dürli pudaklarda iri-iri hususy birleşmeleriň döremegidir.

ABŞ-nyň oba hojalygy agyr pursatlary başdan geçirdi. Fermerleriň birnäçeleri birleşip, iri oba hojalyk fermalaryny döredýärdiler. Maşgala fermerleri bolsa iri fermalar bilen bäsdeşlige çydaman, tozýardylar.

Söwdada hem birleşmek meýli güýçlüdi. Dürli görnüşli harytlary satýan iri-iri söwda merkezleri köpeldi. 1954-nji ýylda söwda merkezleriniň sany bary-ýogy 8 sany bolan bolsa, 1960-njy ýylda olaryň sany 3480-e etdi. Söwda merkezleriniň ýanynda oňaly awtoulag goýulýan ýerleriň bolmagy we ähli

gerek harytlarynyň bir ýerden tapylmagy alyjylara oňalylyk döredýärdi.

Ýurduň merkezi bilen onuň çet-gyralaryny birleşdirmek üçin gara ýollaryň gurluşygynyň güýçlendirilmegi ykdysadýetiň ösmegine itergi berdi. 1956-njy ýylda gara ýollaryň gurluşygyna 26 mlrd. amerikan dollary pul goýberildi. Bu Amerikanyň taryhynda döwlet işine goýberilen iňňän uly maýa goýumydy. Ýurduň ähli ýerini birleşdirjek 64 müň kilometr ýollar gurulmalydy.

50-nji ýyllary ilatyň maddy durmuş derejesiniň gowulanan döwri hökmünde häsiýetlendirmek mümkin. Bu döwürde hususy jaýly maşgalalaryň sany iki esse artdy. Amerikalylaryň ýarysyndan gowragy girdejileriniň möçberi boýunça orta gatлага öwrüldi. Maşgalalaryň köpüsi diňe bir telegörkezijili ýa-da sowadyjyly we beýleki durmuş enjamly bolman, eýsem, awtoulagly, dokuzy düzüw hojalyga öwrüldi.

Martin Lýuter King.

Amerikan jemgyýetinde garaýagyz amerikalylar öz hukuklarynyň akýagyzlar bilen deňleşdirilmegi ugrunda göreşe başladylar.

Dogrudan-da, garaýagyz raýatlaryň hukuklary kemsidilýärdi. Mysal üçin, garaýagyz çagajyklar akýagyz deň-duşlary bilen bir mekdepde

okadylmaýardy, ýa-da şäherlerde adam daşayan awtoulaglarda garaýagyzlar özlerine bellenen yzky bölüme münmelidi.

Garaýagyz ilatyň deňhukuklyk ugrundaky göreşine parsatly we dilewar ruhany Martin Lýuter King ýolbaşçylyk etdi. Prezident Eýzenhaueriň özi-de garaýagyzlaryň deňhukuklygynyň tarapdarydy. Netijede, akýagyzlar bilen garaýagyz çagajyklara bir mekdeplerde okamaga rugsat berildi.

Şäher awtoulaglarynda jynsy kemsidilmeler ýatyryldy. Garaýagyzlaryň akýagyrlar bilen saýlaw hukuklary deňleşdirildi.

Jon Kennediniň we Lindon Jonsonyň liberal özgertmeleri. 1960-njy ýylyň prezident saýlawlarynda demokratik partiýadan bolan, 43 ýaşly Jon Kennedy ýeňiş gazandy. Ol saýlawçylara täze, düýpli özgertmeleri durmuşa geçirip, täze sepgitlere ýetmegi söz berip, ýeňiş gazanypdy. Şonuň üçin onuň syýasatyny köplenç «täze sepgitler» diýip atlandyryýarlar.

Jon Fisjerald Kennedy (1917-1963). ABŞ-nyň döwlet işgäri. Irland asylyly baý katolik maşgalasynda dogulýar. Londonyň ykdysadyýet mekdebini we Garward uniwersitetini tamamlayar (1940). 1941-1945-nji ýyllarda ABŞ-nyň harby deňiz güýçlerinde gulluk edýär. 1947-1953-nji ýyllarda Massaçusets ştatyndan wekiller palatasynyň agzasy. 1953-1960-njy ýyllarda senator, 1960-njy ýylda Prezident saýlanýar. «Täze sepgitler» hem-de kosmosy özleşdirmek baradaky «Apollon» maksatnamalarynyň awtory. 1963-nji ýylyň 22-nji noýabrynda Dallasda atylyp öldürilýär.

Jon Kennedy ilki bilen ýurduň ykdysady pese gaçmasyny togtatmagy başardy. Ykdysadyýeti janlandyrmak üçin salgytlary peseltmek isledi. Emma onuň bu teklibini kongress goldamady. Ol liberal özgertmeleriň käbirini durmuşa geçirdi. Jon Kennedy iş hakynyň ýokarlandyrylmagyny durmuşa geçirdi. Raýatlaryň hukuklary hakynda kanunyň kabul edilmegini-de gazandy. Kosmos barlaglaryny güýçlendirmegi amala aşyrdy. Emma ol bilimi ösdürmek ýa-da garrylara

medisina kömegini bermek ýaly syýasatlaryny durmuşa geçirip bilmedi.

Kennedi 1963-nji ýylyň 22-nji noýabrynda Tehas ştatyndaky Dallas şäherinde üsti açyk maşynda barýarka öldürildi. Ony öldüreniň kimdigi barada anyk maglumat bolmandan soňra dürli pikirler bar. Ol liberal özgertmeler ugrunda göreşen Prezident hökmünde halkyň ýadynda galdy.

J.Kennediniň ölüminden soňra, ýurduň wise-prezidenti L.Jonson Prezidentiň wezipesini ýerine ýetirip başlady. Ol Kennediniň başlan liberal özgertmelerini dowam etdirdi.

Jonson ýurtda garyplygy ýok etmek ugrunda göreşdi. Garyplaryň durmuşyny gowulaşdyrjak çäreleriň toplumyny durmuşa geçirmegi başardy. Garyp gatlagyň sowat almagyna şert döretdi. Aşa garyplara medisina hyzmatynda ýeňillikler berildi. Garyplary arzan jaý bilen üpjün etmek başlandy. Bu çäreleriň ählisi «garyplyga garşy göreş» diýlip atlandyryldy. Elbetde, bu çäreler garyp adamlaryň sanynyň azalmagyna ýardam etdi. Jonson salgytlary peseltmek hakyndaky Kennediniň pikirini-de durmuşa geçirdi.

Jonson 1964-nji ýylda «Beýik jemgyýet» meýilnamasyny ygylan etdi. Şol meýilnama we Jonsonyň adamlary ynandymaga ukybynyň güýçli bolmagy, ökde dilewarlygy 1964-nji ýyldaky prezident saýlawlarynda oňa üstünlik getirdi.

60-njy ýyllarda jynsy kemsidilmelere garşy garaýagyž amerikalylaryň göreşi täzeden güýçlendi. Olaryň köpüsi güýç ulanmazdan, gan döküşmezden, parahatçylykly ýollar bilen jynsparazlyga garşy göreşdiler. Garaýagyžlar deňhukuklylygy talap edip, köpçülikleýin köçelere çykyardylar. Netijede jemgyýetiň sagdynlygyny saklamagyň hatyrasyna jynsparazlygy gadagan edýän kanunlar kabul edildi. Şol kanunlara laýyklykda garaýagyž raýatlary akýagyžlardan mejburi çetleşdirmek (segregasiýa) düzgüni ýatyryldy.

60-njy ýyllar ABŞ-da bidüzgünçilikleriň güýçlenen döwri boldy. Prezident saýlawlaryna gatnaşmaga meýil bildiren,

öldürilen J.Kennediniň dogany Robert Kennedy 1968-nji ýylda öldürildi. Şol ýyl garaýagyzlaryň deňhukuklylygy ugrunda göreşiji, beýik ynsanperwer, Nobel baýragynyň eýesi Martin Lýuter King hem öldürildi. Onuň öldürilmegi bolsa garaýagyzlaryň tolgunşygynyň ösmegine getirdi.

Wýetnam urşunyň ABŞ-nyň içeri syýasatyna täsiri. Jonsonyň Prezidentlik döwründe başlanan Wýetnam urşy we harby çykdaýylar ABŞ ýaly baý ýurtda-da maliýe kynçylygyny dörettdi. Wýetnam urşy üçin puluň biderek harçlanmagy ýaş amerikanlary öz döwletiniň ýöredýän syýasatynyň dogrulygyna ikeriňlenmäge mejbur edýärdi. Ýaşlar Wýetnam urşunyň ýatyrylmagyny talap edýärdiler. Has-da talyp ýaşlaryň urşa garşy hereketi guramaçylykly häsiýete eýe bolupdy. Wýetnam urşuna 500 müň amerikan esgeri ugradylypdy. Bu bolsa ABŞ-nyň ähli esgerleriniň ýarysy diýen ýalydy. Wýetnam urşy Jonsonyň syýasy abraýynyň peselmegine-de uly täsir etdi.

50-60-njy ýyllarda sowet-amerikan gatnaşyklary. 1953-nji ýyldan sowet-amerikan gatnaşyk-lary birneme gowulaşyp başlady. Şol ýyl iki döwletiň-de döwlet ýolbaşçysy çalşypdy. Täze döwlet ýolbaşçylary N.Hruşýow we D.Eýzenhauer «Sowuk uruş» syýasatyny ýöretseler-de, halkara meselelerini gepleşikler ýoly bilen çözmegiň tarapdarlarydy. Hruşýow we Eýzenhauer 1959-njy ýylda duşuşyk geçirip, ýaragsyzlanmak meselelerini ara alyp maslahatlaşdylar. Beýle duşuşyk Ikinji jahan urşy gutarandan soňra ilkinji gezek geçirilýärdi. 1960-njy ýylyň maýynda ABŞ-nyň, SSSR-iň, Beýik Britaniýanyň, Fransiýanyň döwlet ýolbaşçylary bilelikde duşuşmalydy. Ýöne 1960-njy ýylyň 1-nji maýynda harbylar bir dawa tapdylar oturyberdiler. Şol gün ABŞ-nyň içaly uçary SSSR-iň howa giňişliginde urlup ýykyldy. Hruşýow ABŞ-nyň bu hereketini duşmançylyk hasaplap, duşuşyga gitmegi goýbolsun etdi. Şeýlelikde, dört döwletiň ýolbaşçylarynyň duşuşygy geçirilmedi. 1961-nji ýylda Hruşýow Wenada ABŞ-nyň täze Prezidenti Kennedy bilen duşuşdy. Şu duşuşykda

Kennedi sosializmiň ähli ýerlerde ýeňjekdigi, kapitalizmiň geljeginiň ýoklugy baradaky Hruşýowyň çykyşyny diňlemeli bolupdy. Olar Berlin meselesinde hem dawalaşdylar. Duşuşykda ABŞ-nyň prezidenti ylalaşykly, oňşukly ýaşasamak maksady bilen eglişikler etdi. Ýöne Hruşýow sowet-amerikan gatnaşyklaryny gowulandyrmak mümkinçiligini ulanyp bilmedi. Berlin meselesi çözülmän galdy. Şäheriň iki böleginiň arasynda 1961-nji ýylda «Sowuk urşuň» simwolyna öwrülen «Berlin diwary» galdyryldy. Dünýäniň ol ýa-da beýleki sebitlerinde dörän syýasy dartgynlyk, köplenç, halkara dawalarynyň döremegine getirdi. Şol döwürde Ýakyn Gündogar, Kuba, Koreýa, Wýetnam «Sowuk uruş» döwriňiň dartgynly sebitleridi.

Karib krizisi. Halkara gatnaşyklaryny ýitileşdiren sowet-amerikan dawalarynyň biri-de 1962-nji ýylyň Karib krizisi boldy. Karib krizisi Kubanyň üstünde başlandy. 1959-njy ýylda Fidel Kastro Kubada häkimiýeti eýeländen soňra, ABŞ bilen Kuba gatnaşyklary has dartgynlyly häsiýete eýe boldy. ABŞ Fidel Kastronyň hökümetine garşy göreşýän asly kubaly bosgunlary gozgalaňa taýýarlady. 1961-nji ýylyň baharynda ada düşürilen gozgalaňçylar Kubanyň hökümet goşuny tarapyndan derbi-dagyn edildi. ABŞ ýene-de Kuba howp salyp başlanda, Sowet Soýuzy Kubada ýadro raketalaryny ýerleşdirmäge F.Kastrodan rugsat aldy. Sowet raketalary Kuba ýerleşdirilip başlanyldy. 1962-nji ýylda ABŞ-nyň harby gämileri Kubanyň daşyny gabap, SSSR-den raketalaryny yzyna alyp gitmegi resmi talap etdi. Dünýä ýadro urşunyň bosagasyna geldi. Birnäçe howsalaly günden soňra, ylalaşykly çykalga tapyldy: SSSR Kubadan, ABŞ Türkiýeden raketalaryny çykardy. ABŞ Kubanyň döwlet garaşsyzlygyny we bütewiligini hormatlamaga söz berdi. Karib krizisi sowet-amerikan gatnaşyklarynda öwrülişik pursady boldy. Indi iki tarap hem gönümel harby çaknyşyklara getirip biljek dartgynlylyklary parahatçylykly ýol bilen çözmegiň zerurdygyna düşündiler.

Karib dartgynlylygy beýik döwletleriň raketa-ýadro kuwwatlaryny deňeçerlikde saklamagynyň zerurdygyny görkezdi. 1963-nji ýylda ABŞ, SSSR we Beýik Britaniýa ýadro ýaragynyň synagyny çäklendirmek hakyndaky meşhur şertnama gol çekdiler. 1969-njy ýylda strategik ýaraglary çäklendirmek barada sowet-amerikan gepleşikleri başlandy. Iki döwletiň baştutanlarynyň duşuşygy dartgynly gatnaşyklaryň birneme ýumşamagyna badalga boldy.

Piçard Niksonyň döwri.

L. Jonson her näçe gowy çäreleri durmuşa ornaşdyrsa-da Wýetnam urşy oňa abraý getirmedi. 1968-nji ýyldaky prezident saýlawlarynda ol öz kandidaturasyny prezidentlige hödürlemedi. Onuň partiýasynyň öňe süren adamy (G. Hemfri) saýlawlarda ýeňildi. Wýetnam urşuny ýatymaga we ýurduň içindäki bidüzgünçilikleri tertibe salmagy söz berip, respublikaçy Riçard Nikson üstünlik gazandy we respublikaçylaryň döwri başlandy (ABŞ-da 1968-1992-nji ýyllarda geçirilen 6 gezekki prezident saýlawlarynyň başsisinde respublikaçylar partiýasy üstün çykypdy, Diňe 1976-1980-nji ýyllarda J. Karteriň baştutanlygynda demokratlar dolandyrypdy.).

Jemgyýetiň urşa garşy topary täze Prezidentden Wýetnam urşuny ýatymagy talap etdi. Amerikan jemgyýetiniň mundan buýana bölünmeginiň önüni almak üçin Nikson urşy bes etmek barada gepleşikler geçirip başlady.

R. Nikson içeri syýasatynda ykdysady çökgünlikden ýurdy alyp çykmak üçin 1971-nji ýylda «täze ykdysady syýasaty» öňe sürdi.

1972-nji ýyldaky prezident saýlawlarynda Riçard Nikson ýeňiş gazandy. Saýalawlardan soň 1973-nji ýylda Wýetnamdan amerikan goşunlary çykaryldy. Emma ikinji möhletde doly Prezident bolmak oňa miýesser etmedi. Çünki saýlaw döwri demokratik partiýanyň saýlaw merkezinde-Uotergeýt myhmanhanasynda ses diňleýän enjamlary oturtmaga synanyşyklarynyň üstüniň açylmagy uly dawalara getirdi. Saýlawyň yzysüresi Nikson ol dawalary (soňra olar «Uotergeýt dawasy»adyny alypdy) birbada ümsüm etmegi başardy. Emma iki ýyldan soň dawa täzedan möwç alyp başlady. Ýurduň kongressinde prezidentiň halkyň gözünden düşendigi sebäpli, oňa ynanmazlyk (impiçment)¹ meselesini ara alyp maslahatlaşmaklygy sese goýmak talap edilip başlady. Şeýle şertlerde 1974-nji ýylda Nikson wezipesinden ýüz öwürmäge mejbur boldy. Nikson iş başyndan aýrylandan soň indiki saýlawlara çenli ýurduň wise Prezidenti Jerald Ford Prezident boldy. Onuň döwründe ykdysady kynçylyklar artdy.

ABŞ 70-nji ýyllaryň ykdysady krizisi döwründe. ABŞ

Jimmi Karteriň döwründe. Ikinji jahan urşundan soňra dünýäniň ykdysadyýeti 30 ýyl çemesi birsydyrgyn ösüpdi. 1974-1975 we 1980-1982-nji ýyllaryň ykdysady krizisleri ol ösüşi haýallatdy. Dünýä söwdasynyň möçberi azaldy, bäsdeşlik güýçlendi. Işsizlik köpçülikleýin häsiýete eýe boldy. Iş haky azalypdy.

70-nji ýyllaryň ykdysady krizisiniň häsiýetli aýratynlygy puluň hümmetiniň pese gaçmagynyň giň

¹ Impiçment — döwlet ýolbaşçysynyň haýsydyr bir etmişi üçin gözden düşmegi zerarly ýokary kanun çykaryjy organyň deputatlarynyň oňa ynam bildirmezligi.

gerime eýe bolmagydy. Adaty krizisler wagtynda önüm artykmaç öndürilensoň, olaryň bahasy aşakladylýardy. Emma häzirki ýagdaýda gaýtam, tersine bahalar gymmatlady. Bu hadysa «**stagflýasiýa**» (stagnasiýa, durgunlyk we hümmetsizlenmek) adyny aldy. Iňlis ykdysatçysy J.M. Keýnsiň 30-njy ýyllarda işläp düzen «netijeli isleg» taglymaty çökgünligiň bu görnüşinden çykmakda netijeli bolmady.

Kriziden çykmagyň ýollarynyň gözlegi. Uruşdan soňky ýyllarda senagat taýdan ösen ýurtlarda çökgünlikden çykmagyň şowly usullary ulanylypdy. Döwlet çykdajylarynyň artdyrylmagy, salgytlaryň azaldylmagy sarp edişi artdyryardy. Bu bolsa ykdysady pese gaçyşlygy «ýumşatmaga», hatda onuň öňüni almaga ýardam edýärdi. Ykdysadyýet has pese gaçyp, hümmetsizlenmek artanda bolsa tersine edilýärdi : döwlet çykdajylary azaldylyp, salgytlar we bank göterimleri artdyrylýardy. Indi stagflýasiýa şertlerinde bu çäreler özüniň netijesini bermedi. Döwlet çykdajylarynyň artmagy hümmetsizlenmegi artdyrsa, onuň kemeldilmegi ykdysadyýetiň pese gaçmagyna we işsizligiň artmagyna sebäp bolýardy.

Energetika krizisi. 1974-1975-nji ýyllaryň ykdysady krizisi energetika ýetmezçiligi bilen utgaşdy. 1973-nji ýylda arap ýurtlary Günbatara nebit satmagy bes etdiler. Şeýtmek bilen olar Ysraýyly Günbataryň goldawyndan kesmek isläpdiler. Soňra olar nebitiň bahasyny kem-kemden galdyrdylar. 1960-njy ýylda döredilen Nebit satýan ýurtlaryň Guramasynyň (OPEK) tagallasy bilen nebitiň bahasyny kem-kemden galdyrdylar. 70-nji ýyllaryň ahyryna çenli nebitiň bahasy 10 esseden gowrak ýokarlandy.

Öň Ýewropa döwletleri, Ýaponiýa we ABŞ birnäçe ýyllap arzanjak nebitiň hözirini görüpdiler. ABŞ-nyň özünde nebitiň uly gorlary baram bolsa, olar onuň gazylyp alnyşyny azaldypdy. Bahalaryň galmagy «arzanjak» nebitiň gadyrynyň geçendigini görkezdi. Bu ýagdaý senagat taýdan ösen ýurtlary energiýany tygşytlamaga mejbur etdi.

Walýuta-maliýe ulgamyndaky kynçylyklar. Ykdysady krizis 1944-nji ýylda Breton-Wudsda (ABŞ) döredilen walýuta-maliýe ulgamyny bozdy. Bu ulgam dollaryň agalygyny berkitmäge ýardam edýärdi. 60-njy ýyllaryň ahyryndan başlap dünýä hojalygynda ýurtlaryň täsiri üýtgedi. Ýapon ienasy, nemes markasy, şweýsar franky amerikan dollary bilen bäsleşip başlady. Öňki walýuta ulgamy kynçylyklary başdan geçirip ugrady. 1967-nji ýylda Beýik Britaniýanyň maliýe ýagdaýy ýaramazlaşdy. Biraz öň dünýäniň ätiýaçlyk walýutasy hasaplanýan funt sterling özüniň altyn gymmatyny ýitirip başlady. Fransuz frankynyň hümmetiniň pese gaçmagy onuň bilen baglanyşykly 14 sany Afrika döwletine-de täsir etdi. ABŞ-nyň döwlet bergileriniň artmagy hem-de býujetiň kemelmegi bilen 70-nji ýyllaryň başynda dollaryň hümmeti hem peseldi. ABŞ dollary altyna çalyşmagy gadagan etdi. Beýleki döwletler bolsa öz walýutalarynyň üýtgäp durýan kurslaryny girizdiler. 1973-nji ýylda iri döwletler maslahatlaşyp, hümmeti üýtgäp durýan walýutalaryň girizilýändigini hem-de altynyň resmi kursunyň ýatyrylýandygyny karar etdiler. Altyn ýörite biržalarda ummasyz bahadan satylyp başlandy. Şeýlelikde, breton-wuds maliýe-walýuta ulgamynyň esasy ýörelgeleri ýatyryldy.

Ykdysady krizis dünýäniň öndebaryjy ýurtlarynyň ýolbaşçylarynyň ünsüni ylalaşykly ykdysady syýasat ýöretmegiň zerurdygyna çekdi. ABŞ, Beýik Britaniýa, Germaniýa Federativ Respublikasy, Ýaponiýa, Fransiýa, Italiýa we Kanada ýaly öndebaryjy döwletleriniň ýolbaşçylary 1975-nji ýylda duşuşyp, onda her ýyl şeýle duşuşyklary guramagy we onda dünýä derejesinde ylalaşykly ykdysady syýasaty ýöretmegiň meselelerine seretmegi maslahatlaşdylar. Bu duşuşyklar «Uly ýediligiň ýurtlarynyň» duşuşygy adyny aldy (Soňra olara Russiýa hem goşulyp «Uly sekizlik» boldy)

ABŞ-nyň hökümeti «energetika garaşsyzlygyny» gazanmaga milliardlap dollar harçlady.

70-nji ýyllarda döwlet tarapyndan ilatyň az üpjünçilikli, mätäçlik çekýän gatlagyna goldaw güýçlendirildi. Işsizlik boýunça pensiýa alýanlaryň sany köpeldildi. Durmuş ätiýaçlandyrmasy düzgüni, azyk talonlaryny paýlamak girizildi. 70-nji ýyllaryň ortalarynda ABŞ-da 33 mln. adam döwlet goldawyndan peýdalanýardy. Görşümiz ýaly, 60-70-nji ýyllardaky ABŞ-nyň hökümetleriniň alyp baran syýasaty netijesinde ilatyň durmuş goraglylygy gowulaşdy. Döwlet halkyň ýaşaýyş derejesi hakyndaky aladany içerki syýasatynyň özenine öwürdi.

1976-njy ýylda uly dabaralar bilen ABŞ-nyň garaşsyzlygynyň jar edilmeginiň 200 ýyllyk toýy tutuldy. Şol ýyl prezident saýlawlary hem geçip, onda demokratik partiýadan J. Karteriň Prezident saýlandy. Onuň dolandyran ýyllarynda (1976-1980) döwlet düzgünleşdirmesi güýçlendirilip, ykdysady çökgünlikden çykмага synanyşyldy. Emma döwlet düzgünleşdirişi güýçlendirmek bilen ykdysady kynçylykdan çykmak başartmady.

70-nji ýyllaryň ortalarynda ABŞ-nyň daşary syýasatynda hem özgerişler boldy. Wýetnamdan goşunlaryny çykarmagy, onuň esasy garşydaşy bolan SSSR bilen garşylyklaryny gowşatdy. SSSR bilen ýaraglanyşygy çäklendirmek hakynda, iki syýasy ulgamyň parahatçylykly ýaşaşmagy barada şertnamalar baglaşyldy. Müsür bilen Ýsraýylyň arasynda 1978-njy ýylda Kemp-Dewid¹ şertnamasynyň baglaşylmagynda araçy boldy. Netijede halkara dartgynlygy gowşady.

70-nji ýyllarda sowet-amerikan gatnaşyklary. ABŞ-nyň prezidenti R. Niksonyň SSSR-e sapary mahalynda (1972 ý.22-30 maýy) bilelikdäki 10-dan gowrak resminama gol çekildi. Olaryň iň möhümi raketa hüjüminden goranyş ulgamyny çäklendirmek baradaky şertnamadyr .

¹ ABŞ-nyň Prezidentiniň şäheriň daşyndaky köşgüniň ady bilen baglanyşykly Kemp-Dewid şertnamasy diýilýär.

L.I.Brežnew bilen ABŞ-nyň täze prezidenti J.Forduň (1974-nji ýylyň 23-24-nji noýabry) duşuşygy strategik hüjüm ediş ýaraglaryny çäklendirmekde öňe ädilen ýene bir ädim boldy. Emma 70-nji ýyllaryň ortalaryndan başlap sowet-amerikan gatnaşyklaryna sowuklyk aralaşdy. Basym taraplar ýene-de gepleşikler stolunyň başyna geçmegi müwessa bildiler. 1979-njy ýylyň 15-18-nji iýunynda Wenada L.I.Brežnew bilen J. Karteriň arasynda gepleşikler boldy. Strategik hüjüm ediş ýaraglaryny çäklendirmek baradaky şertnama (OSW-2) bu duşuşygyň möhüm netijesi boldy. Her ýurduň kontinentara we uzak aralyga atylýan raketalarynyň 2400 birlikden köp bolmaly dälidiگی ylalaşyldy.

ABŞ 80-nji ýyllarda. R.Reýgan.

1980-nji ýylyň ahyrynda bolan saýlawlarda respublikaçylar partiýasyndan Ronald Reýgan Prezidentlige saýlandy. ABŞ-nyň taryhynda 40-njy Prezident bolan R.Reýgan öň meşhur kinoartist, soňra Kaliforniýa ştatynyň gubernatory bolupdy.

Ronald Reýgan ýurdy ösdürmegiň giň meýilnamasyny öňe sürdi. Ol döwletiň ykdysady gatnaşyklara goşulmasyny çäklendirmäge, salgytlary azaltmaga, hususyýetçileriň işine we nyrlary düzgünleşdirmäge döwletiň goşulmasyny çäklendirmäge, ilatyň durmuş goraglylygyna çykarylýan çykdaýlary aázaltmaga, harby çykdaýlary artdyrmaga gönükdirilen çäreleriň uly toplumyny öz içine alýardy. Harby çykdaýlaryň artdyrylmagynyň hem ýeterlik sebäbi bardy. 1979-njy ýylyň ahyrynda SSSR Owganystana goşun girizmegi bilen baglanyşykly «sowuk uruş» täzedden möwjäpdi.

Reýgan özüni ödemeýän, döwletden alýan dürli ýeňillikleriniň hasabyna saklanýan döwlete senagat kärhanalaryny hususylaşdyrmaga gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirdi. Döwlet eýeçiligindäki kärhanalaryň işgärleriniň aýlyk haklary ýokarydy, olarda kärdeşler arkalaşyklarynyň talaplary bilen ýeňillikler köpeldilipdi. Reýgan ýeňillikleri aýryp, kärdeşler arkalaşyklarynyň hukuklaryny hem çäklendiripdi. Netijede döwlet pudagyna degişli kärhanalar has azaldyldy. Reýgandan soňky prezidentleriň hiç birisi-de döwlet pudagyny ýeňillikli şertler arkaly saklajak bolmadylar.

Özgertmeler tiz netijesini hem beripdir. 1983-nji ýyldan başlap amerikan ykdysadyýeti täzeden ösüp başlady. Ýurt ykdysady krizisden çykdy. Işsizleriň sany 10 mln.-dan 7 mln.-a çenli azaldy.

Reýganyň döwründe telekeçiligiň we hususy söwdanyň ösmegine amatly şertler döredildi. Haryt çykarmaga we getirmäge çäklendirmeler ýatyryldy, gümrük paçlary azaldyldy. Maýda telekeçiler salgytdan boşadyldy. Täze bir işe başlan töwekgel telekeçilere döwlet ýardamy berildi. Bu çäreler telekeçilik bilen meşgullanmaklyga ähliahk bolup girişilmegine getirdi. Netijede täze iş ýerleri döredi, täze-täze tehniki açyşlar artdy. 1984-nji ýylyň saýlawlarynda üstünlik gazanyp, R. Reýgan ikinji möhletde hem Prezident boldy.

Reýgan durmuş goraglylyk meselesine täzeden seretdi. Ol: «adam öz önünde we hudaýyň önünde özüniň hem-de ýakyn garyndaşlarynyň gowy ýaşamaklaryny üpjün etmäge jogapkärdir, döwletiň wezipesi oňa azar berilmezligini üpjün etmekdir» diýip düşündiripdir. Reýganyň alyp baran syýasaty halkyň arasynda onuň abraýynyň aşa ýokary bolmagyna getiripdir. Prezidentlik wezipesinden gidenden soň hem, ol halkyň arasynda meşhurlygy boýunça tapawutlanypdyr.

Reýganyň dolandyran ýyllarynda ABŞ-nyň dasary syýasatyny iki dowre bölmek mümkin. Olaryň birinjisinde,

ýagny 80-nji ýyllaryň birinji ýarymynda SSSR-iň harby hereketlerine jogap edip, ABŞ ýaraglanyşygy ösdürmäge, hatda kosmosda täze, giň mümkinçilikli raketa garşy goranyş ulgamyny döretmek baradaky meýylnamany işläp taýýarlatdy. Ony amala aşyrmak üçin milliardlap pul goýberildi. Ol SSSR-i ykdysady taýdan tapdan düşürmek üçin, uly çykadjylary çykarmaga mejbur etmegiň gerekdigi baradaky pikiri öňe sürdi. ABŞ 1980-nji ýylda Moskwada bolan sport olimpiýada oýunlaryna gatnaşmady. Ýaraglaryň barha kämil nusgalary öndürilip başlandy. ABŞ orta uzaklyga atýan «Perşing-2» kysymly we ganatly raketalary öndürmäge girişdi. Sowet Soýuzy orta uzaklyga atyan, eýýäm könelişen SS-4 we SS-5 kysymly raketalaryny täze SS-20-ler bilen çalyşdy. Olaryň Ýewropada ýerleşdirilip başlamagy ABŞ-ny uly howsala goýdy. Muňa jogap edip ABŞ-nyň «Perşing-2»-leri Ýewropa getirildi. 1983-nji ýylyň noýabrynda SSSR-iň ygtyýarly wekilçiligi ABŞ bilen dowam edýän gepleşiklerini kesdi. Sowet hökümeti harby taýdan howp salmak syýasatyny saýlap aldy. ABŞ bolsa SSSR-i «şeriň imperiýasy» diýip atlandyrdy. 1983-nji ýylda R.Reýgan «*strategik goranmak inisiatiwasyny*» ygylan etdi. Ol raketalara garşy ýaraglaryň täze «neslini» işläp düzmäge esaslanýardy. Bu ýaraglar gönüden-göni kosmosa çykarylyp ulanylmalydy. Şonuň üçin ol «ýyldyzlar urşy» maksatnamasy adyny alypdy. Beýle ýaragyň peýda bolmagy strategik hüjüm ediş ýaraglaryny azaltmak baradaky ähli şertnamalar ulgamyny puja çykarjakdy. SSSR-iň ABŞ-a garşy çenelen raketalary nyşana ýetmäge ukypsyzdy. Emma ABŞ-nyň Ýewropada ýerleşdiren raketalary Sowet Soýuzynyň Ýewropa böleginiň külünü göge sowrup biljekdi. SSSR we onuň ýaranlary öz türgenlerini 1984-nji ýyldaky Los-Anželesdäki (ABŞ) Olimpiýa oýunlaryna bilgeşli ibermedi. 1986-njy ýylyň oktyabrynda SSSR-de strategik raketa göterijilerde 10 müň sany ýadro dāribaşy, ABŞ-da bolsa 14,8 müň ýadro dāribaşy jemlenipdi. Olaryň her biriniň kuwwaty

Hirosima we Nagasākā taşlanan bombanyňkydan ep-esli güýçlüdi.

R. Reýgan daşary syýasatynyň ikinji döwründe, ýagny 80-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda, SSSR-de M.S. Gorbaçýowyň häkimiýete gelmegi bilen baglanyşykly dörän sagdyn pikirlenmäni ýerlikli ulanyp, ýaraglanyşygy çäklendirmäge gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirdi. Ol 1986-nji ýylda Reýkýawikde SSSR-iň döwlet ýolbaşçysy bilen duşuşygynda ýaraglanyşygy çäklendirmek barada gepleşikler geçirdi. 1987-nji ýylda bolsa Reýgan M.S.Gorbaçýow bilen Waşingtonda bolan täze duşuşygynda orta we ýakyn aralyga atýan raketalary ýok etmek barada şertnama gol çekdi.

Umuman respublikaçy partiýadan bolan R. Reýganyň döwründe ABŞ durnukly ösüşe eýe boldy. Şonuň üçin 1988-nji ýyldaky saýlawlarda hem respublikaçylar partiýasyndan bolan, Reýganyň döwründe wise-prezident wezipesini eýelän Jorj Buş ýeňiş gazandy.

J.Buşuň Prezidentlik ýyllarynda ABŞ-nyň içeri we daşary syýasaty. XX asyryň soňky çäryeginde ABŞ-ny köplenç respublikaçylar partiýasynyň wekilleri dolandyrdylar. 1981-1989-njy ýyllarda ABŞ-nyň Prezidenti respublikaçylar partiýasydan bolan R.Reýgan bolupdy. Onuň ornuna 8 ýyl

ABŞ-nyň wise-prezidenti bolan, agzalan partiýanyň wekili Jorj Buş häkimiýete geldi (2001-2009-njy ýyllarda ABŞ-nyň Prezidenti bolan Jorj Buşuň kakasy). Täze salgytlary girizmezligi wada eden Buşuň ykdysady maksatnamasy saýlawçylara ýarady. 54% ses alyp, ol ABŞ-nyň 41-nji Prezidenti boldy. Ol Reýganyň ykdysady syýasatyny dowam etdirdi.

J.Buş daşary syýasatda hem

Reýganyň ýoluny dowam etdirdi. Gündogar ýurtlary, şol sanda Sowet Soýuzy bilen ABŞ-nyň gatnaşyklaryny gowulandyrmaga goşant goşdy. Hut Buşuň döwründe «sowuk urşuň» soňuna çykyldy. J.Buş bilen M.Gorbaçýow 1989-njy ýylda Maltada duşuşyp, üstünlikli gepleşikleri geçirdiler. Buşuň hökümeti 1990-njy ýylyň fewralynda Sowet Soýuzy bilen ýaraglanyşygyň üstünden gözegçiligi ýola goýmak barada we Gündogar hem-de Günbatar Germaniýany birleşdirmek hakynda gepleşikler geçirdi.

1990-njy ýylyň 19-njy noýabrynda Prezident Buş we 21 döwletiň baştutanlary Ýewropadaky adaty ýaraglar we ýaragly güýçler baradaky şertnama gol çekdiler. Bu Helsinki maslahatyna gatnaşyýjy döwletleriň baştutanlarynyň üç günlük duşuşygynyň barşynda bolup geçdi.

Hut Buşuň döwründe – 1991-nji ýylyň 31-nji iýulynda ABŞ SSSR bilen ýaraglanyşygy çäklendirmek baradaky uly şertnamany baglaşdy. Ol şertnama strategiki hüjüm ediş ýaraglaryny azaltmak baradaky uzaga çeken gepleşikleriň netijesi boldy. Moskwada gol çekilen bu şertnamada iki döwletiň hem ýadro gurlaryny 30-40% azaltmak göz önünde tutuldy. Buşuň Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Boris Ýelsin bilen baglaşan şertnamasynda bölünýän başly ähli kontinentara ballistik raketalary 2003-nji ýyla çenli ýok etmek bellendi. Netijede, agzalan şertnamalar bar bolan ýadro däribaşlarynyň üçden ikisini, ýagny 21 müňden 6-7 müňe çenli azaltmagy göz önünde tutdy. Adamzat taryhynda ýaraglaryň beýle köp mukdarda ýok edilmegi entek bolmandy. Sowet-amerikan gatnaşyklaryndaky bu öwrülişik nokady «sowuk urşuň» gutarandygyny alamatlandyrdy.

Kuweýtden Ýragyň kowlup çykarylmagynda ABŞ-nyň uly hyzmaty bardyr.

Demokratik partiýanyň häkimiýete gelmegi.
B.Klinton. 1992-nji ýylyň saýlawlaryna respublikaçylar partiýasyndan Jorž Buş, tehasly işewür adam Ross Pero we

demokrat Bill Klinton esasy bäsdeşler hökmünde gatnaşdylar. Saýlawlar iki nesliň göreşi boldy. 68 ýaşly Buş megerem, ABŞ-nyň ikinji jahan urşuna gatnaşan in soňky Prezidenti bolan bolsa gerek. 46 ýaşly Bill Klinton goşunda gulluk etmedik we Wýetnamdaky urşa garşy göreşen adamdy.

Bill (Uilýam) Klinton. 1946-njy ýylyň 19-njy awgustynda Arkanzasda dogulýar. Ol ýaşlygynda birnäçe kynçylyklar bilen ýüzbe-ýüz bolmaly bolýar. Üç aýlyk wagtynda kakasy awtoulag heläkçiliginde ýogalansoň, ejesi öz okuwyny dowam etdirmek üçin Billi babasy bilen mamasynyň terbiýelemegine galdyrýar. 4 ýaşyna ýetýänçä ol Uilýam (Bill) Jefferson Blaýt adyny-familiýasyny göterýär. Ejesi ikinji gezek durmuşa çykandan soň oglunuň ady Bill, familiýasy bolsa Klinton diýlip üýtgedilýär.

16 ýaşly Klinton Waşingtonda «Milletiň ýaşlary» atly geňeşe gatnaşýar. Ak Tamdaky kabul edişlikde Prezident Kennedi onuň elini gysýar. Bu waka ýetginjek Klintonda öz durmuşyny Prezident bolmaga we amerikan halkyny bagtly etmek ugrunda göreşmek islegini döredýär. Klinton Ýorgtawn uniwersitetiniň halkara gatnaşyklar bölümini tamamlýar. 1975-nji ýylyň 11-nji oktýabrynda Hillari Rodhama öýlenýär. 1978-nji ýylda Arkanzas şatynda gubernator bolýar. Ol gubernator bolan wagtynda saglygy goramaga, bilimi ösdürmäge, halkyň durmuş taýdan goraglylygyny üpjün etmäge üns beripdir. B.Klinton 1993-2001-nji ýyllar aralygynda iki möhlet ABŞ-nyň Prezidenti bolýar.

Klinton ykdysady ösüşini, bilimini we saglygy goraýyşyň meselelerini çözmekde özünden öňki prezidentlerden tapawutlandy. Klinton Buş ýaly salgytlary azaltman, gaýtam baýlardan alynýan salgytlary artdyrmagy zerur diýip hasaplady. Onuň pikirçe hökümet şeýdip bilimi, ulaglary we aragatnaşygy ösdürmegi maliýeleşdirmelidi, ahyr netijede bolsa býujet ýetmezçilgini peseltmelidi. Klinton saglygy goraýyşda federal maliýeleşdirmegi Buşuňka garanda has köp mukdara artdyrjakdygyny aýtdy.

1992-nji ýylyň 3-nji noýabrynda saýlawçylaryň 43% sesini alyp, Klinton ABŞ-nyň 42-nji prezidenti boldy. Garşydaşlary Buş 38%, Pero 19% ses aldy.

Klintonyň Prezident saýlanmagy bilen 12 ýyl arakesmeden soň demokratik partiýa gaýtadan döwlet dolandyryşyna geldi. Prezident Klinton ozaly bilen saglygy goraýyş we bilim ulgamyny özgertmäge girişdi.

Prezident Klinton ozaly bilen saglygy goraýyş ulgamyny özgertmäge girişdi. ABŞ-da medisina hyzmaty gymmatdy we hemmä elýeterli däldi. Dünýäniň baý ýurtlarynyň arasynda öndürýän jemi milli önüminiň iň köp bölegini saglygy goraýşa harçlaýan döwlet ABŞ bolýan hem bolsa, amerikalylaryň 33,6 milliony (ilatyň 13,6%-i) medisina ätiýaçlandyrmasyndan mahrumdy. 1992-nji ýylda ol bu hajatlar üçin 800 mlrd. dollardan gowrak ýa-da jemi milli önüminiň 13% gowragyny harçlady. Ol bilime we goranmak üçin çykdajylardan iki esse köpdür. Beýleki ätiýaçlandyrmalar özüni ödäp giredji berýän bolsa, ABŞ-da medisina ätiýaçlandyrmasy hyzmatlaryň aň gymmatlygy zerarly özüni ödemeýärdi. Goýberilýän pullar az-küş dällem bolsa, medisinanyň gymmatlygynyň öwezini yapmaýardy. Şonuň üçin Klintona öz ýurdunyň ähli raýatlaryny medisina taýdan ätiýaçlandyrmak başartmady.

90-njy ýyllarda ABŞ-nyň ykdysadyýeti. XX asyryň ikinji ýarymynda ABŞ-nyň jemi milli önümi üç esse artdy. 90-

njy ýyllarda ABŞ dünýä senagat önümçiliginiň 1/5 bölegini berýärdi.

ABŞ käbir ugurlarda dünýä öňdeligini saklamagyny dowam etdirýär. Olaryň hataryna biohimiýa, aerokosmiki barlaglary we tehnologiýalary, aragatnaşyk serişdelerini, kompýuter we habar beriş hyzmatlaryny goşmak bolar. Daşary ýurtlaryň bäsdeşligine duçar bolýandygyna garamazdan, bu pudaklarda ABŞ uly üstünlik gazanýar. Ýolagçy uçarlaryny we kompýuterleri satýan amerikan firmalary dünýä bazarynda öňdäki orny eýeleýär.

Häzirki wagtda dünýäniň awtoulag bazarynda ABŞ-nyň saldamly orny bardyr. ABŞ-nyň awtoulag kompaniýalary («Ženeral motors», «Ford», «Kraýsler») 1981-nji ýyla çenli dünýäde ýeňil awtoulaglary esasy öndürijiler boldular. Amerikan awtoulaglarynyň hilem gowulandy, bahasam aşaklady. Bu meselede Ýaponiýa onuň baş bäsdeşi bolup, ondan ozup geçdi.

Daşary döwletler amerikan ykdysadyýetine maýa goýumlaryny goýmaga gyzyklanýarlar. 1990-njy ýylda onuň umumy möçberi takmynan 403 mlrd. dollara barabar boldy. Esasy maýa goýujy döwletleriň arasynda Beýik Britaniýa (108 mlrd. dollar), Ýaponiýa (83 mlrd. dollar), Gollandiýa (64 mlrd. dollar), Kanada we Germaniýa (hersi 28 mlrd. dollar) bar.

Klintonyň Prezidentlik eden 8 ýylynda yurduň ykdysady osüş-i durnukly boldy. Daşary döwletler amerikan ykdysadyýetine uly maýa goýumlaryny goýdular. Esasy maýa goýujy döwletleriň arasynda Beýik Britaniýa, Ýaponiýa, Gollandiýa, Kanada we Germaniýa bardy.

ABŞ täze iş ýerini döretmekde hem hem uly işleri etdi. Klinton prezidentliginiň birinji möhletinde 20 milliondan gowrak täze iş ýerini döretmegi başardy. Netijede Klintonyň döwründe işsizlik şol wagta çenli geçen 30 ýylyň dowamynda iň pes derejä (4%) çenli azaldy. 15 mln. işçi üçin salgytlar azaldyldy. Netijede ilatyň durmuş derejesi ýokarlandy.

B.Klintonyň döwründe ABŞ-nyň daşary syýasaty.

ABŞ XX asyryň 90-njy ýyllarynda halkara gatnaşyklarynda esasy güýçdi. SSSR-iň dargamagy bilen dünýä wakalaryna ABŞ-nyň täsiri has-da artdy. ABŞ özüniň daşary syýasatynda sosializmiň synan ýurtlarynda öz täsirini güýçlendirdi. Russiýanyň bazar ykdysadyýetine geçmegini tizleşdirmäge ýardam berdi. Dünýäniň galagoply sebitlerinde parahatçylygy dikeltmäge synanyşdy. Emma olaryň ählisi şowly bolmady. 1992-1993-nji ýyllarda raýatara urşunyň soňuna nokat goýmak üçin Somalä (gündogar Afrika) amerikan goşunlary girizildi. Klintonyň Ýakyn Gündogar meselesini düzgünleşdirmekde arap-ysraýyl dawalarynda araçylyk syýasaty doly netije bermedi.

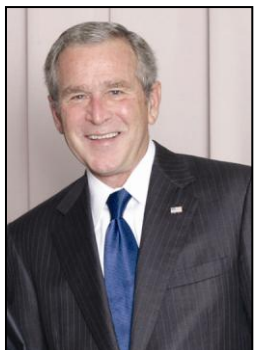
ABŞ NATO boýunça ýaranlary bilen Kosowada uruş alyp bardy. Olaryň maksady Kosowoda serb goşunynyň we polisiýasynyň alban musulmanlaryna garşy eden-etdiliklerini bes etmek we Kosowanyň awtonomiýasyny dikeltmeklikdi. Kosowanyň özünde hem albanlardan düzülen Kosowany azat ediş goşuny serblere garşy uruş alyp barýardy. Garaz, Ýewropada täze milletara uruş tutaşypdy.

ABŞ Serbiýadan urşy bes etmegini, milletara dawasyny agyzdyryklamak üçin Kosowa BMG-niň goşunyny girizmäge rugsat bermegini talap etdi. Talap ýerine ýetirilmedi. 1999-njy ýylyň 24-nji martynda Ýugoslaviýanyň düzüminde bolan Serbiýadaky we Kosowadaky harby güýçleriň ýerleşen ýerleri uzakdan takyk raketa zarbalaryna tutulyp başlandy. 1260 uçaryň we 30 harby gäminiň gatnaşmagynda Ýugoslawiýa 15 müň tonna bomba taşlanyldy. 78 gün dowam eden urşuň netijesinde serb goşunlary Kosowadan çykaryldy. Kosowa BMG-niň 50 müň adamdan ybarat halkara parahatçylygy goraýjy goşuny ýerleşdirdi. Şonuň 30 müňi NATO-nyň esgerleridi.

Kosowa urşy milletara dawasyny güýç bilen ýok edip bolmajakdygyny görkezdi.

Eger R.Reýgan ykdysady ösýşe bat beren bolsa, B. Klinton özünden öňki Prezidentleriň gowy ýörelgelerini dowam etdirip ykdysady ösüşi durmuş goraglylyk bilen utgaşdyrды. Klinton öz ýörelgesini «üçünji ýol» diýip atlandyrypды. «Üçünji ýoluň» baş maksady ähli halk üçin deň mümkinçilikleri döretmek, garyplygy ýok etmekdi. Ýurduň ykdysady ösüşi bu ugurlarda köp işleri durmuşa geçirmäge Klintona mümkinçilik berdi.

Jorj Buş. 2000 we 2004-nji nji ýyllarda bolup geçen

prezident saýlawlarynda respublikaçylar partiýasyndan bolan Jorj Buş ýeňiş gazandy we ol 2001-2009-njy ýyllarda ABŞ-nyň taryhynda 43-nji Prezidenti boldy. Ol 1989-1993-nji ýyllarda ABŞ-nyň Prezidenti bolan Jorj Buşuň ogludyr.

Jorj Buş «eýeçiligiň täze eýýamynyň» başlanýandygyny jar etdi. Ol ilatyň esasy böleginiň baýlaşmagyny özüniň maksady hasaplaýandygyny aýtdy.

Şol maksat bilen birnäçe çäreleri durmuşa geçirdi. Az girdejili gatlagyň jaý satyn almagyna amatly şertler döredildi. Netijede jaý bilen üpjünçilik gowulaşdy. 2006-njy ýylda ilatyň 70%-i jaý bilen üpjündi. J. Buş maýda telekeçiligi goldady, olara salgytlary azaltdy. Netijede olaryň sany artdy. 2006-njy ýylyň maglumatlary boýunça 25 mln. adam maýda telekeçilik bilen meşgullanýardylar. ABŞ-da maýda telekeçiler ähli öndürilýän önümiň ýarpysyny öndürýärler. Telekeçiligi ösdürmek üçin kärhanalaryň gymmat bahaly kagyzlaryny (aksiýalary) satyn alyjylary goldady. Aksiýalary satyn alanlaryň töleýän salgytlary ýatyryldy. Kärhanalaryň gymmat bahaly kagyzlaryny satyn alyjylaryň sany artdy. 2006-njy ýylda ABŞ-nyň ilatynyň dörtünden biri aksiýalaryň eýeleridi.

ABŞ-nyň hökümeti diňe ownuk telekeçiligi goldamak bilen çäklenmän, eýsem ähli hususyýetçiligi goldady, telekeçileriň töleýän salgytlary azaldyldy.

J. Buşuň döwründe-de sosial üpjünçilige ähmiýet berildi. Cagalygy we garrylygy goramak boýunça işler edildi. 2006-njy ýyldan başlap 40 mln. pensionerlere we maýyplara satyn alýan dermanlarynyň bir bölegi mugt berlip başlandy.

XXI asyryň baslarynda ABŞ-nyň ykdysady ösüşi durnukly we yzygiderli boldy. 2005-njy ýylda ABŞ-nyň öndüren jemi içkeri önüminiň möçberi 13 trillion dollar bolupdy.

Biziň köpümüz ABŞ diýlende senagat taýdan ösen we ýokary derejeli senagatlâsan döwleti göz önüne getirýändigimiz tebigydyr. Emma ol ösen oba hojalykly döwlet hem hasaplanýar. Dünýäde öndürilýän bugdaýyň we arpanyň başdan birini, mekgejöweniň tas ýarpysyny diýen ýaly, pagtanyň tas başdan birini, ösümlük ýagynyň dörtten birini ABŞ-nyň fermerleri öndürýär. Geň ýeri, bu gazanylýan üstünlikler ýurduň meýdanynyň bary-ýogy 8%-i ekerançylyk üçin ýaramly ýerleriň tutýan hem-de ilatynyň 2%-den hem az böleginiň oba hojalygynda işleýän ýagdaýyndaky görkezijidir. Oba hojalyk harytlary ABŞ-nyň eksportunyň başdan bir bölegini düzýär.

XXI asyrda ABŞ-nyň daşary syýasatynyň özenini halkara terrorizmine garşy göreş düzýär. 2001-nji ýylyň 11-nji sentýabrynda Nýu-Ýorkda Halkara söwda merkeziniň iki sany belent jaýlarynyň terroristler tarapyndan uçarlar arkaly tozdurylmagy netijesinde münlerçe parahat ilatyň öldürilmegi bilen baglanyşykly ABŞ-nyň hökümeti ýurduň howpsyzlygyny üpjün etmäge gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirmäge mejbur boldy. Halkara terrozmine garşy göreş bilen baglanyşykly amerikan goşunlary Owganystandaky talibanlara (2001-nji ý.), Yrakdaky Saddam Hüseyiniň düzgünine (2003-nji ý.) garşy harby hereketleri alyp bardylar. ABŞ ýadro ýaragynyň ýaýramagyna garşy göreşini dowam etdi.

2008-nji ýylyň prezident saýlawlarynda demokratik partiýadan bolan *Barak Hüseyin Obama* ýeňiş gazanyp, ABŞ-nyň 44-nji Prezidenti boldy. Ol ýurduň taryhyndaky ilkinji afroamerikaly prezidentdir.

Barak Hüseyin Obama — 1961-nji ýylda Gaway ştatynyň paýtagty Gonoluluda dogulýar. Garwardyň hukuk ylymlary institutyny, Kolumbiýa uniwersitetini tamamlýar. Hünäri boýunça aklawçy. 1992-2004-nji ýyllar aralygynda Çikagonyň hukuk ylymlary institutynda okadypdyr. 1997-2004-nji ýyllarda üç gezek Illinoýs ştatynda senata saýlanýar. 2004-nji ýylda Senatyň agzasy bolýar. 2009-njy ýylyň 20-nji ýanwarynda ABŞ-nyň Prezidenti wezipesine girişdi. 2009-njy ýylyň 9-njy oktýabrynda «halkara diplomatiýasyny we adamlaryň arasyndaky hyzmatdaşlygy berkitmekdäki ekstraordinar tagallalary üçin» Nobel baýragyna mynasyp boldy.

Barak Obamanyň prezidentiliginiň başynda dünýä ykdysady krizisine gabat geldi. 2009-njy ýylyň 10-njy fewralynda ABŞ-nyň Senaty Obamanyň krizisden çykmak üçin adatdan daşary çäreleriň meýilnamasyny tassyklady. Oňa laýyklykda ýurdy krizisden çykarmak üçin 838 milliard dollary harçlamak göz önünde tutulýardy. Meýilnamanyň amala aşyrylmaly 2 ýylynda 4 mln täze iş ýerini döretmek göz önünde tutulypdy.

Türkmenistanyň ABŞ bilen dostlukly gatnaşyklary. ABŞ daşary syýasatynda Bitarap Türkmenistana aýratyn üns berýär. Türkmenistan bilen ABŞ-nyň arasynda diplomatik gatnaşyklar 1992-nji ýylyň 10-njy aprelinde ýola goýuldy. ABŞ Türkmenistanyň Bitaraplygyny goldaýar. Täze Galkynyş zamanasynda ABŞ bilen Türkmenistanyň gatnaşyklarynda hil taýdan täze döwür başlandy. 2007-nji ýylyň sentýabr aýynda

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow BMG-niň Baş Assambleýasynyň 62-nji sessiýasyna gatnaşmak üçin ABŞ-a baranda ýurdumyzyň ykdysadyýetini mundan beýläk hem ösdürmek üçin daşary ýurt maýasyny çekmek aladasy bilen «Ýewraziýa Grup», «Keýs», «Britiř Petroleum», «Parker Drilling», «Şewron», «Katerpillar», «Eks on Mobil», «Sikorskiý», «Şell» ýaly iri halkara korporasiýalarynyň, kompaniýalarynyň we firmalarynyň ýolbaşçylary bilen birnäçe duşuşyklary geçirdi. Hormatly Prezidentimiz «Ýewraziýa Grup» guramasynda işewürler bilen bolan duşuşygynda eden çykyşynda Türkmenistanyň ykdysady mümkinçilikleri, döwletiň daşary ýurt maýasyny çekmek syýasaty, ykdysadyýetmiziň ileri tutulýan ugurlary barada giňişleýin gürrüň berdi. ABŞ-nyň işewürlerini Hazaryň kenarýakasynda dörediljek «Awaza» milli syýahatçylyk zolagyny döretmek babatdaky hyzmatdaşlyga çagyrdy. Türkmen-amerikan işewürlük merkezini döretmegi teklip etdi. Hormatly Prezidentimiz işewürlere biziň ýurdumyza goýjak geljekki maýa goýumларыnyň abat saklanylmagy üçin döwlet baştutany hökmünde özüniň kepildar boljakdygyny nygtady. Munuň özi amerikan işwürlerinde syýasy taýdan durnukly, ykdysady mümkinçilikleri ýokary bolan Türkmenistana maýa goýmaga bolan islegini artdyrdy. Türkmenistan Merkezi Aziýada söwda we maýa goýumlary baradaky Ylalaşyga (TIFA) gatnaşýar. 2009-njy ýylyň 28-nji oktýabrynda Aşgabatda Türkmen-Amerikan işewürlük Geňeşiniň duşuşygy geçirildi. 2009-njy ýylyň iýunynda ABŞ-da, 2010-njy ýylyň iýunynda bolsa Türkmenistanda türkmen-amerikan syýasy geňeşmeleri geçirildi.

Hormatly Prezidentimiz Kolumbiýa uniwersitetinde çykyş edip, onda Garaşsyz Watanymyzyň taryhy, medeniýeti, tebigy baýlyklary, ýurdumyzyň şu günki ösüşi, bilim ulgamyndaky özgertmeler, umuman alnyp barylýan içeri we daşary syýasat barada gürrüň berdi. Hormatly Prezidentimiz

şol çykyşynda Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistana ABŞ-nyň beren goldawy üçin minnetdarlygyny aýtdy. Milli Liderimiz saparyň barşynda ABŞ-nyň döwlet ýolbaşçylary, şol sanda Jorj Buş bilen duşuşdy. ABŞ-da Türkmenistanyň lideriniň ylym, bilim ulgamynda alyp barýan syýasatyny goldap, onuň bu ugurdaky işine ýokary baha berdiler. Hormatly Prezidentimize Ösüp barýan bazarlar akademiýasynyň hormatly akademiginiň diplomy dabaraly ýagdaýda gowşuryldy.

Hormatly Prezidentimiziň Nýu-Ýorka saparyndan soňra ABŞ-da Türkmenistana, onuň Reformator Lideriniň alyp barýan syýasatyna bolan gyzyklanma hasam artdy. Munuň şeýledigine ABŞ-da neşir edilýän «Америка и мир» žurnalynyň 2008-nji ýylyň iýul aýyndaky sanynyň «Türkmen renessansy» atly makala bilen açylmagam şaýatlyk edýär. Türkmenistan žurnalyň şol sanynyň esasy temasy hökmünde başky sahaba çykarylypdyr: ýurduň durmuşyndan giň möçberli fotopanoramanyň önünde hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň portreti ýerleşdirilipdir. «Ýörite reportaž» rubrikasynyň astynda çap edilen makala milli Liderimiziň şahsyýetine we reformatorçylyk syýasy ugruna bagyşlanypdyr. Makalada häzirki wagtda döwletiň we jemgyýetiň durmuşynyň ähli ugurlaryndaky, şol sanda milli ykdysadyýeti we sosial sferany ösdürmek, bilim we ylym ulgamlaryny kämilleşdirmek, medeni ösüş ýaly wezipeleriň çözülmegini öz içine alýan özgertmeleriň strategiýasynyň esasy pursatlary şöhlelendirilýär.

Ýangyç-energetika toplumy, dokma senagaty, oba hojalygy, aragatnaşyk we telekommunikasiýa, ylym-bilim ulgamy iki ýurduň hyzmatdaşlygynda ileri tutulýan ugurlar hasaplanýar. ABŞ Türkmenistanyň dünýä ähmiýetli nebit-gaz taslamalaryna gatnaşmak isleýär. ABŞ-nyň «Şewron», «Ekson Mobil», «Uniwersal Pegasus», KBR ýaly belli nebit-gaz kompaniýalary türkmen bazarynda işjeň ornaşmaga gyzyklanma bildirýärler.

ABŞ Türkmenistan bilen söwda gatnaşyklaryny hem giňeldýär. ABŞ Türkmenistandan esasan, dokma senagat önümlerini satyn alýar. Türkmenistan bolsa ABŞ-dan häzirkizaman tehnikalaryny, «Keýs», «Jon Dir» kysymly oba hojalyk maşynlaryny, «Boing» kysymly howa uçarlaryny satyn alýar. Iki döwletiň arasyndaky söwda-ykdysady gatnaşyklarynyň giňeldilmeginde Ýewropa we Ýewraziýa ýurtlary bilen söwda we ösüş baradaky ABŞ-nyň agentligine (USTDA) uly orun degişlidir. 2009-njy ýylyň başynda onuň sebit direktory Deniel D.Steýniň ýurdumyza sapary mahalynda telekommunikasiýalar babatda hyzmatdaşlygy ösdürmek, hususanda türkmen hünärmenlerini ABŞ-a okuwa ibermek ylalaşyldy. Oňa laýyklykda Türkmenistanyň aragatnaşyk ministrliginiň, elektrik aragatnaşygy baradaky «Türkmentelekom» Döwlet korporasiýasynyň hünärmenleri ABŞ-da informasion we kommunikasiýa tehnologiýalary boýunça bilim alarlar, bu ugurda ýöriteleşen amerikan kompaniýalarynyň işi bilen tanşarlar.

ABŞ we Türkmenistan neşekeşlige garşy göreşmekde hem tagallalaryny birikdirmäge taýýar. 2007-nji ýylda ABŞ-nyň we BMG-niň ýardam bermeginde türkmen-owgan serhedinde «Ymamnazar» barlag-geçiriş nokady guruldy.

Türkmenistan bilen ABŞ-nyň arasynda ylym-bilim ulgamyndaky hyzmatdaşlyk hem giňelýär. Hormatly Prezidentimiz 2007-nji ýylda Nýu-Ýorka sapary mahalynda ABŞ-nyň meşhur Kolumbiýa uniwersitetinde çykyş edip, bu hyzmatdaşlygyň geljekki ugurlaryny aýdyňlaşdyrypdy. 2008-nji ýylyň martynda Kolumbiýa uniwersitetiniň ýanyndaky Garriman institutynyň delegasiýasy jogap sapary bilen Aşgabatda boldy. Myhmanlar ýurdumyzyň Bilim ministrliginde, Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Ylym we tehnika baradaky ýokary Geňeşde, Magtymguly adyndaky TDU-da, D.Azady adyndaky TMDDI-de, Türkmenistanyň Döwlet Çeperçilik Akademiýasynda we umumybilim berýän

orta mekdeplerde bolup, hyzmatdaşlygyň ugurlaryny giňeltmegiň mümkinçiliklerini öwrendiler. 2009-njy ýylyň ýanwarynda Bilim ministrliginiň hünärmenlerinden we ýokary okuw mekdepleriniň mugallymlaryndan düzülen Türkmenistanyň wekilçilikli topary ABŞ-nyň Kolumbiýa uniwersitetiniň Harriman institutynyň çakylygy boýunça «Bilim ulgamyndaky reformalaryň mümkinçilikleri: Merkezi Aziýa global derejede» atly Halkara konferensiýasyna gatnaşdylar. 2008-nji ýylyň fewralynda ABŞ-nyň Newada ştatynyň oba hojalyk uniwersitetiniň professor-mugallymlary S.A.Nyýazow adyndaky Türkmen oba hojalyk uniwersitetiniň talyplarynyň önünde leksiýalar bilen çykyş etdiler.

Türkmen-amerikan hyzmatdaşlygynyň ýygjamlaşmagynda ABŞ-nyň halkara ösüşi boýunça agentliginiň (USAID) hem mynasyp paýy bar. 1961-nji ýylda döredilen bu agentlik dünýäniň 100-den gowrak ýurtda işleýär. Türkmenistanda 1993-nji ýyldan bäri hereket edýän bu agentlik bilen hyzmatdaşlygyň çäklerinde ykdysady ösüş, bilim, saglygy goraýyş, kanunçylyk-hukuk, durmuş ulgamlarynda bilelikdäki taslamalaryň tutuş tapgyry amala aşyryldy.

Häzirki wagtda ABŞ-nyň kolležlerinde we ýokary okuw mekdeplerinde ýaşlarymyzyň ençemesi bilim alýar.

Türkmenistan ABŞ bilen ylmy hyzmatdaşlygy hem alyp barýar. Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň binýadynda ABŞ-nyň Halkara ösüş agentliginiň «Ykdysady reformalar arkaly bäsleşige ukyplylygy ýokarlandyrmak boýunça taslamanyň goldawynda» okuwlary geçirilýär.

ABŞ bilen Türkmenistanyň arasynda gumanitar ulgamdaky hyzmatdaşlyk hem barha işjeňleşýär. 2009-njy ýylyň 27-nji ýanwarynda ABŞ-nyň ilçihanasynyň ýardam bermeginde ýurdumyzyň Milli kitaphanasynda Internet merkezi açyldy.

Türkmen halkynyň gaýtalanmajak taryhy ýadygärliklerini

we milli mirasyny dikeltmekde ABŞ-nyň «Medeni mirasy saklamakda ilçiler gaznasynyň» berýän grantlaryna möhüm orun degişlidir. Eýýäm şol grantlaryň hasabyna ençeme taslamalar durmuşa geçirildi. Türkmenistanyň medeni we taryhy ýadygärlikleri gorap saklamak, öwrenmek we dikeldiş işlerini geçirmek boýunça Milli müdirliginiň hünärmenleri Änewdäki Seýitjemaleddin metjidindäki aňdarha şekilleriniň pannosyny gaýtadan dikeltdiler. Taryh instituty Görogly etrabyndaky XI-XII asyrlarda gurlan Aksaraý diňiniň dikeldiş işlerini tamamlady. Institut şol etrabyň Zaman obasynda ýerleşen Ysmamyt ata dini toplumynda abatlaýyş-dikeldiş işlerini geçirmäge şol granty aldy. Häzirki wagtda bu grantyň hasabyna Köneürgençdäki soltan Tekeşin aramgähiniň gümmeziniň syrçaly bölegini dikeltmek işleri alnyp barylýar. Türkmen halysynyň milli muzeýi gadymy haly nusgalaryy dikeltmekde döp bolan usullary öwrenmek we muzeýiň ýanynda dikeldiş işlerini geçirýän ussahanany açmak üçin «Medeni mirasy saklamakda ilçiler gaznasynyň» hemaýatyndan peýdalandy. Gaznanyň ýardam bermeginde Türkmenistan Milli golýazmalar institutynda gadymy golýazma kitaplary dikeldildi.

Kanada 1945-2010-njy ýyllarda

Ikinji jahan urşy ýyllarynda Kanada ABŞ we Beýik Britaniýa bilen ykjam harby-syýasy we ykdysady hyzmatdaşlygy ýola goýdy. 1940-njy ýylyň awgustynda F. Ruzwelt we Makenzi King ABŞ-nyň we Kanadanyň hemişelik bilelikdäki goranyş geňeşini döretmegi ylalaşdylar. Bu Londonda uly nägilelik döretdi. Çünki bu hereket Kanadanyň Beýik Britaniýa bilen deslapdan maslahatlaşmazdan we onuň isleglerini hasaba almazdan baglaşan ilkinji uly halkara ylalaşygydy. Uruş ýyllarynda Kanada ABŞ bilen Beýik Britaniýanyň arasynda araçynyň roluny ýerine ýetirdi. Ýurduň

ykdysadyýeti harby ugra gönükdirildi. Kanada goýulýan daşary ýurt maýasynyň 40%-ine golaýy harby maksatlydy. Netijede, kanada faşizme garşy bileleşigiň ýurtlarynyň arasynda Kanada ýarag öndürmekde 4-nji orna geçdi. Bu bolsa Germaniýanyň üstünden gazanylan ýeňşe belli bir derejede goşant boldy. Kanadanyň goşuny Ýewropadaky we Aziýadaky uruş hereketlerine gatnaşdy. Onuň uruşda çeken umumy adam ýitgisi 42 müň adama barabar boldy.

Kanadanyň syýasy ösüşi. 1935-1957-nji ýyllar Kanadada liberallaryň zamanasy bolupdy. 1935-1948-nji ýyllar aralygynda ýurdy *Makenzi Kingiň* I, II, III liberal hökümetleri dolandyrypdy. Makenzi iş başyndan aýrylansoň hökümete *Lui Sen-Loran* baştutanlyk etdi. 1949-njy ýylda Kanada konfederasiýasynyň düzümine Nýufaunlend girdi. Ikinji jahan urşundan soň Kanada syýasy we medeni garaşsyzlygyny berkitmegini güýçlendirdi. 1952-nji ýylda Kanadanyň general-gubernatorlygyna ilkinji gezek kanadaly *Winsent Messi* bellenildi. Bu döwürde ýurduň diňe bir syýasy däl, eýsem medeni babatda-da daşary ýurtlaryň täsirinden çykmagy üçin hökümet Kanada geňeşini döretdi. Onuň wezipesine kanad medeniýetini goldamak we ösdürmek, şeýle hem milli ylmy we bilimi goldamak wezipesi girýärdi.

50-nji ýyllaryň başynda Kanadada ýurda ABŞ-nyň ykdysady täsiriniň artmagyndan närazylyk hem-de franko-kanadlaryň milletçilik meýilleri güýçlendi. 1956-njy ýylda hökümetiň Albertden Merkezi Kanada gaz geçirijiniň gurluşygyny amerikan kompaniýasyna bermek islegi ýurtda syýasy krizisi hasam ýitileşdirdi. Parlament saýlarynyň netijesinde häkimiýete konserwatorlar gaýdyp geldi. Hökümete *Jon Diben Beyker* baştutan boldy.

Täze hökümet ýurda ABŞ-nyň täsirini gowşatmak, demirgazygyň ykdysadyýetini ösdürmek, sosial üpjünçilik ulgamyny kämilleşdirmek syýasatyny alyp bardy. 1961-nji ýylda çepçi güýçler Täze demokratik partiýa birleşdiler. Bu

Kanadada köpratiýalylyk ulgamynyň emele gelendiginiň alamatydy.

1963-nji ýylda ýurtda ýene partiýa-syýasy krizisi döredi. Kanada öz ýadro ýaragyny edinmelimi diýen mesele saýlaw kompaniýasynyň jedelli meselesi boldy. Liberallar ýadro ýaragyny edinmegiň tarapyny tutdular hem-de ýeňiş gazandylar. Hökümete *Lester Pirson* geldi.

60-njy ýyllaryň başy Kwebekdäki franko-kanadlaryň bölünişijilik meýilleriniň güýçlenmegi bilen alamatlandy. Hatda 1963-nji ýylda olar Monrealýň inlis ilatly mähellelerinde birnäçe partlatmalary amala aşyrdylar. Düýpli çaknyşygyň önüni almak üçin hökümet fransuz we inlis dillerini resmi dil diýip yglan etdi. 1965-nji ýylda Pirson ikinji möhlete saýlandy. Bu döwürde ol döwlet saglyk ätiýaçlandyrmasy hakda kanuny kabul etdi. 1968-nji ýylda Pirson iş baýyndan aýrylýandygyny yglan edensoň hökümete liberallaryň täze önbaşçysy *Pýer Elliot Trýudo* ýolbaşçylyk etdi. Bu gezek parlamentde hem köplügi eýelediler.

Frank dilli we inlis dilli kanadalylaryň gatnaşyklary hakyndaky mesele syýasy durmuşyň möhüm meselesi bolmagynda galýardy. Trýudo saýlaw kompaniýasy döwründe sözünde durdy. 1969-njy ýylda Kanadada fransuz dilini statusyny ýokary galdyryň kanun kabul edildi. Oňa laýyklykda döwlet gullukçylary fransuz dilini hökman öwrenmelidi. Bu ýagdaý inlis dilli etraplarda nägilelik döretdi. 1970-nji ýylda Kwebekde terrorçylykly hereketler güýçlendi. Kanunyň çäginde hereket edip, Trýudo bu ýere goşun girizip, terrorçylary ele saldy. Trýudonyň hökümeti bölünişijilik meýillerine garşy näçe göreşe-de, inlis kanadalylar onuň syýasatyndan nägiledi. Üstesine ýurtdaky hümmetsizligiň we işsizligiň artmagy 1972-nji ýylyň saýlawlarynda liberallaryň täsiriniň peselmegine getirdi. Diňe Täze demokratik partiýanyň goldawyna daýanyp, Trýudo häkimiýetde galmaga mümkinçilik aldy.

1973-1974-nji ýyllaryň dünýä ykdysady krizisi nebiti eksport edýän Kanadanyň bähbidine boldy. 1974-nji ýylyň saýlawlarynda Trýudonyň partiýasy ýene-de köplügi gazanmagy başardy. Emma iş hakyny we bahalary düzgünleşdirmek hakyndaky kanunyň kabul edilmeginden soňra hökümetiň abraýy ýene peseldi. 1979-njy ýylyň saýlawlarynda liberallar ýeňlip, *Jo Klark* konserwatorlaryň azlyk hökümetini düzdi. Emma şol ýylyň ahyrynda jemagat palatasy onuň hödürlän býujetini tassyklamady. Parlament dargadylyp, 1980-nji ýylda täze saýlawlar geçirildi. Trýudo häkimiýete gaýdyp gelmegi başardy.

1980-nji ýylyň maýynda Kwebekde bu welaýatyň Kanadanyň düzüminden bölünip aýrylmagy hakynda referendum geçirildi. Oňa gatnaşyjylaryň 2/3 bölegi muňa garşy ses berdi. 1982-nji ýylda Trýudo 1867-nji ýyldaky Britan Demirgazyk Amerikasy hakyndaky Akty ýatyryp, ýurduň öz konstitusiýasyny girizdi.

1982-nji ýylda Kanadany ykdysady depressiýa gurşap aldy. Zähmete ukyply ilatyň 13%-i işsiz galdy. Ykdysady şowsuzlyklar 1984-nji ýylda Trýudonyň hökümetiniň iş başyndan aýrylmagyna sebäp boldy. Täze saýlawlar *Brayan Malruniniň* ýolbaşçylygyndaky konserwatorlara üstünlik getirdi. Malruniniň döwründe Kwebekiň federal ulgama goşulýşmagy güýçlendi. Malruni ABŞ bilen gatnaşyklary berkitmegiň tarapdarydy. Ol daşary ýurt maýasyna çäklendirmeleri aradan aýyrady. Daşary ýurtlara, ozaly bilen ABŞ-a kanad maýa goýumlarynyň möçberi artypdyr. 1990-1993-nji ýyllarda ýurduň ykdysadyýetinde pes gaçyşlyk boldy.

1993-nji ýylda Malruni iş başyndan aýryldy. Onuň oruntutary *Kim Kempbell* ýurduň premýer-ministri boldy. Şol ýylyň oktýabrynda geçirilen parlament saýlawlarynda liberallar ýeňip, hökümete *Žan Kretýen* baştutanlyk edip başlady. 1994-nji ýylda Kwebekde ýene-de bölünişijilik partiýasynyň gelmegi bilen ony Kanadadan bölüp aýyrmak baradaky mesele

ör-boýuna galdy. Referendумыň netijesinde ilatyň ýarpysyna golaýy bölünip aýrylmaga ses berdi.

90-njy ýyllaryň ahyrynda Kanadanyň döwlet bergileri we olara tölemeli göterimler meselesi ýitileşdi. Ýagdaýdan çykalga hökmünde sosial hajatlar üçin býujet serişdeleri azaldyldy. Işsizlik boýunça ätiýaçlandyрма alýanlaryň sany azaldyldy, döwlet gullukçylary kemeldildi. 1997-nji ýylyň saýlawlarynda ýeňip, Kretýen ýene-de häkimiýetde galmagy başardy.

Kanadanyň ykdysadyýeti. Geçen asyryň ikinji ýarymy Kanadanyň ilatynyň çalt artmagy bilen alamatlandy. 1941–1968-nji ýyllarda ýurduň ilaty 11,5 mln-dan 20 mln adama çenli artdy. Onuň 2 mln-y daşary ýurtlardan göçüp gelenleriň hasabynady. Ilatyň çalt artyşy kanad ykdysadyýetine daşary ýurt maýa goýmunyň goýulmagy bilen utgaşdy. Esasan ABŞ-dan gelýän maýa goýumy ykdysady ösüşi depginini ýokarlandyrmaga mümkinçilik berdi. Şu ýagdaý 60-njy ýyllaryň ahyryna çenli saklanyp galdy. Jemi milli önüm 1939-njy ýylda 6 mlrd dollar bolanlygyndan 1967-nji ýylda 62 mlrd dollara çenli artdy. Kanada hökümeti ulag we energetika pudaklaryna aýratyn üns berdi. 50-nji ýyllarda Albertden Merkezi Kanada gaz geçirijisy guruldy (2830 km). Emma, gynansak-da, ykdysady gülleýiş ykdysadyýetiň ähli pudaklaryny we ýurduň ähli etraplaryny deň gursap almadý. Atlantiýaka, Kwebek, Ontario welaýatlary garyp oba hojalyk etraplarydy. Ykdysady ösüş ýurduň merkezi welaýatlaryna, aýratyn-da Toronto we Monreala uly peýda getirdi.

Kanadanyň ykdysadyýetinde ABŞ-nyň maýasynyň täsiri uludy. 50-nji ýyllaryň ahyrynda kanad importunyň 70%-i we eksportunyň 60%-i onuň paýyna düşýärdi. Häzirkidöwürde Kanada ösen senagat-oba hojalykly ýurtdur. Ol ilatynyň ýaşaaýş derejesi boýunça dünýäde ýokary görkezijilere eýedir. Tebigy baýlyklarynyň dürlüligi we baýlygy bilen tapawutlanýan bu döwlet ilki Fransiýa, Angliýa, soňra ABŞ

bilen ýygjam ykdysady gatnaşyklarysaklap, uly üstünliklere we ösüşlere eýe boldy. Kanadanyň maliýe we oba hojalyk ulgamyndan başga ähli pudaklarynda amerikan maýasy agalyk edýär. ABŞ bilen söwda Kanadanyň umumy söwdasynyň 80%-ine deňdir.

Ykdysady ösüşde gyrađeňlik saklanmaýar. Günorta Ontario we Kwebek senagatlaşandy. Manitoba, Saskaçewan, Albert ýaly sähra welaýatlary galla merkezleridir. Britan Kolumbiýasy tokaý hojalyk önümlerini öndürýär. Ýeri gelende ýatlasak, planetamyzyň tokaýlarynyň 10%- Kanadada ýerleşýär. Ýurduň gury ýer çägininiň 45%-i tokaýlar bilen örtülendir. Albertde Kanadanyň tutuş nebiti we gazy gazylyp alynýar diýen ýalydyr. Demirgazyk-Günbatar welaýatlarda peýdaly magdanlar gazylyp alynýar.

Ikinji jahan urşundan soňra Kanadanyň ykdysady ösüşini iki döwre bölmek mümkin. 1945-1973-nji ýyllar kanad ykdysadyýetiniň has çalt ösen we ilatyň ýaşayş derejesiniň ösen döwri boldy. Işsizlik pes derejede saklanyp, bahalar kadaly ýagdaýda boldy. Basdeşligiň artmagy we önümçiligiň globallaşmagy ýurduň ykdysady resurslaryna öz täsirini ýetirdi. Bu döwürde döwletiň ykdysady ugry üç ýörelgä: keýnsçilik taglymatyna, ählimumy abadançylykly döwlet şygaryna we işçileriň kärdeşler arkalaşyklary bilen ylalaşmaklyga esaslandy.

1973-nji ýyldan başlap ýurtda işsizlik artyp, girdejiler peseldi. 1974–1975, 1981–1982 we 1990–1993-nji ýyllarda önümçilik pese gaçdy. Sosial durnuksyzlyk boldy. 80-nji ýyllaryň ortalaryndan başlap sosial maksatlar üçin býujet serişdeleri gysgaldylyp başlandy. Resmi maglumatlara görä, zähmete ukyply ilatyň 10%-i işsizdi. 1973–1983-nji ýyllar aralygynda puluň hümmetiniň gaçmagy 10%-e ýetdi.

Uly köller etrabyňy özleşdirmek üçin mukaddes Lawrentiý derýasy boýunça gurlan çuň kanallar hem-de nebit we gaz geçirijileri uly maýa goýum taslamalarydyr. Iki sany

bent bilen birlikde gurlan kanallar ýurda goşmaça energiýa çeşmesini berdi.

1989-njy ýyldan soň Kanadanyň ABŞ-a eksporty has artdy. 1989-njy ýylda erkin söwda barada kanad-amerikan ylalaşygy baglaşyldy (KUFTA).

Daşary syýasaty. Kanada BMG-niň döredilmegine we işine işjeň gatnaşýar. Ol 1950-nji ýylda Günorta we Günorta-Gündogar Aziýa ýurtlaryna kömek bermek maksady bilen Britan Arkalaşygyna girýän ýurtlaryň Kolombo şäherindäki maslahatynda kabul edilen bilelikdäki ykdysady we sosial ösüş baradaky Kolombo maksatnamasynyň kabul edilmegine öz goşandyny goşdy. 1958-nji ýylda Kanada ABŞ bilen Demirgazyk Amerika kontinentinde howa hüjüminden goranmagyň bilelikdäki dolandyrmasy hakynda (NORAD) ylalaşyk baglaşdy.

Daşary syýasatda ABŞ bilen integrasiýada bolsa-da, Kanada özbaşdaklyk meýillerine eýerýär. Amerikan-kuba gatnaşyklarynyň ýaramazlaşan şertlerinde-de Kuba bilen diplomatiki gatnaşyklaryny kesmedi. Dünýä arenasynda Kanada parahatçylyk döredijiniň we araçynyň roluny birnäçe gezek ýerine ýetirdi. 1956-njy ýylda Kanadanyň daşary işler ministri Lester B. Pirson Sues krizisiniň çözülmeginde we inlis-amerikan gatnaşyklarynyň kadalaşdyrylmagynda uly rol oýnady. Munuň üçin oňa parahatçylyk boýunça Nobel baýragy berildi. 60-njy ýyllarda Trýudonyň hökümeti daşary syýsatda ABŞ we Ýewropa bilen aragatnaşyklary kemeltmäge gönükdirilen ugry ýöretdi. NATO-nyň işine gatnaşmagyny azaltdy. Ýadro ýaragyndan el çekdi. Hytaý Halk Respublikasy bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy.

1992-nji ýylyň dekabrynda Malruni we ABŞ-nyň hem-de Meksikanyň prezidentleri erkin söwda hakyndaky Demirgazyk-amerikan ylalaşygyna (NAFTA) gol çekdiler.

Latyn Amerikasy ýurtlary XX asyryň ikinji ýarymynda — XXI asyryň başynda

40-80-nji ýyllarda Latyn Amerikasynyň umumy ýagdaýy. Latyn Amerikasy ýurtlary bazar ykdysadyýetiniň ösüş ýoluna ABŞ-dan we Günbatar Ýewropa ýurtlaryndan has soň düşdüler. Onuň sebäbi-de, bu sebitiň taryhynyň täzelikler, demokratik özgertmeler girizmek islän güýçler bilen köne düzgüniň tarapdarlarynyň arasyndaky barlyşyksyz göreşden doly bolmagydyr. Bu ýagdaý şol ýurtlaryň ykdysadyýetine ýaramaz täsir etdi. Birinjiden, olaryň ABŞ-dan, Günbatar Ýewropa döwletlerinden yza galmaklygyna sebäp boldy. Ikinjiden, olar senagat taýdan ösen döwletleriň çig mal çeşmesine öwrüldiler.

Latyn Amerikasy diňe bir tebigy baýlyklaryň bol sebiti bolman, eýsem, arzan işçi güýjüniň hem köp ýeridi. Şonuň üçinem ABŞ we beýleki ösen döwletler ol ýere höwes bilen öz maýa goýumlaryny goýdular. Netijede, sebitiň ykdysadyýeti daşary ýurt maýadarlarynyň gol astyna düşdi. Ykdysady tarapdan baknalyk bolsa, syýasy özbaşdaklygy-da çäklendirýärdi.

Ikinji jahan urşy ýyllarynda Latyn Amerikasy ýurtlarynyň aglabasynyň ösüşi birmeňzeş, umumy häsiýetlidi. Sebitiň ýurtlary uruşýan döwletleriň senagaty üçin zerur çig maly öndürýärdiler. Şol önümleriň bahasynyň aşa ýokarlanmagy, ýerli baýlaryň sanyny artdyrdy. Ýerli baýlarda bolsa, daşary ýurtlara ykdysady garaşlylykdan dynmak meýli güýçlendi. Ikinji jahan urşundan soň olarda millileşdirmäniň we satyn almanyň hasabyna döwlet eýçiligi döredildi. Ikinji jahan urşy ýyllarynda Latyn Amerikasy ýurtlarynyň aglabasynyň ösüşinde birmeňzeş, umumy häsiýetli ýagdaýlar ýüze çykdy.

Ikinji jahan urşunda ýeňlen Germaniýa hem-de onuň ýaranlaryna degişli eýeçilik döwletiň hasabyna geçirildi.

Beýleki daşary ýurtlara degişli senagat kärhanalarynyň, demir ýollaryň satyn alnyp, döwlet eýeçiligine öwrülmeği ýaly çäreleriň hemmesi ykdysadyýetde döwlet eýeçiligini güýçlendirdi. Emma şol çäreleriň geçirilmegine garamazdan, 50-nji ýyllarda-da Latyn Amerikasy döwletleri doly ykdysady garaşsyzlygyny gazanmandy. Sebäbi ol ýurtlaryň ykdysadyýetiniň iň esasy we has girdejili pudaklary ABŞ-nyň elindedi. ABŞ 1949–1960-njy ýyllarda şol döwletlere goýan maýa goýumyndan 2 esseden gowrak girdeji alypdy.

50-nji ýyllarda Latyn Amerikasy ýurtlarynyň oba hojalygynda aýratyn bellär ýaly özgerişler bolmady. II jahan urşundan öňki ýyllardaky ýaly ýagdaý, ýagny iri ýer eýeçiligi saklanyp galdy. Oba hojalygynyň esasy aýratynlygy her ýurduň özüne mahsus ekininiň bolmagydyr (monokultura). Mysal üçin, Braziliýada, Kolumbiýada — kofe, Kubada, Dominikan respublikasynda — gant, Gondurasda, Kosta-Rikada, Ekwadorda — banan oba hojalygynyň esasy önümi hasaplanýardy.

Latyn Amerikasy ýurtlarynyň syýasy-ykdysady ýagdaýy ol ýerlerde milli-azat edijilik hereketiniň güýçlenmegine getirdi. 40-njy ýyllaryň ikinji ýarymynda – 50-nji ýyllaryň başynda sebitin ýurtlarynda agalyk eden öňki syýasy toparlar gowşap, demokratik özgerişleriň tarapdarlary güýçlendiler. Bu toparlar ykdysadyýete döwletiň aýgytly goşulmagy, ýerli maýa goýumlarynyň ähmiýetiniň ýokarlanmagy esasynda daşary ýurt maýasyna baknalykdan dynmak isleýärdiler. Öňe sürilen şu maksady halkyň ähli gatlaklary (daşary ýurt maýadarlary bilen şäriklisinden başgasy) goldaýardylar.

Milli azat edijilik hereketi netijesinde, Boliwiýada, Ekwadorda, Gwatemalada, Salwadorda, Wenesuelada, Kolumbiýada diýdimzor düzgün dargadyldy. Argentinada, Meksikada, Çilide, Paragwayda, Nikaraguada, Kubada we beýleki ýurtlarda hem halkyň öz azatlygy, özbaşdaklygy ugrundaky aýgytly göreş giň gerim aldy.

Kubada sosialistik rewolýusiýanyň ýeňip, onuň SSSR-iň yzyna eýermegi ABŞ-ny Latyn Amerikasy sebiti babatda syýasatyny işjeňleşdirmäge itekledi. 1961-nji ýylyň awgust aýynda ABŞ-nyň prezidenti J.Kennedi «Ösüşiň hatyrasyna bileleşik» atly maksatnamany öňe sürdi. Ony 19 sany latynamerikan döwleti goldady. Maksatnama 10 ýyla niýetlenip, sebitiň ösüşi üçin gönükdirilipdi. Jemgyýetçilik-syýasy durmuş demokratiýalaşdyrylmalydy. Oba hojalygynda özgertmeler geçirilmelidi. Bilim, saglygy goraýyş, ýaşayyş jaý meseleleri çözülmelidi. Maksatnamany amala aşyrmak üçin ABŞ karz hem-de 20 mlrd dollarlyk beýleki kömekleri göz önünde tutupdy. Emma bu maksatnama şowsuz tamamlandy.

70-nji ýyllarda Latyn Amerikasynyň esasy bölegi harby diktaturalaryň elinde boldy. 1964-nji ýylda Braziliýada harby öwrülişik boldy. 1976-njy ýylda Argentinada harbylar häkimiýete geldi. Çilide, Boliwiýada, Urugwaýda, Paragwaýda, Gondurasda, Gwatemalada, Ekwadorda hem harby diktatura dowam edýardi. Harby-diktatura düzgünlerine hojalyk we sosial meselelerini belli bir derejede çözmek başartdy.

XX asyryň II ýarymynda Latyn Amerikasy ýurtlarynyň ösüşinde üç ýoly aýyl-saýyl etmek mümkin. Eger-de Kuba sosialistik ýol bilen ösen bolsa, Çilide diýdimzorlyk düzgüni agalyk etdi. Meksika bolsa özgertmeler ýoly bilen ösdi.

Argentinada Huan Peronyň hökümeti. Argentinany ikinji jahan urşundan soňky on ýyllykda dolandyran prezident *Huan Peron* ýurduň ykdysadyýetinde döwletiň täsirini güýçlendirmäge başlady. Onuň döwründe Merkezi bank döwletiň hasabyna geçirildi. Amerikanyň, Beýik Britaniýanyň, Fransiýanyň hususyýetçilerine degişli bolan telefon ulgamlary, demir ýollar satyn alnyp, senagatda kuwwatly döwlet eýeçiligi döredildi.

Huan Peron (1895–1974). Argentinanyň syýasy işgäri, general. Rimde we Berlinde harby attaş bolup işleýär. 1943-nji ýylda döwlet agdarylyşygyna gatnaşýar we durmuş üpjünçilik ministri bolýar. 1946–1955-nji ýyllarda Argentinanyň prezidenti bolýar. 1955-nji ýylda häkimiýetden çetleşdirilýär. Ol 18 ýyllap ýurtdan çykyp gitmeli

bolýar. 1973-nji ýylda gaýtadan prezident bolýar. Emma uzak wagt geçmänkä aradan çykýar. Ýerine aýaly Ýewa Peron prezident bolýar.

Ýurduň Konstitusiasynda zähmete, bilime bolan hukuk, demokratik azatlyklar jar edildi. Peron Argentinada adalatly döwletiň döredilýändigini yglan etdi. Hökümet işçileriň, döwlet edaralarynda işleýän gullukçylaryň aýlygyny artdyrdy. Ählumumy pensiýa üpjünçiligi, tölegli zähmet rugsatlary girizildi.

Peron başarjaň syýasatçy we ajaýyp dilewar adamdy. Ol halky öz yzyna düşürmegi başaran syýasatçydy. Argentinanyň zähmetkeşleri ony öz penakäri hasaplaýardylar. Argentinanyň kärdeşler arkalaşygy onuň esasy daýanjy boldy. Ol ýerli işewür adamlary goldap, olary öz tarapyna çekmegi başaryardy.

Emma prezidentiň syýasatyndan närazy generallar 1955-nji ýylyň sentýabrynda döwlet agdarylyşygyny geçirdiler. Harby hökümdarlar Peronyň kabul eden köp kanunlaryny, Konstitusiany ýatyrdylar.

Braziliýa. 1945-nji ýylyň oktýabrynda demokratik hereketiň ýaýbaňlanmagyndan gorkan ýokary gatlaklar *Žetulios Wargasy* häkimiýet başyndan aýrypdylar. Emma 1950-nji

ýylyň iýun aýynda bolan prezident saýlawynda Vargas ýene-de ýeňiş gazandy. Ol milli ykdysadyýeti gorap, daşary ýurtdan gelýän maýa goýumlaryny çäklendirdi, birinji nobatda, döwlet eýeçiligini ösdürmäge üns berdi. Vargas elektrik senagatynyň kärhanalaryny döwlet eýeçiligine geçirmek, iri ýer eýeçiligini ýok etmek isledi. Emma ol pikir daşary ýurtly maýa goýumdarlarynyň we ýerli iri ýer eýeleriniň garşylygyny güýçlendirdi. Prezidente garşy harbylaryň ýolbaşçylygynda dildüwşük guraldy. Edilýän hyýanatlara çydaman, 1954-nji ýylyň awgustynda Vargas özüni öldürdi. 50-nji ýyllaryň II ýarymynda-da konserwativ güýçler ýurtda geçirilýän demokratik häsiýetli özgerişlere garşylyk görkezmegi dowam etdirdiler. Emma *Žuselinu Kubiçegin* hökümeti (1956–1961) Wargasyň ykdysadyýetde döwlet eýeçiligini güýçlendirmeklige saýlan ugruny dowam etdirdi. 1964–1985-nji ýyllarda Braziliýada harby diktatura dowam etdi. Prezidentleriň ählisi (*Umbertu Kastelu Branku* (1964–1967), *Artur da Kosta i Silwa* (1967–1969), *Emiliu Garrastazu Medisi* (1969–1974), *Ernestu Geýzel* (1974–1980), *Žuan Baptisa Figeýredu* (1980–1985) harby adamlardy. 60–80-nji ýyllarda Braziliýanyň ykdysadyýeti çalt depginler bilen ösdi. 1964–1974-nji ýyllarda ykdysady ösüş depgini 10%-e ýetdi. Daşary ýurt maýa goýumlarynyň, karzlarynyň, işçileriň iş hakyny pes derejede saklamagyň hasabyna «brazil gudraty» gazanyldy. Harbylar düzgüne garşy adamlar babatda köpçülikleýin jezalandyrmalary ulandylar. 1985-nji ýyldan bäri ýurt demokratik özgertmeler ýoly bilen ösýär.

90-njy ýyllarda brazil ykdysadyýeti agyr krizisi başdan geçirdi. Ýurduň bergisi 120 mlrd dollara ýetdi. Himiýa we nebitimiýa pudaklary senagatyň çalt ösýän pudaklary hasaplanýar. Ýurduň oba hojalygynda ykdysady taýdan işjeň ilatyň 30%-i zähmet çekýär. Oba hojalyk önümçiliginiň möçberi boýunça Braziliýa dünýäde ABŞ-dan we Fransiýadan soň 3-nji ýerde durýar. Ol dünýä bazaryna kofäni iň köp iberiji

ýurtdur (ýylda 1 mln tonnadan gowrak). 2002-nji ýylda «Petrobraz» nebit kompaniýasyndan we Döwlet bankyndan başga döwlet kärhanalarynyň aglabasy hususlaşdyryldy.

Meksika. Meksikanyň dolandyryjylary Kubanyň rewolýusion ösüş ýolundan ýa-da Çiliniň diýdimzorlyk düzgüniň ýörelgesinden gitmän, liberal özgertmeler ösüş ýoluny saýlap aldy. Hökümet Kuba rewolýusiýasynyň Meksikanyň jemgyýetçiliginde goldaw tapmagyndan heder edip, ilatyň durmuşyny gowulandyrmaga gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirdi. 1973–1974-nji ýyllarda dünýäde nebitiň bahasynyň gymmatlamagy bilen Meksikanyň ykdysady ýagdaýy birneme gowulandy. Çünki Meksika Latyn Amerikasy ýurtlarynyň içinde nebite baý döwlet hasaplanýardy. 80-nji ýyllarda Meksikanyň ykdysady ýagdaýy erbetleşip, Halkara walýuta gaznasyndan kömek soramaga mejbur boldy. 80-nji ýyllaryň ortalaryndan başlap, döwlet eýeçiligindäki senagat kärhanalary hususyýetçilere satylyp başlandy.

90-njy ýyllarda Meksikanyň ykdysadyýeti kynçylykly döwri başdan geçirdi. Ýurduň daşary ýurtlara bergisi artdy. Işsizleriň sany köpeldi.

Kuba rewolýusiýasy. F.Kastro. Kubada 30-njy ýyllarda rewolýusiýa bolup, ýurtda köp partiýaly ulgam döredilipdi. Halkyň hal-ýagdaýy gowulanyp başlapdy. 1952-nji ýylda ýurtda harby agdarylyşyk geçirilip, häkimiýete *F.Batista* geldi. Kuba 1959-njy ýyla çenli ABŞ-ýň täsirinde boldy. General Batistanyň diýdimzorluk düzgünine garşy *Fidel Kastronyň* ýolbaşçylygynda rewolýusionerler baş ýyldan gowrak göreş alyp bardylar. Olar ýeňiş gazanyp, 1959-njy ýylyň fewral aýynda rewolýusion hökumeti düzdüler. Ilkibada kommunist bolmadygam bolsa, F.Kastro rewolýusiýanyň gazananlaryny berkitmegiň hatyrasyna SSSR bilen ýakynlaşmaga mejbur bolupdy we söweşjeň kommuniste öwürilipdi.

Fidel Kastro Rus (1926-njy ýylda doglan). Kubanyň döwlet baştutany. 1945–1950-nji ýyllarda Gawana uniwersitetinde okap, aklawçy hünärini alýar. 1953-nji ýylda Batistanyň düzgünine garşy ýargly gozgalaňa baştutanlyk edendigi üçin ilki türmä salynýar, soňra ýurtdan çykarylýar. 1956-njy ýylyň ahýrynda Meksikadan Kuba gaýdyp gelýär we rewolýusiýa baştutanlyk edýar.

1959-njy ýyldan başlap Kubany Fidel Kastro dolandyryýar. Ol SSSR-iň mysalynda sosializm gurup, ABŞ bilen duşmançylykly, SSSR bilen dostlukly gatnaşyklary alyp bardy. 1960-njy ýyllaryň ahýrlarynda ykdysadyýet millileşdirildi. Kuba özüniň milli girdejisiniň uly bölegini ýaraglanyşyga sarp etmäge mejbur boldy. Bu ýagdaý ilatyň ýaşayyş derejesiniň ösdürilmegine päsgel berdi. SSSR-iň dargamagy, Ýewropada sosializmiň synmagy Kuba üçin uly urgy boldy. Emma Kuba kynçylyklara garamazdan, öz ýoluny dowam etdirýär. 49 ýyllap döwlet başynda bolan Fidel Kastro 2008-nji ýylyň fewral aýynda wezipesinden meýletiň aýryldy. Ýurduň parlamenti Kubanyň döwlet baştutanlygyna onuň dogany *Raul Kastrony* saýlady.

Çili. Salvador Alýende. Awgusto Pinoçet. Eger-de 60-njy ýyllarda dünýä jemgyýetçiligi Kuba bilen aýratyn gyzyklanar bolsa, 70-nji ýyllarda Çili dünýäniň ünsüni özüne çekdi. Çili Latyn Amerikasy ýurtlarynyň içinde demokratiýanyň ösen, bazar ykdysadyýetiniň berk ornaşan adalat jemgyýeti hasaplanýardy. 60-njy ýyllarda *E.Frey* tarapyndan ýolbaşçylyk edilýän hristian demokratlarynyň hökümetiniň geçiren özgertmeleri jemgyýetiň asudalygyny bozdy. 1970-nji ýylyň prezident saýlawlarynyň öňüsyrasynda

«*Halk birligi*» atly bileleşik döredilip, oňa kommunistler, sosialistler, çepçiler we Bütewi halk hereketi guramasynyň wekilleri girdiler. Bu bileleşigiň wekili sosialist *Salwador Alýende* saýlawlarda ýeňip, 1970-nji ýylyň 4-nji sentýabrynda ýurduň prezidenti boldy.

Salwador Alýende Gossens (1908–1973). Çiliniň görnükli döwlet we syýasy işgäri. Hünäri boýunça lukman. Ol Çiliniň Sosialistik partiýasyny esaslandyryjylaryň biri. Saglygy goraşyş ministri we senatyň başlygy wezipelerinde işleýär. 1970–1973-nji ýyllarda Çiliniň prezidenti bolýar.

S.Alýende özgertmeleriň üsti bilen sosializme geçmegiň tarapdarydy. 1971-nji ýylda ol birnäçe senagat kärhanalaryny döwletin hasabyna geçirdi. Halkyň ýagdaýyny gowulaşdyrýan kararlary kabul etdi. Emma Alýendäniň geçirýän özgertmeleri barly gatлага ýaramady. S.Alýende 1973-nji ýylyň parlament saýlawlarynda hem ýeňiş gazandy. 1973-nji ýylyň 11-nji sentýabrynda general *Augusto Pinoçetiň* ýolbaşçylygynda dildüwşijiler harby pitne turuzdylar. Alýende öldürildi. Çilide Pinoçetiň harby diktaturasy gurnaldy.

Pinoçetiň harby diktaturasy döwründe halkyň erkinligi, azatlygy gysyldy. Çilide ykdysady özgertmeler geçirildi. Daşary ýurt maýasyna ýol açyldy. Dünýäde «çili ykdysady gudraty» hakda gürrüň edilip başlandy. Emma ol uzaga çekmedi. Ýurdyň daşarky ýyllyk bergisi 20 mlrd.dollara ýetdi. Işe ukyply ilatyň 35%-i işsizdi. Pinoçet demokratiýany ösdürmezden ykdysady

özgertmeleriň şowly bolup bilmejegine göz ýetirdi. Pinoçet ilki ýurduň Konstitusiyasyna özüniň bähbidini arap, degişli üýtgetmeler girizip, soňra 1989-njy ýylyň 14-nji dekabrynda prezident saýlawlaryny geçirmäge razylyk berdi. Bu saýlawlara özüniň gatnaşmajakdygyny hem aýdypdy. Prezident halkyň prezidente nähili ynam bildirýändigini barlamak üçin 1988-nji ýylda referendum geçirdi. Halk diktatura garşy ses berdi. Pinoçet iş başyndan aýryldy. Çiliniň taryhynda täze döwür başlandy. Ýurtda demokratik özgerdişler başlandy. Saýlawlarda hristian demokratik partiýasy ýeňiş gazandy. Onuň öňbaşçysy P.Éylwin täze hökümeti düzdi (1990–1994). 2000-nji ýylda sosialist *Rikardo Lagos* ýurduň prezidenti boldy. Çili sebitiň çalt ykdysady depgin bilen ösýän döwletine öwrüldi.

Latyn Amerikasynda diktatorçylyk düzgünleriň ýykylyp, demokratik gurluşa geçilmegi. Dowam edýän diýdimzor düzgünlerden halk köpçüliginiň närazylygy barha artýardy. Durmuşyň özi bu düzgünleriň wagtyny geçirendigini görkezdi. Döwletiň ähli zady öz elinde jemlemegi ykdysady ösüşi bökdäp başlady. Dünýä hojalyk gatnaşyklary sebite daşary ýurt maýasynyň we häzirki zaman tehnologiýalarynyň çekilmeginiň zerurdygyny gün tertibinde goýdy. Halk demokratik azatlyklary we hukuklaryny talap edip, iş taşlaýyşlara başlady. Latynamerikan jemgyýetiniň düzümi hem düýpgöter üýtgedi. Onuň esasy ilaty şäherlerde ýaşaýardy. Ilatyň bilim derejesi ýokarlandy. Latyn Amerikasy ýurtlarynyň syýasy-ykdysady ýagdaýy ol ýerlerde demokratik hereketiň güýçlenmegine getirdi. Sebitde demokratik gurluşa gaýdyp gelmek başlandy.

1980-nji ýylda Peruda, 1982-nji ýylda Boliwiýada, 1983-nji ýylda Argentinada, 1985-nji ýylda Braziliýada, Gwatemalada, Gondurasda we Urugwaýda, 1989-njy ýylda Salwadorda we Paragwaýda demokratik düzgünler dikeldildi. 1990-njy ýylda sebitiň iň soňky diýdimzor düzgüni ýykyldy – A.Pinoçet häkimiýetden çetleşdirilip, Çilide demokratiýa

dabaralandy. Häkimiýete çepçi milletçi düzgünler geldi. Olar daşary ýurt maýasynyň agalyk edýän senagat pudagyny millileşdirdiler. Kuwwatly döwlet pudagy döredildi. 1978–1979-njy ýyllardaky rewolýusiýanyň netijesinde Nikaraguada *Samosyň* diýdimzor düzgüni agdaryldy. Häkimiýete Milli azatlyk sandinistik bileleşigiň baştutany *Daniel Ortega* geldi. Täze düzgün SSSR-iň we Kubanyň goldawyna daýanyp, demokratik güýçleri häkimiýetden çetleşdirdi. 1979-njy ýylda Grenadada hem rewolýusiýa boldy. 1990-njy ýylda Nikaraguada, Salwadorda, Gwatemalada milli ylalaşyk gazanyldy. Erkin saýlawlar geçirilip, häkimiýete liberal güýçler geldiler. Ýurtda liberal özgertmeler başlandy.

Asyryň ahyrynda sebitiň döwletleri utgaşykly ösüşiň tarapdary bolup çykyş etdiler. 1988-nji ýylda ABŞ bilen Kanada erkin söwda baradaky ylalaşyga gol çekdi. Biraz soňra oňa Meksika goşuldy. Şeýlelikde, Demirgazyk Amerika utgaşygy (NAFTA) emele geldi. Ýewropalylar birleşýän wagty, Demirgazyk Amerika ýurtlary-da maýda dawalaryny taşlap, öz ykdysady gatnaşyklaryny sazlaşdyrmagy makul bildiler. Bu gurama Günbatar ýarymşarda erkin söwda ulgamynyň nusgasy hökmünde garalýardy. 1991-nji ýylda Braziliýa, Argentina we beýleki döwletler Günorta Amerika ýurtlarynyň Umumy bazaryny döretmek barada ylalaşyga gol çekdiler. 2001-nji ýylda Kwebekde iki sany amerikan kontinetiniň Kubadan başga ähli 35 döwleti erkin söwdanyň panamerikan zolagyny döretmek barada Jarnama gol çekdiler.

Beýik Britaniýa XX asyryň ikinji ýarymynda — XXI asyryň başynda

Beýik Britaniýada ikinji jahan urşundan soňky ýyllardaky syýasy ýagdaý. Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň içinde Beýik Britaniýada içerki syýasy ýagdaý durnuklydy. Emma daşary syýasatda şowsuz-lyklar köpdi. Ettliniň hökümeti

daşary syýasatynda ABŞ bilen ýakynlaşypdy. Ikinji jahan urşundan soň dünýäde demokratik hereketleriň ýaýbaňlanan wagty Britan imperiýasy birnäçe ýerlerini — Hindistany, Seylony, Palestinany, Iordaniýany elden giderdi.

Ettliniň hökümetiniň ýüzleý özgertmeleri 50-nji ýylyň parlament saýlawlarynda leýboristlere doly ýeňiş getirmedi. Parlamentde konserwatorlaryň wekilleri-de leýboristlerçe ses alypdylar. Şonuň üçin 1951-nji ýylda nobatdan daşary täze parlament saýlawlary geçirildi. Onda konserwatorlar häkimiýete geldiler. 1951-1955-nji ýyllarda U. Çerçiliň baştutanlygynda hökümet düzüldi.

Beýik Britaniýanyň resmi döwlet ýolbaşçysy monarh hasaplanýar. 1936-1952-nji ýyllarda Beýik Britaniýanyň patyşasy *Georg VI*, soňra onuň gyzy *Ýelizaweta II* bu wezipäni eýelediler.

Ikinji jahan urşundan soň Beýik Britaniýa haýal depgin bilen ösdi. Ýurduň uruşdan soňky ýagdaýyny U.Çerçill: «Ajaýyp ýeňiş we betbagtçylyk» diýip häsiýetlendiripdi. Olaryň birinjisi Germaniýanyň üstünden gazanylan ýeňşe degişlidi. ABŞ-a we öz baknadar döwletlerine bergidar bolmagy bolsa ýurduň betbagtçylygydy. Ýurduň daşary bergisi 7 esse artypdy. Bakna mülkler bilen gatnaşyklar ýaramazlaşypdy, olarda milli azat edijilik hereketi güýçlenipdi. Üstesine, Beýik Britaniýanyň dünýä syýasatyndaky täsiri peselipdi.

Urşun yzysüre konserwatorlaryň we leýboristleriň gatyşyk hökümeti dargady. 1945–1951-nji ýyllarda ýurdy leýboristler partiýasy dolandyrdy. *Klement Ettliniň* hökümeti birnäçe sosial özgertmeleri geçirdi. Leýboristler döwlet düzgünleşdirişini güýçlendirmegiň tarapdarydy. Telekeçilere giň mümkinçilikler berildi. Hökümet töleg töläp, metallurgiýa, kömür, gaz senagaty, energetika, ulag we aragatnaşyk ulgamyny millileşdirdi. Millileşdirilen kärhanalardan gelen girdejileri sosial tölegler üçin gönükdirildi. Ýurduň paýtagty

gazlaşdyryldy. Mugt medisina hyzmaty girizildi. Zähmet haklary artdyryldy. Durmuş ätiýaçlandyrmasyňyň we sosial tölegleriň täze ulgamy girizildi. Leýboristler parlamentde lordlar palatasynyň ygtyýarlygyny çäklendirmegi başardylar. Indi bu palatanyň jemagat palatasynyň kabul eden kanunlaryny yzyna gaýtarmaga haky ýokdy. Ol diňe şol kanunyň güýje girizilmegini bir ýyl yza çekip bilýärdi.

Leýboristik hökümet tapgyrlaýyn özgertmeleriň üsti bilen ýurdy *abadançylykly döwlete* öwürmäge synandy. 50-nji ýyllaryň başynda ykdysadyýetde uruşdan öňki derejä ýetildi. Ykdysady görkezijiler ýokarlanyp başlady. Emma sosial maksatly özgertmelere çykdaýlaryň köpelmegi maliýe kynçylyklaryny döretdi. Daşary syýasatda ýurt «sowuk urşuň» işjeň tarapdarlaryny birine öwrüldi. Beýik Britaniýa NATO-ny döretmegiň önbaşçylarynyň biri bolup çykyş etdi. Geljekki parlament saýlawlary leýboristlere doly ýeňiş getirmedi. Parlamentde konserwatorlaryň wekilleri-de leýboristlerçe orun gazanypdy. Şonuň üçin 1951-nji ýylda nobatdan daşary täze parlament saýlawlary geçirildi. 77 ýaşly U.Çerçil konserwatiw hökümeti düzdi.

Konserwatorlaryň häkimiýete gelmegi. Beýik Britaniýada iki partiýa (leýboristik we konserwatiw) ýurdy dolandyýar. Ýurt parlament korollygy bolup, korol resmi döwlet ýolbaşçysy hasaplanýardy. Emma iş ýüzünde parlament saýlawlarynda ýeňiş gazanan partiýanyň ýolbaşçysy hökümeti düzüp, ýurdy şol dolandyýar. Hökümet ýolbaşçysyna premýer-

ministr diýilýär. Premýer-ministr parlamente daýanyp, ýurdy edara edýär. 1952-nji ýylda iňlis koroly Georg VI aradan çykdy. Korollyk täjini onuň 26 ýaşly gyzy Ýelizaweta II geýdi.

1951-nji ýylyň parlament saýlawlarynda konserwatorlar ýeňiş gazandylar. Olar 1951–1964-nji ýyllarda ýurdy dolandyrdylar. Bu döwürde konserwatorlar birnäçe gezek premýer-ministri çalyşmaly boldular. 1951–1955-nji ýyllarda U.Çerçill ýurduň premýer-ministri boldy. Konserwatorlaryň hökümeti leýboristleriň geçiren sosial özgertmelerini üýtgetmediler. Ykdysadyýetde welin, tersine olar hususlaşdyrmak syýasatyny ýörettiler. Döwlet düzgünleşdiriş güýçlendirildi. Diňe bir ulag we käbir beýleki kärhanalary diýmeseň, millileşdirilen pudaklary yzyna – hususyýetçilere satjak hem bolmadylar.

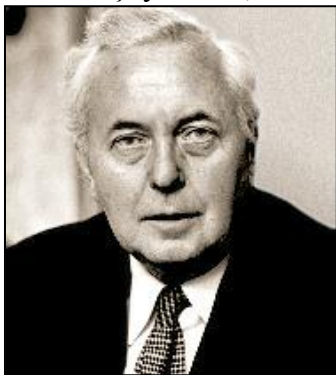
1955-nji ýylda 81 ýaşly U.Çerçill saglyk ýagdaýy sebäpli premýer-ministrlikden boşady. Hökümete onuň oruntutary *Antoni Iden* baştutanlyk etdi. Ol bu wezipäni uzak eýelemedi. 1956-nji ýylda Ideniň hökümeti Fransiýa we Ýsraýyl bilen bilelikde Ýakyn Gündogarda urşa başlady. Urşuň maksady Müsüriň millileşdiren Sues kanalyňy yzyna almakdy. Emma uruş şowsuz gutardy. Bu şowsuz daşary syýasaty üçin Iden wezipesini tabşyrmaly bolupdy. Idenden soňra 1957–1963-nji ýyllarda *Garold Makmillan*, 1964-nji ýylyň oktýabr aýyna çenli *Duglas-Hýum* hökümete ýolbaşçylyk etdiler.

Beýik Britaniýanyň ykdysady ösüşi Günbataryň öňdebaryjy ýurtlaryndan pesdi. Uruşdan soňra Beýik Britaniýa ykdysady kuwwaty boýunça GFR-den, Ýaponiýadan, Fransiýadan yza galdy. Beýik Britaniýanyň yza galmagynyň nähili sebäpleri barka? Iňlis ykdysadyýeti nähili «kesel» bilen «keselledikä»? Ine, şu soraglar Beýik Britaniýada çekeleşikli jedellere sebäp boldy.

Beýik Britaniýanyň yza galmagynyň sebäplerini ýurduň geçmiş taryhyndan agtarmalydy. Beýik Britaniýa döwründe öz hususy territoriýasyndan 48 esse uly meýdanly birnäçe ýurtlary

bakna öwürip, olaryň bazarlarynda hojaýynlyk etdi. Inlis harydynyň hili pes bolsa-da, bu ýerlerde oňa bäsdeş ýokdy. Sonuň üçin inlis senagaty öz önümleriniň hilini kämilleşdirjegini bolmandy. Bakna ýurtlar Beýik Britaniýany çig mal we azyk önümleri bilen-de üpjün edýärdi. Haçan-da bakna halklar özbaşdaklygyny gazananlaryndan soňra, çig mallaryny öňküsi ýaly arzan bermeyärdi. Beýik Britaniýanyň pes hilli senagat önümlerini-de öňki ýaly satyn almaga isleg ýokdy. Ine, şu ýagdaý Beýik Britaniýanyň ykdysadyýetiniň pese gaçmagynyň baş sebäbi bolupdy.

Ýewropadan çetleşmek syýasaty. Beýik Britaniýanyň döwlet ýolbaşçylarynyň ýurdy Ýewropadan çetleşdirip, ABŞ bilen ýakynlaşmak syýasaty ýurduň goňsulary bilen gatnaşyklaryna erbet täsir etdi. 1952-nji ýylda Beýik Britaniýa ABŞ-nyň kömegi bilen ýadro ýaragyny edindi. Daşary syýasatda «sowuk urşuň» işjeň agzasy bolmagynda galdy. Haçan-da Ýewropa ýurtlary ýakynlaşyp, 1957-nji ýylda Ýewropa Ykdysady Hyzmatdaşlygyna (ÝYH) birleşen wagty, Beýik Britaniýa oňa hem girmedi. ÝYH-nyň ähmiýetine düşüňip, oňa agza bolmaga isleg bildiren wagty bolsa, Fransiýanyň prezidenti Beýik Britaniýanyň ABŞ bilen has ýakyndygy üçin, onuň kabul edilmegine garşy boldy. Diňe 1973-nji ýylda Beýik Britaniýa ÝYH-yň agzalygyna kabul edildi. Şeýlelikde, Ýewropadan çetleşmek syýasaty Beýik

Britaniýany yza galdyran sebäpleriniň biridir.

G. Wilsonyň leýboristik hökümeti. Beýik Britaniýada 1964-nji ýylyň parlament saýlawlarynyň netijesinde leýboristleriň ýolbaşçysy *Garold Wilsonyň* ýolbaşçylygynda hökümet düzüldi. Bu hökümet mümkin bolan ähli ugurlarda puly we çykdajylary

tygşytlamak esasynda ykdysadyýeti ösdürmäge synanyşdy. Wilsonyň hökümeti zähmet haklaryny we bahalary ösdürmezilge çalyşdy.

G.Wilson ýurduň ylmy-tehniki mümkinçiliklerini ykdysadyýeti ösdürmekde giňden ulanmaga synandy. Ylmy önümçilik bilen ýakynlaşdyrmaga synanyşygy üçin onuň hökümetine «tehnokratlaryň hökümeti» diýilýär. 1965-nji ýylda «milli ykdysadyýeti ösdürmegiň baş ýyllyk meýilnamasy» kabul edildi. Iş taşlaýyşlary gadagan edýän kanunyň taslamasy welin, parlamentde kabul edilmedi.

Wilsonyň hökümeti döwletiň ykdysadyýete gatysmagyny güýçlendirdi. Emma Beýik Britaniýanyň ykdysadyýetini beýle ýüzleý çäreler bilen ösdürmek başartmady. Leýboristler özleriniň esasy sosial daýanjy bolan kärdeşler arkalaşyklarynyň hukuklaryny çäklendirmäge synandy. Bu bolsa olaryň indiki parlament saýlawlarynda ýeňilmegine getirdi.

Olster krizisi. Irlandiýanyň esasy bölegi garaşsyzlyk alsa-da, demirgazyk Irlandiýanyň 6 sany graflygy Beýik Britaniýanyň düzüminde galypdy. Demirgazyk Irlandiýada (Olsterde) iňlis protestantlaryň köplüğine seretmezden, ilatyň azlygyny düzýän katolik irlandlar deňhukuklyk ugrunda göreşýärdi. Bu göreş 60-njy ýyllaryň ahyrlyryndan başlap, dini gapma-garşylyk häsiýetine ösüp geçdi. Iňlis hökümeti 1968-nji ýyldaky oňsuksyzlygy hasaba alyp, 1969-njy ýylda Olstere goşun girizdi. Katolikleriň hem gizlin Irland respublikaçy goşuny bardy. Bu goşun iňlislere garşy ýaragly göreşe başlady. Bu göreşde olary Irlandiýa respublikasy-da gizlin goldady. Irlandiýaly katolikler ýerli iňlis dolandyryjylaryny ýok etmeklige başladylar. Protestant iňlis ilaty bolsa, katolikleri Olsterden güýç bilen kowup çykarmagyň tarapdarydy. Olster krizisiniň raýatara urşuna ösüp geçmek howpy döredi.

Olsterdäki ýagdaýy kadalaşdyrmak üçin iňlis hökümeti Demirgazyk Irlandiýanyň (özbaşdak) dolandyrylyşyny ýok edip, Olsteri gönüden-göni Londona – merkeze tabyn etdi.

Emma Demirgazyk Irlandiýa meselesini doly çözmek Beýik Britaniýanyň hökümetine tä XX asyryň ahyryna çenli başartmady.

Britan Arkalaşygy. Baknalyk düzgüniniň dünýä möçberinde synýan döwri, Britan imperiýasyny öňküsi ýaly saklamak mümkin däldi. Beýik Britaniýa üçin bakna ýurtlarynda goşun saklamak hem agyr düşýärdi. 1931-nji ýylda *Milletleriň Britan Arkalaşygy* döredi. Oňa Beýik Britaniýanyň öňki bakna ýurtlary girýärdi. Bu gurama 1949-njy ýyldan başlap *Britan Arkalaşygy*¹ adyny aldy. Inlis hökümeti öň Britan imperiýasyna bakna bolan, soňra garaşsyzlygyny gazanan ýurtlaryň ählisini diýen ýaly, Beýik Britaniýanyň ýolbaşçylygynda döredilen Britan arkalaşygynyň düzüminde saklamagy başardy. Britan arkalaşygyna girýän, iş ýüzünde garaşsyz bolan Kanada, Täze Zelandiýa, Awstraliýa, Hindistan ýaly döwletler inlis korolyny resmi döwlet ýolbaşçysy hökmünde ykrar edýärler. Britan Arkalaşygynyň käbir agzalary (Gana, Keniýa, Şri-Lanka) inlis korolyny özüniň döwlet ýolbaşçysy diýip ykrar etmeýärler. Şeýlelikde, imperiýadan Britan arkalaşygyna geçildi. Bu bolsa, ol ýurtlarda belli bir derejede inlis täsirini saklamaga mümkinçilik berdi. Britan Arkalaşygyna 50-ä golaý döwlet girýär. Dünýäniň ilatynyň dörtden biri şol döwletlerde ýaşaýar.

Häzirki wagtda Beýik Britaniýanyň düzüminde umumy ilaty 190 müň adam bolan 15 sany deňiz aňyrsyndaky çäkler bar. Olara Ýewropada Gibraltar, Günorta we Merkezi Amerikadaky Angilýa (Walli), Bermud adalary (Gamilton), Wirgin adalarynyň bir bölegi, Kaýman (Jorjtaun), Monserrat (Plimut), Týorks, Kaýkos (Kukburntaun), Folklend adalary (Port-Stenli), Afrikada mukaddes Ýelena adasy, Ýuwaş okeanynda Pitkern adasy, Antarktidaky käbir çäkler girýär.

¹ Bu gurama 1949-njy ýyldan başlap *Britan Arkalaşygy* adyny aldy. Britan Arkalaşygyna 50-ä golaý döwlet girýär. Dünýäniň ilatynyň dörtden biri şol döwletlerde ýaşaýar.

70-nji ýyllarda Beýik Britaniýanyň içerki syýasaty.

1970–1974-nji ýyllarda konserwatorlar häkimiýetde boldular. E. Hitiň hökümetiniň dolandyran döwri dünýä ykdysady kynçylygy ýyllaryna gabat gelipdi. Oňa her edip, hesip edip ykdysady ösüşi gazanmak tagallasy başa barmady. E.Hitiň hökümeti kärdeşler arkalaşyklarynyň hukugyny çäklendirmäge synandy. Bu bolsa 1973-nji ýylyň ahlumumy iş taşlaýşyna getirdi. Nobatdan daşary saýlawlarda leýboristler ýeňiş gazandy. G.Wilsonyň we J.Kallageniň hökümetleri «sosial şertnama» syýasatyny ýörettiler. Oňa laýyklykda kärdeşler arkalaşyklarynyň Britan kongresi we hökümet öz arasynda ylalaşyk gazandylar. Ylalaşyga görä aýlyk haky ýylda 5%-den köp bolmadyk möçberde artdyrylmalydy. Hökümet bolsa bahalaryň galmagynyň önüni almalydy we işçileriň bähbidine özgertmeleri geçirmelidi. Emma 70-nji ýyllarda önümçilik pese gaçdy. Puluň hümmeti peseldi. Leýboristik hökümet ykdysady we sosial pudaklarda uly üstünlikleri gazanmagy başarmady. Ykdysady krizisden çykmagyň «Dogry çemeleşiş» atly maksatnamasyny işläp düzen konserwatorlar partiýasy 1979-njy ýylyň saýlawlarynda ýeňiş gazandy. Olaryň önbaşçysy Margaret Tetçerdi.

Margaret Tetçeriň ykdysady syýasaty. Beýik Britaniýa Margaret Tetçeriň konserwatiw hökümetiniň dolandyran döwründe (1979–1990) ösüşiň täze tapgyryna gadam basdy.

Margaret Hilda Tetçer /gyz familiýasy Roberts/ (1925 ý. doglan) Beýik Britaniýanyň demirgazygyndaky kiçiräk Grantem şäherinde dogulýar. Kakasy dükanyň eýesi bolupdyr. Margaret çagalykdan zähmet çekmegi gowý görüpdür. Uruş

ýyllarynda şäher häkimi (meri) bolan kakasy onda syýasata bolan gyzyklanmany oýarypdyr. Mekdebi oňat tamamlan Margaret Oksford uniwersitetine giripdir. Himiýa ugrundan ýokary bilim alypdyr. Syýasata bolan höwesini ony konserwatorlaryň hataryna alyp gelipdir. Ol 1959-njy ýylda parlamente saýlanýar. Margaret biznesmen Denis Tetçere durmuşa çykypdyr. 1975-nji ýylda konserwatorlar partiýasynyň öňbaşçylygyna saýlanýar. Oppozisiýada mahaly öz partiýasyny hasam jebisleşdirip, 1979-nji ýylyň saýlawlarynda ýeňiş gazanmagy başardy. Ol ýurduň taryhynda ilkinji gezek premýer-ministr bolan we bu wezipäni 11 ýyllap elinde saklan aýaldy. Gepleşiklerde öz diýenini gögertmegi başaryan bu aýala «demir aýal»¹ hem diýipdirler. Onuň syýasy garaýşyna Haýekiň «Gulçulyga tarap ýol» diýen kitaby örän uly täsir edipdir. Tetçer özüni Britaniýany sosializmden halas etmek üçin saýlanan diýip hasaplapdyr. Hökümete gelen mahalynda M.Tetçer özüniň nähili maksadynyň bardygyny şeýle beýan edipdir: «Men häkimiýete bir anyk hem kesgitli maksat – Beýik Britaniýany özgertmek bilen geldim. Özüni başga

¹ Sözme-söz «demir aýal» manyny berse-de türkmenlerde berk bedenli we tutumly adamlara polat ýaly diýilýändigini, hökümdar zenanlaryň hatyn diýlip derejelenendiklerini hasaba alyp «Polat hatyn» görnüşinde alyndy.

biriniň hossarlygyna alnan ýaly duýýan jemgyýeti özbaşdak, näbelli bir zada garaşýan ýurdy işjeň hereket edýän adamlaryň ýurduna öwürmeli. Biziň hökümetimiziň maksady – ykdysadyýete kömek etmekden has ulurak. Biziň maksadymyz – milletiň ahlak ruhuny hem jebisligini täzelemek».

Häkimiýete gelen konserwatorlar krizisden çykmagyň ýoluny gözlediler. Hökümet «täze konserwatorçylyk» meýilnamasyny işläp düzdi. Ol «Tetçerçilik» adyny aldy. Meýilnama ozaly bilen dolanyşykdaky pullary azaltmaga, çykdaýlary kemeltmäge gönükdürilendi. Krizisden çykmak üçin puluň hümmetiniň pese gaçmagynyň önüni almalydy. Dolanyşykdaky pullar çäklendirildi. Çykdaýylar azaldyldy. Hatda sosial hajatlara goýberilýän pullar hem kemeldildi. Bank göterimleri kemeldildi. Hökümetiň 80-nji ýyllarda geçiren çäreleriniň netijesinde puluň hümmeti birneme ýokarlandy. Emma işsizlik welin, 3 mln adama çenli artdy. Konserwatorlar öňki hökümetiň «iş bilen ählumumy üpjünçilik», «abadan ýaşaýyşly döwlet» ýörelgesinden sowuldy. Döwlet nyrlara we aýlyk haklaryna gözegçilik etmekden el çekdi. Pul süýşürtingilerine we maýa goýumlaryna salgyt kemeldildi. Netijede, Beýik Britaniýa önümçilikde uly böküş gazanmagy başardy. Zähmet öndürijiligi boýunça bolsa ol Ýewropanyň ösen döwletlerinden öňe geçdi. Ol bu babatda diňe Ýaponiýadan yza galýardy.

Konserwatorlar döwlet düzgünleşdirişini çäklendirdiler. Tetçer hususyýetçiligi giňeltmegiň tarapdarydy. Döwlet pudagynyň bir bölegi hususlaşdyryldy. Döwlet öz elindäki özüni ödemeyän kärhanalary hususyýetçilere satdy. Ondan gelen 28 mlrd. funt sterling girdeji döwletiň býujetine girdi. Uly ýaşly ilatyň 25%-i paýdarlara öwrüldi. 80-nji ýyllarda 1,1mln. maşgala ýenillikli şertlerde ýaşaýyş jaýyny satyn aldy.

1990-njy ýyla çenli maşgalalaryň 65%-iniň hususy öýi bardy. Britan jemgyýetini «üçden ikisi orta gatlakly jemgyýet» atlandyryp boljakdy. Emma ilatyň üçden biri entek döwlet goldawyna mätäçdi.

Tetçeriň hökümeti kärdeşler arkalaşyklary bilen känbir oňuşmady. Iş taşlaýyşlar basylyp ýatyryldy. Muňa garamazdan, hökümet işçileriň talaplaryny kanagatlandyrmaga gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirdi. Hususy pudak giňden ösdi. Bazar gatnaşyklary kämilleşdi. Maýa goýum syýasaty güýçlendi. 80-nji ýyllarda ýurtda 2,5 mln iş ýeri döredildi. «Güýçlini gowşadyp, ejizi güýçli edip, baýlary ýok edip, garyplara kömek edip bolmaz. Haçan-da olaryň özüniň başaryan işini olar üçin edip berip, adamlara elmydama kömek edip bolmaz» – amerikan prezidenti A.Linkolnyň ýokarky sözleri M.Tetçeriň sosial syýasatda esasy ugur alyş nokady bolupdyr. Tetçer elmydama döwletiň kömegine bil baglaýan ähli adama däl-de, öz durmuşyny gowulandyrmaga çalyşýan anyk adama sosial goldaw bermegiň tarapdary bolupdyr.

Beýik Britaniýa asyryň ahyrynda. 1990-njy ýylda Beýik Britaniýanyň premýer-ministri Tetçer wezipesinden aýryldy. Ökde syýasatçy Tetçer partiýa ýolbaşçylyk etmegini hem bes etdi. Onuň ornuna *Jon Meýjor* geçdi (1990–1997). Ol hem konserwatorlar partiýasyndandy. Ol hususylaşdyrmak syýsatyna üns berdi.

Bu konserwatorlaryň yzygider üçünji gezek häkimiýete gelşidi. Olar soňky gezek Beýik Britaniýany 18 ýyllap dolandyrdylar. Tetçerden soňra konserwatorlar partiýasynyň meşhurlygy pese gaçyp başlady. Şonuň üçin 1997-nji ýylyň maý aýyndaky saýlawlarda konserwatorlar partiýasy ýeňildi. Häkimiýete leýboristler partiýasy geldi. Onuň ýolbaşçysy *Entoni Bleýeriň* ýolbaşçylygynda

hökümet düzüldi.

Entoni Bleýer. E.Bleýer 1994-nji ýyldan başlap leýboristler partiýasynyň öňbaşçysydy.

Entoni Bleýer (1953 ý. doglan). Edinburgda (Şotlandiýa) abraýly mekdep-internatlarynyň birini tamamlady. Oksford uniwersitetini tamamlap, hukukçy hünärini aldy. Paýtagta göçüp gelip, ýuridiki firmada işledi. 1982-nji ýylda leýboristler partiýasynyň adyndan özüni parlamente dalaşgär görkezdi. Ilkinji gezek şowsuzlyga uçrady. Emma 1983-nji ýylda deputatlyga saýlandy. E. Bleýer partiýa durmuşynda

kärdeşler arkalaşyklarynyň täsirini çäklendirmegini tarapdarydy. Ol kärdeşler arkalaşyklary bilen işewür adamlaryň arasyndaky ylalaşygyň tarapdarydy. 1994-nji ýylda partiýanyň öňbaşçysy saýlanýar. 1995-nji ýylda onuň teklibi bilen leýboristler partiýasy «täze leýborizm» we «üçünji ýol» syýasatyny saýlap alýar. 1997-nji ýylyň saýlawlarynda ýeňiş gazanyp, ýurduň premýer-ministri bolýar. Bu wezipede 10 ýyl işledi.

E.Bleýer partiýasynyň sosial ugurly maksatnamasyna gaýtadan seretmäge wagt ýetendigine göz ýetirdi. E.Bleýer partiýanyň hataryna intelligensiýanyň wekilleriniň hem giňden çekilmegi üçin göreşdi. 1995-nji ýylda partiýanyň düzgünnamasyndan «önümçilik serişdelerine jemgyýetçilik eýeçiligi hakdaky» 4-nji bendi aýryldy. Partiýa öň işçiler partiýasydy. Indi ol özüni demokratik we sosialistik partiýa

diýip jar etdi. Saýlawlaryň öň ýanyndaky bäsleşikde ol salgytlary ýokarlandyрман, ilatyň sosial taýdan goragyny gowulandyryjakdygyny aýtdy. Leýboristler millileşdirmek syýasatyndan el çekdiler. Bu olara parlament saýlawlarynda ýeňiş getirdi.

E.Bleýer öz syýasy meýilnamasyny «täze leýborizm», ýa-da «üçünji ýol» diýip atlandyrdy. Eýsem, iki asyryň sepgidinde britan jemgyýetini kämilleşdirmegiň bu «üçünji ýolunyň» özeni näme? Onuň leýboristleriň öňki maksatnamasyndan tapawudy näme? Leýboristler syýasy bäsdeşleri konserwatorlaryň tejribesinden nämeleri öwrendiler, nämeleri inkär etdiler? E.Bleýer syýasy maksatnamasyny özüniň «Üçünji ýol»: täze münýýlyk üçin täze syýasat» atly kitabynda esaslandyrdy. «Üçünji ýol», ozaly bilen, tetçerçiligiň berk galyba salnan käbir çärelerini inkär edýär. Ýöne ol onuň hususyýetçiligi goldamak tejribesini welin, kabul edip alýar. Ol ykdysadyýeti sosializm ruhunda döwlete tabyn etmek babatdaky leýboristleriň öňki ýörelgesinden hem el çekýärdi. Täze gatyşyk ykdysadyýeti döretmek tekliپ edilýärdi. Döwlet hususy eýeçiligiň ösmegine ýakyn dan goldaw bermelidi. Döwlet raýatlaryň baş sosial goragçysy bolmalydy. Halk täze maksatnamany goldady. Bu maksatnama leýboristlere 2001, 2005-nji ýyllaryň saýlawlarynda hem ýeňiş getirdi. 1995-nji ýylda Beýik Britaniýa senagat önüminiň möçberi boýunça ABŞ-dan, Ýaponiýadan, Germaniýadan, Fransiýadan soň 5-nji orna geçdi.

1998-nji ýylda konstitution özgerme geçirildi. Mirasdar lordlaryň hukuklary çäklendirildi. «Ömürlük» lordlar bolsa premýer-ministriň tekliپ etmegi boýunça korol tarapyndan bel lenilýär.

1998-nji ýylda Olsterdäki krizis birneme gowşadyldy. Bu ýerde saýlawly öz-özüni dolandyryş guramalary döredildi. 60–80-nji ýyllarda Şotlandiýa we Uels hem milli we medeni özbaşdaklyk ugrunda göreşdi. 1999-njy ýylda Şotlandiýada we Uelsde ýerli saýlawly guramalara saýlawlar geçirildi.

XXI asyrdä Beýik Britaniýanyň syýasy-ykdysady ösüşi. E.Bleýeriň hökümeti hususlaşdyrmagy giňden goldady. 2000-nji ýylda poçta ulgamy hususlaşdyryldy. Angliýanyň bankynyň üstünden hökümet gözegçiligi aýryldy. Sosial syýasatda uly öňegidişlikler gazanyldy. Bu babatda Beýik Britaniýa dünýäde iň öňdebaryjy ýurda öwrüldi. Zähmete bir sagatda tölenýän iş hakynyň iň az möçberi bellenildi. Ol Günbataryň ähli ösen döwletlerindäki iň az güzeran hakyndand hem iki esse ýokarydyr. Bu ýurtda işlemek indi diňe bähbide däl, eýsem abraýa öwrüldi. Beýik Britaniýada awtoulaglaryň abatlanmagy üçin töleg, dynç alyş we syýahatlar üçin tölegler hem iň az güzeran hakynyň içine girýär. 2005-nji ýylda iň az iş hakynyň möçberi 5 funt sterlinge ýetdi. Bu ýurtda işlemek indi diňe bähbide däl, eýsem abraýa hem öwrüldi. Işsizlik azaldy. 2005-nji ýylda soňky 30 ýylyň dowamynda bu görkeziji iň az möçbere geldi. Netijede, işsizler üçin tölenýän kömek pullary tygşytlanyldy. Ondan toplanan 5 mlrd funt sterling saglygy goraýşy ösdürmäge gönükdirildi. Bilim ulgamy kämilleşdirildi. Beýik Britaniýa dünýä ylmynyň ösmegine saldamly goşant goşýan ýurtdyr. Ýurduň alymlary ABŞ-dan soň Nobel baýraklaryna iň köp mynasyp bolanlardyr (şu döwre çenli 70 sanysy). Ilatyň ýaş dowamlylygy ýokarlandy. Ol 2005-nji ýylda 80 ýaşa ýetdi.

Beýik Britaniýa dünýä ilatynyň bary-ýogy 1%-indenem az ilatyny tutýandygyna garamazdan, ösen döwletleriň başliginiň hataryna girýär. Onuň ýyllyk ösüşi ortaça 3% bolup, jemi dünýä önüminiň 3%-ni öndürýär. Angliýada jemi milli önümiň ilatyň jan başyna düşüşi barha ýokarlanyp, işsizlik we puluň hümmetsizlenmegi barha pes derejededir. Beýik Britaniýada dünýäniň möhüm haryt we gymmatbaha kagyzzar biržalary — Londonyň gazna biržasy, Londonyň metal biržasy, Halkara nebit biržasy, deňiz gämilerini satýan Baltika biržasy bar. ABŞ, Ýaponiýa, Germaniýa, Fransiýa, Kanada, Niderlandiýa, Şweýsariýa, Şwesiýa, Taýwan, Daniýa Beýik

Britaniýanyň ykdysadyýetine maýa goýýan ýurtlardyr.

E. Bleýer Angliýada 3 gezek yzly-yzyna premýer ministr saýlanan ýeke-täk syýasatçydyr. Emma ol üçünji möhleti tamamlanmanka 2007-nji ýylyň 27-iýunynda iş başyndan meýletin aýryldy we Ýakyn Gündogarda parahatçylyk meseleleri bilen meşgullanýan halkara derejeli diplomatyň wezipesine girdi. Ol Leýboristik partiýanyň öňbaşçysy we saýlawlara çenli ýurduň premýer-ministri, 10 ýyl maliýe ministri wezipelerinde işlän egindeşi *Gordon Brauny* tekliptdi.

Jeýms Gordon Braun — 1951-nji ýylda Glazgoda dogulýar. Edinburg uniwersitetini tamamlýar. 1972-1975-nji ýyllarda şol uniwersitetiň rektory. 1976-1980-nji ýyllarda Edinburg we Kaledoniýa uniwersitetlerinde, 1980-1983-nji ýyllarda Glazgonyň tehnologiýa kolležinde syýasaty öwrenişden leksiýa okaýar. Şotlandiýanyň telewideniýesinde halkara gatnaşyklary bölüminiň redaktory wezipesinde hem işleýär. 1983-nji ýyldan başlap iňlis parlamentiniň agzasy. 1997-nji ýylyň maýynda maliýe ministri wezipesine bellenýär. Taryh ylymlarynyň doktory diýen alymlyk derejesi bar.

Gordon Braun 2010-njy ýylyň maý aýyndaky parlament saýlawlaryna çenli ýurduň premýer-ministri boldy. 13 ýyl dowam eden leýboristleriň zamanasy tamamlandy.

Konserwatorlar partiýasynyň 43 ýaşly lideri *Dewid Kameron* liberal-demokratik partiýa bilen ylalaşyp gatysyk hökümeti düzdi.

Dewid Uilýam Donald Kameron — 1966-nji ýylda Londonda dogulýar. Iton kolležini we Oksford uniwersitetini tamamlýar. Uniwersiteti tamamlansoň konserwatorlar partiýasynyň barlag merkezinde işläp başlaýar. 1993-nji ýylda içeri işler ministrliginde ýörite maslahatçy bolýar. 1994-2001-nji ýyllar aralygynda Carlton Communications telekompaniýasynyň korporatiw gatnaşyklar boýunça direktory bolýar. 2005-nji ýylda bari konserwatorlar partiýasynyň öňbaşçysy.

Dewid Kameron 1812-nji ýyldan bari britan taryhynda iň ýaş hökümet baştutany boldy. Saýlawlar ikinji jahan urşundan soň ýurduň taryhynda känbir görmetin öňe çykmagy başarmadyk liberal-demokratik partiýanyň syýasy sahnada işjeňleşendigini görkezdi. Olaryň lideri *Nik Klegg* partiýalaryň arasyndaky agzalalygy gyrada goýup, ýurduň umumy ösüşi we bähbitleri üçin konserwatorlar bilen bilelikde işleşmäge razylaşdy.

Beýik Britaniýanyň daşary syýasaty. Harby-syýasy babatda Beýik Britaniýa ABŞ-nyň iň ygtybarly hyzmatdaş hasaplanýar. Ol özüniň ýadro ýaragyna (ýadro raketaly suwasty atom gämileri) eýe. Angliýa NATO-nyň giňeldilmeginiň we täsiriniň artmagynyň tarapdarydyr.

1982-nji ýylda Argentina Beýik Britaniýa degişli Folklend (Malwin) adalaryny basyp almaga synanyşdy. Bu ýagdaý 25 günlük iňlis–argentin urşuna getirdi. Ýeňiji bolan Beýik Britaniýa bu adalary öz eýeçiliginde saklamagy başardy.

Beýik Britaniýa ABŞ-nyň Britaniýa Owganystanda,

Yrakda, Ýugoslawiýada geçiren harby hereketlerine gatnaşdy. Beýik Britaniýa 1992-nji ýylda Maastrichtde Ýewropa bileleşigini döretmek barada resminamalaryň taýýarlanmagyna işjeň gatnaşdy. Bu onuň Ýewropadan çetleşmekden onuň bilen hyzmatdaşlyk etmäge geçendigini aňladýar. 2005-nji ýylyň tomsunda Londonda partlama boldy. Halkara terrorçylygyna garşy göreş Beýik Britaniýanyň syýasatynyň aýrylmaz bşlegine öwrüldi.

İňlis–türkmen gatnaşyklary. Beýik Britaniýa Merkezi Aziýa sebitindäki täze garaşsyz döwletler bilen hyzmatdaşlyk alyp barýar. Türkmenistan hem onuň bu sebitdäki hyzmatdaşlarynyň biridir. Iki döwletň arasynda söwda, ykdysady, bilim, aragatnaşyk ugurlarynda hyzmatdaşlyk alnyp barylýar. Aşgabatdan Londona we Birmingeme howa gatnawy ýola goýuldy. Londonda Türkmenistanyň, Aşgabatda Beýik Britaniýanyň ilçihanasy hereket edýär. Türkmen ýaşlary Angliýanyň abraýly ýokary okuw mekdeplerinde bilim alýarlar. İňlis alymlary Türkmenistanda geçirilýän halkara ylmy maslahatlara işjeň gatnaşýarlar.

Ýangyç-energetika toplumy türkmen-İňlis hyzmatdaşlygynyň ileri tutulýan ugry hasaplanýar. 2008-nji ýylda Angliýanyň meşhur «Gaffney, Cline & Associates» kompaniýasy Türkmenistanyň gaz ýataklarynyň garaşsyz auditini geçirdi. «British Petroleum», «Shell» İňlis kompaniýalary Türkmenistanyň ýangyç-energetika pudagyndaky işjeň hyzmatdaşlarydyr. 2009-njy ýylyň fewralynda Aşgabatda türkmen-britan energetika biznes-forumy geçirildi.

**Fransiýa XX asyryň ikinji ýarymynda —
XXI asyryň başynda**

Dördünji respublikanyň jar edilmegi. Fransiýada uruşdan soň, wagtlaýyn hökümet döwründe syýasy göreş ýitileşdi. Wagtlaýyn hökümet 1944-1946-njy ýyllarda ýurdu edara edipdi. Oňa «Azat Fransiýa» hereketiniň baştutany general *Şarl de Goll* ýolbaşçylyk edýärdi.

Fransiýada wagtlaýyn hökümete girýän syýasy partiýalaryň arasynda dawalar başlandy. Aýratyn-da, ýurduň täze Konstitusiýasynyň taslamasynyň üstünde we ýurduň indiki ösüş ýoluny kesgitlemek meselesinde syýasy garaýyşlar deň gelmedi. Ýurtda syýasy krizis döredi. Bu ýagdaýdan baş alyp çykyp bilmän, Şarl de Goll wezipesini taşlap, «Fransuz halkynyň Birleşmesi» atly täze partiýa döretdi.

1946-njy ýylyň oktýabrynda Konstitusiýa kabul edildi. Täze Konstitusiýa laýyklykda Fransiýa prezidentiň ýolbaşslygyndaky parlament respublikasy diýlip jar edildi. Emma prezidentiň hukuklary ep-esli çäklendirildi. Şu ýagdaý tä 1958-nji ýyla çenli dowam etdi. 1947-nji ýylyň ýanwarynda Fransiýanyň Prezidentligine Wensan Oriol saýlandy. Konstitusiýanyň kabul edilmegi bilen *Dördünji respublika* jar edildi. Ol 1946-1958-nji ýyllarda ýaşady. Dördünji respublikanyň ähli hökümetleri gatyşyk hökümetlerdi. Şonuň üçin syýasy oňşuklylyk ýokdy. Dördünji respublikanyň ýaşan 12 ýylynda 14 gezek hökümet täzelendi.

Dördünji Respublikada syýasy krizis. 1946-1958-nji ýyllarda Fransiýada Dördünji respublika dowam etdi. Dördünji respublikanyň ýaşan 12 ýylynda 14 gezek hökümet täzelendi.

Çalt-çaltan çalyşýan hökümetler halkyň göwnünden turýan aýgytly çäreleri durmuşa geçirmäge ýetişmeýärdiler. Olar bakna ýurtlary saklap galmaga dyrjaşdylar. Ilki Wýetnamda (1946-1954), soňra Alžirde (1954-1962) alnyp barlan uruşlar Fransiýa agyr düşdi. Olar Fransiýanyň bähbidine tamamlanmady. Şowsuz daşary syýasat ýurtda syýasy krizisi

güýçlendirdi. Syýasy dartgynlygy ýitileşdiren ýagdaýlaryň esasysy hem Alžir krizisi bolupdy.

Alžir meselesi. Bakna ýurtlarda başlanan milli azat edijilik hereketi Fransiýanyň içeri we daşary syýasatynda uly kynçylyklary döretdi. 50-nji ýyllarda Fransiýa Hindi-Hytaý ýarymadasyndaky öz bakna ýurtlaryndan çykmary bolupdy. 1956-njy ýylda Marokka we Tunisie garaşsyzlyk bermeli boldy.

1954-nji ýyldan başlap Alžiri golastynda saklamak üçin alnyp barlan 8 ýyllyk uruş Fransiýany halys gowşatdy. Fransiýa Marokka we Tunisie özbaşdaklyk berse-de, Alžiri elde saklamaga çalyşdy. Fransiýanyň goşun serkerdeleri Alžirde has aýgytly uruş alyp barmagy hökümetden talap etdiler. Hatda fransuz goşun serkerdeleri 1958-nji ýylda gozgalaň turzup, Alžiri elde saklap biläýjek adam hökmünde *Şarl de Golly* hökümet baştutany bellemegi talap etdiler. Gozgalaň netijesinde Şarl de Goll hökümet baştutany boldy. Halk bu şahsda Fransiýanyň halasgärini görýärdi. Oňa çäklendirilmedik hukuklar berlip, täze Konstitusiýasynyň taslamasyny taýynlamak tabşyryldy. Dördünji Respublika ýerini Bäsini Respublika berdi.

Bäsini Respublika. Şarl de Goll. 1958-nji ýylyň güýzünde Fransiýanyň täze Konstitusiýasy kabul edildi. Bu Konstitusiýa boýunça parlament Fransiýasy prezident Respublikasyna öwrüldi. 1958-nji ýylyň dekabrynda täze Konstitusiýa boýunça Prezident saýlawlary geçirildi. Onda general Şarl de Goll ýeňiş gazanyp, Bäsini Respublikanyň ilkinji Prezidenti boldy.

Şarl de Goll (1890-1970).

Fransiýa-nyň gadymy dworýan maşgalasynda dogulýar. Katolik mekdebi tamamlap, Sen-Sirdäki harby mekdebe okuwa girýär. 1912-nji ýylda fransuz goşu-nynda serkerde bolup gulluga başlaýar. Birinji jahan urşunyň başynda ýaralanýar.

Werden gyrgynçylygynda nemeslere ýesir düşýär. Uruş tamam-lanandan soň

harby gulluga gaýdyp gelýär. Harby akademiýany tamamlýar. Harby hereketlerde tanklaryň we awiasiýanyň artykmaçlyklary hakda kitaplary bar. Peteniň hökümeti faşistik Germaniýa bilen ylalaşandan soň Şarl de Goll Beýik Britaniýa gidýär. Bu ýerde ol «Azat Fransiýa» atly watançylyk hereketini döredýär. Ol Fransiýada Garşylyk görkeziş hereketiniň öňbaşçysydyr. General Şarl de Goll 1944-1946-njy ýyllarda Wagtlaýyn hökümete ýolbaşçylyk etdi. Ol ýurtdaky syýasy krizisden baş alyp çykyp bilmän, wezipesini taşlap, «Fransuz halkynyň Birleşmesi» atly täze partiýa döretdi. Şarl de Goll Fransiýada Başinji respublikany esaslandyryjydyr. Ol 1958-1969-njy ýyllarda Fransiýanyň Prezidenti boldy. Şarl de Golluň syýasy maksatnamasynyň esasyny Fransiýany güýçlendirmek pikiri düzüpdir. Ol «Fransiýanyň boýnunda dünýä jogapkärçiligi dur. Meniň pelsepäm — ine, şunda jemlenýär» diýipdir. Ol prezident respublikasynyň tarapdarydy. Ol Fransiýanyň syýasy tejribesine *referendumlary* girizen syýasatçydyr. Ol Fransiýanyň bakna ýurtlardaky mülklerinden el çekmegiň tarapdarydy. Ol daşary syýasatda «*Ýewropany güýçlendirmek*» syýasatynyň tarapdarydy. Şarl de Goll

Günbatar bilen Gündogaryň arasynda gepleşiklere başlamak ugrunda çykyş edipdir. Munuň üçin ol 1966-1967-nji ýyllarda Moskwa, Warşawa, Budapeşte resmi saparlar bilen barypdyr. Şarl de Goll Günbataryň syýasy öňbaşçylarynyň arasynda ilkinji bolup SSSR bilen gatnaşyklary kadalaşdyrmagy teklip eden döwlet ýolbaşçysydyr.

1962-nji ýylda prezident saýlawlarynyň tertibine üýtgeşmeler girizildi. Täze kanuna laýyklykda Prezidenti parlament däl-de, halk saýlamalydy. Ol 7 ýyl möhlete saýlanýardy. Konstitusiýa Prezidente giň hukuk berýärdi. Prezident parlamenti dargadyp bilýärdi, ýurtda adatdan daşary ýagdaý girizip, parlament saýlawlaryny belläp bilýärdi. Ol hökümet ýolbaşçysyny we ministrleri özi belleýärdi. Prezident parlamente hasabat bermeýärdi. Ol zerur syýasy meseleleri parlamentden bidin referenduma goýup bilýärdi.

Şarl de Goll häkimiýete gelenden soň, ilkinji nobatda, Alžiriň watançylaryna garşy urşy ýaýbaňlandyrdy. Güýç bilen Alžiri saklap bilmejegine göz ýetirip, 1959-njy ýylyň sentýabrynda oňa özbaşdaklyk bermegiň zerurdygy barada çykyş etdi. Prezidentiň bu kararyna garşy 1960-1961-nji ýyllarda Alžirde ýaşayan fransuzlaryň gozgalaňy boldy. Gozgalaň basyp ýatyryldy. 1962-nji ýylyň 18-nji martynda *Ewian ylalaşygy* (Şweýsariýa) boýunça Alžire özbaşdaklyk berildi.

60-njy ýyllaryň birinji ýarymynda «beýik Fransiýany» täzeden dikeltmek ugrunda çäreler durmuşa geçirildi. Ýurtda aerokosmos senagaty we atom energetikasy pudaklary döredildi. 1960-njy ýylda Fransiýa ýadro ýaragyny edindi. Ykdysadyýete döwletiň gözegçiligi güýçlendi. Şarl de Goll «*umumyýewropa öýi*» pikirini öňe sürdi.

1968-nji ýylyň maý aýyndaky krizis. 1965--nji ýylda Şarl de Goll ikinji möhlete Prezident saýlanyldy. Ol kanun

boýunça ýene-de 7 ýyl Prezident bolmalydy. Fransiýa 1966-njy ýylda NATO-nyň harby düzüminden çykdy. Şundan soň NATO-nyň merkezi jaýy Parižden Brýussele (Belgiýa) geçirilipdi. Fransiýadan ABŞ-nyň harby bazalary çykaryldy. Ol ABŞ-nyň Wýetnamdaky harby hereketlerini ýazgardy. Emma 1968-nji ýylyň maý aýynda Fransiýada duýdansyz syýasy harasat gopdy. Fransuz kommunistleriniň täsiri bilen talyp ýaşlar pitnä baş galdyrdy. Ol gandöküşiklige getirdi. Telewizor arkaly bu wakany bütün Fransiýa gördi. Talyplary goldap, kärdeşler arkalaşygy we Fransiýanyň kompartýasy çykyş etdi. Halk köpçüligi hökümetden sosial özgertmeleri geçirmegi talap edip, iş taşlaýyşlara başlady. 10 mln adam iş taşlady. Şarl de Goll kynlyk bilen tolgunyşygy basyp ýatyrdy.

Şarl de Goll 1969-njy ýylda ýerli öz-özünü dolandyrmagy üýtgedip gurmak barada kanunyň taslamasyny ähliahalk sala salyşlygyna goýdy. Onuň kabul edilmegi ýerlerde häkimiýeti berkitjekdi. Üstesine, ol Prezidentiň gözegçiliginde boljakdy. Eger şu taslama kabul edilmese, özüniň Prezidentlik wezipesinden aýryljakdygyny aýtdy. Halkyň ýarysyndan gowragy bu taslama garşy ses berdi. Şarl de Goll sözünde durdy.

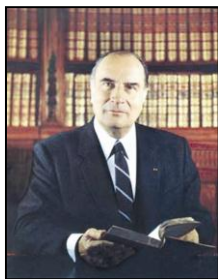
1969-nji ýylyň aprelinde Prezidentlik kürsüsini *Jorj Pompidu* (1911-1974) eýeledi. Täze hökümet ykdysadyýete döwlet gözegçiliginiň saklanmagynyň tarapdarydy. Bu döwürde sosial maksatnamalar üçin býujet serişdeleri azaldyldy. Fransiýa NATO guramasyna gaýtadan dolanyp geldi.

1974-1981-nji ýyllarda *Waleri Žiskar d Esten* Başınjy Respublikanyň 3-nji Prezidenti boldy. Ol syýasatda aramçyl (liberal) ugruň wekilidi. Onuň prezidentligi 1974-1975 we 1980-1981-nji ýyllardaky dünýä ykdysady krizisine gabat geldi. Ol iri senagat kärhanalaryny goldamaga ýykgyň etdi. Döwlet sosial maksatnamalary goldady. Emma ykdysady krizis ýurduň maliýe durnuklylygyna ýaramaz täsir etdi.

Şarl de Gollyň esaslandyran güýçli prezident häkimiýeti ondan soň hem dowam etdi. Onuň oruntutarlary döwletiň ykdysadyýete gatyşmak meselesine seresabrak çemeleşip başladylar. Hususy işewürleriň işine döwletiň goşulmaga hukugy baradaky mesele ýurduň syýasy partiýalarynyň arasynda gyzgyn jedele öwrüldi. Hut şu mesele partiýalaryň biri-birinden arasynyň açylmagyna ýa-da garaýyşlarynyň ýakynlygy sebäpli birleşmegine getirýärdi. 1971-nji ýylda sosialistik ugurly toparlar Fransiýanyň sosialistik partiýasyna birleşdiler. Onuň öňbaşçysy Fransua Mitteran boldy. Fransuz kommunistleri bu partiýany goldap çykyş etdiler.

1976-njy ýylda sagçy ugry goldaýan partiýalar «Respublikany goldamak bileleşigi» atly birleşigi döretdiler. Bu bileleşik Golluň syýasatynyň tarap-darlarydy. Olaryň öňbaşçysy Žak Şirakdy.

1981-nji ýylyň prezident saýlawlarynda çepçi güýçler ýeňiş gazandy. Sosialist *Fransua Mitteran* 1981-1995-nji ýyllarda Fransiýanyň Prezidenti boldy.

Fransua Mitteran (1916-1996). Fransiýanyň döwlet we syýasy işgäri. Garşylyk görkeziş hereketine işjeň gatnaşyýjy. Ikinji jahan urşunda nemeslere ýesir düşüp, soňra gaçypdyr. Dördünji Respublika ýyllarynda 11 gezek dürli ministr wezipelerini eýeleýär. 1971-nji ýyldan başlap Fransiýanyň sosialistik partiýasynyň öňbaşçysy. 1981-1995-nji ýyllarda Fransiýada dowam edýän Bāşınjı Respublikanyň 4-nji Prezidenti boldy.

Sosialistler we kommunistler bileleşip, gatyşyk hökümeti düzdüler. Hökümet krizisden çykmak üçin döwlet düzgünleşdirilişine giň ýol açdy. Banklaryň we iri senagat kärhanalarynyň ählisi diýen ýaly döwletiň hasabyna geçirildi.

Puluň hümmetiniň gaçýan şertlerinde nyrhlara we iş hakyna döwlet gözegçiligi girizildi. Baş hepdelik tölegli zähmet rugsady, 39 sagatlyk iş hepdesi girizildi. Emma 1984-nji ýyldan başlap hökümet ähli özgertmeleri ýatyryp, tygşytlylyk düzgünine geçdi. Şeýlelikde, döwlet düzgünleşdiriş arkaly ykdysady kynçylykdan çykmak synanyşygy şowsuz tamamlandy.

1986-njy ýylyň parlament saýlawlarynda çepçiler ýeňildi. Çepçi Prezident Mitteran sagçy *Žak Širagy* hökümete baştutan bellemäge mejbur boldy. Premýer--ministr *Žak Širak* Tetçeriň täze konserwatorçylyk syýasatyny nusga edinip, ykdysadyýetiň döwlet pudagyny hususlaşdyryp başlady. Ol ykdysadyýetde döwlet düzgünleşdirişinden el çekdi. Emma özgertmeler garaşylan netijäni bermedi. Ýurtda işsizlik artdy. Sosial meseleleri çözmek hem doly başartmady. 1986-1998-nji ýyllarda Fransiýada ýurdy dürli partiýalardan ybarat bolan gatyşyk hökümetler bilelikde dolandyrdylar.

Žak Širagyň döwründe Fransiýanyň ösüşi. 90-njy ýyllarda Fransiýanyň syýasy durmuşynda birnäçe özgerişler bolup geçdi. 1995-nji ýylyň prezident saýlawlarynda *Žak Širak* ýeňiş gazandy.

Žak Širak 1932-nji ýylda bank gullukçysynyň maşgalasynda dogulýar. Parižiň syýasy ylymlar institutyny we Milli dolandyryş akademiýasyny tamamlýar. J.Pompidunyň prezidentlik ýyllarynda (1969-1974) dürli ministrlik wezipelerini eýeleýär. 1974-1976-njy ýyllarda ýurduň premýer--ministri bolýar. Prezidentiň syýasaty bilen ylalaşman, iş başyndan aýrylýar we 1976-njy ýylda Respublikany goldamak bileleşigini esaslandyrýar. 1977-nji ýylda ol

Pariž şäherine mer saýlanylýar. 1986-1988-nji ýyllarda ýene-de hökümete baştutanlyk edýär. 1995-nji ýylda Fransiýanyň Prezident-ligine saýlanýar. Žak Şirak Başınjı Respublikanyň başınjı Prezidentidir. Ol bu wezipede 2007-nji ýyla çenli boldy.

Žak Şirak «*Respublikany goldamak bileleşigi*» atly partiýanyň önbaşçysydy. Ol partiýa sagçy ugry goldanýardy. Ol «*Fransiýa hemmeler üçin!*» diýen şygar bilen saýlawlarda ýeňiş gazanypdy. Özi sagçy hem bolsa, öz maksatnamasyna çepçileriň sosial deňsizlige we işsizlige garşy göreşmek hakdaky ýörelgelerini goşupdy. Ýurt durnukly ösüp başlady. Şol sebäpli 90-njy ýyllarda Fransiýada daşary ýurt maýa goýumларыnyň goýluşy artdy. Bu babatda ol Ýewropada birinji orna geçdi.

1997-nji ýylda Milli ýygnaga saýlawlar geçirildi. Ol Prezidentiň garaşan netijesini bermedi. Çepçi güýçler ýeňiş gazandy. Mitteranyň döwründäki syýasy ýagdaý tersine gaýtalandy: sagçy Prezident çepçi hökümet bilen ylalaşmaly boldy. 1997-2002-nji ýyllarda fransuz hökümetine sosialist *L.Žospen* baştutanlyk etdi. 2000-nji ýylda geçirilen ähliahk referendumyna laýyklykda Prezidentiň ygtyýarlyk möhleti 7 ýyldan 5 ýyla çenli azaldyldy.

2002-nji ýylda Žak Şirak Prezidentlige gaýtadan saýlanyldy. Bu gezek ol prezidentliginiň birinji möhletindäki şowsuzlyklary gaýtalamazlyga çalyşdy. Hususyýetçilige giň erkinlik berdi. Ykdysadyýete döwletiň gatýşmagyny çäklendirdi.

Kosmonawtika, uçar gurluşygy, harby-senagat toplumларыnda öňdebaryjy tehnologiýalary ornaşdyrmak bilen fransuz kompaniýalary dünýä meşhurlygyny gazanmagy başardylar. Fransiýa Ýewropada iň ýokary hilli ýolagçy uçarlaryny öndüriji ýurtdur. Maşyn gurluşygy, elektrotehnika we elektron, awiasiya, gämi gurluşygy senagatyň ösen

pudaklary hasaplanýar. Fransiýa dünýäde himiýa we nebitimiýa önümlerini öndürýän iri ýurtdur. Ol senagat önümlerini eksport etmekde dünýäde dördünji ýerde durýar. Hyzmatlar pudagyna uly orun degişlidir. Fransiýa awtoulaglary öndürmekde dünýäde dördünji, Ýewropada bolsa Germaniýadan soňra ikinji ýerde durýar. «Reno» we «Pežo» («Sitroýen» olaryň soňkusynyň düzümine girýär) dünýä belli fransuz awtoulag öndürijileridir. Fransiýa ulag-kommunikasiýa ulgamynyň ösen ýurdy. Ýurtda ýokary tizlikli demir ýol ulaglary hereket edýär. La-Manş bogazynyň aşagyndan ýokary tizlikli otlular Angliýa gatnaýar. Ýurtda 475-den gowrak aeroport bar.

Fransiýa oba hojalygy hem ösen döwlet. Ol gallany eksport edýär. Fransiýa konýakdyr çakyrlary, şeýle-de peýnirleri bilen meşhurdyr. Ol şampan içgisiniň watanydyr.

Fransuz egin-eşikleri, aýakgaplary, gymmat bahaly şaý-sepleri, parfýumeriýa we kosmetika önümleri dünýä bazarlarynda uly meşhurlyk gazanan we isleg bildirilýän harytlardyr.

2008-nji ýylda Fransiýanyň jemi içerki önüminiň möçberi 2,843 trln dollar bolup, bu görkeziji boýunça ol dünýäde 8-nji ýeri eýeledi. Senagatyň paýyna — 20,3 %, oba hojalygyna — 2,2 %, hyzmatlar pudagyna — 77,4 % düşýär.

XXI asyrdan Fransiýada birnäçe sosial meseleler ýüze çykdy. Olar Fransiýada daşary döwletlerden göçüp gelenler bilen baglydy. Ýurtda araplaryň we garaýagyz ilatyň sany köpdi. Milletara we sosial meseleler 2006-njy ýylyň başynda tolgunyşyklara getirdi. Ol Pariži, Liony we beýleki şäherleri gurşap aldy. Ýurduň ýolbaşçylaryna kynçylygyň önüni almak başartdy. Hökümeti howsala salan bu tolgunyşyk ýurtda ýaşlaryň arasyndaky işsizligiň artandygy bilen baglydy. Fransiýadaky sosial kanunlara laýyklykda iş berijiniň işgäri işden boşatmaga hukugy gaty çäklendirilendi. Şonuň üçin olara tejribesiz ýaşlary işe almak bähbitsiz bolup durýardy. Hökümet

bu meseläni çözmek üçin «Ilkinji gezek hakyna tutma hakda» kanuny taýynlady.

Nikolýa Sarkoziniň Prezidentlige gelmegi. Fransiýada 2007-nji ýylyň baharynda prezident saýlawlary geçirildi. Bu gezekki saýlawlara fransuzlar has işjeň gatnaşdylar. Saýlawlaryň öň ýanyndaky bäsleşikde sagçylaryň 52 ýaşly öňbaşçysy *Nikolýa Sarkozi* «Men ähli fransuzlaryň Prezidenti bolaryn» diýip, çykyş etdi. Saýlawlarda Nikolýa Sarkozi ýeňiş gazandy we 2007--nji ýylyň 16-njy maýynda Şirakdan resmi suratda häkimiýeti aldy.

Nikolýa Sarkozi. Ol 1955-nji ýylda dogulýar. Ýaşlykdan — 19 ýaşynda syýasata baş goşýar. 34 ýaşynda deputat bolýar. 38 ýaşynda ministr wezipesinde işläp başlaýar. Ýurduň maliýe ministri, ykdysady ministri, içeri işler ministri wezipelerinde işleýär. Ol «*Halk hereketi ugrundaky bileleşik*» partiýasynyň öňbaşçysydyr. 2007-nji ýylyň prezident saýlawlarynda ýeňip, Fransiýa respublikasynyň taryhynda 23-nji, Bäşinji respublikada hem 6-njy Prezident boldy.

2007-nji ýylyň iýunynda ýurduň parlamentine saýlawlar geçdi. Ol saýlawlarda hem Nikolo Sarkoziniň baştutanlygyndaky «*Halk hereketi ugrundaky bileleşik*» partiýasy ýeňiş gazandy. Bu saýlawlardaky üstünlik N.Sarkozä öz öňe süren pikirlerini parlamentden geçirmäge mümkinçilik berýär, ýurtda syýasy durnuklylygyň saklanmagyna ýardam edýär.

Soňky ýyllarda, aýratyn-da XXI asyryň basyndan başlap Fransiýanyň ykdysady ösüşi biraz haýallapdy. Fransiýada ykdysady galkynyşy döretjek özgertmeleriň zerurdygyny aýdyp

çykyş edýänler köpeldi. Saýlawlaryň önüsyndasynda N. Sarkozi ýurtda giň özgertmelere başlajakdygy barada söz beripdi. 2007-nji ýylyň prezident we parlament saýlawlary bolsa fransuz halkynyň özgertmelere garaşandygyny, bu meselede N.Sarkozä bil baglaýandyklaryny görkezdi. N. Sarkozi ýurtda býujet ýetmezçiligini 2012-nji ýyla çenli ýok etmek ugrunda çäreleri durmuşa geçirýär.

Fransiýanyň daşary syýasaty. Fransiýa Ýewropa Bileleşiginiň düýbünü tutmagyň gözbaşynda duran döwletleriň biridir. Biz «*umumyýewropa öýüni*» döretmek pikiriniň Şarl de Golla degişlidigini öňde ýatlapdyk. Fransiýada ÝUNESKO, Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş guramasy, Interpol, Ölçegleriň we agramlaryň halkara býurosy ýaly birnäçe abraýly halkara guramalarynyň ştab-kwartiralary ýerleşýär. Fransiýa birnäçe sebitleýin we halkara guramalarynyň agzasydyr.

Asyryň ahyrynda Fransiýanyň halkara abraýy has berkeddi. Mitteran SSSR bilen ABŞ-nyň gatnaşyklarynyň kadalaşmagyny goldap çykyş etdi. Fransiýa BMG-niň işine işjeň gatnaşýar. UNESKO-nyň merkezi edarasy bolsa Parižde ýerleşýär. Fransiýa BMG-niň býujetine iň köp töleg töleýän döwletleriň arasynda dördünji ýerde durýar. 1997-nji ýylda Fransiýanyň BMG-ä töläň tölegi 930 mln. frank (155 mln. dollar) boldy. Fransiýa Ruandada, Somalide parahatçylygy dikeltmek işlerine işjeň gatnaşdy. Fransiýa Ýewropa bileleşiginiň işjeň agzalarynyň biri. Emma onuň halky bu bileleşigiň Konstitusiyasy hakdaky referendumda ony oňlaman ses berdi.

N. Sarkozi prezident saýlawlarynda ýeňiş gazanyp, ilkinji sözünde «Fransiýa Ýewropa dolanar» diýip, ilkinji nobatda Ýewropa ýurtlary bilen giň gatnaşyklara ýol açjakdygyny, Ýewropa bileleşiginiň işine işjeň gatnaşjakdygyny aýtdy.

Fransiýanyň Türkmenistan bilen dostlukly gatnaşyklary. Fransiýa Garaşsyz Türkmenistan bilen diplomatik gatnaşyklary 1992-nji ýylyň 6-njy martynda ýola

goýdy. Türkmenistanyň Ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Fransiýada, Fransua Mitteran hem Türkmenistanda resmi döwlet saparynda boldular. Iki döwletiň arasynda söwda-ykdysady gatnaşyklar giň gerim bilen ösýär. Gurluşyk ulgamynda dünýä belli fransuz kompaniýalary «Buig» we «VINCI» Türkmenistanda hem ägirt uly möçberli taslamalaryň amala aşyrylmagyna gatnaşýarlar. «Buig» kompaniýasynyň gatnaşmagynda Prezident köşgi, Ruhýet köşgi, Türkmenistanyň Şekillendiriş sungaty muzeyi, Türkmen Döwlet Çeperçilik Akademiýasy, Magtymguly adyndaky TDU-nyň täze binasy, Buzly köşk, asma tanap ýoly, Sergi köşgi, banklaryň jaýlary, Gökdepedäki we Gypjakdaky metjitler we beýleki binalar guruldy. Fransuz kompaniýalary Türkmenistanyň howa menzilleriniň gözegçilik nokatlaryny häzirki zaman aragatnaşyk enjamlary bilen hem üpjün etmäge ýakýndan gatnaşýarlar.

Ýangyç-energetika pudagy iki döwletiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan ugry bolup durýar. Umuman alnanda, Fransiýa, aslynda tutuş Ýewropa ýurtlary türkmen energiýa serişdeleriniň iberilmegine uly gyzyklanma bildirýär. Fransiýanyň «Total», «GDF» nebit-gaz kompaniýalary Hazaryň türkmen ýalpaklygyndaky uglewodorod serişdelerini işläp bejermäge gatnaşmak isleýärler. «Tehnip» kompaniýasy Türkmenbaşy şäherindäki nebiti gaýtadan işleýän zawodyň katalitik kreking desgasyňyň gurluşygyny amala aşyrdy.

Iki döwletiň gatnaşyklary medeni-gumanitar ulgamda hem işjeň dowam etdirilýär. Dehistanyň çägendäki Gökjükdäpe ýadygärliginde 1994-1996-njy ýyllarda bilelikde işlän türkmen-fransuz agtaryş topary birnäçe gymmatly maglumatlaryň üstüni açdy. Fransuz alymy Oliwýe Lekomtyň baştutanlygyndaky bilelikdäki türkmen-fransuz arheologiýa topary Kaka etrabyňyň çägendäki Ulugdepe ýadygärliginde birnäçe ýyldan bäri gazuw-agtaryş işlerini alyp barýar. Fransuz alymlary Türkmenistanda geçirilýän halkara ylmy maslahatlaryna yzygider gatnaşýarlar.

2005-nji ýylda türkmen alymlary Fransiýada bolup, türkmen halkynyň taryhyna, medeni mirasyna dahylly golýazmalaryň ençemesiniň nusgasyny ata Watanymyza getirdiler.

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda türkmen-fransuz gatnaşyklary hasam işjeňleşdi. 2010-njy ýylyň 1-2-nji fewralynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Fransiýa Respublikasyna ilkinji resmi sapary boldy. Hormatly Prezidentimiz Fransiýa Respublikasynyň Prezidenti Nikolýa Sarkozi, premýer-ministri Fransua Fion, Senatyň başlygy Žerar Larşe bilen duşuşdy. Saparyň barşynda türkmen-fransuz biznes forumy geçirildi. Saparyň jemleri boýunça ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça bileleikdäki türkmen-fransuz hökümetara toparyny döretmek hakyndaky: medeniýet, bilim, ylym we tehnika ulgamynda hyzmatdaşlyk etmek hakyndaky; daşary syýasat edaralarynyň ugry boýunça hökümetara ylalaşyklar hyzmatdaşlygyň syýasy, söwda-ykdysady, gumanitar ugurlarda hyzmatdaşlygy işjeňleşdirmäge gönükdirilendir. Muzeý işi ulgamynda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň Medeniýet we teleradioýaýlymlar ministrliginiň we Fransiýa Respublikasynyň Medeniýet we aragatnaşyk ministrliginiň arasyndaky pudagara; Türkmenistanyň Söwda senagat edarasynyň we Fransiýanyň Kärhanalar hereketiniň arasynda ylalaşyklar baglaşyldy. Gazanylan ylalaşyga laýyklykda «Enex process engineering S.A.» (Belgiýa) we «Schneider Electric» (Fransiýa) kompaniýalar konsorsiumy Aşgabadýň energiýa üpjünçiliginiň ygtybarlylygyny ýokarlandyrmak boýunça elektrik energetikasy babatda iri taslamany amala aşýrar.

Germaniýa XX asyryň ikinji ýarymynda — XXI asyryň başynda

Germaniýa Federatiw Respublikasy. «Sowuk urşun» başlanmagy bilen Germaniýa, ozal belläp geçişimiz ýaly, ikä

bölünipdi. Günbatarynda Germaniýa Federatiw Respublikasy (GFR) döredildi. 1949-njy ýylyň 7-nji sentýabrynda GFR-iň Konstitusiyasy kabul edildi. Oňa laýyklykda ýurt parlament respublikasyna öwrüldi. Prezidentiň hukuklary çäklendirildi. Ol parlament tarapyndan saýlanýardy. Premýer-ministri — kansleri parlamentiň aşaky palatasy — bundestag saýlaýardy.

Ýurduň syýasy durmuşynda *Hristian demokratik bileleşiginiň* we *Sosial demokratik partiýanyň* täsiri uludy. Hristian demokratik bileleşiginiň önbaşçysy Konrad Adenauer GFR-iň ilkinji hökümetini düzdi. Hökümeti liberal ugurly Erkin Demokratik partiýa goldady.

Konrad Adenauer (1876-1967). GFR-iň ilkinji kansleri (1949-1963). Bilimi boýunça hukukçy. Ol Hristian demokratik bileleşigini döredýar we onuň başlygy bolýar. K.Adenauer GFR-iň NATO girmeginiň we Fransiýa bilen ýygjam gatnaşyklarynyň tarapdarydy. Ol GDR-i ykrar etmändir. L.Erhard bilen bilelikde «sosial bazar hojalygyny» durmuşa geçiriji hasaplanýar. 1951-1955-nji ýyllarda daşary işler ministri hem bolupdyr. 87 ýaşynda syýasy işden çetleşýär.

GFR-iň ykdysady ösüşi. GFR-iň döremegi bilen ondan alynýan öwez töleglerini almak bes edildi. ABŞ «Marşallyň meýilnamasy» boýunça GFR-e kömek bermekde aýratyn jomartlyk etdi. Günbatar Germaniýanyň senagat kärhanalary täze tehniki enjamlar bilen üpjün edildi. ABŞ-nyň GFR-e aýratyn uly kömek bermäge synanyşmagynyň düýp maksady, sosialistik Germaniýa bilen deňeşdirilende, ony ähli babatda ösen ýurda öwürmekdi. Dünýä jemgyýetçiligi sosialistik döwletden bazar ykdysadyýetli döwletiň artykmaçlygyny

gözleri bilen görmelidi. Ol hakykatda şeýle hem boldy.

GFR-iň ykdysadyýetini dikeltmekde onuň içki mümkinçilikleri giň ulanyldy. Ilki bilen hümmeti gaçan pul çalşyldy, her bir adamyň köne puldan 60 markasyna, täze nemes markasyndan 60-sy berildi. Şondan artykmaç pullaryň 100 markasyna 6,5 täze nemes markasy berildi. Şeýlelikde, ähli ilat üçin deň maliýe mümkinçiligi döredildi. Puluň üýtgedilmegi bilen onuň hümmetiniň gaçmagynyň öňi alyndy. Başga-da birnäçe özgertmeler geçirilip, 1949-njy ýylda ykdysadyýet uruşdan öňki derejesine ýetdi. GFR basym Ýewropada iň bir çalt depginler bilen ösýän ýurda öwrüldi.

Ilatyň durmuş goraglylygy. 50-60-njy ýyllarda Günbatar Germaniýada bazar ykdysadyýetine geçmek üçin çäreleriň birnäçesi amala aşyryldy. *Konrad Adenaueriň* hökümetiniň geçiren bu çäreleri «*sosial bazar hojalygy*» adyny alypdy. Adenaueriň bu syýasaty buýruk beriji dolandyryşa garşy goýlupdy. Oňa laýyklykda, döwlet hojalyk işlerini düzgünleşdirmäge gatnaşmaýardy. Ol diňe hususy hojalyklaryň işlemegi üçin düzgünleri we kadalary işläp taýýarlaýardy. Bu düzgünleriň esasyны erkin bäsdeşlik düzýärdi. Aýyk, elýeterli bazar, hususy eýeçilik, pul dolanyşygynyň kadaly ýagdaýy, hojalyk şertnamalarynyň erkinligi hem-de jogapkärçilik duýgusy «sosial bazar hojalygynyň» esasyны düzýärdi. Döwlet özüniň sosial syýasatyny güýçlendirmelidi. Bu syýasaty amala aşyrmaga ýurduň ykdysadyýet ministiri *Lýudwig Erhard* jogapkärdi. Erhard bu ykdysady ulgamda döwletiň ähmiýetini futbol meýdançasyndaky emin (oýna gatnaşman, kesgitli düzgünleriň berjaý edilmegine gözegçilik edýän) bilen deňeşdiripdi. Hususy korporasiýalaryň töleýän salgytlary ilatyň mätäç gatlagynyň we önümçiligi giňeltmegiň hajatlaryna gönükdirildi.

50-60-njy ýyllarda Adenaueriň syýasaty Germaniýa üstünlik getirdi. Bu döwür ýurduň taryhyna «*german ykdysady gudraty*» hökmünde girdi. Senagat önümçiliginiň ösüş depgini

ýylda 8,5%-e ýetdi. Bu babatda ol dünýäde ikinji orna (Ýaponiýadan soň) geçdi. Daşary söwda 16%-e çenli artdy. 8 *mln* maşgala ýeter ýaly ýaşaýyş jaýy guruldy. Ilat iş bilen doly üpjün edildi, onuň durmuş derejesi gowulandy. 1965-nji ýylda ýurtda awtoulaglaryň sany 9 *mln*-a ýetdi. GFR-iň ýaşaýjylarynyň ýarysyndan köprägi «orta gatlag» degişli boldy. Sosial özgertmeler L.Erhardyň kansler bolan döwründe (1963-1966) hem dowam etdirildi.

Emma 1966-1967-nji ýyllarda önümiň aşa artykmaç öndürilmegi netijesinde ykdysady krizis başlandy. Bu ýagdaý 80-nji ýyllaryň başyna çenli dowam etdi. 80-nji ýyllaryň ahyryndan başlap Germaniýa çalt depginler bilen ösüp başlady.

GFR 70-80-nji ýyllarda. 1969-1982-nji ýyllarda GFR-de hökümeti Germaniýanyň Sosial demokratik partiýasy düzdi. Hökümete ilki şol partiýadan *Willi Brandt* baştutanlyk etdi.

Willi Brandt (1913-1992).

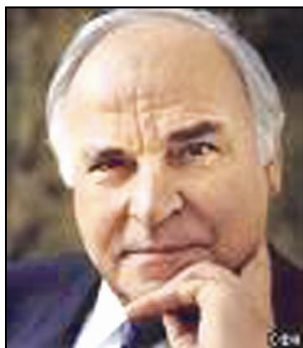
Faşistleriň häkimiýete gelmegi bilen 1945-nji ýyla çenli Şwesiýada emigrasiýada boldy. 1949-njy ýyldan başlap GFR-iň bundestagynyň agzasy boldy. Ol Germaniýanyň Sosial demokratik partiýasynyň (1964-1987), Sosialistik Internasionalyň (1976-njy ýyldan başlap) başlygy, GFR-iň wise-kansleri

(1966-1969), kansleri (1969-1974) boldy. Onuň ýurdy dolandyran döwründe saýlaw ulga-mynda, bilim pudagynda özgertmeler geçirildi. GFR-iň SSSR, GDR, Çehoslowakiýa, Polşa bilen gatnaşyklary kadalaşdy. Olar bilen şertnamalara gol çekildi. GFR BMG--niň düzümine girdi.

W.Brandtyň hökümetiniň dolandyran döwriň soňy dünýä ykdysady krizisiniň güýçlenen döwüne (1974--1975)

gabat geldi. Önümçiligiň depgini 2%-e çenli peseldi. Sosial maksatnamalar üçin goýberilen çykdajylar azaldyldy. Erkin Demokratik partiýa hökümeti goldamagyny bes etdi. W.Brandtyň hökümeti iş başyndan aýrylmaga mejbur boldy. Täze kansler *Gelmut Şmidt* (1974-1982) aýgytly çäreleri durmuşa geçirip, krizisiň önüni almagy başardy. Emma german ykdysadyýetine öňki ösüş depginine ýetmek başartmady.

Gelmut Kol. 1982-1998-nji ýyllarda GFR-iň hökümetine *Gelmut Kol* baştutanlyk etdi.

Gelmut Kol. 1930-njy ýylda dogulýar. Ol ilki Frankfurtda hukuk ugry boýunça, soňra Geýdelberg uniwersitetinde taryh we jemgyýetçilik-syýasy ylymlary ugrundan bilim alypdyr. 1958-nji ýylda alymlyk derejesini alýar. Ol Hristian demokratik bileleşiginiň öňbaşçysydy. Ol 1982-1998-nji ýyllarda Germaniýanyň kansleri bolýar. Kol 1990-njy ýylda birleşdirilen Germaniýanyň birinji kansleri boldy. Germa-niýanyň birleşdirilmeginde onuň bitiren hyzmaty örän uludyr. Ol Ýewropa utgaşygy ugrunda işjeň çykyş edýär. Onuň işjeň gatnaşmagynda 1993-nji ýylda Maastrichtde Ýewropa bileleşigini döretmek hakyndaky şertnama gol çekildi.

Gelmut Kol döwletiň ykdysadyýet işine gatyşmagyny azaltjakdygyny aýtdy. Ýöne döwletiň özakymlaýyn bazar gatnaşyklaryna sosial düzedişleri girizip durjakdygyny nygtady. Ol erkin bazar ykdysadyýetini dikeltmek syýasatyny ýöretti. Onuň baştutanlygynda salgyt-maliýe özgertmesi geçirildi. Senagaty ösdürmek üçin maýa goýýanlara ýeňillikler berildi. Orta işewür gatlak döwletiň goldawyndan peýdalandy. Nemes

markasynyň hümmeti artdy. Germaniýanyň ykdysadyýeti gaýtadan ösüş ýoluna düşdi.

Germaniýa Demokratik Respublikasy 50-80-nji ýyllarda. Germaniýanyň sowet goşunlary tarapyndan eýelenen böleginde 1949-njy ýylyň 7-nji oktyabrynda Germaniýa Demokratik Respublikasy (GDR) döredilipdi. Ýurt öz ösüşinde SSSR-i nusga edindi. SSSR beýleki sosialistik döwletlere garanda GDR-e has köp kömek berýärdi. GDR-iň üstünligi sosialistik gurluşyň artykmaçlygy hökmünde görkezilýärdi. Germaniýanyň bitewi sosialistik partiýasy 1952-nji ýylda GDR-de sosializmiň esaslaryny gurmaga tarap ugry resmi taýdan jar etdi.

Staliniň aradan çykmagy bilen onuň Ýewropada dikelden düzgünine garşy halk köpçüliginiň çykyşlary başlandy. Şeýle çykyşlar ilki GDR-de boldy. Bu ýerde urşuň tozgunçylygy, SSSR-iň GDR-den kontribusiýa almagy, üstesine-de, ilatyň gündelik zerur harytlar bilen üpjünçiligindäki bökdençlikler halk tolgunyşyklarynyň başlanmagyna getirdi.

GDR-de 1953-nji ýylyň 16-njy iýunynda Berliniň köçelerinde işçiler zähmet haklarynyň azaldylmagyna garşy parahatçylykly närazyçylyk ýörişini guradylar. 17-nji iýunda GDR-iň ähli iri şäherlerinde işçileriň münlerçesi iş taşlady. Hökümetiň syýasatyndan närazy halk erkin saýlawlaryň geçirilmegini talap etdi. Syýasy talaplaryň öňe sürülmegi sowet ýolbaşçylaryny howatyrlandyrdy. 17-nji iýunda sowet goşunlary we GDR-iň polisiýasy halk hereketini basyp ýatyrdy. GDR-iň hökümeti halkyň ýaşaýyş şertlerini ösdürmäge gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirmäge mejbur boldy. SSSR GDR-den kontribusiýa almagyny-da bes etdi.

Ýöne halkyň dowam edýän gurluşdan närazyly-gyny ýok etmek başart-mandy. 1958-nji ýyla çenli GDR-de zerur önümler kartočka ulgamy boýunça paýlanýardy. Närazy adamlar Gündogar Germaniýa-dan GFR-e köpçülikleýin gaçýardylar. Şol sebäpli serhet ýapylyp, 1961-nji ýylda Berlin

diwary gurlupdy. Brandenburg derwezesi tikenekli simler bilen germeldi. Ony goraýjylar gaçmaga synanyşýanlary şobada atyp öldürýärdiler.

GDR-iň hökümetiniň 60-njy ýyllarda geçiren özgertmeleri birneme öňegidişiklere getirenem bolsa, ol dowamly bolmady. *E.Honekkeriň* dolandyran döwründe ýurtda ýagdaý ýene-de çylşyrymlaşdy. Döwlet bergisi 20 *mlrd* amerikan dollaryndan hem aşdy.

Kommunistik Germaniýada syýasy krizis. GDR-de 1989-njy ýyldaky «Mahmal rewolýusiýa». 80-nji ýyllaryň ahyrynda GDR-däki syýasy düzgünden närazy adamlaryň Günbatara gaçmagy hasam artdy. Berlin diwary gurlan wagtyndan bäri 20 *mln* adam GFR-e gaçyp geçipdi. Diňe 1989-njy ýylyň birinji ýarymynda 350 *müň* adam gaçyp, serhetden geçipdir.

GDR-däki rewolýusion wakalar 1989-njy ýylyň 7-nji oktýabrynda respublikanyň 40 ýyllygy baýram edilýän günü başlandy. Bu wakalar «Mahmal rewolýusiýa» adyny aldy. Halkyň köpçülikleýin çykyşlarynyň önüni almaga synanyşan E.Honekker 1989-njy ýylyň 18-nji oktýabrynda iş başyndan gitmäge mejbur boldy. Onuň ýerine gelen *Egon Krenz* hem özgertmeleriniň gany duşmanydy. Ol «Germaniýada sosializm bilen kapitalizm hiç wagt oňuşmandyr» diýmek bilen Germaniýanyň birleşdirilmegine garşydygyny aýdypdy. Emma oňa rewolýusion wakalaryň önüni almak başartmady. 1989-njy ýylyň 9-njy noýabrynda Berlin diwary ýykyldy. *Egon Krenz* häkimiýet başyndan aýryldy.

Germaniýanyň birleşdirilmegi. GFR-iň kansleri G.Kol Günbatar we Gündogar Germaniýany birleşdirmek barada 1989-njy ýylyň 28-nji noýabrynda 10 maddadan ybarat bolan meýilnamany orta atdy. Ol ozaly bilen iki döwletiň arasynda işjeň hyzmatdaşlygy ýola goýmagy, soňra olaryň konfederasiýa birleşmegini göz önünde tutýardy. Iň soňunda olar bütewi

döwlete birleşmelidi. Birleşmek üçin kesgitli bir wagıt möhleti bellennändi.

Şuňa meňzeş meýilnama 1990-njy ýylyň 1-nji fewralynda GDR-iň täze ýolbaşçysy *Gans Modrow* tarapyndan-da öňe sürilüpdü. «Kem-kemden birleşmeli» Germaniýa geljekde bileleşiklere goşulmaýan bitarap döwlet bolmalydy. Emma bu şerti Günbatar Germaniýa şobada ret etdi.

Germaniýany birleşdirmek meselesi, ozaly bilen ABŞ--ny, SSSR-i, Beýik Britaniýany we Fransiýany gyzyklandyryýardy. Sebäbi Ýalta maslahatynyň kararyna laýyklykda olar Germaniýanyň geljekki ykbalyny öz üstüne alypdylar.

Ikinji bir mesele Polşanyň kepillendirilmesidi. Çünki ikinji jahan urşundan soň SSSR Polşanyň belli bir bölegini özüne birleşdirip, oňa Gündogar Germaniýadan ýer beripdi. Oder-Neýs derýalarynyň basseýni Polşanyň we Gündogar Germaniýanyň serhedi diýlip kesgitlenipdi. Eger bu serhet üýtgeşe, onda Polşa bilen SSSR-iň arasyna tow düşjekdi. Geljekde ýüze çykaýjak serhet dawalarynyň önüni almak üçin 1990-njy ýylyň 13-nji fewralynda Osloda «4 + 2» duşuşygy (SSSR, ABŞ, Beýik Britaniýa, Fransiýa + GDR we GFR) bolup geçdi.

1990-njy ýylyň 18-nji martynda GDR-de geçirilen ilkinji demokratik saýlawlarda Germaniýanyň birleşdirilmegi ugrunda çykyş edýän demokratik güýçler ýeňiş gazandy. 1-nji iýunda GDR-de günbatar german markasy girizildi.

12-nji sentýabrda Moskwada 4 sany ýeňiji döwletler (ABŞ, SSSR, Beýik Britaniýa, Fransiýa) bilen GDR-iň we GFR-iň arasynda Germaniýadaky gatnaşyklary düzgünleşdirmek hakynda şertnama gol çekildi. Onda Ýewropada serhetleriň üýtgemezligi, sowet ýaragly güýçleriniň Gündogar Germaniýadan çykarylmagy, Germaniýanyň köpçülikleýin gyryş ýaraglaryny edinmezligi kesgitlendi. 1-nji oktyabrda bolsa agzalan döwletleriň daşary işler ministrleri

Germaniýada basyp alyş düzgüniniň ýatyrylýandygy baradaky resminama gol çekdiler.

1990-njy ýylyň 3-nji oktyabrynda uly taryhy waka boldy — Germaniýa birleşdirildi. Bismark öň Germaniýany «gylyç syryp, gan döküp» birleşdiren bolsa, Gelmut Kol diplomatik ýol bilen bu işiň hötdesinden geldi. Germaniýanyň birleşdirilmegi dünýäde sosialistik ulgamyň dargamagynyň başyny başlady.

Gündogar Germaniýanyň bazar ykdysadyýetine geçirilmegi. Ýurt birleşdirilenden soň Germaniýanyň önünde uly meseleler keserip durdy. Ozaly bilen täze döredilen federal ýerlerde (Brandenburg, Meklenburg-Alynky Pomeraniýa, Saksoniýa, Saksoniýa-Angalt, Týuringiýa) ykdysadyýeti ýokary götermelidi. Öň sosialistik ykdysadyýet esasynda ösdürilen Gündogar Germaniýa hojalyk taýdan yzagalakdy. Ony ýeňip geçmek üçin döwletiň uly möçberdäki maýa goýmynyň Gündogar Germaniýa goýulmagy gerekdi. Birleşen Germaniýany ykdysady, syýasy, medeni, ruhy taýdan bitewileşdirmelidi, birmeňzeş sosial ulgamy döretmelidi.

Gelmut Koluň hökümeti Gündogar Germaniýanyň yzagalaklygyny ýok etmek üçin özüni ödemeýän döwlet kärhanalarynyň münlerçesini gysga döwürde hususylaşdyrdy. 1990-1994-nji ýyllarda 12 *müňe* golaý döwlet kärhanalarynyň 2 *müňüsi* öňki eýelerine gaýtarylyp berildi, 6 *müňi* hususyýetçilere satyldy, öz--özünü ödemeýän, döwletiň boýnunda oturan 4 *müň* kärhana bolsa ýatyryldy. Emma köp kärhanalaryň ýatyrylmagy diňe Gündogar Germaniýanyň däl, eýsem tutuş ýurt möçberinde wagtlaýyn ykdysady pese gaşyşlyga getirdi. 1993-nji ýyl pese gaçyşlygyň iň güýçli duýlan ýyly boldy. Ykdysady ösüşi janlandyrmak üçin geçirilen çäreler, daşary ýurt maýa goýumlarynyň ýurda gelmegine şertleriň döredilmegi tiz netije berip başlady. 1994-nji ýyldan başlap Germaniýa birleşdirilenden soň ilkinji gezek ykdysady ösüş duýlup başlandy.

45 ýyl çemesi sosialistik gurluşda ýaşan Gündogar Germaniýanyň halky kynlyk bilen täze şertlere uýgunlaşýardy. 90-njy ýyllarda Germaniýa ilatynyň durmuş goraglylygy üçin uly alada etdi. 1997-nji ýylda onuň jemi içerki önüminiň 34,4%-i şu hajatlar üçin harçlanyldy.

Ilatyň arasynda işsizler köpelipdi. Olara geçiş döwründe ýardam gerekdi. Ykdysady ösüşi ýokarlandyrmak we işsizligi azaltmak üçin Gerhard Şrýoderiň baştutanlygyndaky federal hökümetiň teklibi bilen «zähmete ýardam etmek hakyndaky» kanuna düýpli üýtgeşmeler girizildi. Kärhanalara salynýan salgytlar azaldyldy. Telekeçilige ýardam edildi. Netijede, Gündogar Germaniýada bazar gatnaşyklary dikeldilip, 90-njy ýyllaryň ikinji ýarymyndan başlap tutuş Germaniýanyň ykdysadyýeti ösüp başlady. Germaniýada öndürilýän harytlaryň hili gowulandy. Ýurduň eksportunyň möçberi 26%-e çenli ýokarlandy.

Germaniýa Gerhard Şrýoderiň döwründe. 1998-nji ýylda saýlawlar bolup, onda 16 ýyl arakesmeden soň sosial-demokratlar ýene-de häkimiýete geldiler. Gerhard Şrýoderiň baştutanlygyndaky sosial-demokratlar hristian--demokratlaryň köne ýolundan hem, sosialistik ösüş ýolundan hem gitmän, ortalyk ýol boýunça ýurdy dolandyryjakdyklaryny aýdyp ýeňiş gazanypdylar. Olar «ýaşyýllar» bilen bilelikde hökümet düzdüler. *Gerhard Şrýoder* 1998-2005-nji ýyllarda Germaniýanyň kansleri boldy.

Ykdysady ösüşi ýokarlandyrmak we işsizligi azaltmak üçin Gerhard Şrýoderiň baştutanlygyndaky federal hökümet “zähmetiň hatyrasyna bileleşik” atly çäreler toplumyny öňe sürdi. Ol Gündogar Germaniýada ykdysady ösüşi çaltlandyrmagy, german ykdysadyýetiniň geljegini üpjün etjek ylmy pudagy maksada laýyk ösdürmegi göz önünde tutýardy.

Bu çäreleriň netijesinde german jemgyýetindäki syýasy dartgynlylygy ýeňip geçmek başartdy.

Gerhard Şrýoderiň hökümeti ilaty iş bilen üpün etmäge, halka edilýän durmuş hyzmatlarynyň hilini gowulandyrmaga, pensiýa üpjünçiligini kämilleşdirmäge gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirdi. Iri biznese salgytlar artdyrylyp, ownuk hususyýetçileriň töleýän salgytlary azaldyldy, az girdejili gatlak üçin salgyt ýatyryldy. Bilimiň hilini gowulandyrmaga degişli özgertmeler geçirildi. Işsizlere tölenýän tölegler azaldyldy.

A.Merkeliň hökümetiniň içeri syýasaty. 2005-nji ýylyň saýlawlarynyň netijesinde sosial-demokratlar ýeňildiler. Saýlawlarda ýeňiş gazanan hristian-demokratlaryň ýolbaşçysy *Angela*

Merkeliň baştutanlygynda hökümet düzüldi. Bu hökümete ýurtda täsirli partiýa bolan, 2005-nji ýylyň saýlawlarynda gowy netijeleri gazanan sosial--demokratlaryň käbir wekilleri hem girizildi.

Soňky döwürde Germaniýanyň ykdysady ösüşi mese-mälim janlandy. 2002-2007-nji ýyllarda işsizleriň sany azaldy. Germaniýanyň birleşdirilmegi bilen bagly dörän wagtlaýyn kynçylyklar doly ýeňilip geçilip, ýurt durnukly ykdysady ösüş ýoluna düşdi. Beýle ösüş, ilkinji nobatda zähmet bazarynda bolan öňegişlikleriň hasabyna gazanyldy. Germaniýa Federatiw Respublikasy dünýäniň jemi içerki önüminiň 9%-ne golaýyny öndürýär. Bu görkeziji boýunça ol Ýewropada 1-nji, Günbataryň ösen döwletleriniň arasynda ABŞ-dan we Ýaponiýadan soň 3-nji ýerde durýar.

Germaniýanyň daşary syýasaty dünýäde parahatçylygy pugtalandyrmaga, demokratiýanyň ösdürilmegine we adam hukuklarynyň berjaý edilmegine gönükdirilendir. Häzirki wagtda Germaniýanyň dünýäniň ähli döwletleri bilen diýen

ýaly diplomatik gatnaşyklary bar. Onuň daşary ýurtlarda 230-dan gowrak wekilhanasy bar.

Germaniýa sebitde we dünýäde parahatçylygy goramaga uly goşant goşýan döwletdir. BMG-niň býujetiniň 8,9%-i Germaniýanyň paýyna düşýär. Germaniýa dünýäde BMG-ä iň köp töleg töleýän üçünji döwlet hasaplanýar. NATO-nyň býujetiniň dörtden birini, Ýewropa Bileleşiginiň býujetiniň başdan birini Germaniýa töleýär. BMG-niň Baş sekretarynyň haýyşy boýunça german goşunynyň harby-ulag bölümleri 1993-nji ýylda Somalide parahatçylygy üpjün etmäge gatnaşdyryldy. Olar 1995-1997-nji ýyllarda Bosniýadaky we Gersogowinadaky söweş hereketlerine-de gatnaşdylar.

Germaniýa ýaraglanyşygy haýdatmazlyk ugrunda işjeň göreşýär. Ol 1996-njy ýylyň ahyrynda pyýada goşunlarynyň garşysyna ulanylýan minalary ulanmakdan ýüz öwürdi. 1997-nji ýylyň aýagyna çenli onuň gorlaryny ýok etdi. Ol 1996-njy ýylyň sentýabrynda 150 döwletiň we 5 sany ýadro ýaragy bar bolan döwletleriň gol çeken ýadro synaglaryny doly bes etmek hakyndaky Şertnamasyna hem goşuldy. Bütün dünýäde himiýa ýaragynyň ulanylmagyny bes etmek hakyndaky Konwensiýanyň kabul edilmeginde Germaniýanyň mynasyp paýy bar.

Ýewropa ýurtlary, ABŞ, Kanada we Russiýa Germaniýanyň esasy hyzmatdaşlarydyr. Germaniýa Ýewropa Bileleşiginiň işine işjeň gatnaşýar. 2007-nji ýylyň birinji ýarymynda Germaniýa oňa baştutanlyk etdi. Germaniýa «uly sekizligiň» ýurtlarynyň agzasy hökmünde halkara derejeli möhüm meseleleriň çözülmegine işjeň gatnaşýar.

GFR Aziýanyň, Afrikanyň we Latyn Amerikasynyň ösýän ýurtlary bilen hem gowy gatnaşyklary saklaýar.

Türkmen-german hyzmatdaşlygy. Germaniýa Garaşsyz Türkmenistan bilen işjeň, dostlukly hyzmatdaşlygy ýola goýdy. GFR bilen Türkmenistanyň arasynda diplomatik gatnaşyklar 1992-nji ýylyň 6-njy martynda ýola goýuldy. 1993-nji GFR-iň

Türkmenistandaky, 1997-nji ýylda Türkmenistanyň GFR-däki ilçihanasy işläp başlady. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen Germaniýa bilen gatnaşyklar hil taýdan täze basgançaga ýokary galdy. Ýurdumyzyň azyk, gaýtadan işleýän hem-de ýeňil senagat pudaklaryna, saglygy goraýyş edaralaryna Germaniýanyň tehnologiýa enjamlary giňden ornaşdyrylýar.

Iki döwletiň arasynda howa gatnawy ýola goýuldy. Türkmen-german iş topary hemişelik esasyda işleýär. Eger 2000-nji ýylda Türkmenistan bilen GFR-iň arasynda daşary söwda dolanyşygy 56,1 mln amerikan dollaryna barabar bolan bolsa, 2007-nji ýylda ol 193 mln dollara deň boldy. Nebit-gaz pudagy, medisina, dokma senagaty, oba hojalygy, azyk senagaty, aragatnaşyk we telekommunikasiýa iki ýurduň hyzmatdaşlygynda ileri tutulýan ugurlar hasaplanýar. Hormatly Prezidentimiz 2007-nji ýylyň fewralynda GFR-iň Federal ykdysadyýet we tehnologiýalar ministri jenap Mihael Glossyň baştutanlygyndaky wekiliýeti bilen duşuşygynda sözlän sözünde iki döwletiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň ýetilen derejesi we perspektiwasy hakda jikme-jik durup geçipdi. Türkmenistanyň ykdysady mümkinçiliklerini düşündiripdi, hyzmatdaşlygyň täze ugurlaryny salgy beripdi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda nemes kompaniýalary Türkmenistanda uly taslamalaryň amala aşyrylmagyna gatnaşdylar. Diňe nebit-gaz pudagyny alyp görenimizde, «Teknip» kompaniýasy Türkmenbaşydaky nebiti gaýtadan işleýän zawodlar toplumynda ýyllyk kuwwaty 90 mün tonna bolan çalgý ýaglaryny we parafin öndürýän desgalaryň gurluşygyny amala aşyrdy. Bu kompaniýa dizel ýangyjyny suwdan arassalaýjy enjamyň tasfamasyny düzdi we gurluşygyny ýerine ýetirdi. «Mannesman» kompaniýasy nebitgaz toplumynyň hajatlary üçin buraw turbalaryny getirdi. «MAN» kompaniýasy Körpejedäki basyş stansiýasyny doly gurup ulanmaga tabşyrdy. «Simens» we «Mannesman»

kompaniýalary «Günorta Gamyslyja» ýatagynyň gurnalmagyny üpjün etdi. «Mannesman» we «Bentek GMBH» kompaniýalary Nebitlije, Şatut, Demirgazyk Ekerem meýdançalarynda agtaryş işlerini amala aşyrdy. «Simens Medikal Solýuşns», «Hospitaliýa Internasional», «AýPi Konsalt Internasional» we «Fhzenius Medikal Kare» ýaly kompaniýalaryň gatnaşmagynda Türkmenistanyň saglygy goraýyş ulgamynda 1998-2007-nji ýyllarda umumy bahasy 144 million amerikan dollary, 44,3 million nemes markasy we 12,4 million ýewro bolan taslamalar durmuşa geçirildi. «Simens» kompaniýasy Aşgabat şäherinde S.A.Nyýazow adyndaky Halkara medisina merkezini, 100 orunlyk Nefrologiýa merkezini gurdy we tehniki taýdan üpjün etdi, Aşgabat, Mary, Daşoguz, Balkanabat, Türkmenabat şäherlerindäki keselleri anyklaýyş merkezlerini medisina enjamlary bilen enjamlaşdyrdy. «Simens» kompaniýasy «Awaza» milli syýahatçylyk zolagynyň işine hem işjeň gatnaşýar.

Türkmenistanyň barha çalt depgin bilen ösýän dokma toplumynyň kärhanalarynda oturdylan tehnologik enjamlaryň ep-esli bölegi «Trýuçler», «Şlafhorst», «Zinser», «Sakker-Mýuller», «Kusters», «Hageman», «Hakoba» we beýleki belli nemes firmalarynyň enjamlarydyr. Häzirki wagtda dokma pudagyndaky tehnologik enjamlaryň umumy möçberiniň 25%-den gowragy german firmalarynyň paýyna düşýär, bu enjamlaryň bahasy 170 mln. amehkan dollaryna barabardyr. Şunuň bilen birlikde, pudagyň kärhanalarynda «Daý Star» we «BASF» nemes kompaniýalarynyň boýaglary we himikatlary giňden ulanylýar. 2009-njy ýylyň ýanwar aýynda türkmen dokmaçylary Germaniýanyň Maýn boýundaky Frankfurt şäherinde geçirilen «Heimtekstil-2009» atly Halkara söwda-satuw sergisine gatnaşdylar.

Germaniýanyň «Unionmateks» kompaniýasy oba hojalyk önümlerini gaýtadan işlemekde Türkmenistan bilen işjeň hyzmatdaşlygy alyp barýar. Köneürgençde we Baharlyda un

üweýän toplumlary hem-de däne elewatorlaryny guran bilen netijeli hyzmatdaşlyk Geljekde kompaniýa Ruhabat etrabynda we Türkmenabat şäherinde göwrümi 100 müň tonnalyk elewator we ýylda 80 müň tonna un öndürýän kärhanany gurar. Göwrümi kiçiräk şeýle toplumlar Balkan welaýatynyň Serdar etrabynda, Mary welaýatynyň Mary etrabynda we Daşoguz welaýatynyň Görogly etrabynda hem gurlar.

Ýewropanyň iri energetika konserni bolan «RWE AG» Türkmenistanyň ýangyç-energetika bazarynda özüniň mynasyp ornuny tapmak isleýär. 2009-njy ýylyň 16-njy aprelinde Türkmenistanyň hökümeti bilen Germaniýanyň «RWE AG» Paýdarlar jemgyýetiniň arasynda uzakmöhletleýin hyzmatdaşlyk hakynda Ähtnama gol çekildi. «RWE» Hazar deňziniň türkmen böleginiň ýalpaklygynda, has takygy 23-nji lisenzion blokda uglewodorod serişdelerini agtarmak we çykarmak boýunça taslama gatnaşmagy maksat edinýär.

2008-nji ýylyň noýabrynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Germaniýa Federatiw Respublikasyna ilkinji resmi sapary boldy. Hormatly Prezidentimiziň nygtaýşy ýaly: «Dünyäniň ösen ykdysadyýetleriniň biriniň eýesi bolan Germaniýa Federatiw Respublikasy häzirki wagtda Türkmenistanyň söwda-ykdysady hyzmatdaşlarynyň esaslarynyň hataryna girýär». Saparyň dowamynda türkmen-german ykdysady forumy geçirildi. Hormatly Prezidentimiz Germaniýa sapary mahalynda federal kansler Angela Merkel, Germaniýanyň Prezidenti Horst Kýoler, wise-kanlsler, GFR-iň daşary işler ministri Frank Walter Ştaýnmaýer bilen duşuşyklary geçirdi. Ykdysadyýet we tehnologiýalar baradaky federal ministri Mihael Glossy, nemes ykdysadyýetiniň Gündogar komitetiniň başlygy Klaus Mangoldy kabul etdi. Germaniýanyň federal kansleri Türkmenistany «ägirt uly mümkinçilikleriň ýurdy» diýip atlandyrdy. Germaniýanyň Prezidenti bilen geçiren duşuşygynda hormatly Prezidentimiz «Biz Germaniýanyň

potensialyny Türkmenistanyň iri pudaklaryny döwrebaplaşdyrmaga giňden çekmäge gyzyklanma bildirýäris» diýip aýtdy. Geçirilen duşuşyklaryň dowamynda taraplar nebit-gaz pudagy, medisina, dokma senagaty, oba hojalygy, azyk senagaty, aragatnaşyk we telekommunikasiýa iki ýurduň hyzmatdaşlygynda ileri tutulýan ugurlar diýip hasapladylar.

Germaniýa saparynyň çäklerinde hormatly Prezidentimiz Mýunhende hem nemes işewürleri bilen gepleşiklerini dowam etdirdi. «Simens», «MAN», «Wintershal», «Doýçe Bank» we beýleki iri nemes kompaniýalarynyň we banklarynyň ýolbaşçylary örän ygtybarly, ynamly we jogapkärli hyzmatdaş hökmünde Türkmenistan bilen hyzmatdaşlygyň geljeginiň örän uludygyny nygtadylar.

Italiýa XX asyryň ikinji ýarymynda — XXI asyryň başynda

Ählihalk sala salyşlygy we Italiýa respublikasynyň yglan edilmegi. Italiýada 1946-njy ýylda ählihalk sala salyşlygyň netijesinde monarhiýa düzgüni ýatyryldy. Italiýa respublika diýlip yglan edildi. 1948-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda täze Konstitusiýa güýje girdi. Oňa laýyklykda ýurduň baştutany Prezidentdi. Ol deputatlar palatasyndan we senatdan ybarat bolan parlament tarapyndan saýlanýardy. Aýallara ilkinji gezek saýlaw hukugy berildi. Parlament saýlawlarynda *Hristian demokratik partiýasy* (HDP) köp ses alyp, ýeniş gazandy. *Alçido De Gasperini*ň ýolbaşçylygynda hökümet düzüldi. Ol 1953-nji ýyla çenli ýurduň premýer-ministri boldy.

Hristian demokratik partiýasynyň ýurdy dolandyrmagy. Partiýalaryň arasynda syýasy göreşde ýeňiji bolan Hristian demokratik partiýasy 1948-nji ýyldan başlap 30 ýylyň dowamynda ýurdy dolandyrdy. Bu döwürde 40 sany hökümet çalyşdy. 1948-1962-nji ýyllarda HDP ýeke özi, 1962-1972-nji ýyllarda ol Italiýanyň sosialistik partiýasy bilen

bilelikde hökümet düzdi. 80-nji ýyllaryň başyna çenli ýurduň syýasy durmuşynda HDP-niň täsiri uly boldy.

50-60-njy ýyllardaky ykdysady ösüş. «Italiýa gudraty». Italiýany tä 50-nji ýyllara çenli Ýewropada gowşak ösen ýurtlaryň hataryna goşýardylar. Emma 50-60-njy ýyllarda onuň ykdysady ösüşi düýpgöter öňe ilerledi. Bu ýagdaý «*italýan gudraty*» adalgasynyň döremegine getirdi. Ykdysady ösüşiň depgini ýylda 6%-e golaýlady. Bu görkeziji boýunça Italiýa ösen ýurtlaryň arasynda Ýaponiýadan we Germaniýa Federatiw Respublikasyndan soňra üçünji orna çykdy. Italiýanyň milli girdejisi iki esseden gowrak artdy. Italiýa agrar-senagat ýurdy bolanlygyndan ösen senagatly ýurda öwrüldi.

Eýsem, «italýan gudratynyň» döremeginiň nähili sebäpleri bardy? «Italiýan gudratyny» italiýanlaryň özi döredipdi. Ýurduň ýerasty gazma baýlyklaryna garyp bolmagy adamlaryň ykdysady gudraty öz elleri bilen döretmegine, işjeňliginiň ýokarlanmagyna getirdi. Haçanda italiýan ykdysatçylarynyň birinden Italiýanyň ykdysady üstünlikleriniň sebäbini soranlarynda, ol «Italiýada dogrudanam tebigy baýlyklar ýok, emma biz işewür adamlary taýynlamagy başaryrys» diýip, jogap beripdir. Ýurduň yzagalak günortasy ösen demirgazyk sebitini arzan işçi güýji bilen üpjün edipdir. Italiýanyň «ykdsady gudratynyň» esasy açary onuň ylmyň gazananlaryna daýanmagydyr. Italiýa önümçiligi iň täze tehnologiýalar we öňdebaryjy enjamlar bilen üpjün edipdir. Ol senagat taýdan ösen ýurtlardan ylmy açyşlaryň patentlerini we ygtyýarnamalaryny köpçülikleýin satyn alypdyr. Senagat düýpli özgerdiligine gurlupdyr. Ownuk we orta derejeli telekeçileriň sany artypdyr. Olar aýakgap, geýim, trikotaž we taýýar azyk önümlerini öndürýäler.

Ykdysadyýetde iri önümçilik birleşmeleriniň täsiri hem artypdyr. Meselem, «FIAT» dünýäde iri awtoulag senagat kärhanasydyr. «Montedison» himiýa we elektrotehnika,

plastmassa, «Pirelli» bolsa rezin önümlerini öndürmekde dünýäde meşhurdyr.

Italiýanyň ykdysady ösüşi ýurduň ähli ýerinde birmeňzeş dälidi.

Sebitleriň ösüşindäki deňsizlik ýurtda sosial meseleleriň ýitileşmegine, guramaçylykly jenaýatyň we korrupsiýanyň artmagyna getiripdir. *Mafiýanyň*¹ döwlet syýasatyna täsiri güýçlenipdir. 1950-nji ýylda yzagalak sebitlere maliýe kömegi berlip başlandy. Döwletiň maýa goýum syýasaty netijesinde ýurduň günortasy yzagalaklykdan çykypdyr.

60-njy ýyllaryň ahyryndan başlap Italiýanyň ykdysadyýetiniň öňki ösüş depgini gowşap başlady.

70-80-nji ýyllarda Italiýada syýasy-ykdysady ýagdaý.

Italiýada syýasy partiýalaryň arasynda oňşuklylyk ýokdy. Dolandyryjy partiýa bolan hristian demokratlar sagçy we çepçi güýçler üçin aralyk syýasaty alyp bardylar. Emma 60-njy ýyllarda bu syýasat özüni ödemän başlady. Hristian demokratlaryň arasynda jemgyýetde sosial özgertmeleri geçirmegiň zerurdygyny goldaýan toparlanyşyk döredi. Olar sosialistleri hyzmatdaşlyga çagyrdylar. Netijede, çepçi-merkezçi bileleşik döredi. 70-nji ýyllaryň ortasynda çepçi-merkezçi bileleşik şowsuzlyga sezewar boldy. Bu şowsuzlyk HDP-niň hem şowsuzlygydy. 1976-njy ýylyň saýlawlarynda HDP we kompartiýa deňeçerräk ses aldy. HDP-niň görnüki wekili *Aldo Moro* «üçünji görnüş» syýasatyny öňe sürüpdir. Ol kompartiýany ýurdy dolandymaga çekmegi tekliپ edipdir. 1977-nji ýylda ýurduň 6 sany partiýasy hökümetiň syýasatyny kesgitlemek barada ylalaşyga gol çekdiler. Olar öňde goýlan bilelikdäki maksatnamany amala aşyryança hökümetiň iş

¹ «Mafiýa» sözi häzirki wagtda jenaýatçylykly topary aňladýar. Mafiýa – orta asyrlarda Sisiliýada daýhanlaryň öz-özünü goraýyş guramasy hökmünde döräpdir. Oňa girenler guramanyň başlygyna — «atasyna» gürrüňsiz tabyn bolmalydy. Düzgünü bozanlara ölüm jezasy berlipdir.

başyndan aýrylmagyny talap etmezlige ylalaşdylar. Emma 1978-nji ýylda terroristleriň Aldo Morony öldürmegi bilen bu ylalaşyk bozulyp, hökümet iş başyndan aýryldy. HDP indi hökümeti düzmekde agdyklyk ediji güýjüni ýitirdi. 80-nji ýyllarda hem ýurdy gatyşyk hökümetler dolandyrdy.

Täze syýasy partiýalar. Silwio Berluskoniniň, Romano Prodiniň hökümete baştutanlyk etmegi. 1994--nji ýylda parlament saýlawlary geçirildi. Saýlawlarda düýbünden täze we öň mälim bolmadyk syýasy toparlar ýeniş gazandylar. Olaryň arasynda S.Berluskoniniň «Öňe, Italiýa!», U.Bossiniň «Demirgazyk Ligasy», sagçy güýçleriň «Milli bileleşik» atly toparlary bardy. Bu sagçy syýasy partiýalar «Azatlyk polýusy» atly birleşmäni döredtiler. *S.Berluskoni* gatyşyk hökümete baştutanlyk etdi. Bu hökümet 1994-nji ýylyň ahyryna çenli häkimiýetde saklandy.

Silwio Berlusconi. 1936-njy ýylda dogulýar. Ol 1961-nji ýylda Milan uniwersitetini hukukçy hünäri boýunça tamamlady. Ýigrimi ýylyň dowamynda gurluşyk pudagynda işleýär. 80-nji ýyllaryň başynda Italiýada tölegli teleýaýlymy esaslandyrýar. 1986-njy ýylda Milan futbol klubynyň prezidenti bolýar. 1994-nji ýylyň başynda ol işewürlük işini goýup, syýasata baş goşýar.

90-njy ýyllarda kommunistler öňki dăp bolan ýörelgelerinden ýüz öwrüp, aram-demokratik ýola tarap ýykgyň edip başladylar. Olar hatda 1991-nji ýylda partiýanyň adyny üýtgedip, çepçi güýçleriň Demokratik partiýasy diýip atlandyrdylar. 1996-njy ýylyň parlament saýlawlarynda

Romano Prodin baştutanlygynda ol partiýa ýeňiş gazandy we 1998-nji ýyla çenli ýurdy dolandyrdy.

1998-nji ýylda ýurduň Prezidenti çepçilerden *Masimo d Alema* hökümet düzmegi tabşyrdy. Täze hökümet 1999-njy ýylyň baharynda konstitusiýa üýtgetmeler girizmek barada ählihalk sala salyşlygyny geçirdi. Oňa laýyklykda ählihalk tarapyndan saýlanylýan prezident güýçli ýerine ýetiriji häkimiýetiň baştutany bolmalydy. Emma bu syýasy çäre şowsuz tamamlandy. Saýlawlara saýlawçylaryň ýarysyndan hem az bölegi gatnaşdy. Ýurduň premýer-ministri *Masimo d Alema* iş başyndan aýryldy.

2001-nji ýylyň parlament saýlawlarynda *S.Berluskonini*ň baştutanlygynda sagçylaryň bileleşigi häkimiýete geldi. XX asyryň başynda belli bir derejede syýasy ýagdaý durnuklaşdy. *Berluskonini*ň hökümeti 2006-njy ýyla çenli iş başynda boldy. Uruşdan soňra Italiýanyň taryhynda ilkinji gezek hökümet doly möhletde iş başynda boldy. Hökümet täze konserwator-çylyk ugurly çäreleri durmuşa geçirdi. Ýurduň ykdysadyýetinde uly ähmiýetli bolan ownuk telekeçilere salgyt azaldyldy. Emma hökümet ykdysady kynçylyklaryň önüni alyp bilmedi. Işsizligiň derejesi 8% bolmagynda galdy. Býujet ýetmezçiligi dowam edýärdi.

2006-njy ýylyň saýlawlarynda *Romano Prodin* baştutanlygynda çepçi-merkezçi toparlanyşyk ýeňiş gazandy.

Romano Prodi. 1939-njy ýylda dogulýar. 1961-nji ýylda Milanyň Katolik uniwersitetini tapawutlanan diplom bilen tamamlýar. Okuwyny Milan we Bolonýa uniwersitetlerinde, Londonyň ykdysadyýet mekdebinde dowam etdiripdir. 1963-nji ýylda Bolonýa

uniwersitetinde mugallymçylyk işine başlapdyr. Döwletiň we bazaryň özara gatnaşygy, hususlaşdyrmak syýasaty, Ýewropa utgaşygy ýaly meseleler barada ylmy barlagary alyp barypdyr. 1978-1979-njy ýyllarda Italiýanyň senagat ministri bolupdyr. 1995-nji ýylda «Zeýtun» atly çepçi-merkezçi bileleşigi döredip, premýer-ministriň wezipesine dalaşgär bolupdyr. 1996-njy ýylyň saýlawlarynda ýeňiş gazanyp, çepçi ugurly hökümet düzýär. 1996-1998-nji ýyllar aralygynda, 2006-njy ýylyň maý aýyndan 2008-nji ýylyň başyna çenli Italiýanyň premýer-ministri boldy. 1999-2004-nji ýyllarda Ýewropa komissiýasynyň başlygy wezipesinde işledi. Yrakda italýan goşun kontingentiniň sanyny artdyrmak bilen bagly hökümet krizisinden soň 2007-nji ýylyň 21-nji fewralynda iş başyndan aýrylýandygyny mälim edýär. Emma ýurduň Prezidenti Jorj Napolitano şol wagt ony wezipesinde galdyrypdyr. 2008-nji ýylyň başynda parlamentde tarapdarlarynyň köplüginı ýitirip, premýer-ministr wezipesinden aýrylýar.

2008-nji ýylyň maýyndaky parlament saýlawlarynda *Silwio Berlusconi*niň «Erkinlik halky» atly sagçy-merkezçi bileleşik ýeňiş gazanyp, hökümet düzdi.

Umuman, ikinji jahan urşundan XXI asyryň başyna çenli Italiýada hökümetleriň tiz-tiz çalşylyp durmagy adaty ýagdaýa öwrüldi. Ikinji jahan urşundan soň 2008-nji ýyla çenli geçen 63 ýylyň içinde 61 gezek hökümetiň çalyşmagy munuň aýdyň mysalydyr.

Häzirki wagtda Italiýa dünýäde ösen senagat-oba hojalyk döwletidir. Maşyn gurluşygy, metallurgiýa, himiýa we nebit-himiýa, azyk we ýeňil senagat pudaklary ösendir. Ýurt awtoulaglary, welosipedleri, traktorlary, kir ýuwujy enjamlary, sowadyjlary, himiýa süýümlerini, awtoulag tigirlerini, geýim we aýakgaplary, zeýtun ýagyny we beýleki önümlerini köp

öndüriji hem-de daşary bazara çykaryjdyr. Oba hojalygynda sitrus önümleri, üzüm köp öndürilýär. Italiýa — halkara syýahatçylygynyň iri merkezi. Ýurda ýylda onlarça million syýahatçy gelýär. 2008-nji ýylyň maglumatlaryna görä, Italiýa jemi içerki önüminiň mukdary boýunça dünýäde 10-njy orny eýeleýär (2,330 trln dollar). Şol ýylda jan başyna düşýän jemi milli önüm 39565 dollara deň boldy.

Italiýan-türkmen hyzmatdaşlygy. Italiýa Respublikasy Türkmenistanyň Ýewropa Bileleşiginiň çägendäki hyzmatdaşlyk edýän döwletleriniň biri. 1992-nji ýylyň 9-njy iýulynda iki döwletiň arasynda diplomatiki gatnaşyklar ýola goýuldy. Garaşsyzlyk ýyllarynda türkmen-italiýan hyzmatdaşlygy dürli ugurlarda dowam etdirilýär. Ýurdumyzyň azyk, dokma we beýleki pudaklarynda Italiýanyň öňdebaryjy tehnologiýalary ornaşdyryldy. Iki döwletiň gatnaşyklary medeni-gumanitar ulgamda hem işjeň dowam etdirilýär. 2006-njy ýylda türkmen alymlary Italiýada, Watikanda bolup, türkmen halkynyň taryhyna, medeni mirasyna dahylly golýazmalaryň ençemesiniň nusgasyny ata Watanymyza getirdiler. Italiýanyň Turin uniwersitetiniň professorlary Antonio Invernissi, Karlo Lippolis Nusaýda ençeme ýyldan bäri arheologiýa gazuwlaryny geçirýärler. Ýeri gelende ýatlasak, Antonio Invernissi dünýäde Parfiýa taryhyna we medeniýetine bagyşlanan ýeke-täk we ýöriteleşdirilen «Parfika» ýyllyk ylmy neşiriniň esaslandyryjysy we baş redaktorydyr. Ligabuýe uniwersitetiniň professory Gabriell Rossi-Osmida Mary welaýatynyň Ajyguýy oazisinden türkmen alabaýynyň ystyhanyny tapdy. Agzalan uniwersitetiň alymlary Goňurdepede 10 ýylyň dowamynda geçiren barlaglarynyň netijesi hakda 2003-nji «Margiana Goňurdepe gonamçylygy» atly kitaby giň okyjylar köpçüligine ýetirdi. Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Türkmenistanyň, Merkezi Aziýa we Gündogar halklarynyň medeni mirasy Döwlet instituty Italiýanyň Afrika we Gündogary öwreniş instituty bilen

bilelikde 2005-2007-nji ýylyň güýz möwsümlerinde Murgap derýasynyň hanasynyň aýagujyny öwrenmek maksady bilen Togalak, Tahyrbaý oazislerinde işlediler. Oňa italýan tarapyndan Bolonýa uniwersitetiniň hünärmenleri Maurissio Kattani bilen Barbara Çerazetti gatnaşdylar. Italýan arheologlarynyň geçiren barlaglary hakydaky ylmy makalalar «Miras» halkara žurnalynda neşir edilip, dünýäniň ylmy jemgyýetçiligine ýetirildi.

Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynda türkmen-italýan hyzmatdaşlygy barha täze sepgitlere çykýar. Gysga döwrüň içinde iki döwletiň wekilçilikli toparlary birek-bireginkide saparlarda boldular. Ýangyç-energetika, söwda, dokma, azyk senagaty, öndebaryjy tehnologiýalar pudaklary iki ýurduň arasynda hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan ugurlary hasaplanýar. Italiýanyň «Eni» nebit-gaz kompaniýasy türkmen uglewodorod serişdelerini işläp bejermäge gatnaşmaga isleg bildirýär. 2009-njy ýylyň 30-njy sentýabrynda Aşgabatda birinji türkmen-italýan biznes-forumy geçirildi.

2009-njy ýylyň 24-25-nji noýabrynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Italiýa Respublikasyna resmi sapary boldy. Hormatly Prezidentimiz Rimde Italiýanyň Premýer-ministri Silwio Berluskoni bilen geçiren gepleşiklerinde türkmen-italýan gatnaşyklarynyň ýokarlanýan depginini kanagatlanmak bilen belläp, ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň potensialyna ýokary baha berdi we Türkmenistanyň şol hyzmatdaşlygy işjeleşdirmäge üýtgeşsiz taýýardygyny tassyklady. Silwio Berluskoni bu duşuşyk döwletara gatnaşyklaryny ösdürmegiň taryhynda täze möhüm baby alamatlandyrýar diýip belledi. Italiýanyň Türkmenistan bilen doly möçberli hyzmatdaşlygy ýola goýmaga hyjuwlydygyny aýdyp, Premýer-ministr şu günki gepleşikleriň özara bähbitli hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan ugurlary kesgitlemäge hem-de oňa taraplaryň bähbitlerine we

häzirki döwrüň ýagdaýlaryna gabat gelýän täze depgini çaýmaga mümkinçilik berjekdigine ynam bildirdi.

Hormatly Prezidentimiziň Italiýa resmi saparynyň dowamynda iki döwletiň arasynda hyzmatdaşlygyň berk hukuk binýadyny döretjek ylalaşyklaryň toplumyna gol çekildi. Olaryň arasynda maýa goýumlaryny goldamak we goramak barada Türkmenistanyň Hökümetiniň we Italiýa Respublikasynyň arasyndaky Ylalaşyk; Medeni taýdan hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň Medeniýet we teleradioýaýlymlar ministrligi bilen Italiýa Respublikasynyň Medeni baýlyklar we medeniýet babatdaky iş ministrliginiň arasyndaky Ähtnama; Hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň Söwda-senagat edarasy bilen Italiýanyň Söwda, senagat, senetçilik we agrar edaralary birleşiginiň arasyndaky Ylalaşyk; Türkmenistanyň Prezidentiniň ýanyndaky Nebitgaz serişdelerini dolandyrmak we peýdalanmak baradaky döwlet agentliginiň we «ENI S.p.A.» kompaniýasynyň arasyndaky Özara düşünişmek hakyndaky Ähtnama bar.

SSSR 1946-1991-nji ýyllarda

50-60-njy ýyllarda SSSR-iň ykdysady ýagdaýy. Hruşýowyň ýüzleý özgertmeleri. 50-nji ýyllara çenli Sowet

Soýuzynyň uruşda tozan ykdysadyýetini dikeltmek işleri, esasan, tamamlandy. Eger Günbatar ýurtlary «Marşalyň meýilnamasy» boýunça, ABŞ-nyň kömegi bilen gysga wagtda ykdysady ösüşe gadam basan bolsa, Sowet Soýuzy dikeldiş üçin serişdäni ýurduň içinden agtarmaly bolupdy. Uruşda ýeňiji bolan SSSR-iň halklarynyň zähmet joşguny bilen stalinçilik

düzgüniň gazaply syýasatynyň utgaşdyrylmagy netijesinde dikeldiş işleri geçirildi. 1953-nji ýylda Stalin aradan çykyp, *Nikita Hruşýow* SSSR-iň döwlet ýolbaşçysy boldy.

Hruşýow 50-nji ýyllaryň ikinji ýarymyndan başlap, ýurdy mundan beýläk ösdürmek üçin, dolandyryş ähmiýetli özgertmeleriň zerurdygyna göz ýetirdi. Ol Staliniň goýberen ýalňyşlyklaryny, jenaýatçylykly hereketlerini halka ýaýyp, özgertmeler geçirmäge girişdi. Ol ýurdy dolandyran 11 ýyla golaý döwründe, ilkinji nobatda, oba hojalyk önümçiligini ösdürmäge gönükdirilen çäreleri durmuşa geçirdi. Oba hojalyk önümleriniň döwlet satyn alyş nyrhlary ýokarlandyryldy. Eger öň kolhozçy daýhanlar bilen ýylda bir gezek hasaplaşyk geçirilýän bolsa, indi wagtly-wagtynda hasaplaşmak girizildi. Gazagystanyň, Sibiriň, Uralyň tarp ýerleri özleşdirilip başlandy. 1954-nji ýylda Türkmenistanda oba hojalygyny ösdürmek üçin Garagum derýasynyň gurluşygyna başlandy. Geçirilýän çäreler ilkinji ýyllarda gowy netije-de berdi.

1957-nji ýyldan başlap senagaty ösdürmekde hem özgertmeler başlandy. Önümçiligiň dolandyrylyşynyň merkeze — Moskwa garaşlylygy kem-käs gowşadyldy. 1958-nji ýylda halk hojalyk sowetleri (sownarhoz) döredildi. Olar ýerlerde birnäçe senagat kärhanasynyň işine ýolbaşçylyk edýärdi. Mysal üçin, Türkmenistanyň halk hojalyk soweti özünde 149 sany senagat kärhanasyny birikdirýärdi.

Halk hojalyk sowetleriniň döredilmegi bilen merkeziň respublikalara täsiriniň gowşandygyny duýup, 1965-nji ýylda olar ýatyryldy. Ýene-de islendik kiçijik meseläni çözmek üçin merkeziň — Moskwanyň gatyşmasy dikeldildi.

Hruşýow sosialistik ýaryşa, kommunistik zähmet brigadalaryna bil baglap, zähmeti syýasatlaşdyryp, ykdysadyýeti ösdürmäge synandy. Zähmete görä hak tölemegi guramagy welin, başarmady. Netijede, SSSR-iň ykdysady ösüşiniň bady gowşapdy.

1956-1960-njy ýyllara niýetlenen başýyllygyň görkezijileriniň ýerine ýetmejegi turuwbaşdan aýan boldy. Hruşýow ýurduň önünde ýerine ýetirip bolmajak maksatnamany goýandygyny, başýyllygy jemlese, aýbynyň açyljagyny duýdy. Şonuň üçin, başýyllygyň soňuna garaşman, 1959-1965-nji ýyllara niýetlenen ýediýyllyk meýilnama düzüldi. Emma ol ýene-de ýerine ýetirip bolmajak wezipe-leri öňe sürýär. Ol partiýanyň XXI gurultaýynda 1970-nji ýyla çenli ilatyň jan başyna düşýän önümiň mukdary boýunça ösen ýurtlaryň yzyndan ýetmek we ozup geçmek barada ýurduň önünde wezipe goýdy. 1961--nji ýylda SSKP-niň XXII gurultaýynda 1980-nji ýyla çenli ýurtda kommunizm gurmak bellendi.

Hruşýow 1959-nji ýylda ABŞ-a bolan saparynda bir amerikan fermeriniň mekgejöwenden köp girdeji alýanyny görüpdü. Ol ýurduna gelip, haýdan-haý köpçülikleýin mekgejöwen ekişine başlatdy. Mekgejö-weniň niredede gowy, niredede erbet hasyl berjegine-de üns berilmedi.

50-nji ýyllaryň ahyrlaryndan başlap, mallaryň baş sany birden kemeldi gidiberdi. Mallara näme bolduka? Russiýanyň Rýazan oblastynyň ýolbaşçylary bir ýylda etiň öndürilişini 3 esse artdyrmakçydygyny aýdyp, Hruşýowa ýaranjaňlyk etdiler. Hruşýow ol başlangyjy sowetler ýurdunyň ähli ýerlerine ýaýratdy. Et önümlerini köp tabşyrjak bolup, maldarçylyga birnäçe ýyllap özünü dürsemez ýaly zyýan ýetirildi. Halkyň şahsy mallaryny satyn alyp, döwlete tabşyrmak başlandy. Şäherlilere mal saklamak gadagan edilse, obalylara olary saklamakda çäklendirme girizildi. Şahsy hojalyklardaky mallara salynýan salgyt ýokarlandyryldy. Ilat deger-degmez bahadan mallaryny ýok etdi. 1958-1962-nji ýyllarda şahsy hojalyklardaky mallaryň sany 22 *mln* bolan-dygyndan 10 *milliona* çenli azaldy.

1964-nji ýylda Hruşýowy wezipesinden aýyrmak barada dildüwşük guraldy. 1964-nji ýylyň oktýabrynda Hruşýow dynç

alyşda wagty gyssagly Moskwa çagyrylyp, wezipesinden gitmäge mejbur edildi. Dildüwşügiň gura-maçylarynyň biri *Leonid Brežnew* döwlet baştutany boldy.

SSSR-de durgunlylyk ýyllary we üýtgedip gurmak syýasaty. SSSR-iň taryhynda 70-nji ýyllardan başlap 80-nji ýyllaryň ortalaryna çenli bolan döwür «durgunlylyk ýyllary» diýlip atlandyrylýar. Bu döwür L.I.Brežnewiň, Ý.W.Andropowyň, K.U.Çernenkonyň döwleti

dolandyran ýyllaryna gabat gelýär.

Syýasy durgunlylyk. Durgunlylyk ýyllarynda jemgyýetde partiýanyň hökmürowanlygy has-da artdy. SSKP-niň 1971-nji ýylda kabul edilen täze Düzgün-namasynda partiýanyň ähli edaralaryň üstinden gözegçilik etmek hukugy berkidildi. SSSR-iň 1977-nji ýyldaky täze Konstitusíasy hem SSKP-niň jemgyýet-däki ýolbaşçylyk we ugrukdyryjylyk wezipesini tassyk-lady. Partiýa komitetleriniň örän uly ygtyýarlyklary bardy. Partiýa ýolbaşçylary uly ýeňilliklerden peýda-lanýardy. Derňewsizligiň, aç-açanlygyň ýoklugy partiýanyň içinde we tutuş jemgyýetde azgynlygyň kök urmagyna getirdi. L.Brežnew goşunyň we howpsuzlyk komitetiniň täsirini hasam artdyrdy. 1967-nji ýyldan başlap ýerasty şahtalarda kontinentara ballistik raketalar köpçülikleýin ornaşdyrylyp başlandy. 1967-nji ýylda SSKP-nyň sekretary Ý.W. Andropowyň Döwlet Howpsuzlyk Komitetine (KGB) ýolbaşçylyk edip başlamagy bilen syýasy taýdan başgaça pikirlenýänleri yzarlamalar has giň gerime eýe boldy.

1977-nji ýylyň Konstitusíasynda ýazylan azatlyklaryň we hukuklaryň köpüsi, şol sanda SSSR-iň düzümine girýän respublikalaryň deňhukuklylygy kagyz ýüzünde galypdy.

«Ösen sosializmiň» ykdysadyýeti. 1965-nji ýylyň mart aýynda oba hojalygynda özgertmeleri geçirmeklik yglan edildi. Obanyň durmuş ýagdaýlaryny gowulandyrmak barada çäreler bellendi. Oba hojalyk önümlerini satyn alyş nyrlary ýokarlandyryldy. Şahsy kömekçi hojalygyny ýöredýänlere ýeňillikler berlip başlandy. Muňa seretmezden, oba hojalygy iki aýagy bilen agsaýardy. 25 ýylyň dowamynda (1964-1988) özleşdirilen sürümli ýerler 22 *mln* gektara çenli azaldy.

1965-nji ýylyň sentýabrynda partiýa ýolbaşçylary senagatda özgertmelere başlamagy karar etdi.

1979-nji ýylda hökümet öz möwritini ötüren hojalyk ulgamyny täzeden janlandyrmaga çalyşdy. 1982-nji ýylyň noýabrynda häkimiýete gelen Ý.W. Andropow hem «giň möçberli ykdysady synag» geçirmäge synanyşypdy. Ol zähmet düzgün-nyzamyny berkitmek bahanasy bilen halkyň kanuny erkinligini gysdy. Andropowyň geçirýän çäreleri gazaply Stalini ýatladýardy.

SSSR-de ylmyň gazananlary wagtynda önümçilige ornaşdyrylmaýardy. 1985-nji ýylda ABŞ-da iň täze 1,5 *mln* elektron hasaplaýyş enjamlary we 17 *mln* hususy kompýuter bar mahalynda SSSR-de şeýle emjamlaryň bary-ýogy onlarça münüsi bardy.

Durgunlylyk ýyllarynda ilatyň ýaşayyş-durmuş derejesi pese gaçyp başlady. Ýaşayyş jaýlarynyň ýetmezçiligi ýiti duýulýardy. Saglygy goraýsa goýberilýän döwlet çykdajylary azaldylypdy. 80-nji ýyllaryň başynda ilatyň ortaça ýaşynyň dowamlylygy boýunça SSSR dünýäde 35-nji orundady.

Ilatyň artmagy hem-de oba hojalyk önümçiliginiň pese gaçmagy azyk ýetmezçiligine getiripdi. SSSR daşary ýurtlardan azyk önümlerini getirmäge mejbur bolupdy. Eýýäm 70-nji ýyllaryň ikinji ýarymyndan käbir ýerlerde azyk önümlerini paýlamagyň kartočka düzgüni girizilipdi.

**Jemgyýetçilik durmuşynyň çendenäsa
syýasatlaşdyrylmagy.** Brežnew Oktýabr rewolýusiýasynyň 50

ýyllygy mynasybetli baýramçylyk dabarasynda (1967--nji ý.) SSSR-de «ösen sosialistik jemgyýetiň» gurlandygyny yglan edendigine garamazdan, adamlaryň ýaşaýyş-durmuş derejesi pesdi. Şonuň üçin 1982-nji ýylda Ý.W. Andropow «ösen sosializmi kämilleşdirmegiň» zerurdygy, munuň uzak taryhy pursady öz içine aljakdygyny boýun almaly boldy.

Çeper edebiýat we medeniýet syýasy galyba salyndy. Ähli çap edilýän zatlar SSKP MK-nyň ideologiýa bölümi tarapyndan tassyklanýan temalara gabat gelmelidi. Habar beriş serişdeleriniň, medeniýet edaralarynyň üstünden partiýa gözegçiligi güýçlendirildi. Sowet adamlary daşary ýurtlaryň durmuşy barada ýazylan kitaplary okamakdan, filmlere seretmekden mahrumdy. Intelligensiýanyň dowam edýän gurluşdan närazy käbir wekilleri SSSR-i taşlap gitmäge ýa-da dymyp gezmäge mejbur bolupdy. 80-nji ýyllaryň başynda adam hukuklaryny goramak baradaky hereketiň önbaşçylary tussag edildi.

Üýtgedip gurmak syýasaty.

Sowet jemgyýetini düýpli üýtgedip gurmak syýasatyny başlan SSKP--niň iň soňky Baş sekretary *M.S.Gorbaçýowdyr*. Onuň ilkinji ädimi kadrlary dogry seçip almak bilen baglanyşykly boldy. 1985-1986-njy ýyllarda merkezi we ýerli häkimiýetiň partiýa-döwlet işgärleri köpçilikleýin çalşyldy. Garry işgärleriň ýerini başarjaň ýaşlar eýeläp başlady. 1985-1990-njy ýyllarda SSKP MK-nyň ýolbaşçy işgärleriniň 85%-i çalşyryldy.

XIX Bütinsoýuz partiýa konferensiýasynda (1988--nji ý.) syýasy ulgamy özgertmegiň meselelerine seredildi. «Sosialistik hukuk döwletini» gurmak

gerek diýlip hasap edildi. Parlament düzgünini girizmek üçin Gorbaçowyň teklibi bilen häkimiýetiň täze in ýokary organy — *halk deputatlarynyň gurultaýy* döredildi. Ýokary Sowet hemişelik «parlamente» öwrülmelidi. Saýlaw kanun-çylygyna üýtgetmeler girizildi. 1990-njy ýylyň mart aýynda dolandyryşyň Prezident görnüşi girizildi. M.S.Gorbaçýow SSSR-in ilkinji Prezidenti boldy.

SSSR-in Konstitusíasyndan SSKP-niň jemgyýetdäki agalyk ediji ýagdaýyny berkidýän 6-njy maddanyň aýrylmagy köppartiýalylygyň döremegine ýol açdy. 1988-nji ýylda «Demokratik bileleşik» partiýasy, 1990--nji ýylda «Russiýanyň demokratik partiýasy» we «Russiýa Federasiýasynyň pespublikaçylar partiýasy» döredi.

Üýtgedip gurmak syýasaty döwründe SSKP-niň abraýynyň pese gaçmagy dowam etdi. Dürli sebäplere görä bu partiýa mejbur girenler onuň hatarlaryndan köpçülikleýin çykyp başladylar. 1985-1991-nji ýyllar aralygynda partiýanyň hatary 21 *mln*-dan 15 *mln* adama çenli azaldy.

Ykdysady özgertmeler. SSKP MK-nyň 1985-nji ýylyň aprel aýyndaky ýygnaýyşygynda ýurduň durmuş-ykdysady ösüşini çaltlandyrmak syýasaty öňe sürüldi. Ykdysadyýeti üýtgedip gurmak başlandy. Maşgala potratçylygy, kärendeçilik, hojalyk hasaplaşygy, kärhanalaryň öz-özünü maliýeleşdirmegi ýaly täzelikler durmuşa ornaşdyryldy.

Döwlet pudagyny özgertmekde gabat gelen ençeme şowsuzlyklaryndan soň Gorbaçýow bazar gatnaşyk-laryna geçmek ýoluny saýlap aldy. Emma SSKP-niň köneçil ýolbaşçylary ony «sosializm işine dönüklük etmekde», «kapitalizmi täzedan dikeltmekde» aýypladylar. Konserwatorlardan gorkan Gorbaçýow batyrçaý başlan işlerini yzygider alyp gidip bilmedi. Onuň oba hojalygyndaky gijikdirilip başlan özgertmeleri--de garaşylan netijäni bermedi.

Şeýlelikde, üýtgedip gurmak ýyllarynda başlanan ykdysady özgertmeleriň ýekejesi-de ahyryna çenli eltilmedi.

Şeýle bolansoň, olar netije-de bermedi. 1988--nji ýyldan başlap oba hojalygynda, 1990-njy ýyldan başlap senagatda önümçilik pese gaçyp ugrady. Azyk önümleriniň ýetmezçiligi, hatda Moskwada hem kartoçka düzgünini girizmäge mejbur edipdi. Puluň hümmeti peseldi. 1989-njy ýylyň tomsundan başlap iş taslaýyşlar başlandy.

«Aç-açanlyk» syýasaty. Özgertmeler syýasatyny üstünlikli alyp gitmek üçin jemgyýetçilik pikirine daýanylmagy zerurdy. Gorbaçýowyň pikirçe «aç--açanlyk» syýasaty «ynsanperwer sosializmi» gurmaga kömek etmelidi. Emma ol doly söz azatlygyna ýol açmaýardy. Durgunlylyk ýyllarynda ýazyjylaryň gadagan edilen eserleri neşir edilip başlandy. Taze kino we sahna eserleri döredi. 20-50-nji ýyllarda nähak tussag edilen we jezalandyrylan adamlar aklanyldy.

«Aç-açanlyk» sowet adamlaryna dünýäniň ösen ýurtlaryndaky hakyky ýagdaýy açyp görkezdi. SSSR-de syýasy krizis güýçlendi. Çüýrän sosialistik jemgyýeti halas ederden üýtgedip gurmak syýasaty ejiz bolup çykdy.

SSSR-iň dargamagy. SSSR-iň dargamagy kanunalaýyk ýagdaýdyr. Taryhdan mälim bolşy ýaly, zor bilen döredilen imperiýalar ir-u-giç hökman dargaýar. Käbir syýasatçylar SSSR-iň dargamagynyň sebäplerini M.S.Gorbaçýowyň üýtgedip gurmak döwründäki alyp baran syýasatyndan agtarýarlar.

SSSR-iň dargaýan pursatynda wakalaryň jümmüşinde bolan Türkmenistanyň Ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy imperiýanyň dargamagynyň taryhy sebäplerini yzarlap, şeýle ýazýar: «Problema obýektiw çemeleşilende SSSR-iň bütewi giňişliginiň territoriýasynda hakyky garşylykly güýçler üýtgedip gurmak döwründe däl-de, ýetmiş ýyl mundan ozal gozganyp başlapdy. Onda-da köp milletli beýik döwletleriň — imperiýalaryň üçüsünde bir wagtda başlapdy. Men Awstro-Wengriýany, Osman imperiýasyny, Russiýany göz önünde tutýaryn». Size mälim bolşy ýaly, birinji jahan

urşunyň netijesinde Awstro-Wengriýa we Osman imperiýalary dargapdy. Ýöne, Russiýa imperiýasynda bolşewikleriň häkimiýete gelip, «halklar deň hukukly bolarlar» diýen ýalan wagyzlary bilen 74 ýyl bu imperiýanyň dargamagyny emeli ýol bilen saklandygyny Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy baryp 1994-nji ýylda talyp ýaşlaryň önünde eden çykyşynda düşündiripdi.

Täzelenen soýuz şertnamasyny baglaşmaga synanyşyk. 80-nji ýyllaryň ikinji ýarymyndan başlap SSSR-iň dargamak döwri başlandy. Onuň düzümine girýän respublikalar garaşsyzlygyny talap edip başladylar. Respublikalaryň öz içinde hem milletara gapma-garşylyklar başlanyp, olar ýaragly çaknyşyklara çenli baryp ýetdi. SSSR-iň ýolbaşçylary olaryň önüni almandy. Çünki Soýuz hökümetiniň maksady olaryň agzyny alartmakdy. Şeýle edibem Soýuzy göýä zerurlyk ýaly edip görkezjek bolýardy.

SSSR-de ykdysady kynçylyklar güýçlendiğiçe respublikalaryň garaşsyzlyk ugrundaky hereketi güýjedi. Indi merkeziň bu ýagdaýyň önüni almaga mümkinçiligi ýokdy. Respublikalar özygtyýarlylygy hakyndaky jarnamalary kabul etdiler. Şu öwrülişikli döwür barada Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada şeýle ýazýar: «Şol taryhy pursatda syýasy-ykdysady ýagdaýyň SSSR-de erbetleşýändigini duýup, özygtyýarlylygy isläp, 1990-njy ýylyň 22-nji awgustynda men Türkmenistanyň Ýokary Sowetiniň adyndan Jarnama bilen çykyş etdim. Şonda Türkmenistanyň bütin çäginde häkimiýetiň hökmürowan-lygyny, özbaşdaklygyny, doly ygtyýarlylygyny, mizemezligini, daşary ýurtlar bilen gatnaşyklarda özüniň garaşsyzlygyny we deňhukuklygyny, döwlet özygtyýarlylygyny kanuny taýdan durmuşa geçirjekdigimizi ygylan etdim». Iş ýüzünde SSSR atly imperiýa özüniň iň soňky pursatlaryny başdan geçirýärdi. Özygtyýarlylyk hakyndaky jarnamalar beýleki respublikalarda hem kabul edildi.

1991-nji ýylyň awgust wakalary. SSSR-iň dargamagy.

Respublikalaryň köpüsiniň özygtyýarlylyk baradaky jarnamalary kabul edýän döwründe SSSR-iň Prezidenti M.S.Gorbaçýow täzelenen soýuzy döretmek üçin göreşdi. Ol 1991-nji ýylyň iýulynda özüniň teleýaýlymdaky beýannamasynda 20-nji awgustda Moskwada respublikalaryň özbaşdaklygyny giňeltmegi göz önünde tutýan täzelenen soýuz şertnamasyna gol çekiljekdigini yglan etdi. Şondan soň ol Kryma dynç almaga gitdi.

SSSR-iň täzelenen däl-de, öňki bolşunda saklanmagynyň tarapdarlary Gorbaçýowyň Krymda dynç alýandygyndan peýdalanyp, 1991-nji ýylyň 19-njy awgustyna geçilýän gije adatdan daşary ýagdaý barada Döwlet komitetini (GKÇP) döretdiler. Onuň düzüminde wise-prezident G.Ýanaýewiň baştutanlygynda ýurduň hukuk goraýjy organlarynyň ýolbaşçylary we beýlekiler bardy. GKÇP ýurduň käbir ýerlerinde adatdan daşary ýagdaýy girizdi. Häkimiýet bilen ylalaşmaýan partiýalaryň we hereketleriň işini, halkyň köpçülikleýin köçä çykmalaryny gadagan etdi. Köpçülikleýin habar beriş serişdeleriniň üstünden berk gözegçiligi ýola goýup, Moskwa goşun girizdi.

B. Ýelsiniň russiýalylara ýüzlenmesinde GKÇP-niň hereketlerine Konstitusiýa garşy pitne hökmünde baha berildi. GKÇP-niň özi we onuň kararlary kanuny däl diýlip yglan edildi. Russiýanyň Prezidentiniň çagyryşy bilen moskwalylaryň onlarça münüsi hökümetiň ýerleşýän ýerini goramaga aýaga galdy. GKÇP-niň agzalary tussag edildi. Şeýlelikde, SSSR-i saklap galdyrmak baradaky iň soňky synanyşyk şowsuz tamamlandy. SSSR iş ýüzünde dargapdy, ony diňe resmileşdirmek galypdy.

Brest «üçlüginiň», Aşgabat «başliginiň» hem-de Ermenistanyň ýolbaşçylarynyň Almaata duşuşygy. 1991-nji ýylyň awgust wakalaryndan soň respublikalaryň köpüsi soýuz şertnamasyna gol çekmek islemediler. 1991-nji ýylyň 8-nji

dekabrynda Belowežde (Brestiň golaýynda) Belarussiýanyň, Russiýa Federasiýasynyň, Ukrainanyň ýolbaşçylary («*Brest üçlügi*») Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyny (GDA) döretmek baradaky ylalaşyga gol çekdiler. Bu üç döwlet öňki SSSR-iň düzümine girýän döwletleri Arkalaşygyň düzümine girmäge çagyrdy. Türkmenistanyň Ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň teklibi bilen Aşgabatda Orta Aziýa respublikalarynyň we Gazagystanyň ýolbaşçylary («*Aşgabat başligi*») ýygnanyp, Arkalaşygy döretmegiň meselelerine seretdiler. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň teklibi boýunça Arkalaşygy döredijiler diňe Russiýa, Ukraina, Belorussiýa bolman, onuň düzümine girjek ähli döwletler bolmalydygy barada ylalaşdylar.

1991-nji ýylyň 19-21-nji dekabrynda Almaatada «Brest «üçlüginiň», «Aşgabat başliginiň» we Ermenistanyň ýolbaşçylary duşuşdylar. Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygynyň döredilýändigini jar edildi. Bu duşuşykda halkara gatnaşyklarynyň subýekti hökmünde SSSR-iň ýaşamagyny bes edýändigini jar edilýärdi. 1991-nji ýylyň 25-nji dekabrynda M.S.Gorbaçýow teleýaýlym boýunça halka ýüzlenmesinde özüniň iş başyndan aýrylýandygyny yglan etdi. Taryhda 69 ýyl 360 gün höküm süren SSSR dargady.

1991-nji ýylyň ahyryna çenli GDA-nyň düzümine Moldowa we Azerbaýjan girdi.

Synan Soýuzyň emläklerini paýlaşmak we hasaplaşyk meseleleri. Bu meseläni Türkmenistanyň çözüşi. Soýuzdan galan mirasy paýlaşmak we serhet meselesi barada öňki respublikalaryň arasynda ylalaşyk baglaşyldy. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy Mukaddes Ruhnamada bu ylalaşyk boýunça çözülen meseleleri şeýle düşündiripdi: «Şol ylalaşykda, esasan, şu aşakdaky meseleler doly we gutarnykly çözüldi:

1. SSSR-iň düzüminden çykan garaşsyz döwletleriň serhetleriniň SSSR döwründäki çäklerinde mizemezligi ykrar edildi.

2. SSSR döwründe her döwletiň çäginde döredilen emläkler garaşsyz döwletleriň öz emläkleri diýlip ykrar edildi.

3. SSSR-iň daşary ýurtlardan algysy we bergisi, SSSR-iň almaz, walýuta gaznasynda, altyn hazynasynda saklanylýan altynyň, baýlygyň möçberi we garaşsyz döwletleriň algydaky, bergidäki paýy kesgittlendi».

Türkmenistanyň Ilkinji Prezidenti algy-bergi meselesinde geljekde dawalaryň turjakdygyny duýup, onuň hutma-hut nusgasy boýunça ylalaşdy. Mukaddes Ruhnamada bu meseläniň aýdyňlaşdyrylyşy şeýle beýan edilýär: «Türkmenistanyň SSSR-den 1991-nji ýylyň 4-nji dekabryna çenli döwürdäki algysy 1 milliard 87 *million* amerikan dollaryna barabar boldy.

Türkmenistanyň SSSR-e bergisi 707 *million* amerikan dollary diýlip kesgittlenildi. Türkmenistanyň SSR Soýuzynyň düzüminden çykan döwründäki doly hasaplaşygyň netijesinde algysy 380 *million* amerikan dollaryna barabar boldy. Bu puly SSSR-iň mirasdüşeri bolup galan Russiýa Federasiýasy tölemelidi». Türkmenistan Russiýanyň tölemeli bergisini geçdi.

SSSR-iň emlägini paýlaşmak meselesiniň iň çylşyrymlylarynyň biri ýaragly güýçleri paýlaşmak meselesidi. Ilkibada GDA ýurtlary bütewi harby güýçleri saklap galdyrmakçy boldular. Emma soňra olaryň hersi öz goşunyny döretmek ugrunda çykyş etdiler. Has jedelli we ýiti mesele Gara deňiz flotuny paýlaşmak boýunça Ukraina bilen Russiýanyň arasynda döredi. Russiýa özüniň ýadro döwleti derejesini saklap galdyrdy. Özlerini ýadro ýaragsyz döwlet hasaplan Belarussiýa, Ukraina we Gazagystan ýadro ýaraglaryny Russiýa berdiler. Baltikaýaka ýurtlary GDA girmäge garşy bolup, rus goşunlarynyň öz çäklerinden

çykarylmany talap etdi. 1994-nji ýylda bu sebitden rus goşunlarynyň çykarylmany tamamlandy.

GDA ýurtlarynda syýasy, ykdysady we medeni gatnaşyklar. GDA we Türkmenistan. GDA girýän döwletleriň arasynda dürli ugurlarda ýygjam gatnaşyklar dowam edýär. Diňe 1992-nji ýylda GDA girýän döwletleriň gatnaşyklaryny düzgünleşdirýän 250-den gowrak resminamanyň kabul edilmegem munuň aýdyň mysalydyr. Bitarap döwlet hökmünde Türkmenistan GDA-nyň harby guramalaryna, düzümlerine hem-de çärelerine gatnaşmaýar.

Türkmenistan häzirki wagtda GDA assosirlenen agza hökmünde gatnaşar. Bu Türkmenistanyň Bitaraplyk derejesinden gelip çykýan halkara borçlary bilen baglydyr. Ýurdumyzyň bu başlangyjy GDA-nyň döwlet baştutanlarynyň 2005-nji ýylda Kazanda bolan maslahatynda doly makullanyldy we goldanyldy. Ol degişli resminamalar bilen berkidildi. Türkmenistan GDA-nyň Ustawyna agza hökmünde gol çekmedi. Ol GDA-nyň işine gözegçi hökmünde gatnaşar. GDA ýurtlarynyň ählisinde diýen ýaly geçiş döwrüniň kynçylyklary ýeňilip geçilip, durnuklaşma döwri başlandy. 2006-njy ýylda GDA döwletleriniň ykdysady ösüşiniň ortaça derejesi 7%-e golaý boldy. Bu görkeziji Türkmenistanda 22%-e golaý, Gazagystanda 10%-e golaý boldy.

Soňky wagtlarda Garaşsyz Türkmenistanyň GDA döwletleri bilen gatnaşyklarynda düýpli öňegidişlik başlandy. 2007-nji ýylyň 28-nji maýynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Gazagystana resmi saparynyň barşynda Türkmenistanyň Arkalaşygyň işlerine GDA-nyň assosirlenen agzasy hökmünde gatnaşjakdygyny tassyklady. Türkmenistanyň Prezidenti G.Berdimuhamedow 2007-nji ýylyň 9-10-njy iýunynda Sankt-Peterburgda GDA döwletleriniň baştutanlarynyň resmi däl duşuşygyna gatnaşdy. 2007-nji ýylyň 5-nji oktyabrynda GDA döwletleriniň Duşanbede bolan Sammitine gatnaşan hormatly Prezidentimiz

Arkalasyga girýän döwletleriň ýolbaşçylary bilen gatnaşyklary ösdürmek hakynda ikitaraplaýyn gepleşikleriň uly tapgyryny geçirdi. Türkmenistanyň Prezidenti GDA-nyň döwlet baştutanlarynyň 2008-2010-njy ýyllardaky sammitlerine hem gatnaşdy.

Russiýa XX-XXI asyrlaryň sepgidinde

Prezident saýlawlary. B.N.Ýelsin. Russiýanyň täze Konstitusiasynyň kabul edilmegi. Entek SSSR dargamanka, Russiýa özbaşdaklyk ugrunda herekete başlady. 1991-nji ýylyň 12-nji iýunynda geçirilen saýlawlarda *Boris Ýelsin* Russiýanyň prezidentligine saýlanyldy.

Boris Nikolaýewiç Ýelsin (1931-2007).

Russiýa Federasiýasynyň ilkinji prezidenti. Ol 1955-nji ýylda Ural politehniki institutyny tamamlayar. Hünäri boýunça inžener-gurluşykçy. «Telewizion diň» diýen temadan diplom işini gorady. 1968-nji ýylda SSKP-niň Swerdlowsk obkomyna işe alynýar. 1976–1985-nji ýyllarda partiýanyň Swerdlowsk obkomyna ýolbaşçylyk edýär. 1985-nji ýylda Moskwa işe çagyrylyp, SSKP MK-nyň gurluşyk bölümüne ýolbaşçy bellenýär. Şol ýylyň ahyrynda

partiýanyň Moskwa şäher komitetiniň birinji sekretary bolýar. 1990--njy ýylda Russiýanyň Ýokary Sowetiniň başlygy wezipesine saýlanýar. 1990-njy ýylyň tomsunda

SSKP-niň XXVIII gurultaýynda kompartiýany we onuň baştutany M.S.Gorbaçýowy tankytlap çykyş edýär. Özi partiýanyň hataryndan çykýar. 1991-nji ýylda Russiýa Federasiýasynyň prezidentligine saýlanýar. 1999-njy ýylyň ahyryna çenli Russiýanyň Prezidenti boldy.

B.Ýelsin syýasy we ykdysady özgertmelere girişdi. Russiýanyň täze Konstitusiýasynyň taslamasyny işläp taýýarlamak meselesiniň üstünde ýiti syýasy göreş ýaýbaňlandy. Parlament Prezidentiň başlan özgertmelerini goldamady. Prezidentiň we parlamentiň arasynda ýiti gapma-garşylyk emele geldi.

Sentýabr aýynyň ahyrynda — oktýabr aýynyň başynda syýasy dartgynlyk has ýitileşdi. B.Ýelsin 1993-nji ýylyň 21-nji sentýabrynda Russiýanyň halk deputatларыnyň gurultaýynyň we Ýokary Sowetiniň ýatyrylýandygyny jar etdi.

Prezidentiň bu kararyna Ýokary Sowet, Konstitusion suduň agzalarynyň köpüsi garşy çykdy. Olar Prezidentiň hereketlerini Konstitusiýa laýyk gelmeýär diýip hasaplap, ony wezipesinden boşadylan diýip yglan etdiler. Halk deputatlary Prezident B.Ýelsiniň garşysyna durmak üçin özläriniň nobatdan daşary gurultaýyna ýygnandylar. Muňa jogap edip, B.N.Ýelsin Moskwada adatdan daşary ýagdaý yglan etdi, garşylyk görkezijileriň ýolbaşçylary tussag edildi.

1993-nji ýylyň 12-nji dekabrynda ählihalk ses berişliginiň netijesinde Russiýanyň täze Konstitusiýasy kabul edildi. Oňa laýyklykda Russiýa prezident respublikasyna öwrüldi.

B.Ýelsin bazar ykdysadyýete geçmek üçin özgertmelere başlady. Nyrhlar erkine goýberildi. Hökümet döwletiň ykdysadyýeti düzgünleşdirmek wezipesinden el çekdi. Döwlet eýeçiligindäki emläkleri hususylaşdyrmaga girişildi.

1996-njy ýylyň prezident saýlawlarynda halk özgertmeleri dowam etdirmek ugrunda ses berdi. B.Ýelsin ikinji möhlete prezidentlige saýlanyldy.

XX asyryň 90-njy ýyllarynyň ahylarynda, aýratyn-da 1998-nji ýylda Russiýany ykdysady krizis gurşap aldy. Onuň sebäbi Russiýanyň esasy eksport girdejileri bolan nebitiň, nebit önümleriniň, tebigy gazynyň dünýä bazarynda bahasynyň aşaklamagy bilen baglydy. Hökümet pensiýalary, sosial tölegleri, aýlyk haklaryny tölemekde kynçylyk çekdi. Ýurdy ykdysady kynçylykdan çykarmak üçin B.Ýelsin birnäçe gezek hökümet baştutanlaryny çalyşdy (W.N.Çernomyrdin, S.W.Kiriýenko, Ý.M.Primakow, S.W.Stepaşin).

Çeçenistanda Russiýanyň terrorizme garşy göreşi. 1991-nji ýylyň ahrynda öňki sowet goşunynyň generaly *Johar Dudaýewiň* ýolbaşçylygynda Çeçenistanyň birtaraplaýyn ýagdaýda özbaşdaklygy yglan edildi. Çeçenistan Russiýa Federasiýasynyň subýekti bolup durýar. Şol sebäpli Çeçenistanyň özbaşdaklygyny Russiýa we dünýä ýurtlary ykrar etmedi. 1994-nji ýylyň 11-nji dekabrynda Çeçenistany Russiýadan bölüp aýyrmak isleýänlere garşy harby hereketler başlandy. Emma gysga wagtda bu dawany çözmek başartmady. Çeçenistana daşary ýurtlardan hakynatutma terroristler gizlin ýol bilen aralaşmaga başlady. Terrorçylaryň eden-etdiliklerine garşy 1999-njy ýylyň awgust aýynda Çeçenistanda konstitusion düzgünleri dikeltmek ugrunda täze harby hereketler başlandy. Çeçenistanyň iri şäherlerinde harby düzgün girizildi. 2001-nji ýyla çenli Çeçenistanda kanuny häkimiýetiň gözegçiligi dikeldildi. 2003-nji ýylyň mart aýynda ähliahalk sala salyşlygynda Çeçenistan Respublikasynyň Konstitusiasy kabul edildi.

W.W.Putin. XXI asyryň başlarynda Russiýanyň ykdysadyýetiniň durnukly ösüşi. 1999-njy ýylyň 31-nji dekabrynda B.Ýelsin teleýaýlym arkaly halka ýüzlenmesinde indiki ýylyň ortasyna çenli özüniň prezidentlik ygtyýarlygynyň bardygyna garamazdan, meýletin iş başyndan aýrylýandygyny yglan etdi. Prezidentiň wezipesini ýerine ýetirmek hökümetiň baştutany W.W.Putine tabşyryldy. Prezident saýlawlary 2000-

nji ýylyň martyna bellendi. B.Ýelsiniň halka ýüzlenmesiniň ön ýanynda metbugatda W.Putiniň «Russiýa münýýlyklaryň sepgidinde» atly çykyşy çap edildi. Bu çykyş Russiýanyň geljegini kesgitlemek üçin maksatnamady. Onda Russiýany häzirki zamanyň ösen döwletleriniň hataryna çykarmak göz önüne tutulýardy. Maksatnamada Russiýada bagtly geljegi gurmak üçin jemgyýetde agzybirliги gazanmak, döwleti berkitmek, ykdysadyýeti çalt depginler bilen ösdürmek, ylma, bilime, saglygy goraýşa, medeniýete döwlet goldawyny güýçlendirmek bellenilýärdi. Munuň özi W.Putiniň prezidentlige dalaşgärlik maksatnamasydy. *Wladimir Putin* 2000-nji ýylyň mart aýynda bolan saýlawlarda Russiýanyň prezidentligine saýlanyldy.

Wladimir Putin — Russiýanyň ikinji prezidenti. Ol 1952-nji ýylda Sankt-Peterburgda dogulýar. 1975-nji ýylda Leningrad uniwersitetiniň ýuridiki fakultetiniň halkara gatnaşyklary bölümini tamamlýar. Döwlet howpsuz-lyk komitetine gulluga alynýar. Germaniýada 1985–1990-njy ýyllarda harby gullukda bolýar. 1990-njy ýylda harby gullukdan meýletin aýrylýar. Şu döwürden W.Putiniň terjimehalynda syýasy tapgyr başlanýar. Ol Leningrad uniwersitetiniň rektorynyň halkara gatnaşyklary boýunça maslahatçysy bolýar. Soňra Leningrad sowetinde A.Sobçagyň maslahatçysy bolýar. 1994-nji ýylda Sankt-Peterburgyň hökümet baştutanynyň birinji orunbasary bolýar. 1996-njy ýylda Moskwa gidýär. Russiýanyň Prezidentiniň iş dolandyryjysynyň orunbasary bolýar. 1997-nji ýylda Prezidentiň diwanynyň başlygynyň orunbasary, 1998-1999-njy ýyllarda

Russiýanyň Federal howpsuzlyk gullugynyň başlygy, 1999-njy ýylda Howpsuzlyk Geňeşiniň başlygy wezipelerinde işleýär. 1999-njy ýylyň awgustynda ilki hökümetiň baştutanynyň wezipesini ýerine ýetiriji, soňra hökümet baştutany edilip bellenýär. B.Ýelsin iş başyndan meýletin aýrylandan soň prezidentiň wezipesini ýerine ýetiriji bolýar. 2000-nji ýylyň martynda bolan saýlawlarda ýeňiş gazanyp, Russiýanyň ikinji prezidenti boldy. 2004-nji ýylda ol bu wezipä ikinji gezek saýlandy. 2008-nji ýylyň maý aýynda prezidentlik wezipesini tabşyrandan soň «Bütewi Russiýa» partiýasynyň öňbaşçysy we ýurduň hökümet ýolbaşçysy boldy.

W.Putiniň prezidentliginiň birinji möhletinde *M.Kasýanow*, ikinjisinde *M.Fradkow*, soňragynda *W.Zubkow* hökümete baştutanlyk etdiler. W.Putin Russiýanyň syýasy ulgamyny durnuklylaşdyrmaga, ýurtda agzybirliги pugtalandyrmaga, demokratik özgertmelere gönükdirilen syýasaty alyp barýar.

Ykdysadyýetde salgyt we gümrük özgertmeleri geçirildi. Salgytlar 30%-den 13%-e çenli azaldyldy. Oba hojalygynda fermer hojalyklary döredildi. Ýere hususy eýeçilik girizildi. Daýhanlara ýeňillikli döwlet karz pullary berlip başlandy. Netijede, oba hojalygynda öňegidişlik başlandy. Hasylylyk artdy.

W.Putiniň geçirýän özgertmeleriniň netijesinde Russiýada ykdysady galkynyş başlandy. Ýurduň daşary ýurtlara bergisi üzülip başlandy. Sosial tölegler, aýlyk haklary, pensiýalar yzygider köpeldildi. Halkyň hal--ýagdaýy gowulandy. Geçirilen çäreleriň netijesinde Russiýanyň ykdysady kuwwatlylygy artdy.

XXI asyryň başlaryndan başlap Russiýanyň ykdysadyýeti durnuklylaşyp, içkerki önümiň öndürilişiniň ýyllyk ösüşi 6-7 %-e çenli ösdi. Onuň beýle çalt ösmegi daşary ýurt maýadarlaryny

gyzyklandyryp, olaryň Russiýanyň ykdysadyýetine uly maýa goýumlaryny goýmagyna getirdi.

Bilim, ýaşayyş jaý, agrosenagat toplumy, saglygy goraýyş babatda milli maksatnamalar işlenip düzüldi. Döwlet bu pudaklary goldamak üçin uly maýa goýumlaryny goýdy. 2007-nji ýylyň güýzünde ýurdy ösdürmegiň 2020-nji ýyla çenli uzak möhletleýin maksatnamasy işlenip düzüldi.

2007-nji ýylyň 3-nji dekabrynda Russiýanyň döwlet Dumasyna saýlawlar geçirildi. Saýlawlaryň netijesinde sesleriň köplüginı «Bütewi Russiýa» partiýasy gazandy. Onuň partiýa sanawyna Prezident W.Putin öňbaşçylyk etdi.

2007-nji ýylyň dekabrynda «Bütewi Russiýa» partiýasynyň adyndan nobatdaky prezident saýarlaryna kandidat hökmünde Dmitriý Medwedew hödürlenildi. Ony W.Putin hem goldady. D.Medwedew W.Putine özüniň prezidentlige saýlanan ýagdaýynda hökümete baştutanlyk etmegi teklip etdi. W.Putin teklip bilen ylalaşdy. 2008-nji ýylyň martynda Russiýada nobatdaky prezident saýlawlary geçirildi. Onda *Dmitriý Anatolyewiç Medwedew* sesleriň 70%-inden gowragyny gazanyp, Russiýanyň prezidentligine saýlandy. Ol maý aýynyň başynda bu wezipä girişdi.

Dmitriý Medwedew — Russiýanyň üçünji Prezidenti 1965-nji ýylda Sankt-Peterbirgda doguldy. 1987-nji ýylda Leningrad döwlet uniwersitetiniň ýuridiki fakultetini tamamlap, hukukçy hünärini ele aldy. 1990-njy ýylda aspiranturany tamamlap, ýuridiki ylym-laryň kandidaty diýen alymlyk derejesini aldy. 1990-1999-njy ýyllarda öz tamamlan ýokary okuw mekdebinde mugallymçylyk etdi. Raýat hukugy

boýunça ýazan okuw kitaby üçin 2001-nji ýylda Russiýa Federasiýasynyň hökümetiniň bilim boýunça baýragyna mynasyp boldy. 1999-2003-nji ýyllarda Russiýanyň Prezidentiniň administrasiýasynyň başlygynyň orunbasary wezipesinde işledi. 2000-nji ýylyň iýunynda «Gazprom» açyk paýdarlar jemgyýetiniň direktorlar geňeşiniň başlygy boldy. 2003-2005-nji ýyllarda Russiýanyň Prezidentiniň administrasiýasynyň başlygy bolup işledi. D. Medwedew 2005-nji ýylyň 14-nji iýunynda hökümetiň başlygynyň orunbasary bellendi.

Russiýa Federasiýasynyň iki asyryň sepgidindäki daşary syýasaty. Milli bähbitlerini goramak Russiýanyň daşary syýasatynyň özenini düzýär. 2000-nji ýylda Russiýanyň daşary syýasatynyň baş ýörelgesi kabul edildi. Oňa laýyklykda ýurduň daşary syýasaty onuň içerki ösüşi üçin amatly şertleri döretmekden ybaratdyr. Russiýa dünýäniň 189 döwleti bilen diplomatik gatnaşyklary alyp barýar. 2002-nji ýylda ol senagat taýdan ösen döwletleriň «sekizligine» (Russiýanyň «Uly ýediligiň ýurtlarynyň» hataryna goşulmagy bilen indi ol «Uly sekizlige» öwrüldi) girdi. 2006-njy ýylda Russiýa «Uly sekizligiň ýurtlaryna» ýolbaşçylyk etdi.

1992-nji ýylda Russiýa we ABŞ «Sowuk uruş» ýagdaýynyň bes edilýändiginiň hakda Kemp-Dewidde jarnama gol çekdiler. 1993-nji ýylyň başynda bu iki döwlet strategik hüjüm ediş ýaraglaryny çäklendirmek hakda şertnama baglaşdylar. Ol 2003-nji ýyla çenli iki tarapyň raketa-ýadro güýçlerini 66%-e çenli azaltmagy göz önünde tutýardy. 2002-nji ýylda hem Russiýa ABŞ bilen strategik hüjüm ediş ýaraglaryny çäklendirmek baradaky şertnama gol çekdi.

Russiýa halkara terrorçylygyna garşy işjeň göreş alyp barýar. Ol Garaşsyz Döwletleriň Arkalaşygyna girýän döwletler bilen hyzmatdaşlygy ösdürmäge aýratyn ähmiýet berýär.

Russiýa daşary syýasatynda Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary bilen gatnaşyklara aýratyn üns berýär. Ol ýurtlar Russiýanyň esasy söwda-ykdysady hyzmatdaş-larydyr.

2001-nji ýylda Russiýanyň önbaşçylygynda Russiýanyň, Hytaýyň, Gazagystanyň, Gyrgyzystanyň, Täjigistanyň, Özbegistanyň gatnaşmagynda *Şanhaý hyzmatdaşlyk guramasy* döredildi. Russiýa Hytaýy we Hindistany strategik hyzmatdaşlary hasaplaýar. Russiýa Owganystanda terrorçylara ýardam berýän talybanlaryň düzgünine garşy harby hereketlere ýakynadan kömek etdi. Ol Yrakda, Ýakyn Gündogarda milli ylalaşygyň gazanylmagy ugrunda çykyş edýär. Arap ýurtlary bilen Russiýanyň ýygjam ykdysady gatnaşyklary bar. Afrika, Latyn Amerikasy ýurtlary bilen hyzmatdaşlygyny berkidýär. Umuman, Russiýa halkara gatnaşyklarynda işjeň daşary syýasaty ýöredýär.

Russiýanyň Türkmenistan bilen dostlukly gatnaşyklary. Türkmenistan bilen Russiýany taryhy hoşniýetli gatnaşyklar baglanyşdyrýar. Garaşsyzlyk ýyllarynda bu iki döwletiň özara hyzmatdaşlygy hasam pugtalandy. Iki döwletiň ilkinji prezidentleri S.A. Nyýazow we B.N. Ýelsin tarapyndan baglaşylan dostluk we hyzmatdaşlyk baradaky Şertnama gyşarnyksyz berjaý edildi.

Türkmenistan bilen Russiýanyň arasynda ykdysady ugurda, hususan-da ýangyç-energetika ulgamynda uzak möhletleýin hyzmatdaşlyk alnyp barylýar. 2003-nji ýylda iki döwletiň arasynda gaz pudagynda işjeň hyzmatdaşlygy dowam etdirmek barada 25 ýyllyk döwletara ylalaşygyna gol çekildi. Häzirki wagtda iki döwlet hem bu ugurdaky hyzmatdaşlygy dowam etdirýärler.

Iki döwletiň arasynda gumanitar ulgamdaky özara gatnaşyklar has ösýär. Türkmen ýaşlarynyň birnäçesi Russiýanyň ýokary okuw jaýlarynda okadylýar.

2007-nji ýylyň 23-24-nji aprelinde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Russiýa

Federasiýasyna resmi iş sapary boldy. Bu sapar Türkmenistanyň bu beýik ýurt bilen gatnaşyklarynda taryhy dowam edip gelen hyzmatdaşlyga täze badalga berdi. Russiýa Federasiýasynyň şol wagtky Prezidenti Wladimir Putin 2007-nji ýylyň maý aýynda Türkmenistanda resmi iş saparynda boldy. Döwlet baştutanlary nebit-gaz toplумы we energiýa serişdelerini ibermek ulgamlarynda giň möçberli türkmen-rus hyzmatdaşlygyny mundan beýläk-de ösdürmäge aýratyn gyzyklanma bildirdiler.

Russiýa Federasiýasynyň, Gazagystanyň we Türkmenistanyň döwlet baştutanlarynyň 2007-nji ýylyň 12-nji maýynda Türkmenbaşy şäherinde geçen duşuşygynda Hazarýaka gaz geçirijisini gurmak meselesi ara alnyp maslahatlaşyldy. Şol ýylyň 20-nji dekabrynda Moskwada Hazarýaka gaz geçirijisini gurmakda hyzmatdaşlyk etmek hakynda Türkmenistanyň, Russiýanyň, Gazagystanyň arasynda Ylalaşyga gol çekildi. Taraplar Nowyý Uzen (Gazagystan) — Bereket (Türkmenistan) — Gürgen (Eýran) demir ýoluny gurmaga gyzyklanma bildirdiler. Onuň gurluşygyna 2007-nji ýylyň 1-nji dekabrynda ak pata berildi. Bu ýol «Demirgazyk—Günorta» demir ýol taslamasynyň amala aşmagynda möhüm ädimdir. Ol sebitiň döwletlerine Pars aýlagyna göni çykmak mümkinçiligini döredýär.

2008-nji ýylyň 4-5-nji iýulynda Russiýanyň Prezidenti Dmitriý Medwedewiň Türkmenistana ilkinji resmi sapary boldy. Hormatly Prezidentimiziň 2009-njy ýylyň 24-25-nji martynda Russiýa Federasiýasyna bolan saparynyň dowamynda gol çekilen resminamalaryň toplумы türkmen-rus gatnaşyklarynyň mundan beýläk-de çuňlaşmagynyň hukuk binýadyny goýdy. Ol ylalaşyklaryň arasynda hukuk goraýjy edaralaryň arasyndaky ylalaşyk, Türkmenbaşy—Astrahan suwulag uzeli, Mahaçkala demir ýol menziliň üstünden demir ýol-parom gatnawyny guramak hakynda ylalaşyk, maýa goýum taslamalaryny höweslendirmek barada hökümetara ylalaşygy,

bilim barada döwlet nusgasyndaky resminamalary özara ykrar etmek hakynda hem-de ylmy we ylmy-mugallymçylyk işgärlerini hünär synagyndan geçirmek hakyndaky hyzmatdaşlyk hakyndaky hökümetara ylalaşyklary bar. Milli Liderimiziň Russiýa Federasiýasyna döwlet saparyna gabatlanyp 23-25-nji martda Moskwada Türkmenistanyň dokma, haly we zergärçilik önümleriniň sergi-ýarmarkasy, türkmen-rus ykdysady forumy geçirildi. Ýeri gelende ýatlasak, 2008-nji ýylyň awgustynda Aşgabatda Russiýa Federasiýasynyň Milli sergisi geçirilipdi.

2009-njy ýylyň 29-njy noýabrynda hormatly Prezidentimiz Russiýa Federasiýasynda iş saparynda bolup, dostlukly döwletiň Baştutany bilen hyzmatdaşlygy ösdürmegiň meselelerini ara alyp maslahatlaşdy.

Iki döwletiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň depginini ýokarlandyrmakda ykdysady hyzmatdaşlyk boýunça hökümetara türkmen-rus toparyna uly orun degişlidir. Soňky üç ýyla golaý wagtyň içinde Aşgabatda we Moskwada onuň birnäçe mejlisi geçirilip, hyzmatdaşlygyň häzirki ýagdaýy hem-de ony ilerletmegiň meseleleri giňden ara alnyp maslahatlaşyldy. Russiýa 2008-nji ýylda Türkmenistanyň daşary söwdasynda 1-nji orny eýeledi. 2008-nji ýylda iki döwletiň arasyndaky haryt dolanyşygy 6,9 mlrd amerikan dollaryna ýetdi. Russiýaly maýadarlaryň gatnaşmagynda gatnaşmagynda Türkmenistanda birnäçe taslamalar amala aşyrylýar.

Russiýa Rederasiýasynyň aýratyn subýektleri we oblastlary — Tatarystan Respublikasy, Astrahan, Sankt-Peterburg oblastlary bilen Türkmenistanyň arasyndaky gatnaşyklar barha işjeň häsiýete geçýär.

Hormatly Prezidentimiziň başlangyjy bilen Kazan—Aşgabat aralygynda geçirilen «Ýüpek ýoly-2009» awtorallisi Türkmenistanyň, Gazagystanyň we Russiýanyň halklarynyň arasyndaky dostlukly gatnaşyklaryň berkemeginde möhüm

ädim boldy. Onuň Türkmenbaşy—Aşgabat aralygyndaky jemleýji tapgyryna badalga bermek üçin üç döwletiň Baştutanlary 2009-njy ýylyň 13-nji sentýabrynda Hazaryň kenaryndaky Türkmenbaşy şäherinde duşuşdylar.

Iki döwletiň arasynda medeni-gumanitar ulgamdaky özara gatnaşyklarynyň çygry giňelýär. 2009-njy ýylyň aprelinde Türkmenistanda Russiýanyň medeniýet günleri geçirildi, 2010-njy ýylyň iýunynda bolsa Russiýada Türkmenistanyň medeniýet günleri geçirildi. 2009-njy ýylyň iýunynda ýurdumyzyň medeni toparý tatar halkynyň Sabantuý baýramçylygy mynasybetli dabaralara gatnaşdy. 2009-njy ýylyň sentýabr aýynyň soňky hepdesinde Türkmenistanda rus diliniň günleri geçirildi. 2009-njy ýylyň oktýabrynda Sankt-Peterburgda «Türkmenistan — Galkynyşyň ýurdy» atly Türkmenistanyň milli sergisi geçirildi.

Türkmenistanyň Bilim ministrligi bilen Russiýa Federasiýasynyň Bilim boýunça federal agentliginiň arasynda 2008-nji ýylyň 4-nji iýulynda gol çekilen «Aşgabat şäherinde I.M.Gubkin adyndaky Russiýa döwlet nebit we gaz uniwersitetiniň şahamçasyny döretmek hakyndaky» Teswirnama laýyklykda 2008-nji ýylda bu şahamçanyň taýýarlyk bölümüne diňleýjiler seçilip alyndy. 2007-2008-nji okuw ýylyndan başlap türkmen talyplarynyň bir topary Russiýa Federasiýasynyň ençeme ýokary okuw mekdeplerine nebit-gaz toplumy ugrundan ýokary bilim almak üçin döwletimiz tarapyndan ugradylýar. Russiýa Federasiýasynyň Prezidenti Dmitriý Medwedewiň Aşgabada 2009-njy ýylyň dekabrynda bolan iş sapary mahalynda iki halkyň dostlugynyň ýene bir simwolyna öwürülen A.S. Puşkin adyndaky türkmen-rus mekdebiniň täze binasynyň açylyş dabarasý boldy.

Gündogar Ýewropa ýurtlarynda Halk demokratiýasy döwletleriniň emele gelmegi

II jahan urşunyň tamamlanmagy dünýä taryhynyň ösüşini täze ugra gönükdirdi. Dünýä biri-birine gapma-garşy iki ulgama bölündi. Uruşda esasy ýeňiji döwletler bolan SSSR we ABŞ dünýäde öz täsirini artdyrmak üçin göreşe başlady. Şol göreş hem uruşdan soň milli azatlygyny gazanan döwletleriň ösüş ýoluny kesgitläpdi.

Ýewropa ýurtlarynda garşylyk görkeziş hereketi. Ýaragly gozgalaňlar. 1944-1945-nji ýyllarda sowet goşunlary Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň faşizmden azat edilmegine işjeň gatnaşdylar. Entek ikinji jahan urşy dowam edýärkä faşistik basybalyjylaryň zulumyna garşy birnäçe ýurtlarda garşylyk görkeziş hereketi başlanypdy. Garşylyk görkeziş hereketi birnäçe ýurtlarda uly halk gozgalaňlaryna ösüp geçipdi. Şeýle gozgalaňlar Gündogar Ýewropada: Polşada, Rumyniýada, Bolgariýada, Ýugoslawiýada, Çehoslowakiýada, Wengriýada bolup geçdi. Gozgalaňlaryň ählisine diýen ýaly çepçi güýçler, köplenç kommunistler ýolbaşçylyk etdiler. Olaryň önbaşçylary II jahan urşunyň başlanmagy bilen Moskwa giden we sowet goşunynyň ýeňşi bilen ýurtlaryna dolanyp gelen kommunistlerdi (Polşa – W. Gomulka, Rumyniýa – Nina Pauker, Çehoslowakiýa – Klement Gotwald, Wengriýa – Laslo Raýk, Matýaş Rakoşi, Bolgariýa – Georgiý Dmitrow). Gündogar Ýewropa kommunistleri SSSR-iň kömegine bil baglap, faşistlere garşy hereketi häkimiýet ugrundaky göreş bilen utgaşdyrdylar. Dogrudan-da, SSSR olara ählitaraplaýyn kömek hem berdi. Çünki Sowet Soýuzy Gündogar Ýewropany öz täsiri astyna düşürmegi maksat edinipdi. SSSR gozgalaňlara «öz adamlary» ýolbaşçylyk etmese ýa-da häkimiýete başga adamlar dalaş etse her edip, hesip edip beýle çykyşlaryň basylyp ýatyrylmagyny gazanýardy. 1944-nji ýylyň awgustynda başlanan Polşadaky

Varşawa gozgalaňyny ýadyňyza salyň! Şol gozgalaňa inlisler bilen hyzmatdaşlykda bolan toparyň ýolbaşçylyk edendigi üçin SSSR gozgalaňçylara kömek etmändi hem-de faşistlere ony basyp ýatyrmaga mümkinçilik beripdi.

SSSR öz goşunlary ýakynlaşan Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň köpüsinde dürli ýollar bilen kommunistleriň ýolbaşçylygyndaky gozgalaňlary taýýarlamagy başardy. Şeýle gozgalaňlar 1944-nji ýylyň awgust-oktýabr aýlarynda Rumyniýada, Bolgariýada, Ýugoslaviýada, Çehoslowakiýada bolup geçdi. Rumyniýada halk Antoneskunyň faşistik düzgünini agdardy. Bolgariýada kommunistleriň ýolbaşçylygyndaky gozgalaňçylar häkimiýeti basyp aldyldar. Ýurtda K.Georgiýewiň ýolbaşçylygynda Watançylyk bileleşigi döredildi. Ýugoslaviýada döredilen halk-azat edijilik goşuny 1944-nji ýylyň başyna çenli ýurduň uly bölegini faşistlerden azat etmegi başardy. 1944-nji ýylyň 20-nji oktýabrynda sowet goşunlarynyň kömegi bilen ýurduň paýtagty Belgrad faşistlerden azat edildi.

Häkimiýet hakyndaky mesele. 1944-nji ýyldan başlap güýçlenen halk gozgalaňlary döwründe faşistleriň basyp alan ýurtlarynda olara garşy halk bileleşikleri döräpdi. Faşizme garşy göreşiň esasy guramaçylary-da şolar bolupdy. Gozgalaňlar netijesinde köplenç häkimiýeti Halk bileleşikleri ele alyp, köplenç gatyşyk hökümetleri döredipdiler. Halk bileleşiginiň döreden täze döwlet gurluşy *halk demokratiýasy* adyny alypdy. Aslynda, halk demokratiýasy köp partiýalylyga we jemgyýetiň dürli gatlaklaryna esaslanan döwlet gurluşy bolmalydy. Halk bileleşiginde başda dürli syýasy partiýalaryň sözleri diňlenilýärdi. Haçanda baş duşman – faşistler ýurtdan kowlup çykarylandan soňra, bileleşige girýän beýleki partiýalary kommunistler syýasy sahnadan düşürip başladylar. SSSR-iň täsiri bilen kem-kemden häkimiýet hakyndaky mesele kommunistleriň peýdasyna çözüldi. Tiz wagtda Halk demokratiýasyny proletariat diktaturasynyň bir görnüşi

hökmünde düşünip başladylar. Gatyşyk hökümetlerde SSSR-e daýanýan kommunistler beýleki syýasy toparlaryň wekillerini döwlet guramalaryndan çetleşdirip, olaryň garşy çykanlaryny yzarlap başladylar.

Gündogar Ýewropa we «sowuk urşun» başlanmagy. Gündogar Ýewropanyň syýasy ykbaly Ýalta we Potsdam maslahatlarynda çözülipdi. Bu iki maslahatyň kararlary ýeňiji döwletleriň iş ýüzünde Ýewropa kontinentini öz aralarynda paýlaşandygyny aňladýardy. 1945-nji ýylyň aprelinde bolan San-Fransisko maslahatynda kabul edilen «Azat edilen Ýewropa baradaky Jarnamada» SSSR, ABŞ we Beýik Britaniýa faşistlerden azat edilen ähli ýurtlarda demokratik özgertmeleri goldamak, olaryň geljekki ösüş ýoluny saýlap almak hukugyny kepillendirmek barada ylalaşdylar. Emma Pariž ýaraşyk şertnamasynyň taýýarlanýan mahalynda ýeňiji döwletleriň Gündogar Ýewropa babatdaky garaýyşlarynda çaprazlyk ýitileşip başlady. Trumeniň doktrinasynyň kabul edilmegi bilen SSSR bu sebitdäki işjeňligini artdyrdy. SSSR Marşalyň meýilnamasy boýunça amerikan kömegini almaga meýil bilen Polşa we Çehoslowakiýa berk basyş görkezdi. SSSR hem ABŞ ýaly öz täsirinde saklamak isleýän ýurtlaryna ýeňillikli kömek berip başlady.

Ykdysadyýetdäki we halkyň durmuşyndaky özgerişler. Ikinji jahan urşy Gündogar Ýewropa ýurtlaryna ägirt ykdysady we demografiki ýitgileri getiripdi. Önümçilik we ulag infrastrukturasynyň bozulmagy, puluň hümmetiniň pese gaçmagy, döp bolan söwda gatnaşyklarynyň bozulmagy, harytlaryň ýetmezçiligi sebitiň ähli döwletleri üçin hem häsiýetli ýagdaýdy. Uruşdan iň köp zyýan çeken döwletler Polşa we Wengriýady. Olar milli baýlygynyň 40%-ni uruşda ýitiripdiler. Uruş netijesinde sebitiň dünýä ykdysadyýetindäki orny 2 esse peselipdir. Ýewropanyň halk demokratiýasy ýurtlarynda (Polşa, Wengriýa, Rumyniýa, Bolgariýa, Çehoslowakiýa, Ýugoslawiýa, Albaniýa, GDR)

kommunistleriň ýolbaşçylygynda we SSSR-iň olary goldamagy bilen kem-kemden hususy eýeçilik çäklendirilip başlandy. Ilki öňki faşistlere degişli bolan eýeçilikler döwlet eýeçiligine geçirilip, ykdysadyýetde döwlet pudagy döredildi. Soňra faşistler bilen hyzmatdaşlyk eden hususyýetçileriň emlägi ellerinden alyndy. Iri senagat we ýer eýeleriniň eýeçiligi ellerinden alnyp, zor bilen döwletiň haýryna geçirmek başlandy. Bu çäreleriň ählisi «ykdsadyýeti millileşdirmek» diýlip atlandyryldy. Dogry, millileşdirmek Merkezi we Günorta-Gündogar Ýewropa ýurtlarynda birmeňzeş bolmady. Mysal üçin, Ýugoslawiýada ähli iri we orta baýlaryň emlägi ellerinden zorluk bilen alyndy. Kābir ýurtlarda döwlet senagat eýelerinden olaryň kärhanalaryny kem-kās bahasyna satyn alan bolsa, kāsinde hususyýetçileriň önümçiliginiň üstünden öz gözegçiligini gurnady. Umuman, haýsy görnüşde bolsa-da ykdysadyýetde döwlet agalygy dikeldildi.

Merkezi we Günorta-Gündogar Ýewropa ýurtlarynda geçirilýän özgerdişleriň ümzügi sosializme tarapdy. Geçirilýän çäreler öz gözbaşyny SSSR-iň tejribesinden alýardy. Ol ýurtlaryň köpüsinde SSSR-iň öz goşunyny saklamagy täze düzgüniň duşmanlaryna haýbatdy.

Ýewropadaky halk demokratiýasy ýurtlaryndaky halk köpçüliginiň ýagdaýy barada gürrüň edilende iki sany möhüm pursady hasaba almalydyrys. Birinjiden, ikinji jahan urşunyň esasy söweş meýdanyna öwrülen Ýewropanyň ýurtlary onuň weýrançylygyny dikeltmegi başdan geçirýärdi. Dikeldişiň ejirini bolsa halk öz gerdeninde çekýärdi. Ikinjiden, hut şu agyr pursatlarda täze jemgyýete geçiş döwri başlanypdy. Günbatar Ýewropa ýurtlarynyň uruşda çeken zyýanlary «hudaýyň gargany» bolsa, SSSR-iň olaryň boýnuna dakan täze düzgüni «pygamberiň hasasy bilen dürtmesi» ýaly bolupdy. Sosialistik özgerdişler urşuň weýrançylygyndan saplanmaga ýaňy başlan halkyň gün-güzeranyny kynlaşdyrýardy.

Sosialistik gurluşyň gapma-garşlyklary we ýalňyşlyklary. Ýewropanyň halk demokratiýasy ýurtlary sosializmiň stalinçilik nusgasyny baýdak edinip, ösüp başladylar. SSSR-iň döwlet ýolbaşçylary ol ýurtlaryň ýolbaşçylaryndan tizräk sosializme geçmegi talap edýärdi. Staliniň talaby bilen ol ýurtlarda-da agyr senagaty ösdürmek başlandy. Olarda öň döp boýunça ösüp gelýän ýeňil we azyk senagatlary ünsden düşürildi. Oba ilatyny ezmegi güýçlendirmegiň hasabyna agyr senagat ösdürildi. Obalarda kolhozlar gurlup başlandy. SSSR-iň tejribesiniň ýerli şertlere laýyk gelmeýändigini aýtmagy başaran döwlet ýolbaşçylary Staliniň talaby bilen milletçilikde aýplanýardy. Milli aýratynlygy ýüze çykarmak gadagan edilipdi. Polşada daýhanlary kolhozlara çekmäge şertleriň heniz taýýar dälidigini aýdan polýak kommunistleriniň ýolbaşçysy W.Gomulka 1948-nji ýylda SSSR-iň talaby bilen wezipesinden boşadyldy we oňa milletçilik ýarlygy ýelmendi. Onuň ýerine SSSR-e gulak asyjy *Boleslaw Berut* getirildi.

«Synpy duşman» diýlip aýplanyp, edil SSSR-däki ýaly jezalandyryş çäreleri geçirildi. Görnükli döwlet işgärleriniň birnäçesi jezalandyryldy. Polşadan W. Gomulka, Wengriýadan L.Raýk, Z. Tildi, Çehoslowakiýadan G.Gusak, Tiso, Albaniýadan K.Dzodze, Rumyniýadan L.Patraşkanu, Bolgariýadan T.Kostow, N. Petkow ýaly partiýanyň iň görnükli wekilleri-de şol jezalandyryşdan aman sypmadylar.

Köp partiýaly parlament düzgüniniň ýok edilmegi. Dolandyryşda hökmürowanlyk düzgüniniň ornaşdyrylmagy. SSSR-de ýeke-täk partiýa ýurdy dolandyryan wagty Ýewropada halk demokratiýasy ýurtlaryndaky köp partiýaly parlament düzgünü Stalini biynjalyk edýärdi. Köp partiýalylygyň ýok edilmegi-de SSSR-iň tejribesinde bardy ahryryn. Şol tejribe Ýewropa ýurtlarynda hem ulanyldy.

Wengriýada, Rumyniýada, Ýugoslawiýada, Albaniýada köp partiýalylyk gadagan edildi. GDR-de, Polşada, Çehoslowakiýada, Bolgariýada köp partiýalyk saklansa-da, kompartiýadan beýlekileri syýasy özbaşdaklygyny ýitiripdiler. Olar kommunistleri ähli babatda goldap, iş ýüzünde kompartiýalaryň bir bölegine öwürüldiler. Häkimiýet kommunistleriň eline doly geçdi. Bu wakalar halk-demokratik rewolýusiýalary diýlip atlandyryldy. Şundan soňra sosializm gurluşygyna giňişleýin girişildi.

SSSR-iň ýolbaşçylary Ýewropadaky halk demokratiýasy ýurtlarynyň kompartiýalaryna öz diýenlerini etdirmek üçin 1947-nji ýylyň sentýabrynda Polşanyň Şklýarsk-Poremba şäherinde SSSR-iň, Fransiýanyň, Italiýanyň we Gündogar Ýewropa ýurtlarynyň kompartiýalarynyň maslahatynda kompartiýalaryň «*Maglumat gullugynyň merkezini*» döretdiler. Ol merkez Moskwada ýerleşýärdi. Onuň maslahatlarynda köp partiýaly parlament gurluşyny ýok etmek barada teklipler, sosializm gurluşynyň gidişindäki ýüze çykýan beýleki meseleler ara alnyp maslahatlaşylýardy.

Ýewropadaky halk demokratiýasy ýurtlarynyň içinde ýeke-täk Ýugoslawiýa kommunistleri *Iosif Broz Titonyň* (1892–1980) ýolbaşçylygynda Staliniň buýruklaryny ret etmegi başardylar. 1946-njy ýylda jedelli Triýest meselesinde arkasyny almandygy üçin Titonyň Stalinden göwni galypdy. Ähli meselelerde Moskwanyň «hossarlygy» Tito ýaramaýardy. Üstesine Balkanlarda özüni aýratyn hukukly saýýan Ýugoslawiýa «uly aga» bolan SSSR bilen gatnaşyklarynda hem özüne aýratyn ýeňillikleriň berilmegini isleýärdi. Ýugoslawiýa Albaniýany özüni birikdirmek meselesini hem gün tertibinden aýyрмаýardy. Stalin geljekde Albaniýanyň Ýugoslawiýa federasiýasynyň düzümine girmek mümkinçiligini aradan aýyrmasa-da, Titonyň ol ýere goşun salmak baradaky talabyny ret edipdir. 1948-nji ýylyň ýanwarynda Ýugoslawiýanyň we Bolgariýanyň Balkan utgaşygyny berkitmek baradaky

ylalaşygy sowet-ýugoslaw gapma-garşylygyny has-da çuňlaşdyrdy. Stalin «pitneçileri» dessine Moskwa çagyrypdyr. Bolgar öňbaşçysy G. Dimitrow «ýalňyşyny» boýun alsa-da, I.B. Tito «günäsiniň boýnuna goýulmagy üçin» Moskwa gitmekden boýun towlapdyr. 1948-nji ýylyň 18-nji martynda SSSR Ýugoslawiýdan ähli hünärmenlerini yzyna çagyrypdyr. 27-nji martda we 4-nji maýda Stalin Tito sosializm gurmakda onuň «ýalňyşlyklaryny» düşündirmek üçin Moskwa çagyryp, iki sany hat ýollapdyr. 1948-nji ýylyň iýunynda kompartiýalaryň maglumat gullugynyň merkezi «Ýugoslawiýa kompartiýasyndaky ýagdaý hakynda» karar çykardy. Şol kararda bu partiýanyň ýolbaşçylary marksizm-leninizm ýörelgesinden yza çekilmekde we buržuaz milletçilikde aýplanýardy. Ýugoslawiýa kompartiýasynyň ýolbaşçylaryny «Sagdyn güýçler» bilen çalşyrmak talap edilýärdi. Emma ýugoslawiýaly kommunistler öz ýolbaşçylaryny goldap, Moskwany ýurduň içki işlerine gatyşmakda aýpladylar. Halk demokratiýasy ýurtlarynyň beýleki kompartiýalary bolsa bu meselede Stalini goldadylar. Ýugoslawiýa bilen dawalar onlarça ýyllap dowam etdi.

Halk demokratiýasy ýurtlarynda häkimiýet Moskwanyň dikmeleriniň eline doly geçenden soňra, edil SSSR-däki ýaly dolandyryşyň buýruk berijilik, hökmürowanlyk düzgüni dikeldildi. Hemme ýurtlarda Staliniňki ýaly partiýa we döwlet häkimiýetini öz elinde jemläň öz hökmürowan dolandyryjylary döredi. Wengriýada M.Rakoşiniň, Çehoslowakiýada K.Gotwaldyň, Albaniýada E.Hojanyň, Rumyniýada G.Georgiu-Dežiň we beýlekileriň şahsyýet kulty emele geldi. Döwlet organlary partiýa guramalaryna tabyn edildi.

ÖYKS-nyň döredilmegi. Ýewropanyň halk demokratiýasy döwletleriniň daşary syýasatlary-da Moskwanyň gözegçiligi astyndady. Olar islän ýurtlary bilen isledigiçe gatnaşyk edip bilmeýärdiler. Günbatar Ýewropa döwletleri bilen öňki söwda, ykdysady gatnaşyklar ýataňkyrlapdy. Indi

olaryň ählisiniň (Ýugoslawiýadan başga) gatnaşyklaryny rejelemek üçin 1949-njy ýylda Özara Ykdysady Kömek Soweti (ÖYKS) döredildi. Bu guramanyň agzalary iş ýüzünde deňhukukly däl. ÖYKS-yň özi Moskwanyň elindäki guramady. Kim bilen nähili gatnaşmalydygyny diňe Moskwa kesgitleýärdi. Şeýlelikde, Ýewropanyň halk demokratiýasy ýurtlary özleriniň içeri we daşary syýasatlarynyň ugurlaryny özbaşdak kesgitlep bilmeýärdiler. Olaryň özbaşdaklygy çäklidi.

Umuman, Ýewropanyň halk demokratiýasy ýurtlarynda syýasy we jemgyýetçilik gurluşy düýpli üýtgedi. Olar özlerini sosialistik ýurtlar diýip jar etdiler. Dogrudan-da, olarda stalinçilik, hökmürowan-totalitar düzgünli, demokratiýa garşy sosializm berkarar edildi. Beýle sosializmiň hupbatlaryny Türkmenistanyň halky-da Garaşsyzlyk gazanmazdan öň ýeterlik görüpdi.

Warşawa şertnamasy guramasynyň döredilmegi. NATO-nyň döredilmegine jogap edip, SSSR-iň ýolbaşçylygyndaky sosialistik ýurtlar 1955-nji ýylda Warşawa şertnamasy atly harby birleşmäni döretdiler. Warşawa şertnamasyna: Albaniýa, Bolgariýa, Wengriýa, GDR, Polşa, Rumyniýa, SSSR, Çehoslowakiýa döwletleri girdi (Albaniýa soňrak bu guramadan çykdy). Şeýlelikde, ABŞ bilen SSSR-iň arasyndaky gapma-garşylyklar dünýä harby toparlanyşyklarynyň döremegini we olaryň biri-birine garşy durmagyna ösüp ýetdi.

Merkezi we Günorta-Gündogar Ýewropa ýurtlary XX asyryň ikinji ýarymynda.

Kommunistik düzgünli Ýewropa ýurtlarynda ykdysadyýet we durmuş. Kommunistik düzgünli Ýewropa ýurtlarynyň hataryna Polşa, GDR, Wengriýa, Rumyniýa, Çehoslowakiýa, Ýugoslawiýa, Albaniýa girýärdi. Olar ikinji jahan urşundan soňra «Gündogar Ýewropa» diýlip

atlandyrylýardy. Bu ýurtlar 50-nji ýyllarda stalinçilik sosializme geçiş döwrüni başdan geçirdiler.

Bu döwürde Gündogar Ýewropa ýurtlarynda ykdysadyýet babatda esasan, şu aşakdaky işler edildi:

1) Ähli senagata, maliýe ulgamyna, söwda edaralaryna degişli kärhanalaryň millileşdirilmegi tamamlandy. Döwlet önümçiligi we taýýar önümleri paýlamagy doly öz eline aldy. Hususy eýeçilik doly diýen ýaly ýok edildi.

2) Gündogar Ýewropada diňe Çehoslowakiýa we GDR diýmeseň galan ählisi oba hojalyk ýurdudy. Şol sebäpli agyr senagat ösdürildi.

3) Oba hojalygynda ýerler ilki az ýerli we ýersizleriň arasynda paýlanyldy. Soňra SSSR-däki ýaly kolhoz gurluşygyna girişildi.

Olarda kolhoz gurluşygy we agyr senagaty ösdürmek syýasatynyň durmuşa geçirilmegi öňki ykdysady sazlaşygy bozupdy. Agyr senagata üns berip, halkyň gündelik sarp edýän harytlaryny öndürmek barada ýeterlik alada edilmändi. Bu ýagdaý gymmatçylygyň başlanmagyna getirýärdi.

60-njy ýyllaryň başlarynda ol ýurtlaryň kommunistik partiýalary geçiş döwrüniň tamamlanyp, sosializmiň gurlandygyny jar etdiler. Soňra ol ýurtlaryň ýolbaşçylary SSSR-iň ykdysady ýörelgesini özlerine nusga edindiler. Şonuň üçin olar sowetler imperiýasynyň ýalňyşlyklaryny hem üstünliklerini gaýtaladylar. Olaryň ählisi diýen ýaly Hruşýowyň «biziň neslimiz kommunizmde ýaşar» diýen sözlerini baýdak edindiler. Mysal üçin, Bolgariýada 80-nji ýyllara çenli kem-kemden kommunizme geçmek wezipesi bellendi.

SSSR-däki ýaly senagat kärhanalaryna hojalyk meselelerinde kem-käslýin özbaşdaklyk berildi. Ykdysadyýetde Hruşýowyň özgertmelerini gaýtalamaga girişdiler. Ykdysadyýeti SSSR-däki ýaly başyýllyklar boýunça ösdürüp başladylar. Hususy eýeçilik ol ýurtlaryň tas ählisinde

diýen ýaly ýok edilip, döwlet-jemgyýetçilik eýeçiliginiň agalygy başlandy.

Staliniň döwründe SSSR-de bolşy ýaly öz halkyny gorkuzmak bilen hökümdarlyk eden sosialistik döwletleriň ýolbaşçylary etmişleriniň üsti açylmagyndan heder edip, Hruşowyň geçirýän çärelerini ýürekden goldamaýardylar. Şonuň üçin Ýewropa ýurtlaryndaky syýasy, ykdysady özgertmeler ýarymçyl, ýüzleý häsiýetlidi. Olar diýdimzor düzgünleriň köki-damaryna täsir etmejek özgertmelerdi.

Güni etek bilen ýapyp bolmaýşy ýaly, Gündogar ýurtlaryndan ykdysady durmuş derejesi boýunça Gündogar Ýewropanyň barha yza galýandygyny halkdan gizlemek kyn düşýärdi. Netijede, 50-60-njy ýyllarda halkyň öz durmuşyndan närazylygy güýçlendi. Kommunistik düzgünli Ýewropa ýurtlarynyň käbir ýolbaşçylary hem özbaşdak, Moskwa bilen öňünden gepleşilmedik ykdysady çäreleri durmuşa geçirip başladylar. Bu ýagdaý Polşa, Wengriýa, Çehoslowakiýa ýaly ýurtlarda halkyň syýasy göreşe aýaga galmagyna getirdi. Halkyň närazylygynyň güýjap, kommunistik düzgüniň agdarylmak howpy dörän ýurtlaryna SSSR-iň we beýleki sosialistik ýurtlaryň goşuny girizilip, ol hereketler basylyp ýatyryldy.

50-60-njy ýyllarda Gündogar Ýewropada syýasy krizis. Gündogar Ýewropada sosializm taglymatyny halkyň esasy bölegi ýürekden kabul etmeýärdi. Ikinji jahan urşunyň ahyryndaky wakalar bilen baglanyşykly, SSSR-iň ol ýerleriň köpüsini faşistlerden azat etmäge gatnaşmagy we Staliniň basybalyjylykly syýasaty sebäpli, ol halklar SSSR-iň zory bilen sosializm gurluşygyna girişipdiler.

Ýurtlarynda kommunistik düzgün dikeldilen Ýewropa halklary jahan urşy gutarandan soňra, parahatçylykly durmuşa garaşypdy. Emma ol halklar stalinçilik sosializminiň faşistik düzgünden känbir tapawutlanmaýandygyna basym göz ýetirdiler. Halk demokratiýasynyň ornuna diýdimzor düzgün

guraldy. Gündogar Ýewropanyň halky ýurtlarynyň ykbalynyň Moskwanyň eline geçendigine düşündiler.

Ykdysady kynçylyklar zerarly halkyň ýaşayyş derejesi hem garaşylýanyndan pes bolup çykdy. Üstesine-de, «Sowuk uruş» döwrüniň başlanmagy bilen, Günbatar döwletleri sosialistik Ýewropanyň halklaryny ähli mümkin bolan ýollar bilen dowam edýän gurluşa garşy aýaga galmaga çagyrdy. Bularyň ählisi 50-60-njy ýyllarda Ýewropanyň sosialistik döwletlerinde syýasy dartgynlylyga getirdi.

GDR-däki we Polşadaky wakalar. Staliniň aradan çykmagy bilen onuň Ýewropada dikelden düzgünine garşy halk çykyşlary başlandy. Şeýle çykyşlar ilki GDR-de boldy. Bu ýerde urşuň tozgunçylygy, SSSR-iň ondan jerime tölegini almagy, üstesine-de, ilatyň gündelik zerur harytlar bilen üpjünçiligindäki bökdençilikler halk tolgunyşyklarynyň başlanmagyna getirdi.

GDR-de 1953-nji ýylyň 16-njy iýunynda işçiler zähmet haklarynyň azaldylmagyna garşy Berliniň köçelerinde parahatçylykly närazyçylyk ýörişini guradylar. 17-nji iýunda GDR-iň ähli iri şäherlerinde işçileriň yüz-münlerçesi iş taşlady. Hökümetiň syýasatyndan närazy halk erkin saýlawlaryň geçirilmegini talap etdi. Syýasy talaplaryň öňe sürülmegi sowet ýolbaşçylaryny gorkuzdy. 17-nji iýunda sowet goşunlary we GDR-iň polisiýasy halk hereketini basyp ýatyrды. GDR-iň hökümeti halkyň ýaşayyş şertlerini ösdürmäge gönükdirilen çäreleri geçirmäge mejbur boldy. SSSR GDR-den öwez töleglerini almagyny-da bes etdi.

1956-njy ýylda Polşada halk çykyşlary başlandy. Ol 28-nji iýunda demirýolçularyň iş taşlaýşy bilen başlanyp, ählumumy iş taşlaýşa ösüp geçdi. Polşada syýasy ýagdaý köpden bäri çylşyrymlydy. Halk jahan urşy döwründe faşistlere garşy göreşde abraý gazanan, W.Gomulkanyň syýasy taýdan aklanylmagyny talap edip başlady. SSSR Polşadaky öz goşunlarynyň üsti bilen, polýak halkynyň tolgunyşyklaryny

basyp ýatyrmakçy boldy. W.Gomulkanyň aklanylmagyna we Polşanyň işçiler partiýasynyň ýolbaşçysy wezipesine geçmegine SSSR päsgelçilik döredip bilmedi. Hruşýow Polşa baranda Gomulka bilen gepleşik geçiripdi. Şol gepleşiklerde Gomulka Polşadaky halk hereketini basyp ýatyrmakda sowet goşunlary ulanylsa, polýaklaryň garşylyk görkezjekdigini Hruşýowa duýdurdy. Polşanyň sosialistik ösüş ýoly bilen ösjekdigini aýdyp, Gomulka Hruşýowy köşeşdirdi. 1956-njy ýyldaky Polşadaky syýasy tolgunyşyklar sowet goşunlaryny ulanmazdan, ýöne Gomulkanyň häkimiýete gaýdyp gelmegi bilen kadalaşdyryldy.

Gomulka häkimiýete täzedan gelenden soňra, daýhanlaryň zorluk bilen kolhozlara birikdirilmegine garşy boldy. Kolhoza girmedik daýhanlary goldamak barada işler geçirildi. Polşadaky beýleki syýasy partiýalaryň talaplaryna, haýyşlaryna üns berdi.

1956-njy ýyldaky Wengriýadaky wakalar. Wengriýanyň döwlet ýolbaşçysy Matýaş Rakoşidi. Ol 1919-njy ýyldaky Wengriýa reworlýusiýasynyň ýolbaşçylarynyň biridi. Soňra ol SSSR-de 20 ýyl gowrak ýaşap, stalinçilik döwlet dolandyryşynyň janly şaýady bolupdy. Ol Wengriýanyň döwlet baştutany bolandan soňra, Staline wepalylygyny görkezjek bolýardy. Ol agyr senagaty ösdürmek, kolhoz gurmak, bigünä adamlary köpçülikleýin jezalandyrmak boýunça «ur diýseň, gözüni çykarýanlardandy». Rakoşi 9 mln. ilatly ýurduň 1 millionyny sud jogapkärçiligine çekmäge şert döreden zalym ýolbaşçy bolupdy.

Staliniň ýogalmagy Rakoşini aljyratdy. Baryp ýatan stalinçi bolanlygy üçin, SSSR-iň täze döwlet ýolbaşçysy N. Hruşýow oňa ynamsyzlyk bilen garaýardy. Ýurtda 1956-njy ýylyň iýulyndan başlap halk tolgunyşyklary möwjäpdi. Wenger hökümeti düzgün-tertibi ýola goýup bilmedi. M.Rakoşi wezipesinden el çekmeli boldy. *Imre Nadyň* ýolbaşçylygynda

täze hökümet düzüldi. Imre Nad irki kommunistleriň biri bolsa-da, ýurdy täzeçil dolandyrmagyň, özgerdişleriň tarapdarydy.

Imre Nadyň hökümetiniň haýyşy boýunça 1956-njy ýylyň 29-njy oktyabrynda Wengriýadaky sowet goşunlary çykaryldy. Onuň hökümetiniň düzümine beýleki partiýalaryň wekilleri girizildi. Kommunistik partiýa ýatyryldy. Sosial-demokratik partiýa dikeldildi. Öňki garalananlar aklanylyp başlandy. Imre Nadyň hökümeti demokratiýany dikeltjek bolup, ýurtda başbaşdaklygyň, bidüzgünçilikleriň başlanmagyna şert döretdi. Halk köpçüligi öň özlerine sütem eden kommunistleri, döwlet howpsuzlyk guramasynyň we beýleki hukuk goraýjy döwlet edaralarynyň işgärlerini ýoluň gyrasyndaky sütünlerden asýardylar. Imre Nadyň ýolbaşçylygyndaky Wengriýanyň hökümeti sosializme garşy halk hereketini goldaýardy. I.Nad Warşawa Şertnamasy Guramasýndan Wengriýanyň çykýandygyny we döwlet bitaraplygyny jar etdi.

Bitarap ýurt bolmak bagty Wengriýa nesip etmedi. SSSR Wengriýadaky halk gozgalaňyny sosializme garşy hereket hökmünde häsiýetlendirdi. 1956-njy ýylyň 4-nji noýabrynda tussaglykdan ýaňy azatlyga çykan Ýanoş Kadaryň ýolbaşçylygynda Wengriýanyň wagtlaýyn hökümeti döredildi. Ol hökümet SSSR-iň ilçisiniň üsti bilen (şol wagt SSSR-iň Wengriýadaky ilçisi Ý.W.Andropowdy) sowet goşunlarynyň ýene ýurda girizilmegini haýyş etdi. Öňden taýýar edilen sowet goşunlary tanklaryň kömegi bilen 4-nji noýabrda Budapeşti eýelediler. Ganly çaknyşykda münlerçe adam wepat boldy. Sowet ýolbaşçylary Ýanoş Kadary döwlete ýolbaşçy goýup, onuň haýyşy boýunça garşydaşy Rakoşini SSSR-e alyp gaýtdylar. Imre Nad bolsa, noýabr wakalary döwründe sowet goşunlaryndan gizlenýär. Ýöne ol soňra tutulyp, 1957-nji ýylda döwlete döňüklikde aýyplanlyp, ölüm jezasyna höküm edilýär.

SSSR-däki üýtgedip gurmak döwrüniň täsiri bilen, 1956-njy ýyldaky Wengriýa wakalaryna stalinçilik düzgünine garşy halk gozgalaňy hökmünde garaldy we Imre Nad aklanyldy.

1968-nji ýyldaky Çehoslowakiýa wakalary. 1968-nji ýylyň ýanwarynda Çehoslowakiýanyň kommunistik partiýasynyň ýolbaşçysy Antonin Nowotnyý aýrylyp, onuň ornuna Aleksandr Dubček geçdi.

Aleksandr Dubček (1921-1993 ýý.). Görnükli döwlet we syýasy işgäri. Bilimi boýunça hukukçy. 1925-1938 ýý. Sowet Soýuzynda ýaşaýar. Nemes basybalyjylaryna garşy slowaklaryň milli gozgalaňyna işjeň gatnaşyjylaryň biri. 1939 ý. başlap ÇKP-nyň agzasy. 1960-1969 ýý. ÇSSR-iň Federal ýygnağynyň deputaty. 1968-1969 ýý. ÇKP MK-nyň birinji sekretary. 1969-1970 ýý.

Türkiýede ilçi bolup işleýär. 1971 ý. bolup geçen ÇKP MK-nyň ýygnağynda partiýadan kowlup, wezipelerinden boşadylýar. 1971-1981 ýý. Bratislawada şäherinde tokaý hojalygy ulgamynda işleýär. 1989 ý. ÇSSR-iň Federal ýygnağynyň başlyklygyna saýlanýar. 1993 ý. awtoulag heläkçilinde wepat bolýar.

Dubček ýurtda hususy eýeçiligi dikeldip, demokratiýany ösdürmäge girişdi. SSSR bilen deňhukukly gatnaşyklary ýola goýmaga synanyşdy. Ol Çehoslowakiýanyň SSSR-e baknalygyny ýok etmäge synandy. Çeh we slowak halklary Dubçegi goldaýardylar. Emma Wengriýadan tapawutlylykda birtäde Çehoslowakiýada gan döküşikli bidüzgünçilikler bolmady. Sowet Soýuzy ilki başda Dubçegi goldapdy. Çehoslovak metbugatynda Sowet Soýuzyňa garşy makalalar

peýda bolup, Moskwanyň öz bellän adamlarynyň wezipesinden aýrylyp başlamagy SSSR-iň ýolbaşçylaryna ýaramaýardy.

L.I.Brežnew A.Dubçek bilen duşuşygynda SSSR-den rugsatsyz döwlet ýolbaşçylaryny üýtgetmezligi, metbugatda gözegçiligi güýçlendirmegi ondan talap edipdi. Brežnew Dubçege öz çykyşlaryny-da SSSR-iň maslahatçylary bilen ylalaşmagy tabyşyrypdy. Dubçek Moskwanyň talaplaryny ýerine ýetirmedi. Şondan soň SSSR we beýleki sosialistik ýurtlar Çehoslowakiýa wakalaryny sosializme abanýan howp hökmünde häsiýetlendirdiler. SSSR-iň, GDR-iň, Polşanyň, Wengriýanyň, Bolgariýanyň goşunlary 1968-nji ýylyň 21-nji awgustynda Çehoslowakiýa girizildi. Dubçek we beýleki çehoslovak ýolbaşçylary tussag edildi. Emma çehoslovak kommunistleri özleriniň gurultaýlaryny geçirip, Dubçegitiň syýasatyny goldadylar. Halk şäherleriň köçelerinde parahatçylykly närazylyk ýörişlerini gurady. SSSR wagtlaýynça Dubçegi wezipesinden aýyrmaga gorkdy. Brežnew Sowet goşunlarynyň Çehoslowakiýada saklanmagyna Dubçegi razy bolmaga mejbur etdi. Halk köşeşenden soňra, 1969-njy ýylda Dubçek wezipesinden boşadyldy. *Gustaw Gusak* atly Moskwanyň dikmesi Çehoslowakiýanyň döwlet baştutany boldy.

GDR-däki, Polşadaky, Wengriýadaky, Çehoslowakiýadaky bu syýasy sarsgynlyklar halkyň SSSR tarapyndan öz üstüne dakylan döwlet gurluşyna, jemgyýetçilik durmuşyna närazydygyny duýdurýan alamatlarydy.

Albaniýa. Albaniýa sosialistik lagere girýän döwletleriň arasynda özüni üzňeleşdirmek syýasatyny alyp bardy. 1954-nji ýylda ýurduň baştutany *Enwer Hoja* sosializm gurnagyň «aýratyn alban ýoly» konsepsiýasyny işläp düzmäge girişdi. Syýasy ulgamda diýdimzor düzgün ornaşdyryldy. Industrializasiýa togtadylyp, oba hojalygyna üns berildi. Enwer Hoja Staliniň şahsyýet kultuny goramak bilen, 1961-nji ýylda

SSSR bilen gatnaşyklaryny doly kesdi. Warşawa şertnamasy guramasyndan hem çykdy.

**Resminamalar we goşmaça maglumatlar:
Çehoslowakiýa Kompartiýasynyň MK-synyň
Prezidiumynyň öňki agzasy Z.Mlynyžaryň
ýatlamalaryndan.**

Takmynan daňdan sagat dörtlerden soň ÇKP MK-nyň jaýynyň ýanyna sowet ilçihanasyndan gara «Wolga» geldi. Şonuň yz ýanyndan bronetransportýorlar we tanklar jaýyň daşyny gurşadylar. Olardan goýy gyzyň renkli papakly, matroslaryň ýol-ýol içki köýnegini geýen, awtomatly sowet desantlary böküp düşdiler. MK-nyň jaýynyň girelgesini sowet soldatlarynyň gür «zynjyry» gurşap alypdy. Birnäçe ofiser we desantlaryň wzwoody içeri kürsäp girdiler.

Biz bu bolup geçýän wakalara aýnadan seredip durdyk, göwnüme men kinofilmiň sahnalaryna tomaşa edýän ýalydym. Şu ýagdaýda meniň aňyňa bir pikir gelyärdi: bular biziň 1945-nji ýylyň 9-njy maýynda gadyr bilen garaşylan şol sowet esgerlerimizdi ahry!

Çeşme: Данилов А.Л., Косулина Л.Г. История России
XX век. -М, 1997, С.328

**Çehoslowakiýa Kompartiýasynyň 1968-nji ýyldaky
sekretary Z.Mlynyžaryň ýatlamalaryndan**

L.I.Brežnew bize şeýle diýýärdi: «Siz özüňiziň içeri syýasatyňyzda özüňiziň kelläňize näme gelse şony edýärsiňiz, özüňize ýaramaýan zatlardan daş durýarsyňyz hemem gowy maslahatlary diňlemeýärsiňiz. Siz özüňiziň ýurduňyzyň sowet soldaty tarapyndan azat edilendigini ýadyňyzdan çykarmaň. Bu zatlar bize uly ýitgiler zerarly miýesser etdi, şonuň üçin biz bu ýerlerden gozganmakçy däl. Bu ýerleriň serhedi-biziňem

serhetlerimizdir...Ikinji jahan urşunda wepat bolan, siziňem azatlygyňyz üçin janlaryny gurban edenleriň adyndan biziň umumy serhetlerimizde doly howpsuzlygy gazanmagymyz üçin size goşun ibermäge doly hakymyz bardyr. Size howp abanyňyzy ýa-da ýokmy – onuň känbir ähmiýeti ýok, bu esasy ýörelgeleriň (prinsipleriň) işidir, ol daşarky ýagdaýlara bagly däl. Ikinji jahan urşundan bäri şeýle ýagdaý dowam edipdi we ýene-de şeýle bolar... »

Çeşme: История Отечества. 1939-1991. -М, 1992, С.230

Ýewropada sosializmiň synmagy

Sosializmiň stalinçilik ülnüşiniň synmagy. SSSR-iň zor salmagy netijesinde Ýewropada gurlan buýruk beriji düzgünli döwletler sosializmiň ählumumy krizisini başdan geçirýärdi. SSSR-de başlanan üýtgedip gurmak syýasaty Gündogar Ýewropa has ýiti täsir etdi. M.S.Gorbaçýow bu sebitde «sosializmiň tazelenmeginiň» tarapdarlaryny goldady. SSSR-iň öz içindäki kynçylyklar ýetik bolansoň indi ol «sosializm» atly kerweniň başyny çekýän «ner» bolmakdan lagşapdy.

Gündogar Ýewropa ýurtlarynda «sosializmiň tazelenmeginiň» tarapdarlary häkimiýete geldiler. «Täzelikçiler» özlerini 50-nji ýyllaryň özgerdijileriniň oruntutarlary hasap edýärdiler. Olar buýruk beriji sosializmden «demokratik sosializme» geçmek ugruny saýlap aldylar. Syýasy azatlyklary yglan etdiler. Häkimiýete garşy syýasy partiýalar döredi. Erkin saýlawlar kynlyk bilenem bolsa özüne ýol arçaýardy. Saýlawlarda köplenç tazelenen kompartiýalar ýeňlişe sezewar bolýardy. Syýasy dartgynlylyk ykdysady kynçylyklar bilen utgaşdy. Önümçiligiň pese gaçmagy,

bahalaryň galmagy, ilatyň durmuş ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy kommunistik gurluşdan närazylygy güýçlendirdi.

Häkimiýet başyna gelen täze syýasy güýçler sosializm gurluşynyň elhençliklerini görüp, ony ýok etmek ugrunda göreşe başladylar. Munuň üçin, ozaly bilen bazar ykdysadyýetine geçmek möhümdi. Bu ýolda uly kynçylyklar keserip durdy. Erkin söwda düzgüniniň girizilmegi hem-de bahalaryň üstünden döwlet gözegçiliginiň aýrylmagy bahalaryň galmagyna getirdi. Önümçilik pese gaçdy, ilatyň durmuş ýagdaýy ýaramazlaşdy. Emma bazar gatnaşyklary kynlyk bilenem bolsa özüne ýol arçady.

1989-njy ýylyň demokratik rewolusiýalary. 1989-1991-nji ýyllarda Gündogar Ýewropa ýurtlarynda rewolýusiýalar boldy. 1989-njy ýylda Gündogar Ýewropada başlanan rewolýusiýalar demokratik häsiýetli bolup, kommunistik düzgüne garşy gönükdirilendi. 1989--njy ýylda Berlin diwarynyň ýykylmagy, Germaniýanyň birleşdirilmegi demokratik herekete has-da itergi berdi. Rewolýusiýalar netijesinde syýasy düzgünler ýykylp, oppozisiýadaky güýçler häkimiýete geldiler. Olar bazar ykdysadyýetine tarap ugur aldylar. Sosializmden yüz öwrüldi. Demokratik özgertmeleriň toplumy durmuşa ornaşdyryldy. Ine, olaryň esasy ugurlary:

a) bahalar erkine goýberildi, bahany döwlet däl-de, bazar kesgitledi;

b) hususy eýeçiligiň ösmegine şert döredildi;

ç) döwlet eýeçiligindäki birnäçe kärhanalar hususyýetçilere satyldy;

d) erkin bäsdeşlige ýol açyldy;

e) döwlet dolandyryşy demokratiýalaşdyryldy;

Geliň, indi bolsa Gündogar Ýewropada sosializmiň synmagyna we täze jemgyýetiň kemala gelmegine käbir döwletleriň mysalynda seredip geçeliň!

Germaniýa Demokratik Respublikasy. GDR-iň halky sosializm gurluşynyň sütemine garşy birnäçe gezek agzybirlikli göreşe baş galdyrypdy. Emma olaryň ählisi güýç bilen basylyp ýatyryldy. Ýöne halkyň dowam edýän gurluşdan närazylygyny welin ýok etmek başartmady. Närazylygyň esasy görnüşi Gündogar Germaniýadan GFR-e köpçülikleýin geçmekda aňladylýardy. Şol sebäpli serhet ýapylyp, 1961-nji ýylda Berlin diwary gurlupdy. Brandenburg derwezesi çiteneكلي simler bilen germeldi. Ony goraýjylar geçmaga synanyşýanlary şobada awtomat bilen pürreleýärdiler.

GDR-iň hökümetiniň 60-njy ýyllarda geçiren özgerdişleri birneme öňegidişiklere getirenem bolsa, ol dowamly bolmady. E.Honekkeriň dolandyran döwründe ýurtda ýagdaý çylşyrymlaşdy. Döwlet bergisi 20 mlrd. dollardan aşdy. GFR-e dürli ýyllarda gaçan 2 million adamyň üstüne diňe 1989-njy ýylyň 1 ýarymynda 350 müň adam goşuldy .

GDR-däki rewolýusion wakalar 1989-njy ýylyň 7-nji oktyabrynda respublikanyň 40 ýyllygy baýram edilýän günü başlandy. Halkyň köpçülikleýin çykyşlarynyň öňüni almaga synanyşan E.Honekker 1989-njy ýylyň 18-nji oktyabrynda iş başyndan aýrylmaga mejbur boldy. Emma onuň ýerine gelen Egon Krenz hem özgerdişleriň ganymlaryny düşmanydy. Ol «Germaniýada sosializm bilen kapitalizm hiç wagt oňuşmandyr» diýmek bilen Germaniýanyň birleşdirilmegine garşydygyny görkezipdi. Emma oňa rewolýusion wakalaryň öňüni almak başartmady. 9-njy noýabrda Berlin diwary ýykylly.

1990-njy ýylyň 18-nji martynda GDR-de geçirilen demokratik saýlawlarda Germaniýanyň birleşdirilmegi ugrunda çykyş edýän demokratik güýçler ýeňiş gazandy. 1-nji iýunda GDR-de günbatar german markasy girizildi. 12-nji sentýabrda Moskwada 4 sany ýeňiji döwletler (ABŞ, SSSR, Beýik Britaniýa, Fransiýa) bilen GDR-iň we GFR-iň arasynda Germaniýadaky gatnaşyklary düzgünleşdirmek hakynda

şertnama gol çekildi. Onda Ýewropada serhetleriň üýtgemezligi, sowet ýaragly güýçleriniň Gündogar Germaniýadan çykarylmagy, Germaniýanyň köpçülikleýin gyryş ýaraglaryny edinmezligi kesgittlendi. 1-nji oktýabrda bolsa agzalan döwletleriň daşary işler ministrleri Germaniýada basyp alyş düzgüniniň ýatyrylýandygy baradaky resminama gol çekdi.

1990-njy ýylyň 3-nji oktýabrynda uly taryhy waka boldy : Germaniýa birleşdirildi. Bismark öň Germaniýany «gylyç syryp, gan bilen» birleşdiren bolsa, Kol diplomatik ýol bilen bu işiň hötdesinden geldi.

Polşa wakalary. 1980-nji ýylda Polşada ýagdaý çylşyrymlaşdy. Hökümete garşy güýçler iş taşlaýyş hereketlerine başladylar. Olar «Raýdaşlyk» atly garaşsyz kärdeşler arkalaşygyna birleşdiler.

1981-nji ýylyň dekabrynda hökümet ýurtda harby ýagdaý girizdi. Emma bu çäre ony halas edip bilmedi. 90-njy ýyllaryň başynda Polşada demokratik özgertmeler amala aşyryldy. Döwlet pudagyna degişli kärhanalar hususlaşdyrylyp başlandy. Demokratik saýlawlaryň netijesinde 1991-nji ýylda «Raýdaşlyk» atly kärdeşler arkalaşygynyň başlygy *Leh Walensa* hökümet başyna geldi.

Wengriýa. 80-nji ýyllaryň ortalaryndan başlap Wengriýany demokratik özgertmeler gurşap aldy. 1988-nji ýylyň maýynda Wengriýanyň kommunistik partiýasynyň 76 ýaşly baştutany Ýanoş Kadar iş başyndan aýrylyp, häkimiýete Karoliý Gros geldi. 1990-njy ýylyň 25-nji martynda Wengriýada ilkinji gezek köppartiýaly saýlawlar geçirildi. Erkin demokratlar bileleşiginden belli ýazyjy we terjimeçi *Arpad Gyóns* döwlet ýolbaşçysy boldy.

Çehoslowakiýa. II jahan urşundan soňra kommunizm ulgamyna girizilen, emma Günbatar demokratiýasyna eýermäge erjel ymtylan ýeke-täk sosialistik döwlet Çehoslowakiýady. Dubçegiň «ynsanperwer kommunizmi»

gurmak synanyşygy 1968- nji ýylyň «ganly Praga bahary» bilen tamamlanypdy. Ýurtdaky syýasy düzgüne garşy bolan adamlar Dubçegin we ýazyjy Waslaw Gaweliň ýolbaşçylygynda «77-leriň Hartiýasy» atly adam hukuklaryny goraýjylaryň toparyna birleşdi. 1988-nji ýylyň 2-nji awgustynda, sowet tanklarynyň Praga kürsäp girenine 20 ýyl dolanda, bu ýerde uly halk çykyşy başlandy. Berlin diwarynyň ýykylmagy Çehoslowakiýadaky demokratik hereketi tizleşdirdi. Kommunistik partiýanyň agalygynyň soňuna çykyldy. Çehoslowakiýanyň Federal ýygnağynyň başlyklygyna Dubček saýlanyldy. 1993-nji ýylyň 1-njy ýanwarynda Çehoslowakiýanyň ýerinde iki sany özbaşdak milli döwlet – Çehiýa we Slowakiýa Respublikalary döredi.

Rumyniýadaky wakalar. Ykdysady kynçylyklaryň güýjän mahalynda 1989-njy ýylyň mart aýynda Rumyniýanyň hökümet ýolbaşçylary N. Çauşeskä ýagdaýy düzetmegi talap edýän haty gowşurdylar. Çauşesku olaryň 6-syny tussag etdirdi. 1989-njy ýylyň 20-24-nji noýabryndaky Kompartiýanyň gurultaýynda hiç hili özgertmeler hakynda gürrüň gozgalman, gaýtam Çauşeskä «Gahrymanlaryň Gahrymany» diýen döwlet sylagy berildi. 1989-njy ýylyň dekabrynyň ortalarynda Timişoar şäherinde özakymlaýyn halk çykyşlary başlandy. Goşun we howpsuzlyk gullugy ony basyp ýatyrdy. Çauşesku şol wagt Eýranda resmi sapar bilen gezip ýördi. Eýrandan gaýdyp gelen Çauşesku bu wakalary daşary ýurtlaryň duşmançylykly işi diýip düşündirdi. Hökümeti goldamaga halky çagyryp çykyş etdi. Emma halk hökümete garşy aýaga galypdy. Tertibi ýola goýmaly goşunyň aglabasy halkyň tarapynda geçipdi. Çauşeskä wepaly güýçler bilen halkyň arasynda ganly çaknyşyklar başlandy. Çauşesku gaçdy. 24-nji dekabrdaky söweş netijesinde Ion Ilieskunyň ýolbaşçylygynda «Milli halas ediş komiteti» häkimiýeti öz eline aldy. N.Çauşesku tutulyp, jezalandyryldy. Jeza çäresi halkyň gözüniň önünde amala aşyryldy. Kommunist Ion Iliesku (ol Gorbaçýow

bilen bile Moskwa uniwersitetinde okapdyr) demokratik özgerdişleriň geçirilmegine döwtalap dälidi. Emma 1990-njy ýylda saýlawlar hakynda täze kanun kabul edilip, özgerdişlere tarap ugur alyndy.

Bolgariýa. Bolgariýada 35 ýyl döwlet ýolbaşçylygynda bolan (1954-1989) *Teodor Žiwkow* ýurtta «demir düzgüni» ornaşdyrypdy.

GDR-de Erih Honekkeriň häkimiýetden el çekmegi Bolgariýa hem täsir etdi. 1989-njy ýylyň 9-njy noýabrynda 78 ýaşly Žiwkow kommunistik partiýanyň ýolbaşçylygyndan aýrylyp, ýerine 53 ýaşly Peter Mladenow geçdi.

1990-njy ýylyň 17-nji aprelinde demokratik saýlawlar geçirildi. Demokratik güýçler birleşiginiň lideri *Želýu Želew* sesleriň köpüsini alyp döwlet ýolbaşçylygyna geldi.

Ýugoslawiýa wakalary. 23 million ilatly Ýugoslawiýa köpmilletli döwletdi. Federal gurluşly bileleşigiň düzümine Serbiýa, Horwatiýa, Sloweniýa, Bosniýa-Gersogowina, Makedoniýa we Çernogoriýa hem-de Kosowa we Woýewodina özbaşdak welaýatlary girýärdi. 90-nji ýyllaryň başynda Ýugoslawiýa dargamaga başlady. Onuň düzüminde Serbiýa we Çernogoriýa galyp, galanlary özbaşdak döwlet boldular. Serbiýa we Çernogoriýa 1992-nji ýylyň 27-nji aprelinde Ýugoslawiýa Soýuz Respublikasyna (ÝSR) birleşdiler. 2002-nji ýylyň 14-nji martynda täze soýuz döwletiniň — Serbiýanyň we Çernogoriýanyň döredilýändigini baradaky ylalaşyga gol çekildi. ÝSR-iň ilkinji Prezidenti *Dobriša Čosić* boldy. Emma onuň Bosniýa we gersogowina babatdaky syýasaty hem-de bosniýa gapma-garşylygyny düzgünleşdirmek barada BMG-niň meýilnamasyny oňlamagy milli parlamentde — Skupşinada goldaw tapmady. Ol wezipesinden çetleşdirildi. 1993-1997-nji ýyllara aralygynda *Zoran Lilić* ÝSR-iň ikinji prezidenti boldy. 1997-nji ýylyň 15-nji iýulynda *Slobodan Milošewiç* prezidentlige saýlandy.

Ýugoslaviýa dargandan soňra emele gelen ähli täze döwletleriň düzüminde serb ilaty bardy (Serbiýa – 66,4%, Woýewodina – 54,4%, Bosniýa we Gersegowina – 32,2%, Kosowa – 13,2%, Horwatiýa – 11,5%, Makedoniýa – 2,3% we Sloweniýa – 2,2%). Beýleki döwletleriň çäginde galan serbleriň hukuk ýagdaýy hakdaky mesele hem-de olary Serbiýa birikdirip, Beýik Serbiýany döretmek hakyndaky synanyşyk dargan federasiýanyň çäginde milletara çaknyşyklarynyň başlanmagyna getirdi. Serbiýa Sloweniýanyň (1991 ý.iýuny), Horwatiýanyň (1991 ý.sentyabry–dekabry), Bosniýanyň we Gersogowinanyň (1992 ý.marty – 1995 ý.dekabry) uruş hereketlerini alyp bardy. 1993-nji ýylyň başyna çenli bu çaknyşykda 160 müň adam guryldy. Ol Ýewropada ikinji jahan urşundan soňky iň uly uruşdy. 1992-nji ýylyň maýynda BMG-niň Howpsuzlyk geňeşi Ýugoslaviýanyň garşysyna berk ykdysady sanksiýalary girizdi. Sentyabrda bolsa Baş Assambleýa onyň BMG-niň hataryndan çykarmaklyga ses berdi. 1998-nji ýylda Serbiýada albanlar bilen serbleriň arasynda garşylyklar ýaragly çaknyşyklara ösüp geçdi. Serbiýadaky ýagdaýy kadalaşdyrmak üçin 1999-njy ýylda NATO-nyň harby güýçleri ulanyldy. Söweş hereketleri 24-nji mart – 10-njy iýun aralygynda 78 günläp dowam etdi. Soňra ol ýerde parahatçylygy gorap saklamak üçin BMG-niň goşunlary girizildi.

Alban musulmanlaryny köpçülikleýin gyrmakda aýplanyp, S. Miloşewiç 2001-nji ýylyň iýulynda Gaagadaky halkara tribunalyna berildi. 2000-nji ýylda geçirilen saýlawlarda *Woislav Koştunisa* prezidentlige saýlanyldy. Şu uruşdan 9 ýyl geçensoň, ýagny 2008-nji ýylyň 17-nji fewralynda Kosowanyň parlamenti ýurduň döwlet garaşsyzlygy hakyndaky jarnamany kabul etdi. Kosowanyň özbaşdaklygyny dünýäniň birnäçe döwletleri ykrar etdiler.

Şeýlelikde, Gündogar Ýewropada SSSR-iň zor salmagy bilen döredilen we saklanan emeli jemgyýetçilik gurluşy —

sosializm agdarylyp, onuň ornuna bazar ykdysadyýetli jemgyýetçilik gurluşy döredildi. 1990-1991-nji ýyllarda geçen ählumumy saýlawlarda öňki sosialistik ýurtlaryň ählilisinde diýen ýaly demokratik güýçler häkimiýete geldiler. Sebitden sowet goşunlary çykaryldy. Emma bazar gatnaşyklaryna çalt geçilmegi bilen dörän wagtlaýyn kynçylyklar 1994-nji ýyldaky saýlawlarda käbir Gündogar Ýewropa döwletlerinde köne kommunistik garaýyşly güýçleriň häkimiýete dolanmagyna we ol ýurtlardaky özgertmeleriň haýallamagyna sebäp bolupdy. 1996-1997-nji ýyllarda Polşada, Bolgariýada, Rumyniýada, Wengriýada kommunistik gurluşyň tarapdarlary häkimiýetden çetleşdirilip, bazar ykdysadyýetiniň we demokratiýanyň tarapdarlary dolandyryşa geldiler. Sebitiň döwletleriniň köpüsi NATO-nyň agzalygyna kabul edildi.

Gündogar Ýewropa ýurtlary bilen Türkmenistanyň dostlukly gatnaşyklary. Türkmenistan Gündogar Ýewropa ýurtlary bilen dostlukly gatnaşyklary alyp barýar. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow 2008-nji ýylyň 16-17-nji iýulynda Rumyniýa Respublikasynda, 2009-njy ýylyň 26-27-nji awgustynda Bolgariýa Respublikasynda, 2009-njy ýylyň 26-29-njy iýuly aralygynda Horwatiýa Respublikalarynda resmi saparlarda boldy.

2008-nji ýylyň 18-20-nji dekabrynda Bolgariýa Respublikasynyň Prezidenti *Georgiý Pyrwanow*, 2009-njy ýylyň 21-22-nji iýulynda Rumyniýanyň Prezidenti *Traýan Besesku* resmi sapar bilen Türkmenistanda boldular.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylyň 16-17-nji iýulynda Rumyniýa bolan resmi döwlet sapary türkmen-rumyn gatnaşyklarynyň taryhynda täze sahypany açdy. Hormatly Prezidentimiz dostlukly döwletiň Prezidenti Traýan Besesku bilen geçiren gepleşikleriniň netijesinde hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan ugurlaryny ara alyp maslahatlaşdylar, onuň çygryny giňeltmegiň mümkinçiliklerine seretdiler. Taraplar ykdysady

hyzmatdaşlyk boýunça hökümetara toparynyň döredilmeginiň zerurlygyny aýratyn nygtadylar. Söwda-ykdysady, ýangyç-energetika, ulag we kommunikasiýa, gurluşyk, oba hojalygy iki döwletiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň ileri tutulýan ugurlary hökmünde bellendildi. 2007-nji ýylda iki döwletiň arasyndaky haryt dolanyşygynyň möçberi üç esse artdy. Gumanitar ulgamdaky hyzmatdaşlyga, aýratyn-da ylym-bilim ulgamyndaky gatnaşyklary giňeltmäge hem ähmiýet berildi. Hormatly Prezidentimiziň saparynyň dowamynda gazanylan ylalaşyga laýyklykda 2008-2009-njy okuw ýylynda türkmen talyplarynyň bir topary Rumyniýanyň Ploýeşti şäherindäki nebit-gaz uniwersitetine okuwa ugradyldy. Hormatly Prezidentimiz saparynyň çäklerinde Rumyniýanyň iri senagat merkezi hasaplanýan Ploýeşti şäherine baryp gördi.

Hormatly Prezidentimiziň Rumyniýa saparynyň dowamynda iki taraplaýyn salgyt salmagy aradan aýyrmak barada Türkmenistanyň hökümeti bilen Rumyniýanyň arasyndaky Konwensiýa, ykdysady we ylmy-tehniki hyzmatdaşlyk barada Türkmenistanyň hökümeti bilen Rumyniýanyň arasyndaky Ylalaşyga, Türkmenistanyň hökümeti bilen Rumyniýanyň arasynda 1994-nji ýylyň 16-njy noýabrynda baglaşylan maýa goýumlaryny höweslendirmek we goramak baradaky Ylalaşyga teswirnama, Türkmenistanyň Bilim ministrligi bilen Rumyniýanyň magaryf, ylym we ýaşlar ministrligi bilen 2008-2012-nji ýyllarda bilim ulgamynda hyzmatdaşlyk etmek boýunça Maksatnama, Türkmenistanyň Daşary işler ministrligi bilen Rumyniýanyň Daşary işler ministrliginiň arasynda hyzmatdaşlyk hakyndaky Teswirnama gol çekilipdi. Bu gol çekilen resminamalar türkmen-rumyn hyzmatdaşlygynyň hukuk binýadyny hasam berkitdi.

Türkmenistan bilen hyzmatdaşlyk edýän Gündogar Ýewropa döwletleriniň birem *Wengriýa Respublikasydyr*. 2008-nji ýylyň 8-9-njy iýulynda Wengriýa Respublikasynyň Premýer-ministri *Ferens Dýurçanyň* Türkmenistana sapary

boldy. Bu sapar türkmen-wenger döwletara gepleşikleriniň tapgyrynda möhüm ähmiýetli wakadyr. Ýangyç-energetika ulgamyndaky hyzmatdaşlyk iki döwletiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň esasyňy düzýär. Ýewropa Bileleşigine girýän beýleki döwletler ýaly, Wengriýa hem Rissiýadan, Merkezi Aziýa respublikalaryndan we Azerbaýjandan gelýän nebit we tebigy gaz marşrutlarynyň ugurlaryny köpeltmek bilen gyzyklanýar.

Horwatiýa Merkezi Aziýa sebitinde Türkmenistan bilen işjeň hyzmatdaşlygy giňeltmäge uly üns berýär. Munuň şeýledigine 2008-nji ýylyň iýulynda Horwatiýa Respublikasynyň Prezidenti *Stepan Mesiçiň* Türkmenistana resmi sapary hem aýdyň şaýatlyk edýär. Bu sapar türkmen-horwat döwletara gepleşikleriniň tapgyrynda möhüm ähmiýetli waka bolupdy. Taraplaryň hoşniýetli erk-islegleri we tagallalary arkaly soňky döwürde gatnaşyklar has konstruktiv we netijeli häsiýete eýe boldy. Saparyň dowamynda türkmen-horwat biznes forumy geçirildi. Ýangyç-energetika, telekommunikasiýalar, syýahatçylyk, sebatat-raýat gurluşygy, farmasewtika, elektrotehnika, wagon gurluşygy iki döwletiň arasyndaky hyzmatdaşlygyň ileri tutlýan ugurlary hasaplanýar. 2009-njy ýylyň 26-29-njy iýul aralygynda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Horwatiýa Respublikasyna resmi döwlet sapary boldy. Hormatly Prezidentimiz Zagrebde Horwatiýanyň Prezidenti *Stepan Mesiç* bilen geçiren gepleşiklerinde türkmen-horwat gatnaşyklarynyň ýokarlanýan depginini kanagatlanmak bilen belläp, ikitaraplaýyn hyzmatdaşlygyň potensialyna ýokary baha berdi we Türkmenistanyň şol hyzmatdaşlygy işjeleşdirmäge üýtgeşsiz taýýardygyny tassyklady. Ol Türkmenistanyň Horwatiýa Respublikasyna Günorta-Gündogar Ýewropa we Balkan sebitinde möhüm hyzmatdaş hökmünde garaýandygyny nygtady. Saparyň dowamynda Türkmenistanyň DIM-niň Halkara gatnaşyklary institutynyň we Horwatiýa

Respublikasynyň Daşary işler we ýewropa integrasiýasy ministriginiň Diplomantik akademiýasynyň arasynda Hyzmatdaşlyk hakda Protokola gol çekildi.

2009-njy ýylyň 12-13-nji fewralynda *Çehiýa Respublikasynyň* hökümet baştutany *Mirek Topolanegiň* ýolbaşçylygyndaky wekilçilikli topar Türkmenistanda saparda boldy.

XX asyryň II ýarymynda ylmy-tehniki öwrülüşik we medeniýet

50-60-njy ýyllarda YTÖ. YTÖ diýende nämä düşünmeli? Munuň özi ylmyň gönüden-göni jemgyýetiň öndüriji güýjüne öwürlmegidir. Ylmy-tehniki açyşlaryň gysga wagtda görüp-eşidilmedik derejede ösmegidir, olaryň bada-bat önümçilige ornaşdyrylmagydyr. YTÖ-niň manysy maşyn-fabrik önümçiliginden ähli babatda awtomatlaşdyrylan önümçilige geçmekden ybaratdyr. 50-60-njy ýyllardan başlap, adam önümçilik işiniň esasy agramly bölegini tehnikanyň üsti bilen amala aşyryp başlaýar. Işçi diňe önümçilik tehnikasynyň gurat we saz işlemegine serenjam berip, gerek ýerinde tehnikany bejerýär.

50-60-njy ýyllardan ylym bilen önümçilik has ýakynlaşýar. Ylmy açyşlar gysga wagtda önümçilige ornaşdyrylýar. Eger fotosurat hakyndaky ajaýyp açyşyň durmuşa ornaşmagyna 112 ýyl, radio — 35 ýyl, telewizor üçin 12 ýyl garaşmaly bolnan bolsa, indiki ylmy açyşlar örän çalt önümçilige ornaşdyrylýar. Bu bolsa, ylmyň durmuşa ornaşdyrylmagynyň taryhynda ajaýyp öwrülüşikdir.

50-60-njy ýyllardan ylmyň we tehnikanyň öwrülüşikli ösmegine täsir eden şertleriň biri-de dünýä döwletleriniň ylmyň ösmegi üçin sarp edilýän harajaty öňkülerden ep-esli artdyrmagydyr. Dünýäniň iri senagat kärhanalary täze açyşlary

tejribede barlamak üçin täzeligiň synag edilýän tejribe bölümlerini döretdiler. Bu ýagdaý alymlaryň we oýlap tapyjylaryň ylmy işleriniň netijesini wagtynda barlamagyna we kemini düzetmegine oňaýly täsir etdi. Täze açyşlaryň durmuşa ornaşdyrylmagyny tizleşdirdi. Adamlarda ylmyň mümkinçiliklerine bolan ynam artdy.

Ylmy-tehniki öwrülişige getiren ýagdaýlaryň ýene biri öndürijileriň arasyndaky bäsdeşlik, bazar ykdysadyýetli döwletler bilen sosializm ulgamyna girýän ýurtlaryň arasyndaky gapma-garşylyklaryň güýçlenmegi boldy. 50-60-njy ýyllarda YTÖ-niň esasy merkezleri ABŞ, SSSR we Günbatar Ýewropa sebitleri boldy.

YTÖ-niň esasy ugurlary. 50-60-njy ýyllarda, ilkinji nobatda, XX asyryň birinji ýarymyndaky ylmy açyşlar giňden durmuşa ornaşdyryldy. 30-njy ýyllarda peýda bolan telewizor 50-nji ýyllarda dünýäniň öňdebaryjy ýurtlarynda köpçülikleýin ornaşdy. ABŞ-da 1946-njy ýylda bary-ýogy 17 *müň* telewizor bardy. 1949-njy ýyldan başlap bolsa, ABŞ-da telewizorlaryň her aýda 250 *müň* sanysy satylýardy. 60-njy ýyllaryň başyna çenli amerikan maşgalalarynyň dördten üçüsiniň öýünde bir telewizor bardy.

40-nji ýyllarda radioelektronikadaky üstünlikler elektron-hasaplaýyş maşynlarynyň (EHM) peýda bolmagyna getirdi. EHM-ler ABŞ-da we SSSR-de bir wagtda diýen ýaly oýlap tapylypdy. EHM-leriň öz döwri üçin kämil — ikinji nesli 50-60-njy ýyllarda, üçünji nesli bolsa, 60-njy ýyllaryň ahyrynda peýda boldy. Olar ykdysadyýetiň ähli ugurlarynda giň ornaşdyryldy.

50-nji ýyllarda sowet we amerikan fizikleriniň biri-birinden üzňelikde, ýöne bir wagtda eden uly açyşlarynyň biri-de lazer şöhlesiniň açylmagydyr. Lazer enjamlary tehnika daýypli öwrülişige getirdi.

YTÖ awtoulaglaryň, uçarlaryň, otlularyň kämilleşmegine getirdi. Reaktiw motorly uçarlar, okeanlarda atom energiýasy

bilen ýöreýän gämiler peýda boldy. 1949-njy ýylda ilkinji resktiw ýolagçy uçarynyň döredilmeginden soň howa ulagy köpçülige elýeterli we arzan ulaga öwrüldi. 1969-njy ýylda 500 ýolagça niýetlenen «Boing-747» uçary ulanylyp başlandy.

Himiýa ylmyndaky açyşlar önümçilige ornaşdyrylyp, emeli kauçuk, emeli ýüplük öndürilip başlandy. Fizika we himiýa bilen bilelikde, biologiýa ylmy, aýratyn-da, genetika ösdi. Biologlar genleriň gurluşyny öwrenip, gerekli janly organizmleri döretdiler. Muňa mysal edip, dökün, witamin we ş.m. öndürýän ownuk jandarlaryň döredilmegini aýtmak bolar.

YTÖ saglygy goraýşyň ösmegine hem täsir etdi. Lukmanlar böwregi, hatda ýüregi we ş.m. çalşyrmagyň hötdesinden geldiler. Adamyň aýry-aýry beden agzalaryny, zerur bolsa, emeli agzalar bilen çalyşmak başlandy.

Ylmyň beýleki ugurlarynda-da düýpli ösüşler boldy.

Kosmosyň özleşdirilmegi. 50-nji ýyllardan başlap SSSR we ABŞ ylmy-tehniki ösüşiň gazananlary esasynda kosmosy özleşdirmäge mümkinçilik tapdylar. Kosmosy özleşdirmek ylymda iň syýasatlaşdyrylan, SSSR bilen ABŞ-yň arasynda ýaryş derejesine çykan pudak boldy.

1957-nji ýylyň 4-nji oktýabrynda Sowet Soýuzy Ýeriň emeli hemrasyny kosmosa goýberdi. N.S.Hruşýow 1957-nji ýylda öňki uruşlardaky ulanylan harby uçarlaryň, tanklaryň möwritini geçirendigi, raketalaryň häzirki zaman urşunyň esasy ýaragy bolmalydygy hakynda çykyş edipdi. Şol çykyşynda: «Biz eýýäm häzir Aýa 100 tonna diýsegem ýük çykaryp biljek. Emma şol ýüki yzyna — Ýere nädip getirmelidigini entek bilemezok» diýipdi. Bu sözler ýadro zarýadyny alyp gitmäge ukyply kontinentara ballistik raketalaryň eýýamynyň başlanandygyny aňladýardy.

Ýeriň emeli hemrasyny uçurmak Birleşen ştatlara 1958-nji ýylda başartdy. SSSR-de adamy kosmosa uçurmaga taýýarlyk görüp başlandy. Ilkinji synanyşyklar şowsuz gutardy.

Ý. Gagarin

1961-nji ýylyň 12-nji aprelinde ilkinji gezek adam — *Ýuriý Gagarin* kosmosa uçdy. SSSR-iň kosmosa adam uçurmagyna jogap edip, ABŞ-nyň prezidenti Kennedi tizden-tiz amerikan astronawtynyň Aýa gonmagy we gaýdyp gelmegi üçin mümkin bolan ähli çäreleri durmuşa ornaşdyrmaga amerikan alymlaryny çagyrdy. 1962-nji ýylda amerikan astronawty Jon Glenn Ýeriň töweregindäki orbita

çykaryldy. 1969-njy ýylyň iýulynda Ýer togalagynyň, ýüzlerçe million teletomaşaçylary Neýl Armstrongyň dünýäde ilkinji bolup Aýyň üstünde gezim edip ýöreniniň şaýady boldular. Yzysüre sowet kosmiki enjamlary Weneranyň we Marsyň topragynyň himiki düzümini öwrenmäge girişdiler. Ýeriň emeli hemralaryna oturdylan ýokary hilli tehniki enjamlaryň kömegi arkaly kosmosdan Ýere gözegçilik etmek mümkinçiligi döredi. Ýeriň anyk geografik ýerleşşi anyklanyldy. Emeli hemralaryň kömegi bilen Ýeriň howa şertleri barada anyk maglumatlar taýýarlanylýp başlandy. Teleradio aragatnaşygynyň ösmeginde Ýeriň emeli hemralarynyň ähmiýeti ulu boldy. Umuman, kosmosy özleşdirmek harby bäsleşikde başlansa-da, parahatçylykly maksatlar üçin köp ulanylýar. Soňky wagtlarda kosmosy öwrenmekde bäsdeşlikden özara hyzmatdaşlyga geçilip başlandy. Onuň başyny 1975-nji ýylda sowet we amerikan kosmonawtlarynyň bilelikdäki uçuşy başlady. 1981-nji ýylda ABŞ-da köp gezek ulanylýan kosmos korably döredildi. Bu kosmosa uçuşlaryň täze eýýamynyň başlanýandygyny alamatlandyrdy.

YTÖ-niň durmuş-ykdysady netijeleri. YTÖ-niň başlanmagy bilen senagaty tehnologiýa taýdan täzeden

enjamlaşdyrmaga şert döredi. Senagat önümçiliginiň ösüşini güýçlendirdi. Az adam bilen köp önüm öndürmäge şert döredi. YTÖ adamlara öýünde, zähmet ornunda, söwdada, hasap-hesipde, umuman, adamyň ýaşaýyş derejesiniň gowulaşmagynda ajaýyp oňalyklar döretdi. 50-60-njy ýyllarda ylmyň we tehnikanyň ösmegi netijesinde, awtoulaglaryň, sowadyjylaryň, telewizor-laryň, radio we beýleki durmuş tehniki enjamlarynyň öndürilişi we ulanylyşy köpçülikleýin häsiýete eýe boldy. YTÖ netijesinde ylymly, hünärli adamlara isleg artdy.

YTÖ özüniň artykmaçlyklary bilen bir wagtda käbir çözmesi kyn bolan meseleleri-de adamzadyň öňünde keserdip goýdy. Olara mysal edip, YTÖ-niň netijesinde ýaraglaryň barha täze görnüşleriniň peýda bolmagyny, köp girdejä kowalaşyp, tebigy gurşawa howp salynmagyny, howanyň we dünýä suwlarynyň hapalanma derejesiniň artmagyny we ş.m. ýatlamak bolar.

70-80-nji ýyllarda ylmy-tehniki öwrülişiň täze tapgyry başlandy. Ylym önümçilik bilen birleşdirilip, ol gönüden-göni öndüriji güýje öwrüldi. Oýlap tapyşlar we ylmy açyşlar dessine önümçilige ornaşdyrylýardy. 1971-nji ýylda «Intel» firmasy kiçi-prosessory döretdi. Bu täzelik uly mümkinçilikleri bolan *kompyuteriň*¹ oýlanyp tapylmagyna getirdi. Elektron hasaplaýjy enjamlarynyň täze nesli, çäýe önümçilik ulgamlary, awtomatlaşdyrylan önümçilikler peýda boldy. 1987-nji ýylda Internet ulgamy döredildi.

Tebigatda ýok bolan sintetiki süýümler we materiallar tapyldy. Atom elektrostansiýalary (AES) möhüm ähmiýete eýe boldy. 1954-nji ýylda SSSR-de ilkinji AES ulanmaga berildi. 1970-nji ýylda Beýik Britaniýa öndürilen energiýanyň 10%-i

¹ «Computer» — iňlis dilinden terjime edilende «hasaplamak», «sanamak» diýmekligi aňladýar. «ENIAC» atly ilkinji kompyuter 1943-1946-njy ýyllarda Jon Moçliniň baştutanlygyndaky amerikan alymlary tarapyndan oýlanyp tapyldy.

AES-leriň hasabynady. Radarlar, lazerler giňden peýdalanylyp başlandy. Hususy kompýuterler, kosmos stansiýalary, sesiň tizliginden çalt uçýan uçarlar, aşa tizlikli otlular we sifirli tehnologiýa, Internet ulgamynyň ýaýbaňlanmagy — bularyň hemmesi ylmyň düýpli ösüşiniň netijeleridi.

Nanotehnologiýalar — YTÖ-niň iň ýokary derejesi.

Nanotehnologiýalar — düýpli ylmy barlaglary talap edýän tehnologiýalara geçmek ylmy-tehniki öwrülişigiň iň ýokary basgançagydyr. Nanotehnologiýa durmuşda möhüm hile eýe bolan belli bir önümi almak prosesidir. Nanotehnologiýa — geljegiň önümçilik tehnologiýasy. Ol maddanyň gurluşyna doly gözegçiligi ýola goýmaga mümkinçilik berýän tehnologiýadyr. Nanotehnologiýa häzir üç ugur boýunça ösýär. Birinjiden, molekula ýa-da atom ululygyndaky elektron shemalary; ikinjiden, şeýle ölçegdäki mehanizmleri taýýarlamak; üçünjiden, molekulalardan we atomlardan yabarar predmetleri düzmek boýunça işleri alyp barmak. Nanotehnologiýanyň esasy udeýasy hakykat ýüzünde bar bolan durnukly himiki düzümi beýan edip bolýan bolsa, onda ony gurup boljakdygyndan ybaratdyr. Bu ideýa 1959-njy ýylda *Riçard Feýnman* tarapyndan aýdylypdy. Ýöne ol geçen asyryň 80-nji ýyllarynda Erik Dreksler tarapyndan jikme-jik öwrenilenden soň, molekulýar nanotehnologiýa ylmyň özbaşdak şahasyna öwrüldi. Has anyk aýdylanda, nanotehnologiýa diýmek — kub mikron (kub millimetriň milliarddan bir bölegi) ölçegli gigagers kompýuterleri, janly öýjükleri bejermek üçin maşynlary, kosmosa erk etmegiň arzan serişdelerini we ş.m. döretmek mümkinçiligidir. Nanotehnologiýalaryň maddalar bilen däl-de, atomlar bilen iş salyşýanlygy onuň esasy aýratynlygydyr.

Garaşsyz Diýarymyzda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen ylmyň, tehnikaýyň ösmegine aýratyn üns berilýär. Garaşsyz Türkmenistanda dünýä ylmynyň, tehnikaýynyň gazananlaryny,

ýokary tehnologiýany durmuşa ornaşdyrmaga aýratyn üns berilýär. Türkmenistanda internet kafeleriniň açylmagy, Türkmenistanyň islendik ýerinden öýjükli telefonlar arkaly dünýäniň islendik şäheri bilen habarlaşmaga mümkinçiligiň döredilmegi we beýlekiler muňa şaýatlyk edýär. Hormatly Prezidentimiziň: «Öýjükli telefonlaryň, internet aragatnaşygy ulgamynyň her bir raýat üçin elýeterli bolmagyny üpjün eders» diýmegi hem diýarymyzyň dünýäde bolup geçýän ylmy-tehniki öwrülişik bilen aýakdaş gidýändiginiň aýdyň subutnamasydyr.

Ylmy-tehniki ösüşiň medeniýete täsiri. Ylmy-tehniki öwrülişik medeni gymmatlyklaryň ilatyň ähli gatlaklary üçin elýeterli bolmagyna şert döredýär.

Bilim ulgamy YTÖ-niň talaplaryna laýyk kämilleşdi. Bilimiň üznüksizligi gazanyldy. Mekdepler, ýörite we ýokary okuw jaýlary kompýuterler, öwrediji okuw enjamlary, ýöriteleşdirilen laboratoriýalar, okatmak we testirleme almak üçin awtomatlar, telewizorlar, wideomagnitofonlar, interaktiw tagtalar bilen üpjün edilýär.

Hususy kompýuterler we EHM-ler ösen ýurtlarda ýaşayan adamlaryň köpüsiniň hemişelik hemrasyna öwrüldi. Ol dürli tehniki we ykdysady bilimleri, dilleri özleşdirmäge, dürli maglumatlary almaga we ş.m. mümkinçilik berýär.

Öý hojalygynyň adaty enjamlarynyň (radio, telewizor, magnitofon, sowadyjy enjamlar) ýerini olaryň has kämil nusgalary eýeledi. 70-80-nji ýyllarda öňdebaryjy döwletlerde olaryň öndürilişi 7 esseden-de gowrak artdy. 1987-nji ýylda Günbatar Ýewropada maşgalalaryň reňkli telewizorlar bilen üpjünçiligi 85%-den, ABŞ-da bolsa 94%-den geçipdi.

Ylym. XX asyryň 60-njy ýyllaryndan başlap ylmyň ösüşinde täze tapgyr başlandy. Ol mikroelektronikanyň we täze enjamlaryň ornaşdyrylmagy bilen häsiýet-lenýärdi. Bu tapgyra *tehnotron öwrülişigi* diýilmegi hem ýöne ýere däl. Mikroelektronika adamlaryň barha köp böleginiň zähmetiniň akyl işi bilen baglanyşykly bolmagy üçin uly sepgitleri açdy.

Mikroelektronikanyň önümçilige ornaşdyrylmagy zähmet öndürijiligini onlarça esse ýokarlandyrmaga mümkinçilik berdi. Maýa goýmy, çig mallar, energiýa tygşytlanýardy.

Genetikadaky, biotehnologiýadaky açyşlar oba hojalygynda, medisnada giňden peýdalanylyp başlandy. Garaşsyz Diýarymyzda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen ylmyň ösmegi üçin giň mümkinçilikler döredilýär.

Sungatdaky we binagärçilikdäki täzelikler.

Jemgyýetde bolýan özgerişler hökmany suratda sungatda täze ugurlaryň döremegine getirýär. Ikinji jahan urşundan soň şekillendiriş sungatynda *postmodernizm* ugry emele geldi. Olar öz duýgularyny has obrazly, aýlawly beýan edýärdiler.

70-nji ýyllarda *pop-art* (populýar, ýörgünli sungat) ugry güýçlendi. Onuň tarapdarlarynyň pikiriçe, islendik zat sungatyň predmetine öwrülip bilýärdi. Zatlary birleşdirmek arkaly olara täze hil berip boljakdy (kollaž). Predmetleýin sungat tomaşaçylary özüne imrindirmegi başardy.

Optiki sungatyň (*op-art*) tarapdarlary dürli enjamlaryň kömegi bilen alynýan ýşyklardan hakyky däl dünýäniň hyýaly keşbini döredýärdiler. Konseptual sungat çeper keşplerden ýüz öwürýärdi. Olar ähli zady şertli şekilleriň üsti bilen aňlatmagyň tarapdarydy.

Saz sungatynda *awangardçylyk* ugry ösüpdi (rok, hewi we ş.m.).

Binagärçilikde postmodernizm ugry agdyklyk edýärdi. Bu ugruň düýbünü tutujylar amerikan binagäri R.Wenturiý we italýan binagäri Ç.Mur hasaplanýar. Ol erkinligi we dürli taryhy döwürleriň nusgasyny utgaşdyrmagy öňe sürýärdi. 70-80-nji ýyllaryň binagärçiligine «*haýtek*» (ýokary tehnologiýa) ugry hem häsiýetlidir. Onda tehniki konstruksiýalar we formalar giňden peýdalanylýar (turbalar, fermalar, karkaslar, demir aýnaly, köp ganatly galereýalar). Şeýle binalaryň birnäçesi gözəl paýtagtymyz Aşgabatda hem gurulýar.

Ylmyň we tehnologiýanyň çalt ösmegi bilen ylmy-tehniki täzelikleriň dünýä ýaýraýşy hem tizleşdi. Internet ulgamy dünýä ýurtlaryny ýakynlaşdyrdy.

Häzirki zaman şertlerinde Ýewropada we Amerikada utgaşykly ösüşiň esasy ugurlary

Ikinji jahan urşundan soňra dünýä ýurtlarynyň ösüşi biri-biri bilen özara bähbitli ykdysady gatnaşyklaryň netijesinde mümkin boldy. Dünýä ýurtlarynyň ösüşinde syýasy we ykdysady bileleşikleriň ähmiýeti artdy. Olaryň içinde iň täsirlileriniň biri Ýewropa Bileleşigidir.

Ýewropa bileleşiginiň döreýşi we ösüşi. Ýewropany medeni-taryhy we dini taýdan birleşdirmek pikiri orta asyrlarda we täze döwürde ençeme akyldarlar tarapyndan öňe sürülüpdir. Diňe Napoleon Bonoparta birnäçe ýylyň dowamynda tutuş kontinenti öz häkimligi astynda saklamak başardypdyr. Onuň garaýşyna görä Ýewropa «gelimerkezçilik ulgamyna» laýyklykda birikdirilmeli. Emma Napoleona fransuz ýaragynyň zory bilen birikdirilen Ýewropany uzak wagtlap golastynda saklamak başartmady. XIX asyryň ikinji ýarymyndan başlap ýewropa intelligensiýasy federal esasyda *Ýewropanyň Birleşen Ştatlaryny* döretmek pikirini has köp öňe sürdi. Bu adalgany ilkinji gezek italýan taryhçysy we ykdysatçysy *karlo Kattaneo* ulanypdyr. Fransuz ýazyjysy *Wiktor Gýugo* hem Ýewropa Federasiýasynyň tarapdary bolupdyr. Ol 1849-njy ýylda Parižde geçirilen III Parahatçylyk Kongresinde şu sözleri aýdypdyr: «Wagt geler, şonda biz okeanyň üsti bilen birek-biregiň elini gysyp, dostlugyny berkidýän, özleriniň senagat önümleri, sungat eserleri, genial açyşlary bilen alyş-çalyş edýän, Ýer şarynda täzelikleri ýokary galdyryýan, iki sany ägirt uly güýji — adamlaryň dostlugyny we

Hudaýyň keramatyny birleşdirýän Amerikanyň Birleşen Ştatlaryny we Ýewropanyň Birleşen Ştatlaryny göreris». Franko-prus uruş Ýeropa birligi pikirine wagtlaýynça urgy bolanam bolsa, ondan el çekilmegine getirip bilmedi. 1900-nji ýylda Pariždäki bütindünýä sergisi mahalynda hem Ýewropa federasiýasy hakda giňden gürrüň edildi.

Ikinji jahan urşundan soňra Günbatar döwletleriniň ykdysady ösüşi biri-biri bilen özara bähbitli ykdysady gatnaşyklaryň ösmegi netijesinde mümkin boldy. Uruşdan soň utgaşykly ösýän Ýewropa emele geldi. «Marşalyň meýilnamasy» Ýewropada ykdysady bileleşige ymtylyşy ösdürdi. Ýewropada birleşmek meýli ösdi. Ykdysady kynçylyklar olary has-da ýakynlaşdyrdy. «Marşalyň meýilnamasy» Ýewropada ykdysady bileleşige ymtylyşy ösdürdi.

1951-nji ýylda Ýewropanyň alty ýurdy: Belgiýa, Niderlandlar, Lýuksemburg, Italiýa, GFR, Fransiýa kömri we polady öndürmegiň Ýewropa bileleşigini döretdiler. Alty döwlet birek-birekden gelýän demir-magdan, kömür önümlerine gümrük paçlaryny ýatyrdylar. Bu döwletler 1957-nji ýylda atom senagatynda işleri utgaşykly alyp barmak barada ylalaşyga geldiler.

1957-nji ýylda şol 6 döwlet, Ýewropa ykdysady hyzmatdaşlygyny döretmek barada Rimde şertnama baglaşdylar. Ol «umumy bazar» adyny aldy. Oňa soňra Ýewropanyň uly döwletleriniň ählisi goşuldy. «Umumy bazara» girýän ýurtlar 60-njy ýyllaryň ahylrlaryna çenli gümrük päsgelçiliklerini aradan aýryp, harytlaryň erkin hereket etmegine şert döretmegi ylalaşdylar. Oňa barha köp döwletler goşulyp, ykdysady gatnaşyklary utgaşdyrýan *Ýewropa bileleşiginiň* döremegine getirdi. Ol ýurtlar dünýä söwdasyndan ägirt uly girdejiler alyp başladylar. 1973-nji ýylda oňa Beýik Britaniýa hem goşuldy. Onuň goşulmagy bilen bu gurama

Ýewropanyň iri döwletleriniň ählisini diýen ýaly öz içine alyp, beýleki döwletleriň hem oňa ymtylmagyny güýçlendirdi.

1986-njy ýyldan baslap Ýewropa ýurtlarynyň ýakynlaşmagynda täze döwür başlandy. 1991-njy ýylda Gollandiýanyň *Maastricht* şäherinde bolan maslahatda Ýewropa hyzmatdaşlygyny **Ýewropa Bileleşigi** (Ýewrosoýuz) diýip atlandyrmak karar edildi. Şol ýyl Ýewropa Bileleşigine (ÝB) girýän ýurtlar 1993-njy ýyla çenli harytlaryň, dürli hyzmatlaryň, puluň, raýatlaryň erkin hereketini üpjün edýän bitewi Ýewropa bazaryny döretmek barada ylalaşyk baglaşdylar. Eger başda 6 döwlet bileleşige giren bolsa, 1973-njy ýylda Beýik Britaniýa, Daniýa, Irlandiýa, 1981-njy ýylda Gresiýa, 1986-njy ýylda Ispaniýa, Portugaliýa, 1995-njy ýylda Awstriýa, Finlýandiýa,

Şwesiýa döwletleri girdiler. 2004-nji ýylda ÝB-ne Estoniýa, Litwa, Latwiýa, Polşa, Çehiýa, Slowakiýa, Sloweniýa, Wengriýa, Malta we Kipr girdi. 2007-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda bu guramanyň hataryna Bolgariýa bilen Rumyniýa hem girdi. 2007-nji ýylyň iýulyna çenli Bileleşigiň agzalarynyň sany 27-ä ýetdi. Horwatiýa we Türkiýe ÝB-niň hataryna girmäge dalaşgärler hökmünde çykyş edýärler. Ýewropa Bileleşiginiň ştap-kwartirasy Belgiýanyň Brýussel şäherinde ýerleşýär.

Ýewropa Bileleşiginiň işini rejeleşdirer ýaly *Ýewromaslahat* we *Ýewroparlament* döredildi. Ýewroparlamentiň ştap-kwartirasy Fransiýanyň Strasburg şäherinde ýerleşýär. Şol ýerde bileleşigiň üç sany anyk ugry kesgitlenildi. Olar ykdysady-maliýe taýdan, umumy daşary syýasat we howpsuzlyk meseleleri hem-de hukuk goraýyş işlerinde bilelikde göreşmekdir.

1998-nji ýylda ÝB-niň Merkezi banky döredildi. 2002-nji ýyldan başlap Ýewrobileleşige girýän ýurtlar täze pula — *ýewro* geçip başladylar. Umumy puluň girizilmegi Ýewropanyň ykdysadyýetine gowy täsir etdi. Sebitiň maliýe ýagdaýy gowulandy. Puluň hereketine, hümmetlilik derejesine gözegçiligi ýola goýmaga mümkinçilik berdi. Ýewro pul birligi girizilenden soň bileleşigiň ýurtlarynyň umumy ykdysady ösüşi 4% çemesi ýokarlandy. Ol 2007-nji ýylyň birinji ýarymynda 4,2% boldy. Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlarynyň daşary söwdasyna umumy gözegçilik ýola goýuldy.

Ýewropa Bileleşigine her ýarym ýylda agza bolup durýan ýurtlaryň biri ýolbaşçylyk edýär. ÝB-ne Lýuksemburg ýolbaşçylyk eden wagty ol ýurtlaryň arasynda raýatlaryň erkin hereket etmegine degişli wiza düzgüni ylalaşyldy. Bu ylalaşyk Lýuksemburgyň Şengen diýen ýerinde baglaşylandygy üçin *Şengen wizasy* ady bilen meşhurdyr. Şengen wizasyna 2008-nji ýylyň başyna çenli Ýewropa bileleşiginiň agzasy bolan ýurtlaryň tas ählisi diýen ýaly goşuldy.

Beýleki ykdysady-syýasy bileleşikler. Syýasy-ykdysady ýakynlaşma Latyn Amerikasy ýurtlarynda hem dowam edýär. Bu ýerde şeýle birleşmeleriň ilkinjisi 1960-njy ýylda *Latyn Amerikasynyň erkin söwda bileleşigi* ady bilen döräp, 20 ýyldan soň ol Latynamerikan ýurtlarynyň ýakynlaşmasynyň assosiasiasyna öwrüldi. 1988-nji ýylda ABŞ bilen Kanada erkin söwda baradaky ylalaşyga gol çekdi. Biraz soňra oňa Meksika goşuldy. Şeýlelikde, *Demirgazyk Amerika utgaşygy (NAFTA)* emele geldi. Ýewropalylar birleşýän wagty, Amerika ýurtlary-da öz ykdysady gatnaşyklaryny has sazlaşdyrmagy makul bildiler. 1991-nji ýylda Braziliýa, Argentina we beýleki döwletler Günorta Amerika ýurtlarynyň Umumy bazaryny döretmek barada ylalaşyga gol çekdiler. 2001-nji ýylda Kwebekde iki sany amerikan kontinentiniň (Kubadan başga) ähli 35 döwleti erkin söwdanyň amerikan zolagyny döretmek barada Jarnama gol çekdiler.

Türkiýäniň teklibi bilen döredilen *Gara deňiz ykdysady hyzmatdaşlygy* (Türkiýe, Albaniýa, Gresiýa, Ermenistan, Azerbaýjan, Bolgariýa, Gruziýa, Rumy-niýa, Moldova, Russiýa, Ukraina) hem sebitara utgaşygyň nusgalarynyň biridir.

Garaşsyz döwletleriň arkalaşygy hem şeýle guramalaryň biridir. Garaşsyz Türkmenistan Bitaraplyk döwlet hukuk derejesini göz önünde tutup, oňa assosirlenen agza hökmünde gatnaşýar. Türkmenistan GDA-nyň çäklerindäki hyzmatdaşlykda syýasy konýunkturalardan halas bolan özara bähbitli ikitaraplaýyn hem-de köptaraplaýyn ykdysady hyzmatdaşlygyň giňeldilmeginiň tarapyny tutýar. Hormatly Prezidentimiz bu mesele hakda GDA-nyň 2007-nji ýylyň 5-nji oktyabrynda Duşanbede geçirilen Sammitinde eden çykyşynda: «Ykdysadyýet — munuň özi geljekde uzakmöhletleýin hyzmatdaşlygymyzyň derejesini we many-mazmumyny kesgitleýji esasy ugur bolup durýar» diýip nygtapdy. Hormatly Prezidentimiz GDA ýurtlarynyň daşary işler ministrleriniň geňeşiniň Aşgabatda geçirilen mejlisinde sözlän sözünde

Türkmenistanyň Arkalaşygyň agzalarynyň özygtyýarly hukuklaryna hormat goýmagyň, deňhukuklylygyň, her bir ýurduň özüniň ol ýa-da beýleki bilelikdäki başlangyçlara gatnaşmagynyň derejesini we formasyny seçip almak erkinliginiň Arkalaşygyň işiniň esasy ýörelgeleri bolandygyna we şeýle bolmagynda galýandygyna ýokary baha berýändigini nygtap belledi.

2007-nji ýylyň ahyrynda Aşgabatda GDA-nyň hökümet baştutanlarynyň duşuşygy geçirildi. 2007-2008-nji ýyllarda hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow Gazagystanda, Russiýada, Täjigistanda, Gyrgyzystanda GDA döwletleriniň ýolbaşçylarynyň duşuşyklaryna gatnaşyp, Arkalaşyga girýän döwletleriň ýolbaşçylary bilen gatnaşyklary ösdürmek hakynda gepleşikleri geçirdi. Olarda milli Liderimiz ençeme konstruktiv başlangyçlar bilen çykyş etdi. Olaryň birem GDA girýän döwletleriň azyk öndürijileriniň forumyny geçirmek baradaky teklipdir. Dünýäde azyk howpsuzlygynyň global häsiýete eýe bolýan şertlerinde bu başlangyç möhüm ähmiýete eýedir.

Ýokardakylardan başga-da 1960-njy ýylda döredilen *Nebiti eksport edýän ýurtlaryň guramasy (OPEK)* atly bileleşme döredildi. Onuň agzalary nebitiň öndürilişi, bahasy ýaly meselelerde utgaşykly syýasat ýöredýärler.

Halkara ösüş we rekonstruksiýa banky, Halkara walýuta Gaznasy, Halkara söwda guramasy ýaly bileleşikler hem utgaşykly ösüşiň zerurlygynyň netijesinde dörän halkara guramalarydyr.

Halkara howpsuzlygy ugrunda göreş. XX we XXI asyryň sepgidinde halkara howpsuzlygy meselesi ýiti halkara

meseleleriniň biri bolmagynda galdy. XX asyryň ahyrynda — XXI asyryň başlarynda dünýäde parahat-çylygyň kepili hökmünde BMG-niň ähmiýeti has-da artýar. Ol eýran-yrak urşunyň togtadylmagynda, Kuweýtden Yrak goşunlarynyň çykarylmagynda, Ýakyn Gündogarda parahatçylygy dikeltmek meselesinde köp tagalla etdi. BMG-niň «mawy papaklylary» Angolada, Mozambikde, Kambojada duşmançylykly taraplary ýaraşdyrmakda uly işleri etdiler. BMG zerur ýerlere ynsanperwer kömekleriniň berilmeginde aladalanýar.

BMG-niň parahatçylyk baradaky tagallalaryny Ýewropada howpsuzlyk we hyzmatdaşlyk Guramasy goldaýar. Halkara howpsuzlygyny üpjün etmekde NATO-nyň täsiri artýar.

1991-nji ýylda Warşawa şertnamasy guramasy dargandan soň NATO-nyň agzalarynyň sany köpeldi. Bu gurama halkara derejesinde howpsuzlygy üpjün etmegi öz maksady edinýändigini 1999-njy ýylda ykrar etdi. 1999-njy ýylda oňa agzalyga Polşa, Çehiýa, Wengriýa kabul edildi. 2004-nji ýyldan soň ýene-de 7 döwlet (Slowakiýa, Sloweniýa, Rumyniýa, Bolgariýa, Latwiýa, Litwa, Estoniýa) bu harby gurama agza boldy. 2007-nji ýylda onuň agzalarynyň sany 26-a ýetdi.

2001-nji ýylyň 11-nji sentýabryndaky ABŞ-daky terrorçylyk ýer ýüzüniň parahatçylyk söýüji halklaryny biparh goýmady. Dünýä ýurtlary, şol sanda Türkmenistan hem halkara terrorizminiň bigünä pidalaryna gynanç bildirdiler. Halkara terrorizmine garşy dünýä derejesinde göreş güýçlendi. 2001-nji ýylyň sentýabr-dekabr aýlarynda ABŞ-nyň başda durmagynda NATO-nyň harby güýçleri «*Synmajak erkinlik*» atly harby çäräni geçirdi. Onuň netijesinde terroristleriň Owganystandaky bazalary we terrorçylyga daýanýan talybanlaryň düzgüni syndyryldy.

2003-nji ýylyň mart aýynda NATO-nyň harby güýçleri «*Yraga erkinlik*» atly harby herekete başladylar we Saddam

Hüseyiniň diýdimzorlyk düzgüni 2003-nji ýylyň aprel aýynda syndyryldy.

«Sowuk uruş» döwrüniň tamamlanmagy bilen halkara gatnaşyklarynda öňki ýaly dartgynlyk bolmady.

Garaşsyz, Bitarap Türkmenistan halkara gatnaşyklary ulgamynda. 1991-nji ýylyn 27-nji oktyabrynda Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň döredilýändigini jar edildi. Ýaş türkmen döwletiniň çözmeli wajyp meseleleriniň biri-de dünýäniň beýleki döwletleri we halklary bilen deňhukukly gatnaşyklary ýola goýmakdy. Halkara gatnaşyklarynda türkmen döwletiniň ornuny tapmakdy.

Gysga döwrüň içinde Garaşsyz döwletimiziň dünýä döwletleri tarapyndan ykrar edilmegi bu ugurda gazanylan ilkinji üstünlikdi. Ýaş türkmen diplomatiýasy garaşsyzlygyň ilkinji günlerinden başlap halkara gatnaşygynda işlenilip düzülen beýleki döwletleriň içki işlerine gatyşmazlyk, dawaly meseleleri güýç ulanmazdan, gepleşikler arkaly çözmek, taraplaryň deňhukuklylygy, birek-biregiň territorial bitewiligini hormatlamak ýaly ýörelgelerden ugur aldy.

1991-nji ýylyň güýzünde garaşsyz bolan Türkmenistan eýýäm 1992-nji ýylyň başlarynda birnäçe halkara guramalaryna kabul edildi. 1992-nji ýylyň 5-nji fewralynda Türkmenistan Ýewropada Howpsuzlyk we Hyzmatdaşlyk, 16-synda Ykdysady Hyzmatdaşlyk Guramasyna (EKO) agza boldy. Şol ýylyň dowamynda ol Halkara walýuta gaznasynyň, Halkara ösüş we rekonstruksiýa bankynyň, Halkara maliýe korporasiýasynyň, Halkara ösüş birleşiginiň agzalygyna-da kabul edildi.

1992-nji ýylyň 2-nji martyndan başlap Türkmenistan Birleşen Milletler Guramasynyň doly hukukly agzasydyr. 1992-nji ýylyň 15-nji aprelinde ol BMG-niň Aziýa we Ýuwaş okeany sebiti baradaky Ykdysadyýet we durmuş toparynyň agzalygyna kabul edildi.

Türkmen döwletiniň halkara gatnaşyklarynda gazanan iň uly üstünlikleriniň biri onuň hemişelik Bitaraplyk derejesini almagydyr. Garaşsyz Diýarymyz garaşsyzlygyň ilkinji günlerinden başlap harby bileleşiklere goşulmazlyk syýasatyny alyp bardy. 1995--nji ýylyň 20-nji oktýabrynda Goşulmazlyk hereketiniň agzalygyna kabul edilmegi Türkmenistanyň daşary syýasatdaky bu ýörelgesiniň halkara derejesinde ykrar edilmegini aňlatdy. 1995-nji ýylyň 12-nji dekabrynda BMG-niň Baş Assambleýasy dünýäniň 185 döwletiniň wekilleriniň gatnaşmagynda biragyzdan «Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplygy» hakyndaky Rezolýusiýany kabul etdi. Şeýdip, dünýäde BMG tarapyndan resmileşdirilen ilkinji Bitarap döwlet peýda boldy. Ol biziň ata Watanymyzdyr. Biz oňa guwanmaly we buýsanmalydyrys. 1995-nji ýylyň aýagynda BMG-niň baýdagyndaky zeýtun şahajygy parahatçylyk nyşany hökmünde Türkmenistanyň baýdagyna-da ýerleşdirildi.

Bitaraplyk hukuk derejesiniň ykrar edilmegi döwletimiz, halkymyz üçin uly wakadyr. Bitaraplyk Garaşsyzlygymyzdan soň gazanan uly ýeňşimizdir. Ol dünýäniň ähli döwletleri bilen dostluk-doganlyk gatnaşygyny saklamaga mümkinçilik berýär. Ýurdumyzda her ýylyň 12-nji dekabry Bitaraplyk günü hökmünde baýram edilýär. Türkmenistanyň hemişelik Bitaraplyk derejesi bilen baglylykda onuň paýtagty Aşgabat ylalaşdyryjy merkeze öwrüldi. Onda parahatçylykly ýaşaýşy ýola goýmak maksatly gepleşikleriň ençemesi geçirildi. Biz Aşgabatda bolup geçen täjigara we owganara gepleşiklerini olara mysal hökmünde görkezip bileris.

Türkmenistan dünýäniň 129 döwleti bilen diplomatik gatnaşyklary ýola goýdy. Halkara guramalarynyň 40-dan gowragynyň agzasy boldy. Aşgabatda halkara guramalarynyň we birleşikleriň wekilnamalarynyň 18-si işleýär. Türkmenistan dünýäniň 90-dan gowrak döwleti bilen söwda-ykdysady gatnaşyklaryny alyp barýar. 2007-nji ýylda Türkmenistanyň

daşary söwda dolanyşygy 13,7 *mlrd* amerikan dollaryna deň boldy.

Türkmenistan bitaraplyk derejesine laýyklykda, harby-syýasy bileleşiklere we birleşiklere goşulmaýar.

Türkmenistan *Ýewropa Bileleşigi (ÝB)* bilen hem netijeli hyzmatdaşlygy alyp barýar. Hormatly Prezidentimiziň nygtaýşy ýaly: **«Ýewropa ugry Türkmenistanyň daşary syýasat we daşary ykdysady strategiýasynyň ileri tutulýan ugurlarynyň biri bolupdy we şeýle bolmagynda galýar»**. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2007-nji ýylyň noýabrynda Brýussele resmi sapary mahalynda Ýewropa Komissiýasynyň Prezidenti, Ýewroparlamentiň baştutany, ÝB-niň daşary syýasat we howpsuzlyk boýunça Ýokary wekili we beýleki wezipeli adamlar bilen duşuşyklary boldy. Gepleşiklerde iki tarapyň arasynda ýangyç-energetika, oba hojalygy, dokma senagaty, gumanitar sferada hyzmatdaşlygy giňeltmegiň meselelerine seredildi.

Ýurdumyzda ÝB-niň milli we sebitleýin maksatnamalarynyň çäklerinde birnäçe bilelikdäki taslamalar amala aşyrylýar. 2007-nji ýylda Türkmenistan bilen ÝB-niň arasyndaky söwda dolanyşygy 1,5 *mlrd* amerikan dollaryna barabar boldy. 2009-njy ýylyň 22-nji aprelinde Ýewropa Parlamenti sesleriň köplügi bilen ÝB bilen Türkmenistanyň arasyndaky täze söwda ylalaşygyny makullady. Türkmenistan nebiti hem-de gazy köp öndürýän ýurt bolmak bilen, häzirki zaman dünýäsinde energetika howpsuzlygynyň wajyp meselä öwrülendigine düşüňip, dünýäniň dürli döwletleri, şol sanda Ýewropa Bileleşiginiň ýurtlary bilen hem energetika babatda deňhukukly we özara peýdaly hyzmatdaşlyga tarap ugur alýar. 2008-nji ýylyň 26-njy maýynda Türkmenistanyň we Ýewropa Bileleşiginiň arasynda energiýa ulgamynda hyzmatdaşlyk etmek barada Memoranduma gol çekildi. Nabucco taslamasyna laýyklykda Ýewropa döwletleri Hazar sebitiniň, esasan hem türkmen gazyny satyn almaga gyzyklanma bildirýärler. 2009-

njy ýylyň aprelinde Germaniýanyň «RWE AG» kompaniýasy bilen energetika ulgamynda hyzmatdaşlyk etmek barada uzakmöhletleýin hyzmatdaşlyk hakynda Ähtnama gol çekildi.

2008-nji ýylda Aşgabatda «Ýewropa Öýi» açyldy. Hormatly Prezidentimiz ÝB-ne girýän ençeme ýurtlarda (Rumyniýa, Bolgariýa, Awstriýa, Germaniýa, Fransiýa, Italiýa) resmi saparlarda bolup, olaryň baştutanlary bilen ikitaraplaýyn gatnaşyklary berkitmegiň meselelerini ara alyp maslahatlaşdy. ÝB-ne girýän birnäçe döwletleriň döwlet we hökümet baştutanlarynyň Aşgabada guralan saparlary hem özara bähbitli hyzmatdaşlygy berkitmekde uly ähmiýete eýe boldy.

ÝB-niň Türkmenistanda durmuşa geçirýän maksatnamalarynyň köpüsi TESIS maksatnamasynyň çäklerinde tehniki taýdan ýardam bermegiň milli taslamalaryny ýerine ýetirmek bilen baglydyr. Türkmenistan INOGEÝT maksatnamasy boýunça nebit-gaz pudagynda, Ýewropa—Kawkaz—Aziýa ulag koridory, ýagny TRASEKA maksatnamasy boýunça ulaglar ugrundan, Hazar Ekologiýa Maksatnamasy boýunça daşky gurşawy goramak babatda sebitleýin maksatnamalara gatnaşýar. Ýewropanyň ösüş we rekonstruksiýalaşdyryş bankynyň gatnaşmagynda Türkmenbaşynyň deňiz duralgasy döwrebaplaşdyryldy. Türkmenistanda meşhur Ýewropa kompaniýalarynyň ençemesi üstünlikli işleýär.

Türkmenistan bilen *NATO*-nyň arasynda 1994-nji ýyldan bäri gatnaşyklar dowam edýär. Şol ýyl Türkmenistan *NATO*-nyň aýry-áýry döwletler bilen iki taraplaýyn esasynda durmuşa geçirilýän «Parahatçylygyň hatyrasyna hyzmatdaşlyk» atly maksatnamasyna goşuldy. *NATO* «Wirtual Ýüpek ýoly» taslamasynyň çäklerinde ýurdumyzyň bilim we ylym ulgamynda Internetiň halkara maglumatlar bazasyndan peýdalanmagyna ýardam edýär. Hormatly Prezidentimiz 2007-nji ýylyň noýabrynda Brýussele resmi iş sapary mahalynda *NATO*-nyň Baş sekretary bilen duşuşygy. 2008-nji ýylyň 2-4-nji

aprelinde hormatly Prezidentimiz NATO-nyň Buharestde geçirilen Sammitine gatnaşdy.

Garaşsyz döwletimiz gumanitar, medeni babatda halkara guramalary bilen hyzmatdaşlyga aýratyn ähmiýet berýär. Türkmenistanyň saglygy goramagyň Halkara guramasy (SGHG), BMG-niň ilat gaznasy, BMG-niň ýanyndaky SPID-e garşy göreşýän Merkez, UNISEF (BMG-niň çagalygy we eneligi goramak meseleleri baradaky guramasy), UNESCO (BMG-niň ylym, bilim we medeniýet meseleleri baradaky guramasy) ýaly ýöriteleşdirilen Halkara guramalary bilen hyzmatdaşlygy gitdigiçe giň gerim alýar. 1999-njy ýylda gadymy Merwiň, 2006-njy ýylda Köneürgenjiň, 2007-nji ýylda Nusaýyň UNESCO tarapyndan umumyadamzat taryhy gymmatlygy hökmünde Bütindünýä mirasynyň sanawyna hasaba alynmagy guwandyrjy wakadyr. Türkmenistan soňky döwürlerde halkara ylmy maslahatlaryň geçirilýän ýerine öwrüldi. Türkmenistanyň başga döwletlerdäki, başga döwletleriň hem Türkmenistandaky medeniýet günleri guralýar. Olara bagyşlanan ýörite sergiler geçirilýär. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Garaşsyz Diýarymyzy hemmetaraplaýyn ösen, açyk ýurda öwürmek barada alyp barýan täze Galkynyş we beýik özgertmeler syýasaty netijesinde Bitarap Türkmenistanyň halkara abraýy barha artýar. «Döwlet adam üçindir» diýen şygary baýdak edinen hormatly Prezidentimiziň alyp barýan daşary syýasaty halkymyzyň parahat, asuda ýaşamagyna gönükdirilendir.

GYSGAÇA SÖZLÜK

Anarho-sindikalçylyk — işçiler hereketiniň anarhizmiň (grekçeden terjime edilende — «häkimiýetsizlik») täsirinde bolan akymlarynyň biri. Syýasy göreşden we işçiler partiýasynyň syýasy ähmiýetinden ýüz öwürýär. İşçileriň iň ýokary guramasy hökmünde kärdeşler arkalaşygyny hasap edýär. «Göni täsir etmek» (sabotaž, boýkot, ählumumy iş taşlaýyş) usuly bilen çykyş edýär.

Aparteid (*ayratyn ýaşamak*) — jynsy kemsitmeleriň iň ýiti görnüşi. Günorta Afrika Respublikasynda ilatyň tutuş topary jynsy tapawudyna laýyklykda garaşly ýagdaýa düşürilýärdi. Olar ýörite bellenen aýratyn territoriýalarda ýaşadylyp, syýasy, raýat we durmuş-ykdysady hukuklary çäklendirilýärdi ýa-da olardan düýbünden mahrum edilýärdi.

Alternatiw — latynçadan terjime edende «ikisiniň biri» diýen manyny aňladýär.

Barrel — nebitiň halkara ölçeg birligi. 1 barrel 159 litre deňdir.

Demografiýa — ilatyň artyşsyny, düzümini, gürlüğini öwrenýän ylym.

Demokratiýa — grekçeden terjime edilende «halkyň häkimiýeti» diýmekdir.

Dewalwasiýa — döwletiň öz pul birliginiň altyn mukdaryny resmi ýagdaýda azaltmagy ýa-da beýleki döwletleriň walýutasyna garanynda onuň kursuny peseltmegi.

Despotiýa — grekçeden terjime edilende «çäklendirilmedik häkimiýet» diýmegi aňladýär.

Dokument — resminama.

Ekologiýa hereketi — ekologik howpy azaltmak, daş-töwerekdäki sebiti sagdynlaşdyrmak, adamyň, jemgyýetiň we tebigatyň arasyndaky sazlaşygy saklamak ugrunda çykyş edýän adamlar bileleşiginiň göreşi. Adatça, ekologik hereket

«ýaşyýllar», «ekologiýaçylar» ýaly resmi däl, hökümete degişli bolmadyk guramalaryň jemini düzýär.

Ekspansiýa — sürünmek, territoriýaňy giňeltmek, täsiriňi artdyrmak, täze territoriýalary basyp almak.

Ekstensiw — «giňelýän», «san taýdan artýan» (Çig maly köp ulanmagyň hasabyna önümçiligi artdyrmak. Ekerançylyk meýdanlaryny giňeltmegiň hasabyna hasyllylygy artdyrmak).

Elita — jemgyýetiň ýokary gatlagynyň has görnükli wekilleri, toparlanyşygy.

Etatizm — fransuzçadan terjime edilende «döwlet» diýmegi aňladýar. Ykdysady, sosial, medeni, ylmy we ş.m. beýleki babatlarda döwletiň gatyşmasynyň güýçlenýändigini alamatlandyrmak üçin ulanylýan adalga.

Faşizm — italýan dilinden terjime edilende — «çogdam», «topbak birleşik» diýmegi aňladýar. Ähli demokratik azatlyklary we öňdebaryjy jemgyýetçilik hereketini basyp ýatyrмага gönükdirilen açyk terrorçylykly diktaturadyr. Jynsparazlyk, aşa milletçilik, güýç ulanmak, öňbaşçynyň aşa ýokary göterilen kult, adamkärçiligi kabul etmezlik, çäklendirilmedik häkimiýet, adamy ýigrenmek, şahsyýetiň üstünden hemmetaraplaýyn gözegçiligiň ýola goýulmagy, zorluk, ýaraglanyşygy haýdatmak faşizm üçin häsiýetli alamatlardyr.

Fundamentalizm — dini düşüňjeleriň we kadalaryň tankydy taýdan seredilmegine we üýtgedilmegine garşy bolan, dini dogmalaryň üýtgedilmezligi üçin çykyş edýän dini akym.

Genosid — belli bir halky, taýpany fiziki taýdan ýok etmäge gönükdirilen döwlet syýasaty.

Globallaşmak (bütewüleşme) — häzirki zaman dünýäsiniň toplumlaýyn, ulgamlaýyn ösüş birligi. Ol ýitileşen dünýä meselelerini (ekologiýa, demografiýa, ykdysady we medeni yzagalaklygy ýeňip geçmek, ýeriň töweregindäki giňişligi özleşdirmek, umumydünýä energiýa, azyk, çig mal we beýleki krizis ýagdaýyny çözmek), şeýle hem şahsyýetiň

durmuşy, ykdysady we şahsy hukuklaryny hem-de azatlyklaryny çözmegiň zerurlygy bilen şertlenendir.

Integrasiýa — iki ýa-da ondan hem köp döwletleriň milli hojalygynyň özara utgaşygy, olaryň birleşmegi, ykdysady we önümçilik hyzmatdaşlygynyň giňelmegi, bütewi hojalyk toplumynyň kemala gelmegine eltýän derejede hojalygyň dünýä ulgamyna goşulmagynyň ýokary görnüşi.

Iýerarhiýa — jemgyýetçilik gatnaklarynyň ýa-da gulluk wezipeleriniň aşakdan ýokary, biri-birine tabynlygyna görä yzygider ýerleşşi.

Koalision hökümet — gatysyk hökümet.

Kommuna — latyn dilindäki «kommunis» sözünden gelip çykyp, umumy, ählumumy diýen manyny berýär.

Konsern — haýsydyr bir monopolistik topara maliýe taýdan garaşlylygynyň esasynda trestleriň ýa-da kärhanalaryň birleşmesidir.

Kontribusiýa — uruşda ýeňlen döwletiň ýeňiji döwlete ýetiren zyýanyň öwezini dolmak üçin töleýän tölegi.

Lokal — latyn dilinden terjime edilende «ýerli» diýmegi aňladýar. Taryhy adalga hökmünde ol lokal uruşlar görnüşinde köp gabat gelýär we ýerli, kiçi uruşlar manysyny aňladýar.

Manufaktura — «el» we «önüm» diýen iki sany latyn sözüniň birleşmeginden emele gelendir.

Metropoliýa — grekçeden terjime edilende «ene şäher» diýmekdir. Ol kolonial (baknadar) şäher-döwleti diýmegi aňladypdyr. Bakna mülke eýe bolan döwlete metropoliýa diýilýär.

Migrasiýa — ilatyň köpçülikleýin ondan-oňa göçmegi.

Militarizm — latynçadan terjime edilende «harby» diýmek. Ol ýaraglanyşygy haýdatmagy, basybalyjylykly uruşlara işjeň taýýarlyk görmegi aňladýan syýasatdyr.

Milli mesele — döwletiň içinde milletleriň we halkyýetleriň özara gatnaşygynyň netijesinde ýüze çykýan

syýasy, ykdysady, hukuk, ideologiki we beýleki meseleleriň jemidir.

Milletler ligasy — 1919-1946-njy ýyllarda döwam eden halkara guramasy. Ol birinji jahan urşundan soň döredilp, uruşlaryň, dawalaryň önüni almak, dawalary parahatçylykly ýollar bilen çözmek meselelerine seredýär.

Monarhiýa — bir adam tarapyndan dolandyrylýan döwlet gurluşynyň görnüşi.

Monopoliýa — grekçeden sözme-söz terjime edilende «ýeke özüm satýaryn» diýmegi aňladýar. Önümçiligiň, söwdanyň bir adama ýa, adamlar toparyna, ýa-da döwlete degişli bolan aýratyn hukugy. Ykdysadyýetiň, söwdanyň ol ýa beýleki pudagynda öz agalygyny ýola goýmak üçin önümçiligi ýa-da harydyň haýsydyr bir görnüşini satmagy öz elinde jemlän birliklerine aýdylýar.

Natural hojalyk — önümleri bazarda satmak üçin däl-de, içerki hajatlar üçin öndürýän hojalyk.

Oligarhiýa — grek dilinden terjime edilende «azlygyň häkimiýeti» diýmegi aňladýar.

Opposiziýa — döwleti dolandyrmakdan çetde bolup, döwlet häkimiýetine dalaşgär güýçler.

Pasifizm — latyn dilinden terjime edilende «parahatçylyk dörediji». XIX asyryň ahyrynda käbir ýurtlarda dörän, soňra halkara derejesine ösüp geçen urşa garşy jemgyýetçilik hereketi.

Postindustrializm — jemgyýetiň taryhyny üç döwre: senagatlaşma çenli, senagatlaşan, senagatlaşan jemgyýetden soňky (postindustrial) döwürlere bölýän durmuş-syýasy taglymaty. Olaryň soňkusy hil taýdan täze jemgyýet bolup, onda esasy orun ylma, nazaryýet we tejribe institutlaryna degişlidir.

Radikal — latynçadan terjime edilende «düýpli» diýmekdir. Jemgyýeti özgertmeklige bolan garaýyşlarda

kesgitli, aýgtyly hereketleriň tarapdarlary. Olara çepçiler hem diýilýär.

Rasional — latynçadan terjime edilende «paýhasly», «maksadalaýyk», «esaslandyrylan» diýmegi aňladýar.

Respublika — latynçadan sözme-söz terjime edilende «jemgyýetçilik işi» diýmegi aňladýar. Häkimiýetiň jemgyýet tarapyndan kesgitli möhlete saýlanan adamlara degişli bolan döwleti.

Rewolýusiýa (*ynkylap*) — jemgyýetde ornaşan ahlak gymmatlyklaryny, syýasy we durmuşy düzümlerini örän çalt (gysga taryhy döwrüň çäginde), zorluk bilen üýtgetmek. Topalaňlar, gozgalaňlar, köşk agdarylyşyklary hem rewolusiýalara ýakyndyr. Emma rewolusiýa köne düzgünleriň ählumumy ýatyrylmagyna getirýär.

Sekulýarizasiýa — ruhy we sosial durmuşyň buthananyň täsirinden azat edilmegi.

Siwilizasiýa — latynçadan «raýat, döwlet» diýmegi aňladýar. Birnäçe manyda ulanylýar: maddy we ruhy medeniýet; wagşylykdan we medeniýetsizlikden soňra gelyän aýratyn taryhy döwür; häzirki döwürde önümçiligiň, durmuşy gatnaşyklaryň, syýasy durmuşyň we medeniýetiň beýleki alamatlarynyň örän ýokary ösüş derejesi bilen tapawutlanýan dünýä ösüşiniň başgançagy.

Sindikát — harytlary bileleşip satmak üçin döredilen birleşmeler.

Sintez — grekçeden terjime edilende «birleşdirmek», «utgaşdyrmak» diýen manyny berýär.

Şowinizm — aşam milletçilik, milli taýdan beýlekilerden artykmaçlygy ündemek, bir milletiň bähbidini beýleki milletleriň bähbidine garşy goýmak, milli esasyda duşmançylygy, ýigrenji tutaşdyrmak.

Teologiýa — dini ylym. Grekçeden terjime edilende «Hudaý hakynda taglymat» diýmekdir.

Teokratiýa — grekçeden terjime edilende «Hudaýyň hökümdarlygy» diýmekdir. Dolandyryşyň bir görnüşi bolup, munda ýokary syýasy häkimiýet ruhanylara degişlidir.

Totalitarizm — latynçadan terjime edilende «dolulaýyn, tutuşlaýyn» diýmekdir. Adamyň syýasy häkimiýetine doly tabyn bolmagyny, döwletiň jemgyýeti doly öz gözegçiliginde saklamagyny üpjün edýän jemgyýetiň durmuş-syýasy gurluşynyň nusgasy.

Trest — bilelikde önüm öndürmek we satmak üçin eýeçiligiň bileleşdirilmegi.

Urbanizasiýa — şäherleriň aşa ulalmagy netijesinde olaryň obany yza galdyryp, ykdysady agalyga eýe bolmagy we ösüş merkezlerine öwürilmegi.

EDEBIÝATLAR:

1. XX asyryň başlarynda halkara gatnaşyklary

1. *Астафьев И. И.* Русско-германские дипломатические отношения. 1905-1911 гг. —М., 1972.
2. *Бестужев-Лада И. В.* Борьба в России по вопросам внешней политики. 1906-1910гг. —М., 1961.
3. Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII — начало XX в.). —М., 1970.
4. В «пороховом погребѣ Европы». 1878- 1914 гг. М, 2003. Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002. Хрестоматия: В 4 т. / Сост. Т. А. *Шаклеина*. — М., 2002. Т. 1-111.
5. XX век: Краткая историческая энциклопедия. —М., 2001 Т. 1.
6. *Дегоев В. В.* Внешняя политика России и международные системы. 1700-1918 гг.: Учеб. пособие. М.. 2004.
7. *Игнатъев А. В.* Англо-русские отношения накануне Первой мировой войны. —М., 1983.

8. *Игнатъев А. В.* Внешняя политика России в 1905-1907 гг. М., 1989.
9. *Игнатъев А. В.* Внешняя политика России. 1907-1914: Тенденции, люди, события. М., 2000.
10. *Игнатъев А. В.* Своеобразие российской внешней политики на рубеже XIX XX веков // Новая и новейшая история. 1998. №8.
11. История внешней политики и дипломатии США. 1867-1918 Отв. ред. *Г. П. Куропятник*. М. 1997.
12. История внешней политики России. Конец XII и начало XX века. М., 1997.
13. *Казанцев Ю. И.* Внешняя политика России. XX век: Учеб. пособие. Новосибирск, 2000.
14. *Казанцев Ю. И.* Международные отношения и внешняя политика России (XX век). Ростов-на-Дону. 2002.
15. *Кутаков Л. Н.* История советско-японских дипломатических отношений. –М., 1962.
16. Латинская Америка в международных отношениях XX века: В 2 т. / Отв. ред. *А. Н. Глинкин*. –М., 1988.
17. Международные отношения на Дальнем Востоке: В 2-х кн. Кн. 2. 1917-1945 гг. –М., 1973.
18. *Павлов Ю. М.* Международные отношения и мировая политика. –М., 2000
19. *Романов Б. А.* Очерки дипломатической истории русско-японской войны. 1895-1907. М.: Л., 1947.
20. Россия и Италия. XX век. –М., 1998. Вып. 3.
21. *Тейлор А.* Борьба за господство в Европе. 1848-1918/ Пер. с англ. –М., 1958.
22. Всемирная история. Все томы.
23. *Галкин Т.С.* Дипломатия Европейских держав в связи с освободительным движением народов европейской Турции (1905-1907). –М., 1960.
24. *Данилов А.А., Косулина Л.Г.* История России. XX век: Учеб. для 9 кл. общеобразоват. учреждений. –М., «Просвещение», 2000.

25. *Данилов А.А., Косулина Л.Г.* История России. XX век: Учебное пособие для 9 кл. общеобразоват. учреждений. – М., «Просвещение», 1997.
26. История международных отношений и внешней политики России (1648-2005): Учебник для студентов вузов / Под ред. А.С. Протопопова. – 2-е изд. исправ. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2006
27. *Кредер А.А.* Новейшая история. XX век: Учебник для основной школы. – М., Центр гуманитарного образования, 1996.
28. *Левандовский А.А., Щетинов Ю.А.* История России. XX – начало XXI века. Учеб. для 11 кл. общеобразоват. учреждений. – М., «Просвещение», 2005.
29. Новейшая история зарубежных стран: XX век. Учебное пособие для средн. спец. учеб. заведений. Под ред. А.М. Родригеса. – М., Гуманитарный издательский центр «Владос», 2001.
30. *Боев Ю.А.* Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914). — Киев, 1964
31. *Виноградский А.Н.* Англо-бурская война в Южной Африке. — СПб., 1901 — 1903. - Вып. 1-3.
32. *Дармшеттер П.* История раздела Африки (1870—1919 гг.). — М.; Л., 1925.
33. *Игнатьев А.В.* Русско-английские отношения накануне первой мировой войны (1908-1914). - М., 1962.
34. История внешней политики России: Конец XIX — начало XX века (от русско-французского союза до Октябрьской революции). — М., 1997.
35. *Никитина И.А.* Захват бурских республик Англией. 1889 — 1902. — М., 1970.
36. *Остальцева А.Ф.* Англо-русское соглашение 1907 года. — Саратов, 1977.
37. *Писарев Ю.А.* Великие державы и Балканы накануне первой мировой войны. - М., 1985.

38. *Рыбаченок И.С.* Союз с Францией во внешней политике России в конце XIX в. - М., 1993.
39. *Серова О.В.* От Тройственного союза к Антанте. Итальянская внешняя политика и дипломатия в конце XIX — начале XX в. — М., 1983.
40. *Субботин В.А.* Колонии Франции в 1870-1918 гг. - М., 1973.
41. *Никитина И.А.* Захват бурских республик Англией. 1889—1902. — М., 1970.
42. Балканы в конце XIX — начале XX века: Очерки становления национальных государств и политические структуры. — М., 1991
43. *Жебокритский В.А.* Болгария во время Балканских войн 1912—1913 гг. — Киев, 1961.

2. Ýewropa we Amerika birinji jahan urşy ýyllarynda (1914-1918 ýý.)

1. *Алексеева И. В.* Агония Сердечного согласия. Царизм, буржуазия и их союзники по Антанте. 1914-1917. Л., 1990.
2. *Васюков В. С.* Внешняя политика России накануне Февральской революции. 1916-февраль 1917 г. М.. 1989.
3. *Виноградов В. Н.* Первая мировая война: Великодержавная дипломатия в «пороховом погреб» Европы // Славяноведение. 1998. № 5.
4. *Готлиб В. В.* Тайная дипломатия во время Первой мировой войны / Пер. с англ. —М., 1960.
5. *Емец В. А.* Очерки внешней политики России в период Первой мировой войны: Взаимоотношения с союзниками по вопросам ведения войны. —М., 1977.
6. *Бовыкин В.И.* Из истории возникновения первой мировой войны. От Портсмутского мира до Потсдамского соглашения. — М., 1972.
7. *Фей С.* Происхождение мировой войны. — М., 1934. — Т. 1—

8. *Айрапетян М.Э., Кабанов П.Ф.* Первая мировая война 1914—1918 гг. — М.,
9. *Верховский Д.В., Ляхов В.Ф.* Первая мировая война. 1914—1918. - М., 1964.
10. *Вильсон Х.* Морские операции в мировой войне 1914 — 1918 гг. — Л., 1924.
11. История первой мировой войны 1914-1918. — М., 1975. — Т.1-2.
12. Первая мировая война: дискуссионные проблемы истории. — М., 1994.
13. Первая мировая война. Пролог XX века. — М., 1998.
14. *Урланис Б.Ц.* История военных потерь (XVII—XX вв.). — СПб., 1994.
15. Первая мировая война и проблемы политического переустройства общества в Центральной и Юго-Восточной Европе. — М., 1991.
16. *Прицкер Д.П.* Жорж Клемансо. — М., 1983.
17. *Авербух Р.А.* Италия в первой и второй мировых войнах. — М., 1946.
18. Австро-Венгрия: опыт многонационального государства. — М., 1995.
19. *Уткин А.И.* Дипломатия Вудро Вильсона. — М., 1989.

3. Birinji jahan urşunyň netijeleri. Wersal-Waşington ulgamy.

1. *Клейменова Н. Е., Сидоров А. Ю.* Версальско-Вашингтонская система международных отношений: Проблемы становления и развития: Курс лекций (1918-1939). —М., 1995.
2. *Морозов Г. И.* Лига Наций: Взгляд через полвека // Вопросы истории. 1992. № 2. 3.
3. *Илюхина Р.М.* Лига наций. 1919-1934. - М., 1982
4. *Ходнев А.С.* Международная организация в ожидании приговора? Лига наций в мировой политике. 1919—1946. — Ярославль, 1995.

5. *Протопопов А. С.* СССР, Лига Наций и ООН. —М., 1968

4. Amerikanyň Birleşen Şatlary we Kanada XX asyryň 20-30-njy ýyllarynda

1. *Дмитриев Б.* США — политики, генералы, дипломаты: Четверть века с «позиции силы». —М., 1971.
2. *Сивачев Н.В., Язьков К.Ф.* Новейшая история США. 1917-1972. —М., 1972.
3. История США. - М., 1985. - Т. 4
4. *Янчук И.И.* Политика США в Латинской Америке. 1918-1928. - М., 1982.
5. *Яковлев Н. Н.* Франклин Рузвельт: Человек и политик. Новое прочтение. —М., 1981.
6. *Королькова Е.И.* «Новый курс» Рузвельта. — М., 1992.
7. *Мальков В.Л.* «Новый курс» в США. Социальные движения и социальная политика. —М., 1973.
8. *Мальков В.Л.* «Новый курс» в США. Социальные движения и социальная политика. —М., 1973.
9. *Варга Е.* Мировые экономические кризисы. 1848—1935. — М., 1937.
10. *Лан В.И.* США от первой до второй мировой войны. — М., 1979.
11. *Мальков В.Л.* Франклин Рузвельт. Проблемы внутренней политики и дипломатии. - М., 1988.

5. Fransiýa 1918-1939-njy ýyllar aralygynda

1. *Белоусова З.С.* Франция и европейская безопасность. 1929—1939 гг. — М., 1976.
2. История Франции в 3-х томах. —М., 1979.
3. *Малафеев К.А.* Европейская политика и дипломатия Франции в 1933— 1939 гг. - Рязань, 1994.
4. *Борисов Ю.В.* Новейшая история Франции. — М., 1966.
5. *Кузьмин М.Н.* Внутриполитическая борьба во Франции (1926—1932). — Л., 1975.

6. *Смирнов В.П.* Новейшая история Франции. — М., 1975.
7. Россия и Франция. XVIII — XX века. —М., 1995.
8. *Лемонон Э.* Очерк истории англо-французских отношений. — М., 1923.
9. Мюнхен — преддверие войны: Исторические очерки / Отв. ред. В. К. Волков. —М., 1988.
10. *Рубинский Ю.И.* Тревожные годы Франции. Борьба классов и партий от Версаля до Мюнхена. — М., 1973.
11. *Ватлин А.Ю.* Германия в XX в. М., 2002.
12. *Зелдин Т.* Франция. 1848-1945. М., 2004.
13. *Малафеев К.А.* Европейская политика и дипломатия Франции в 1933-1939 гг. Рязань, 1994.

6. Beyik Britaniya 1918-1939-njy ýyllarda

1. *Бондаревский Г.Л.* Английская политика и международные отношения в бассейне Персидского залива (конец XIX — начало XX в.). — М., 1968.
2. *Трухановский В.Г.* Внешняя политика Англии на первом этапе общего кризиса капитализма (1918-1939). - М., 1962.
3. *Блосфельд Е.Г.* Английский левый лейборизм, 1918—1945. — Саратов, 1990.
4. *Керженцев П.М.* Англия и англичане: Очерки современной Англии. — Пг., 1918.
5. *Трухановский В.Г.* Новейшая история Англии. — М., 1958.
6. *Чикваидзе А.Д.* Английский кабинет накануне второй мировой войны. — Тбилиси, 1976.
7. *Виноградов К.Б.* Дэвид Ллойд Джордж. — М., 1979.
8. *Ерофеев Н. А.* Английский колониализм в середине XIX в. М., 1977.
9. *Ерофеев Н. А.* Империя создавалась так... Английский колониализм в XVIII в. —М., 1964.

7. Germaniýa 1918-1939-njy ýyllarda

1. *Галкин А. А.* Германский фашизм. 2-е изд. —М., 1989.

2. *Никонова С. В.* Очерки европейской политики Германии в 1924-1929 гг.: От плана Дауэса к плану Юнга. —М., 1977.
3. *Германская история в новое и новейшее время.* —М., 1970.
4. *Руге В.* Германия в 1917-1933 гг. —М., 1974.
5. *Фомин В.Т.* Агрессия германского фашизма в Европе. —М., 1963.
6. *Дух Рапалло: Советско-германские отношения, 1925—1933.* — М., 1997.
7. *Никонова С.В.* Очерк европейской политики Германии 1924—1929гг. — М., 1977.
8. *Ушаков В.Б.* Внешняя политика Германии в период Веймарской республики. — М., 1958.
9. *Космач Г.А.* Кризис германского либерализма в годы Веймарской республики. - Минск, 1989.
10. *Руге В.* Германия в 1917-1933 гг. - М., 1974.
11. *Хаффнер С.* Революция в Германии 1918—1919 гг. Как это было в действительности — М., 1983.
12. *Биск И.Я.* История повседневной жизни в Веймарской республике. — М., 1992.
13. *Драбкин Я.С.* Становление Веймарской республики. — М., 1978.
14. *Ерин М.Е.* Распад партийной системы и крах Веймарской республики. — Ярославль, 1992.

8. Italiya 1918-1939-njy yillarda

1. *Хормач И. А.* Отношения между Советским государством и Италией. 1917-1924 гг. —М., 1993.
2. *Хормач И. А.* СССР—Италия. 1924-1939 гг.: Дипломатические и экономические отношения. —М., 1995.
3. *История Италии в 3-х томах.* —М., 1981.
4. *Лопухов Б.Р.* Фашистские и антифашистские варианты «европеизма» в Италии // Средиземноморье и Европа: исторические традиции и современные проблемы. — М., 1986.

5. *Смирнова Н.Д.* Политика Италии на Балканах 1922-1935. - М., 1979.
6. История Италии: В 3 т. - М., 1973. - Т. 3.
7. *Канделоро Д.* История современной Италии. — М., 1958.
8. *Комолова Н.П.* Новейшая история Италии. — М., 1970.
9. Проблемы итальянской истории. — М., 1972.
10. *Лопухов Б.Р.* История фашистского режима в Италии. — М., 1977.
11. *Лопухов Б.Р.* Эволюция буржуазной власти в Италии: первая половина XX в. — М., 1986.
12. *Устрялов Н.В.* Итальянский фашизм. — М., 1999
13. *Хибберт К.* Муссолини. — Ростов-на-Дону, 1998.
14. *Холодковский К.Г.* Итальянский фашизм: немного исторического опыта. — М., 1995.
15. *Лисовский Ю.П.* Италия: от фашизма к демократии. — М., 1990.
16. *Белоусов Л.С.* Муссолини: диктатура и демагогия. — М., 1993.

9. Demirgazyk-Günbatar Ýewropa ýurtlary 1918-1939-njy ýyllar aralygynda

1. Европа в международных отношениях 1917—1939 гг. — М., 1979.
2. Европа между миром и войной. 1918—1939 гг. — М., 1992.
3. *Кан А.С.* История скандинавских стран (Дания, Норвегия, Швеция). — М., 1980,
4. История Дании с древнейших времен до начала XX в. — М., 1996.
5. История Норвегии. — М., 1980.
6. *Драгунов Г.П.* Швейцария: история и современность (Очерки новейшей истории). - М., 1978.
7. Финляндии в 30-е гг. - СПб., 1996.
8. *Юссила О., Хентилия С., Невакиви Ю.* Политическая история Финляндии. — М., 1998.

9. *Исаев М.А., Чеканский А.Н., Шишкин В.Н.* Политическая система стран Скандинавии и Финляндии. — М., 2000.
10. *Юссила О., Хенттиля С., Невакиви Ю.* Политическая история Финляндии. — М., 1998.

10. Latyn Amerikasy ýurtlary 1918-1939-njy ýyllar aralygynda.

1. Латинская Америка в международных отношениях XX века: В 2 т. / Отв. ред. А. Н. Глинкин. —М., 1988.
2. История Латинской Америки, 70-е гг. XIX — 1918 год. — М., 1993
3. *Коваль Б.И.* Рабочее движение в Латинской Америке (1917—1959). — М., 1979.
4. *Строганов А.И.* Новейшая история стран Латинской Америки. — М., 1995.
5. *Томас А.Б.* История Латинской Америки. — М., 1960.
6. *Янчук И.И.* Политика США в Латинской Америке. 1918-1928. - М., 1982.
7. *Гаранин Ф.А.* Народный фронт в Чили 1936—1941. — М., 1973.
8. Очерки истории Чили. — М., 1967.
9. История Бразилии. —М., 1962.
10. *Антонов Ю.А.* Бразилия: армия и политика. — М., 1973.
11. Очерки истории Бразилии. — М., 1962.
12. *Хенкин С.М.* Мелкобуржуазная демократия в Бразилии, 20—30-е гг. XX века.— М., 1985.
13. *Слезкин Л.Ю.* История Кубинской республики. —М., 1966.
14. Очерки истории Кубы. — М., 1978.
15. *Рид Джон.* Восставшая Мексика и др. / Пер. с англ. — М., 1968.
16. Очерки новой и новейшей истории Мексики. —М., 1960.
17. *Шульговский А.Ф.* Мексика на крутом повороте своей истории. — М., 1967.

11. Rossiya 1917-1939-njy ýyllar aralygynda.

1. *Козьменко В. –М., Протопопов А. С., Елманова Н. С.* История международных отношений и внешней политики России (1648-2000) / Под ред. А. С. Протопопова. М.. 2001.
2. Россия и Германия в годы войны и мира. –М., 1995.
3. *Хейфец А. Н.* Советская Россия и сопредельные страны Востока в годы гражданской войны (1918-1920). –М., 1964.
4. *Данилов А.А.* История России. Учебное пособие для абитуриентов и старшеклассников. –М., Издательский дом «Новый учебник», 2002.
5. Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII — начало XX в.). – М., 1978.
6. Васюков В. С. Внешняя политика России накануне Февральской революции. 1916-февраль 1917 г. М.. 1989.

12. Ýewropa we Amerika ýurtlary Ikinji jahan urşy ýyllarynda (1939-1945 ýý.)

1. Вторая мировая война: Два взгляда / Пер. с англ. и нем. М, 1995.
2. Вторая мировая война: Краткая история. –М.. 1984.
3. *Земсков И. Н.* Дипломатическая история второго фронта в Европе. –М., 1982.
4. *Иванов Л. Н.* Морская политика и дипломатия империалистических держав. (Между Первой и Второй мировыми войнами). –М., 1964.
5. *Лебедева Н. С.* Безоговорочная капитуляция агрессоров: Из истории Второй мировой войны. –М., 1989.
6. *Поздеева Л. В.* Англо-американские отношения в годы Второй мировой войны. 1939 -1941.:–М., 1964.
7. *Севастьянов Г. Н.* Политика великих держав на Дальнем Востоке накануне Второй мировой войны. –М., 1961.

8. *Яковлев Н. Н.* США и Англия во Второй мировой войне. — М., 1961.
9. *Стегарь С.А.* Дипломатия Франции перед второй мировой войной. — М., 1980.
10. Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. — М., 1997.
11. Командиры второй мировой войны. — М., 1998. — Т. 1—2.
12. *Лиддел Гарт Б.* Вторая мировая война. — М., 1976.
13. Международные отношения и страны Центральной и Юго-Восточной Европы в начале второй мировой войны (сентябрь 1939 — август 1940). — М., 1990.
14. *Самсонов А.М.* Вторая мировая война. — М., 1990.
15. *Тинпельскирх К.* История второй мировой войны. — СПб., 1994. — Т. 1—2.
16. *Фуллер Дж.* Вторая мировая война. — М., 1956.
17. *Хаттори Такусиро.* Япония в войне. 1941—1945. — М., 1973.
18. *Черчилль У.* Вторая мировая война. — М., 1991. — Т. 1—3.
19. *Коваль В.С.* Политика и стратегия США во второй мировой войне. — Киев, 1987.
20. *Киссельгоф И.С.* История Франции в годы второй мировой войны. — М., 1975.
21. *Смирнов В.П.* Франция во время второй мировой войны. — М., 1961.
22. *Курдина Ю.В.* Дания в годы второй мировой войны. — М., 1975.
23. *Носков А.М.* Норвегия в годы второй мировой войны. — М., 1973.
24. *Чернышева О.В.* Швеция в годы второй мировой войны. — М., 1980.
25. Итоги второй мировой войны. Выводы побежденных. — СПб.; М., 1999.

26. *Трухановский В.Г.* Внешняя политика Англии в период второй мировой войны (1939-1945). - М., 1965.
27. *Херасков И.* Англия до и во время войны. — Пг., 1923.
28. Африка и Вторая мировая война. —М., 1996.
29. *Киссельгоф И. С.* История Франции в годы Второй мировой войны. —М., 1975.
30. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3 т. Т. 1. Становление «реального социализма». 1945-1965 / Отв. ред. И. И. Орлик. —М., 2000.
31. *Серова О. В.* Италия и антигитлеровская коалиция. 1943 – 1945. —М., 1973.
32. *Филатов Г. С.* Крах итальянского фашизма. —М., 1973.
33. *Комолова Н.П.* Движение Сопротивления и политическая борьба в Италии 1943–1947 гг. - М., 1972
34. *Галкин А. А.* Германский фашизм. 2-е изд. —М., 1989.
35. *Дашичев В. И.* Банкротство стратегии германского фашизма: В 2 т. —М., 1973.
36. *Фомин В.Т.* Агрессия германского фашизма в Европе. — М., 1963.
37. *Израэлян В. Л.* Дипломатия в годы войны (1941 -1945 гг.). М, 1985.
38. *Сиполс В. Я.* Великая Победа и дипломатия. 1941 – 1945. —М., 2000.
39. Союзники в войне. 1941-1945 / Отв. ред. А. О. Чубарьян, У. Ф. Кимоолл, Д. Рейнольдс. —М., 1995.
40. *Трухановский В. Г.* Внешняя политика Англии в период Второй мировой войны (1939-1945). —М., 1965.
41. *Язьков Е. Ф.* История стран Европы и Америки в Новейшее время (1918—1945 гг.): Курс лекций. 2-е изд. — М., 2000.
42. *Серова О.В.* Италия и антигитлеровская коалиция. 1943-1945. —М., 1973.
43. *Рубин Е.В.* Современная Бельгия. — М., 1945.
44. *Зимонин В. П.* Тегеран—Ялта—Потсдам: Вопрос о вступлении СССР в войну против Японии // Проблемы Дальнего Востока. 1995. № 2.

45. *Чельшиев И. А.* СССР-Франция: Трудные годы. 1938 - 1941. –М., 1999.
46. *Ржешевский О. А.* Сталин и Черчилль: Встречи. Беседы. Дискуссии. Документы, комментарии. 1941 – 1945 / О. А. Ржешевский. –М., 2004.
47. *Мазер В.* Адольф Гитлер. — Ростов-на-Дону, 1998.
48. *Израэлян В.Л.* Дипломатия в годы войны. М., 1985.
49. *Лиддел Гарт Б.* Вторая мировая война. М., 2000.
50. *Тиннелскирх К.* История второй мировой войны. Т. 1-2. СПб., 1994.

13. Parahatçylyk şertnamalary. Birleşen Milletler guramasynyň döredilmegi

1. *Кочеткова Т. Ю.* Вопросы создания ООН и советская дипломатия // Отечественная история. 1995. № 1.
2. *Богатуров А. Д.* Великие державы на Тихом океане. История и теория международных отношений в Восточной Азии после Второй мировой войны. 1945-1995. М, 1997.
3. *Бойцов М.А., Хромова И.С.* Послевоенное десятилетие. 1945-1955. –М., 1998.
4. *Юрьев М.Ф.* История стран Азии и Северной Африки после второй мировой войны.–М., 1994.
5. Итоги войны. Выводы побежденных. — М., 1999.
6. *Крылов С. Б.* История создания Организации Объединенных Наций. –М., 1960.
7. Вторая мировая война. Дискуссии. Основные тенденции. Результаты исследований / Под ред. В. Михалки. М., 1997.
8. Итоги второй мировой войны. Выводы побежденных. СПб.-М., 1999.
9. *Кальвокоресси П.* Мировая политика после 1945 года. М., 2000. *Канн А.С.* История скандинавских стран. М., 1980.

14. ABŞ XX asyryň ikinji ýarymynda — XXI asyryň başynda

1. Очерки по новой и новейшей истории США. Тт. I-II. –М., 1960.
2. *Зубок Л.И., Яковлев Н.Н.* Новейшая история США. — М., 1972.
3. *Корниенко Г. М.* «Холодная война». –М., 2001.
4. От «холодной войны» к трехстороннему сотрудничеству в Азиатско-Тихоокеанском регионе: Сценарии развития новых отношений между Японией, Россией и Соединенными Штатами / Пер. с англ. М.. 1993.
5. Советская внешняя политика в годы «холодной войны» (1915-1985): Новое чтение / Под ред. Л. Н. Нежинского. – М., 1995.
6. *Корниенко Г.М.* «Холодная война»: свидетельства её участников. –М., 1995.
7. *Барышникова О. Г., Левтонова Ю. А.* Филиппины и США: 200 лет противостояния, компромиссов, партнерства. –М., 1994.
8. История международных отношений и внешней политики СССР. Т. III. 1945-1963 гг. / Под ред. чл.-корр. АН СССР В. Г. Трухановского. –М., 1964.
9. Международные отношения / Под ред. П. А. Цыганкова. – М., 1996.
10. Энциклопедия российско-американских отношений. XVIII-XX века. –М., 2001.
11. *Иванян Э. А.* Белый дом и пресса: От Джорджа Вашингтона до Джорджа Буша. М., 1991.
12. *Рогов С. М.* Советский Союз и США: Поиск баланса интересов. –М., 1989.
13. *Уткин А. И.* Стратегия США для XXI века // США— Канада: Экономика, политика, культура. 1999. №7.
14. *Шаклеина Т. А.* Россия и США в новом мировом порядке: Дискуссия в политико-академических сообществах России и США (1991-2002). –М., 2002.
15. *Заболотный В.М.* Новейшая история стран Европы и Северной Америки. Конец XX - начало XXI века. М., 2004.

16. *Согрин В.В.* Идеология в американской истории от отцов-основателей до конца XX века. М., 1995.
17. *Согрин В.В.* История США. СПб., 2003.
18. *Уткин А.И.* Американская стратегия для XXI века. М., 2000.

15. Kanada 1945-2010-njy ýyllarda

1. *Заболотный В. М.* Новейшая история стран Европы и Северной Америки. Конец XX — начало XXI в.: Учеб. пособие. —М., 2004.
2. Очерки истории международных отношений: Учеб. пособие., Колл. авт. под общ. ред. *О. А. Колобова*. М.: Нижний Новгород, 2001.
3. *Ревякин А. В.* История международных отношений в Новое время: Учеб. пособие. —М., 2004.

16. Latyn Amerikasy ýurtlary XX asyryň ikinji ýarymynda — XXI asyryň başynda

1. Атлас Латинской Америки. — М., 1968.
2. *Григорьян Ю.М.* Германский империализм в Латинской Америке (1933—1945). - М., 1974.
3. Капитализм в Латинской Америке: очерки генезиса, эволюции и кризиса. —М., 1983.
4. *Сизоненко А.И.* Очерки истории советско-латиноамериканских отношений (1924-1970).- М., 1971.
5. Очерки новой и новейшей истории Мексики. —М., 1960.
6. *Полякова Л. А.* Международные отношения на рубеже XXI века: Куба, ОАГ, США: Учеб. пособие. —М., 2000.
7. *Слезкин Л.Ю.* История Кубинской республики. —М., 1966.
8. Очерки истории Кубы. — М., 1978.
9. Очерки истории Чили. — М., 1967.
10. *Королев Ю.Н., Кузачкин М.Ф.* Латинская Америка: революции XX века. М., 1986.

11. *Строганов А.И.* Новейшая история стран Латинской Америки. М., 1995.

17. Beyik Britaniya XX asyryň ikinji ýarymynda — XXI asyryň başynda

1. *Керженцев П.М.* Англия и англичане: Очерки современной Англии. — Пг., 1918.
2. *Гродецкая И.Е.* Великобритания: избиратели, выборы, партии. 1945-1970. — М., 1970.
3. *Бирюков И.Д.* Ольстер: Кризис британской имперской политики. 1968—1984 гг. — М., 1985.
4. *Лебедев А.А.* Очерки британской внешней политики (60-80-е гг.). М., 1988.
5. *Пономарев М.В., Смирнова С.Ю.* Великобритания: государство, политика, право. М., 2001.
6. *Пью М.* История Великобритании. 1789-2000. М., 2001.
7. *Кеннеди П.* Вступая в XXI век. М., 1997.

18. Fransiya XX asyryň ikinji ýarymynda — XXI asyryň başynda.

1. История Франции в 3-х томах. — М., 1979.
2. *Белоусова З.С.* Франция и европейская безопасность. 1929—1939 гг. — М., 1976.
3. Политика французской буржуазии от Реставрации до V Республики. — М., 1975. — (Сер. «Проблемы всеобщей истории»). — Вып. 4.
4. *Чернега В.Н.* Буржуазные партии в политической системе Франции: Третья — Пятая республики. — М., 1987.
5. *Молчанов Н. Н.* Генерал де Голль. 3-е изд. — М., 1988.
6. *Рубинский Ю.И.* Пятая республика. — М., 1964.
7. *Виноградов В.А.* Экономические преобразования во Франции накануне XXI века. М., 1999.
8. *Нарочницкая Е.А.* Франция в блоковой системе Европы 1960-1980-е годы. М., 1983.

19. Germaniýa XX asyryň ikinji ýarymynda — XXI asyryň başynda

1. *Ахтамзян А. А.* Германия и Россия в конце XX столетия: Очерки. М., 2000.
2. Исследования по истории германского империализма начала XX века / Отв. ред. Б. А. Айзин, В. Гуче. —М., 1987.
3. *Прокопьев В.П.* История германской государственности. — Калининград, 1985.
4. *Диманис М.* Партийно-политическая система Германии в 90-е гг. М., 1998.
5. *Зонтхаймер К.* Федеративная республика Германия сегодня. Основные черты политической системы. М., 1996.
6. Объединенная Германия в Европе и мире. М., 1994.
7. *Погорлецкий А.И.* Экономика и экономическая политика Германии в XX в. СПб., 2001.

20. Italiýa XX asyryň ikinji ýarymynda— XXI asyryň başynda

1. *Протопопов А. С.* Внешняя политика Италии после Второй мировой войны. 1943 -1963гг. —М., 1963.
2. Россия и Италия. XX век. —М., 1998. Вып. 3.
3. *Феррара М.* Очерки итальянской политической жизни 1943—1958гг. — М.,
4. *Васильева Т.А.* Реформы государственных институтов в Италии // Государство и право. — 1993. — № 3.
5. *Гайдук В.П.* Христианская демократия в Италии (60—70-е гг.). — М., 1985.
6. *Зевелева Г.И.* Италия на пути глубоких перемен // МЭМО. — 1995. № 1.
7. *Любин В.П.* Итальянская партийно-политическая система в 90-х гг. — М., 1997.

8. *Попов Л.Б.* Соотношение сил и политическая борьба в Италии (1976—1990). — М., 1990.
9. *Любин В.П.* Итальянская партийно-политическая система в 90-е гг.: (Переход от Первой ко Второй республике). М., 1997.

21. SSSR 1946-1991-nji ýyllarda

1. История внешней политики СССР / Под ред. А. А. Громыко. Б. Н. Пономарева. —М., 1981.
2. *Богатуров А. Д.* Современная теория стабильности и международные отношения России в Восточной Азии в 1970-1990 гг. М., 1996.
3. *Загладин Н. В.* История успехов и неудач советской дипломатии. —М., 1990.
4. История внешней политики СССР / Под ред. А. А. Громыко. Б. Н. Пономарева. —М., 1981.
5. *Сирота Н. М.* Россия в международных отношениях 90-х годов: Учеб. пособие. СПб., 1995.

22. Russiýa XX-XXI asyrlaryň sepgidinde

1. Антология. Внешняя политика и безопасность современной России: Хрестоматия: В 2 т. —М., 1999.
2. Глобальные экологические проблемы на пороге XXI века. Российская академическая наука: Материалы конференции. —М., 1997.
3. *Иванов И. С.* Внешняя политика России и мир. М.. 2000.
4. *Иванов И. С.* Внешняя политика России и стратегическая стабильность // Дипломатический ежегодник-2000. —М., 2000. С. 11-17.
5. *Максимова М. В.* В XXI век - со старыми и новыми глобальными проблемами // Мировая экономика и международные отношения. 1998. № 10.

6. *Примаков Е. М.* Россия и международные отношения в условиях глобализации // *Международная жизнь*. 2001. № 3. С. 3-9.
7. *Примаков Е. М.* Россия: Реформы и внешняя политика // *Международная жизнь*. 1998. №7. С. 15-20.

23. Gündogar Ýewropa ýurtlarynda Halk demokratiýasy döwletleriniň emele gelmegi.

1. Краткая история Польши. — М., 1993.
2. Краткая история Чехословакии. — М., 1988.
3. *Ванечек В.* История государства и права Чехословакии. — М., 1981
4. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3 т. Т. 1. Становление «реального социализма». 1945-1965 / Отв. ред. *И. И. Орлик*. —М., 2000.

24. Merkezi we Günorta-Gündogar Ýewropa ýurtlary XX asyryň ikinji ýarymynda.

1. Краткая история Польши. — М., 1993.
2. Краткая история Венгрии. — М., 1991.
3. Краткая история Румынии. - М., 1987.
4. Краткая история Чехословакии. — М., 1988.
5. История Югославии. — М., 1956.
6. Венгрия 1956 г. Очерки истории кризиса. — М., 1993.
7. *Ванечек В.* История государства и права Чехословакии. — М., 1981
8. *Кудрявцева Е.П.* Королевские династии в Югославии // *Новая и новейшая история*. — 1995. — № 3.
9. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века: В 3 т. Т. 1. Становление «реального социализма». 1945-1965 / Отв. ред. *И. И. Орлик*. —М., 2000.

25. XX asyryň II ýarymynda ylmy-tehniki öwrülüşik we medeniýet

1. Мир после Косово: Россия, СНГ Латинская Америка // Материалы научно-практической конференции в ИЛА РАН. —М., 2000.
2. Романовская Т. Наука XIX—XX веков в контексте истории культуры,— М., 1995.
3. Степин В.С., Кузнецова Л.Ф. Научная картина мира в культуре техногенной цивилизации. — М., 1994.
4. Тарасов Ю.Н. История естественных наук и социальных наук до и после классического этапа. — Воронеж, 1997.
5. Лисовский С.Ф., Евстафьев В.А. Избирательные технологии. История, теория, практика. М., 2000.

26. Häzirki zaman şertlerinde Ýewropada we Amerikada utgaşykly ösüşiň esasy ugurlary.

1. Шемятенхов В. Г. Европа после Маастрихта // Заглядывая в XXI в.: Европейский союз и Содружество Независимых Государств. —М., 1998.
2. Панарин А. С. Православная цивилизация в глобальном мире. —М., 2002.
3. Международные отношения: Социологические подходы / Рук. авт. колл. проф. П. А. Цыганков. М., 1998.
4. Шаклеина Т. А. Современные американские концепции мирового лидерства. —М., 1999.
5. Роль ключевых стран в между народных отношениях в 1990-е годы. —М., 1995.
6. Бажанов Е. П. Актуальные проблемы международных отношений. М., 2001. Т. 1-3.
7. Кеннеди П. Вступая в XXI век. М., 1997.

